

**TC
FATİH ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI**

**17. YY. SONUNDAN 20. YY. BAŞINA KADAR YAŞAYAN
FERGÂNA MUHİTİ ŞAİRLERİ
(HAYATI ve ESERLERİ)**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV**

**HAZIRLAYAN
Emine KIZILTAŞ**

İSTANBUL-2012

ONAYLAMA SAYFASI

Öğrenci : Emine KIZILTAŞ
Enstitüsü : Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı : Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Konusu : 17. YY. SONUNDAN 20. YY. BAŞINA KADAR
YAŞAYAN FERĠANA MUHİTİ ŐAIRLERİ
(HAYATI ve ESERLERİ)
Tez Tarihi : 11.06.2012

Bu tezin Şekil ve içerik açısından Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

Doç. Dr. Yusuf ÇETİNDAG
Anabilim Dalı BaŐkanı

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı 51161013 numaralı öğrencisi Emine KIZILTAŞ tarafından hazırlanan bu tezin Yüksek Lisans Tezinde bulunması gereken yeterliliğe, kapsama ve niteliğe sahip olduğunu onaylıyorum.

Doç.Dr. Nodirkhon KHASANOV
Tez Danışmanı

Tez Sınavı Jüri Üyeleri

Doç.Dr. Nodirkhon KHASANOV

Doç.Dr. Yusuf ÇETİNDAG

Doç.Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ

Bu tezin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kılavuzunda belirtilen kurallara uygun formatta yazıldığını onaylıyorum.

Doç. Dr. Mehmet KARAKUYU
Müdür

Üniversite	: Fatih Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV
Tez Tarihi	: Haziran 2012

ÖZET

Araştırmamızın esas konusu olan Fergâna vadisi, eski dönemlerden başlayarak halk sözlü eserlerinin hemen hemen tüm türlerine sahip bir bölge ve muhit olmuştur. Yazılı edebiyat, Fergâna’da eski asırlardan başlayarak gelişip günümüze kadar ulaşmış ve Fergâna edebiyat çevresi Özbek edebiyatından hiçbir zaman ayrılmamıştır. Örneğin, Kadim Ahsikent şehrinde doğan Asiriddin Ahsikatî 12. yüzyılın doğudaki ilk “Melik’üş Şuara”sı olarak ortaya çıkmıştır. Özbek klâsik edebiyatın büyük temsilcisi olan Mirza Babür, kıymetli şairelerden Üveysî, Nisa, Hanî ve Şair Babarrahim Meşreb, “Melik’üş Şuara” makamına ulaşan Fazlî gibi âlimler söz konusu muhitin önemli bilinen ve sevilen temsilcileri olmuşlardır. Gazî, Nâdir, Meczub ve diğerleri 18. yy. sonu ve 19. yy. başında bilinen önemli edebiyat temsilcileridir. 19. yüzyılın başında Nâdim, İbret, Hilvetî, Şevkî, Hayret ve diğer öncü şairler, meydana getirdikleri eserler ile Fergâna edebî çevresinde dikkate değer bir edebiyat çevre meydana getirmişlerdir. Bu çevreden nasiplenen Şair Muhammedşerif Süfzade Özbekistan söz sanatçıları arasında ilk fahrî “Halk Şairi” unvanını alan şair olmuştur. Tezimiz, Fergâna edebiyatının eski dönemlerinden 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemlerini ve günümüze kadar yetişen Fergânalı edebiyat sanatçılarının hayatı ve eserlerini öğrenmek adına, mevcut kaynaklar esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmamızda; eski medeniyet yadigârları, halkın sözlü eserleri ve yazılı edebiyatın eski dönem numuneleri üzerinde durulmuş ve söz konusu bilgiler, üç bölüm halinde sıralanmıştır. Birinci bölümde, eski dönemlerden 17. yüzyıla kadarki ilmî ve içtimaî hayat ile Çağatay edebiyatı üzerine kısaca durulmuştur. İkinci bölümde, 17. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başı içtimaî hayat üzerine kısaca durulduktan sonra, şairler ele alınarak Fergâna’nın edebî ve ilmî durumuna değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı içtimaî hayat üzerine değindikten sonra, söz konusu dönemin şairleri aracılığıyla Fergâna’nın edebî ve ilmî durumu detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Edebiyatı, Türkistan, Özbek Edebiyatı, Fergâna, Andican, Nemengân, Merginan, Tasavvuf, Divan, Şiir, Tezkire.

University : **Fatih University**
Institute : **Institute of Social Sciences**
Department : **Modern Turkic Languages and Literatures**
Supervisor : **Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV**
Degree Awarded and Date : **June 2012**

ABSTRACT

The ancient people left various samples to reflect the brilliance and esthetics beauty of their countries. Fargana Valley which is the main subject of our research has always been the key region of Folk/verbal pieces. The nominal literature, has reached to our age and developed starting from the ancient times. Ferghana Literature landscape has never been separated from the Uzbek Literature. For instance, Asiriddin Ahsikatiy who was born in the old city of Ahsikatiy has been emerged as the first Master of Poets (Melik'üş Şuara) in the 12th century in the East. Mirza Babur, the biggest representative of the Uzbek classic literature, remarkable poet Üveysiy, Nisa, Haniy, Babarahim Meşreb, and Fazliy who had reached out to the level of Master of Poets, have always been respected representatives of the region. Gaziy, Nadir, Meczub and others are the prominent representatives of late 18th and early 19th centuries literature. In the beginning of the 19th century, Nadim, İbret, Hilvetiy, Şevkiy, Hayret and other leading poets have created a remarkable literature landscape with their works and pieces in Ferghana region. Poet Muhammedşerif Sufizade had been the first poet called Folk Poet who had been nourished in this landscape.

Our thesis has been prepared based on the current sources in order to learn the lives and pieces of Ferghana literature artists starting from the ancient times to the beginning of the 20th century. In the first part, I focused shortly on the scientific and social life of the region starting from the ancient times to the 17th century and Cagatay Literature. In the second part, after briefly focusing on the social life of the region in the 17th and 19th century, I mentioned the literature and scientific landscape of Ferghana focusing on the poets of the era. In the third part, I addressed the literature and social life of Ferghana focusing on the poets of the era in a more detailed way after mentioning the social life of the late 19th century and early 20th century.

Keywords: Cagatay Literature, Turkestan, Uzbek Literature, Ferghana, Andican, Nemengan, Merginan, Mysticism, Dewan, Poetry, Tezkire

İÇİNDEKİLER

ONAYLAMA SAYFASI.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IHata! Yer işareti tanımlanmamış.
KISALTMALAR CETVELİ	VI
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	VVII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

17. YÜZYILA KADAR FERGÂNA BÖLGESİNDEKİ EDEBÎ ve İLMÎ HAYATA KISACA BAKIŞ .....

.....	1Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
1.Asiruddin Ahsikatî.....	21
2.Zahir ad-Din Muhammed Babür.....	24

II.BÖLÜM

17. YY. SONU ile 19. YY. BAŞI EDEBÎ ve İLMÎ DURUM.....43

1.Ömerhan Emirî.....	49
2.Muhammed Gazî Pungânî.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.5
3.Muhammed Emin Hoca Münşî.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.9
4.Meczub Nemengânî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.0
5.Cihan Atın Üveysî.....	91
6.Yarmuhammed Muhlîs Nemengânî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.09
7.Ziyauddin Mahzun	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.1
8.Adinemuhammed Maden.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.13
9.Muhammed Şerif Gülhanî:	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.15

10.Baba Rahim Meşreb.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	18
11.Fazlî Nemengânî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	
12.Muhammed Şerif Nâdir	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	68
11.Hoca Nazar Hüveyda	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	6
12.Sabir Saykalî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	5

III. BÖLÜM

19. YY. SONU ile 20. YÜZYIL BAŞI EDEBÎ ve İLMÎ DURUM.....		216
1.Molla Şems Şevkî Nemengânî.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	39
2.Süleymanhoca Nâdim	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	5
3.Muhammedkul Muhayyir	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	7
4.Ömürzak Hayret.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	1
5.Mahmud Hâkim Yayfanî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	3
6.Molla Yoldaş Hilvetî.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	4
7.Übeydullah Zevkî.....		337
8.İshakhan İbret.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	44
9.Muhammedşerif Sûfîzade	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	64
9.Hâkimzâde Niyâzî.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	80
10.Kadın Şairler: Nisa ve Hanî	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	95
SONUÇ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	0
KAYNAKÇA	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	12

KISALTMALAR CETVELİ

age: Adı geçen eser

agm: Adı geçen makale

C: Cilt

DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

FA: Fenler Akademisi

H: Hicrî

Haz: Hazırlayan

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

M: Miladi

MÖ: Millattan Önce

MS: Milattan Sonra

No: Numara

ÖZFA: Özbekistan Fenler Akademisi

ÖZRFA: Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi

ÖZSSR: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

SSR: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

s: Sayfa

ss: Sayfa sayıları

S: Sayı

Şİ: Şarkşinaslık

T: Taşkent

TDK: Türk Dil Kurumu

TDİD: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TKAE: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü

V: Varak

vb: Ve benzeri

vs: Ve saire

yay: Yayınevi

yy: Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

â: Yuvarlak söyleyişe meyilli /a/ sesi.

ä: Açık /e/ sesi.

x: Gırtlak /h/ sesi.

q: Art damak /k/ sesi.

ng: Nazal /n/ sesi.

ÖNSÖZ

Kadim bir geçmişi olan Türk dili, şüphesiz yayılma alanı ve konuşan insan sayısı bakımından dünya dilleri arasında da ilk sıralarda yer almaktadır. Köklü bir dil olan ve son zamanlarda yapılan araştırmalar ve arkeoloji kazıları neticesinde kullanımını milattan önceye kadar bile götürebilen Türk dili, hala çeşitli coğrafi mekânlarda lehçe veya dil olarak varlığını devam ettirmektedir. Ancak yapılan bilimsel araştırmalar göstermektedir ki dünya üzerinde, canlı ve maalesef ölü dillerin sayısı son verilere göre yaklaşık 6.000 civarındadır.

Türkçe'nin günümüze kadar ulaşabilen en eski metinleri Orhun ve Yenisey yazıtları olsa da varlığı âlimler tarafından 7. yüzyıla kadar götürülmektedir. Bunun yanında, bir Budist metni olan "Nirvana Sutra"nın 6. yüzyılda Türkçe'ye tercümesinin yapıldığı bilinmekteyse de, söz konusu metin günümüze ulaşmamıştır. 6. yüzyıldan daha gerilere giden yazılı metinler bulunmadığı için Türkçe'nin ne zamandan beri bir yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte bahsettiğimiz araştırmalar ve incelemeler sonucunda Türk dilinin çok daha eskilere uzanan bir dil niteliği taşıdığı bilinmektedir.

Bilindiği üzere Türk dili terimi, genel anlamı olup sadece Türkiye Türklerinin konuştuğu standart İstanbul ağzını değil; bütün Türklerin kullandığı dili ifade etmektedir. Altay dilleri arasında ifade edilen Türk yazı dili/tili 20. yüzyılın başlarına kadar bir bütünlüğü arz etmekteyken bir takım siyasi ve coğrafi sebepler, dilin parçalanmasına yol açmış ve birçok diyalekte ayırmıştır. 20. yüzyıl çeyreğine kadar Türk dili lehçesi şeklinde adlandırılan bu diller ayrı ayrı gruplarla bir "dil" olarak belirtilmeye başlanmıştır. Türkmence, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Balkarca (veya Malkarca), Özbekçe, Kırgızca, Kazakça, Kara Kalpakça, Çuvaşça, Yakutça gibi. Eskiden tüm bu diyalektlere daha çok "Türk-Tatar" diyalektler ve/veya "Türk-Tatar" dilleri adı verilmekteydi.

Yayılma alanı Kuzey Buz Denizinden başlayarak Hindistan'ın kuzeyine; Çin Halk Cumhuriyeti'nin içlerinden Avrupa'nın en uç noktasına kadar uzanan bu coğrafyada en geçerli dil, Altay dil ailesinin en büyük kolu olan Türk dilidir. 19. yüzyılda ünlü Türkolog A.H. Vambery, Türk dilinin yayılma alanının genişliğini yaptığı gezi sırasında görmüş ve Balkanlardan Mançurya'ya kadar yolculuk

yapacak bir kişinin Türk dilini bilmesi durumunda bu yolculuğu en kolay biçimde yapabileceğini, nitekim bu coğrafyada en geçerli dilin Türk dili olduğunu söylemiştir. Bugün Vambery'nin bahsettiğin bu alan daha da genişlemiştir.

Türk dili; Orta Asya ve Orta Doğu, Türkiye Cumhuriyeti; Eski Sovyetler Birliği'nde bağımsızlaşmış Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, gibi Türkî Cumhuriyetleri; Balkan ülkeleri, Rusya Federasyonu, İran, Irak, Afganistan, Çin Halk Cumhuriyeti gibi devletler içinde konuşma dili veya yazı dili olarak 20 kola ayrılmaktadır.

Söz konusu dil ve lehçelerin ortak ve bütünleştirici özelliği, Sovyetler Birliği'nin özel siyasî şartları altında konuşma dillerindeki ve ağızlardaki farklılıklar esas alınarak yıkılmaya ve yapaylığı arttırılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde her biri ayrı gruplar halinde bir “dil” olarak ifade edilmeye başlamıştır. Bu dillerinden biri de üzerinde duracağımız Özbek Edebiyatının temel direği ve Türk dilinin modern temsilcilerinden olan Özbek Türkçesidir. Şüphesiz modern Türkçenin temsilcilerinden olan bu diyalektik diller, Türkiye Türkçesi'nden ya da birbirlerinden tamamen bağımsız hale gelmiş değildirlir.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi 12. yüzyıla kadar devam edegelen tek bir yazı dilinin iki ayrı coğrafyada devamı niteliğindedirler. Şunu belirtmek gerekir ki Özbek Türkçesi, Türk dili içerisinde Türkiye Türkçesinden sonra konuşan insan sayısı bakımından 2. sıradadır. Özbek Edebiyatı ve medeniyetinin terakki sağlamasında, ilmi ilgilendiren bilimsel meselelerin araştırılmasında tezimizin de konusunu oluşturan Fergâna âlimlerinin büyük hizmeti olmuştur. Nitekim Fergâna bölgesi her zaman ilim adamlarına çokça sahip olup kendi yetenek ve miraslarını yüksek derecede temsil eden birçok edip yetiştirmiştir. Bunlardan bazılarının eserleri incelenerek araştırılmış. Söz konusu araştırmalar neticesinde çeşitli makaleler yazılmış ve risaleler çıkarılmıştır.

Ancak Fergâna edebî hayatının çok fazla bilinmeyen ve hala ele alınmayan birçok alanı da mevcuttur. Özbek edebiyatı tarihinin çeşitli dönemlerinden bu yana büyüyen gelen Fergâna coğrafyası, bu zamana kadar araştırılıp öğrenildiği halde bir bütün halinde tamamen ele alınamamıştır. Söz konusu çalışmamız her ne kadar Fergâna edebî hayatının tarihi sürecini ve Fergâna sınırlarında yetişen şair ve âlimlerin eserlerinin meydana gelme hikâyelerini etraflı bir şekilde ifade edememişse de daha sonraki yıllarda Türkoloji araştırmaları için bir kademe niteliğinde olmuştur.

Ne yazık ki eski dönemlerde ortaya konulan eserler hakkında çok az düşünce ve fikre sahibiz. Şüphesiz, Fergâna'nın edebî tarihî, tozlu raflarda kaybolmuş şair ve onların oluşturduğu eserlerle kaplıdır. İşte bu çalışma ile

ulaşabildiğimiz hem yurt içi hem yurt dışı kaynak ve materyallere dayanarak bilimsel sonuçlara varmayı ve bazı şairlerin yaşam ve eserlerini gün yüzüne çıkarmayı planlamaktayız. Çalışmamızda ilm metot olarak “edeb tahlil” yöntemini kullandık.

Tez, 3 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın 1. bölümde, ağatay edebiyatının 17. yüzyıla kadar olan edeb, ilm ve itima yaşamına kısaca değindikten sonra bazı lim ve şairler hakkında malumatlar verilmiştir. 2. bölümünde, 17. yy. sonundan 19. yüzyıl başına kadarki edeb, ilm ve itima durum hakkında bilgi verilerek bazı şairlerin hayatları ve eserlerine dair incelemeler sunulmuştur. 3. bölümünde ise 19. yy. sonu ve 20. yy. başı Fergna edeb muhitinin edeb, ilm ve itima hayatı hakkında malumatlar verilerek bazı şairler hakkında edeb incelemeler yapılmıştır.

Bu tez, Fatih Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından P51131003_2 (1376) proje numarası ile desteklenmiştir.

Öncelikle çalışmayı yapmam konusunda fikir veren ve beni her daim destekleyen Doç. Dr. Yusuf Çetindağ ve danışman Hocam Doç. Dr. Nodirkhon Khasanov’a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı zamanda bütün hayatım boyunca hep yanımda olan aileme şükranlarımı sunarım.

Emine KIZILTAş

Haziran, 2012

GİRİŞ

11. ve 12. yüzyıllarda Karahanlılar devrinde kullanılan Karahanlı Türkçesi (Hakaniye Türkçesi) “Müşterek Orta Asya Türkçesi” olarak kabul edilmiş bu devirden sonra iki ayrı mekânda, iki ayrı Türk yazı dili kullanılmaya başlanmıştır. Bunlardan ilki “Doğu Türkçesi”, ikincisi ise “Batı (Oğuz) Türkçesi”dir.

Doğu Türkçesi; Karahanlı Türkçesinin devamı olarak 13. ve 14. yüzyıllarda biraz daha batıya kayarak “Harezmi Türkçesi” adıyla devam etmiş. Yaklaşık olarak 14. yüzyılın sonundan itibaren “Çağatay Türkçesi” olarak ortaya çıkmıştır. Çağatay Türkçesi 15. yüzyılda Ali Şîr Nevâî ile birlikte en olgun dönemini yaşamış daha sonraları yerini Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır. Sovyet dilcilerinden olan Baskakov, bu yeni grubu “Karluk grubu” diye adlandırmıştır. Esasen yazı dili olarak aynı gruba dâhil olan Kıpçaklar da 14. ve 15. yüzyıllarda “Kıpçak Türkçesini” ortaya koymuşlardır.

Batı Türkçesi; 13. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu’da ortaya çıkmış, yaklaşık olarak 20. yüzyılın başlarına kadar aynı yazı dili geleneği çerçevesinde şekillenerek devam etmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bir dönem sonra söz konusu lehçeler ayrı bir dil olarak ifade edilmiştir. Prof. Dr. Muharrem Ergin “Türk Dil Bilgisi” adlı kitabında Doğu ve Batı Türkçesinin gelişimini şöyle tarif etmektedir:

“12. ve 13. yüzyıldan sonra biri Kuzey Doğu Türkçesi, diğeri Batı Türkçesi olmak üzere iki yazı dilinin meydana geldiğini görmekteyiz. Bunlardan Kuzey-doğu Türkçesi önce 13. ve 14. yüzyıllarda, bir müddet Eski Türkçe’nin yeni ve doğal bir devamı olarak eski ve yeni arasında köprü vazifesi gören bir geçiş devresi hâlinde devam etmiş, sonra 15. yüzyıldan itibaren Kuzey Türkçesi ve Doğu Türkçesi olarak iki yeni yazı diline ayrılmıştır. Son zamanlara kadar devam eden bu yazı dillerinden Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesidir. Doğu Türkçesi ise Çağatayca gibi yanlış bir isimle anılan ve Timur devrinden başlayarak 15. ve 16. yüzyıllarda kuvvetli bir edebiyat meydana getirmek suretiyle en parlak çağını yaşadktan sonra son zamanlarda yerini modern Özbekçeye bırakan yazı dilidir.”¹

---

¹Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2008, s.14.

Çağatayca'nın kullanıldığı dönem ve yerler hakkında da farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu konu ile alakalı Köprülü ise şunları söylemektedir:

“Orta Asya Türk dili tarihi akışında en çok gelişme merhalesi geçirmiş bulunan edebî Çağatay Türkçesi, maalesef terminoloji bakımından, Türk dili ve edebiyatı sahasında, adeta içinden çıkılmaz bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Ali Şîr Nevâî ile onu takip eden Orta Asya şairlerinin kullandıkları edebî Türk lehçesine ve bunun mahsullerine Çağatay adını vermekte genellikle birleşilmektedir. Fakat bu tabirin şumulünü, hangi asra kadar geriletmek icap ettiğini, hangi sahalarda yazılan eserlere ve hangi zamana kadar bu adın verilebileceğini tayin hususunda fikirler değişmekte ve başka başka müelliflerin değil, hatta aynı müellifin bile bu tabiri daima aynı kullanıldığına pek nadir rastlanmaktadır.”²

“Çağatayca” kelimesinin anlamını daraltan A.N. Samoyloviç, Çağatayca'nın 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadarki dönemde kullanıldığı görüşünü savunmuş ve bu dili 4 döneme ayırmıştır: Karahanlı (Kaşgar) Türkçesi (11. ve 13. yüzyıllar), Kıpçak, Oğuz Türkçesi (13. ve 14. yüzyıllar), Çağatay Türkçesi (15. ve 19. yüzyıllar), Özbek Türkçesi (20. yüzyıl).³Köprülü Çağatayca'nın temelini 11. yüzyıla kadar götürmektedir. Buna neden olarak Moğol istilasının dile olan etkisini göstermektedir. Çağatay Türkçesine yine en detaylı mânâyı Köprülü vermiştir. Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay ve Çağatay Türkçesini, İlhanlı ve Altın Ordu İmparatorluklarının medenî merkezlerinde 13. ve 14. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa 15. yüzyılda klâsik bir mahiyet olarak zengin bir edebiyat meydana koyan edebî Orta Asya lehçesi olarak tarif edebiliriz. 15. yüzyılın ikinci yarısında Ali Şîr Nevâî ile klâsik bir edebiyat ortaya koyan bu lehçe, Babür zamanında ve Babür'den sonra Hindistan'da uzun süre varlığını devam ettirmiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1507) Maverâünnehir ve Harezm'i ele geçiren Özbekler, Horasan'ı hâkimiyetleri altına alarak Timurlu devletine son verirler. Çağatay kültürüne varis olan Özbekler bu edebiyatı devam ettirirler ancak ona Özbek karakteri vermeyi ihmal etmezler. Böylece yavaş yavaş Çağatayca tabiri yerine Özbekçe tabiri kullanılmaya başlanır.

Çağatay edebiyatı, Türk dil ilminde itibarî olarak kabul edilmiş bir terimdir. Bu terim, geniş mânâsıyla Moğol istilasından sonra Orta Asya'da teşekkül etmiş olan Türk edebiyatını, dar mânâsıyla Timur ve Timurlular

²Köprülü, M., Fuat, *Çağatay Edebiyatı*, DiA, III, İstanbul, 1945, s.270.

³Timurtaş, F., Kadir, *Ali Şîr Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1962, s.31.

devrinde meydana gelen Çağatay edebiyatını ifade etmektedir. Türk edebiyatı tarihinde Çağatay edebiyatı dediğimiz bu devir birden bire ortaya çıkmış değildir. Kökleri Orhan yazıtlarına ve Uygur-Türk, Buda-Manihaizm Türk edebiyatına kadar iner. En yakın temeli de İslâmiyet devrindeki Hakaniye edebiyatı (Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakâyık, Divanü Lugâti't-Türk) ve Harezm-Altınordu Türk edebiyatıdır.⁴

Türkistan coğrafyasında Timurular idaresi altında gelişen ve Nevâî'nin eserlerinde klâsik şeklini alan Çağatay edebiyatı, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürmüştür. Bilim adamları, yaklaşık 5 asırlık bu süreci kendi içinde çeşitli tasniflere tabi tutmuşlardır. Bu bağlamda J.Eckmann, Çağatay edebiyatını klâsik öncesi devir (15. yüzyılın başlarından Nevâî'nin Garâ'ibü's Sıgar divanını tertip edinceye kadar.), klâsik devir (1465-1600) ve klâsik sonrası devir (1600-1921) olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırmıştır.⁵

Çağatay edebiyatının başlangıç aşaması, 15. yüzyılın başlarından Nevâî'nin ilk divanını (Garâ'ibü's-sıgar) tertip edinceye kadar olan süreçtir. Orta Asya'da çekişmeler ve mücadelelerin yoğun bir şekilde yaşanması, devrin siyasi panoramasını oluşturmaktadır. Timur'un vefatından sonra oğulları arasındaki taht kavgaları oldukça yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Devrin siyasi kavgaları ve toplum hayatındaki olumsuzluklara rağmen edebî hayat oldukça canlıdır. Bu devrin temsilcileri olarak Lütfî, Atâî, Hocendî, Sekkâkî, Haydar Harezmî, Seyyid Ahmet Mirza, Gedâî, Yusuf Emîrî, Yakînî, Mukimî, Latîfî, Kemâlî, Durbek, Ahmedî, Mihrî, Sugdî, Bilal, Mir Seza, Sultan İskender, Harimî Kalender, Terhanî, Muhammed Ali, Mirza Alibeg ve Halil Sultan gibi isimleri zikredebiliriz. Çağatay edebiyatının 2. aşaması, 1465-1600 arasını kapsayan dönemdir. Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevâî, Bâbü, Muhammed Salih, Şeybanî Han, Hâmidî, Şahî, Bayram Han; Türkî-gûy lakabıyla tanınan Bakî, vakta-nüvis Mevlânâ, Herevî, Sanî, Efserî, Padişah Hoca b. Abdulvahhab, Seyyid Hasan Hoca, Mirim Bey, Haydar Mirza Dulgat devrin başlıca temsilcileridir.

15. yüzyıl Özbek edebiyatçıları denilince -hanlıklar dönemi- "Hüseyinî" mahlaslı Horasan hükümdarı, Divan sahibi Hüseyin Baykara; "Nizam-ı Milleti Va'd-din"⁶ unvanını kazanmış olan ve "Muhakemetü'l Lügateyn", "Hamse" eserleriyle Çağatay edebiyatının en önemli temsilcisi Ali Şîr Nevâî akla

⁴İnan, Abdül Kadir, *Türk Dünyası El Kitabı*, Edebiyat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C:3, Ankara, 1992, Çağatay Edebiyatı, s.80.

⁵Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, Akçağ Yayınları/456, Ankara, 2003, s.17.

⁶Din ve Devlet Nizamı.

gelir.⁷Nitekim Nevâî, Türkçeyi ilim ve edebiyatın her sahasında işleyen büyük bir sanatkâr, dilimizin ifade inceliği ve kudretine dair ilk ilmî eser yazan bilim adamıdır.

Fars edebiyatının kuvvetle hâkim olduğu bir devirde ve muhitte yetişen Nevâî'nin⁸döneminde, gerçi Emirî, Mevlânâ Kutbî, Mukimî, Lütî, Yakînî, Sekkakî gibi Türkçe yazan sanatçılar vardı. Başta Sultan Hüseyin Baykara olmak üzere Timurlu hanedan mensupları da Türkçe şiirler yazıyorlardı.⁹Fakat bunlardan hiçbiri Nevâî kudretinde olmamıştır. Ancak Nevâî Çağatay şairlerinden Lütî, Sekkakî ile Fars şairlerinden Emir Hüsrev, Hafız Şirâzî ve Camî'yi kendisine üstat olarak tanıtmıştır.¹⁰Agâh Sırrı Levend, Çağatay Türkçesine asıl rengini veren Ali Şîr Nevâî (Timur devri)'nin önemini araştırdığı 4 ciltlik "Ali Şîr Nevâî" külliyyatında ondan şöyle bahseder:

"Orta Asya edebî dili, Çağatayca adını aldıktan sonra, asıl Timurlular devrinde gelişme yoluna girmiştir. Bu devirde -hâkim edebî dilin Farsça olduğu bir dönemde- Mir Ali Şîr Nevâî, 15. yüzyılda Doğu'da gelişmeye başlayan Türk dilini en yüksek kata ulaştırmış, eserlerinin Türk kültür dünyasında uyandırdığı geniş yankı ve kendinden sonra gelen şairlerin üzerinde yaptığı etki ile Türk edebiyatı tarihinde en önemli yeri almaya hak kazanmıştır.¹¹Diyebiliriz ki o, Çağatay edebiyatının ve şivesinin gerçek kurucusu ve çağının klâsik edebiyatı mümessili olmuştur."¹²

Orta Asya'nın siyasi ve kültürel hayatında ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar 17. yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Son Şeybânî hükümdarı Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin'in 1598'de ölümü üzerine Türkistan coğrafyasında yaklaşık 250 yıl süren Türk siyasi birliği, Buhara, Harezmi ve 18. yüzyılda da Hokand'da üç ayrı hanlığın kurulmasıyla son bulmuş. Türkistan coğrafyasının üç hanlığa bölünmesi ile Harezmi, Buhara ve Hokand'da edebî muhitler oluşturmuştur.¹³Türkistan'da Timur devletinin parçalanması, iç çekişmeler, taht kavgaları, ekonomik ve sosyal hayatla birlikte sanat hayatını da derinden etkilemiştir. Bu çöküşe rağmen, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına kadar devam eden dönemde pek çok tarihî ve edebî eser

⁷Açık, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Ankara, 2007, s.11.

⁸Tarhan, Ali Nihat, *Ali Şîr Nevâî*, Ali Nihat Tarhan'ın Makalelerinden Seçmeler, Ankara, 1990, s.136.

⁹Barutçu Özönder, Fatma Sema, *Ali Şîr Nevâî: Muhâkemetü'l- Lügateyn*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 186.

¹⁰Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Cilt:2, TDK Yay., Ankara, 2005, s.439.

¹¹Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî*, Cilt:1, TDK, Ankara, 1965., ss.1.-25.

¹²Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2010, s.216.

¹³Tekin, Feridun, *Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı*, Turkish Studies- İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume:6/1, Kış, 2011, Türkiye. s.1844.

verilmiştir. Bu dönem zarfında Hokand, Buhara ve Hive hanlıkları, Türkistan'a hükmetmiş dolayısıyla her bir hanlık kendine mahsus bir edebî muhit teşekkül etmiştir.¹⁴

Artık 19. asırda Özbekistan'ın Kokand, Hive, Semerkant, Buhara, Taşkent şehirlerinde edebî bir muhit ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ilk yarısında, Kokand'da; Muhammed Şerif Gülhanî, Nâdire, Medelihan, Ömerhan Emirî, Mahzune, Üveysî, Mahmur; Harezmi'de Şermuhammed Munis, Ataniyaz Niyazî; Buhara'da, Molla Kurban, Şevkî; Hive'de Muhammed Rıza Erniyazov ve Agâhî gibi âlim ve sanatçılar, dönemin başlıca temsilcileri olmuşlardır.

Bu asrın -19. yy.- ilk yarısında eserler veren şairlerin; kadınların özgürlüğü gibi muhtevalara yeni yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Bu dönemde de daha önceki dönemlerde olduğu gibi "iki dillilik" geleneği mevcuttur. Medrese eğitimi alan şair ve yazarların çoğu Arapça ve Farsçayı iyi bilip şiirlerinde genellikle Özbek Türkçesi ve Tacikçeyi kullanmışlardır. Şairler, şiirlerini aruz vezni ve divan şiiri nazım biçimleriyle yazmışlar. Eserlerinde bilhassa bilinçli olarak "tenkit" ve "gerçeklik" unsurlarını seçmişlerdir. Gelenekselliğin yanında Türkistanlıların geri kalmışlığına sebep olan yönleri tenkit ederek eğitim ve öğretimin önemini vurgulamışlardır.

19. yüzyılın sonlarında yaşamış olan şairlerin üzerinde Fuzulî'nin tesiri de oldukça önemlidir. Hatta bu dönem edebî dilinde "Fuzulî Dili" yani "Garp Türkçesi" diye adlandırılan Azerbaycan Türkçesi'nin etkisi açıkça hissedilmektedir. Nazım ile yazmanın çok kuvvetli olduğu bu dönemde nesir alanında pek az eser mevcuttur. Dikkat çeken eserler arasında Üveysî'nin "Vakiat-ı Muhammed Alihan" adlı manzum bir hikâyesi vardır. Seyahatnâme türünün ilk örneğini Mukimî vermiştir. Yine Zevkî'nin yazdığı "Zevkî Seyahatnâmesi" de üslup ve bedi özellikleri bakımından Mukimî'nin seyahatnâmesiyle benzemektedir. 1892 yılında, Furkat ile Hindistan'dan Çin'e giden Şair Tecellî'nin de izlenimlerini kaleme aldığı bir seyahatnâmesi olsa da tamamı günümüze kadar gelmemiştir. Harezmi'de tercüme çalışmalarının yaygınlaşmasında Hive hanı Feruz'un büyük bir rolü vardır. Onun teklif ve teşvikleriyle tercüme yapılmış. Böylece Harezmi, Agehî, Beyanî gibi sanatçılar tercüme çalışmaları yapabilmişlerdir.¹⁵

19. yüzyılın sonlarından (1860'lar) başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden süreç, çağdaş Özbek edebiyatının oluşmaya başladığı dönem

¹⁴Açık, Fatma *a.g.e.*, s.12.

¹⁵Açık, Fatma, *a.g.e.*, ss.17-18.

olmuş¹⁶ ve coğrafya bakımından birbirinden ayrı dört alanda gelişerek varlığını sürdürmüştür: Batı Türkistan'da yaşayan Özbeklerin edebiyatı, Doğu Türkistan'da yaşayan Özbeklerin edebiyatı, Afganistan'daki Özbeklerin edebiyatı ve dünyanın çeşitli yerlerinde var olan Özbeklerin edebiyatı.

Özbekistan'daki ağızlara dayanan Özbek edebî lehçesi, 1921'den itibaren Çağatay edebî lehçesinin yerini almıştır.¹⁷ Özbek Türkçesi üzerinde Arapça ve Farsçanın, Karahanlı döneminden başlayarak günümüze kadar devam eden etkileri söz konusudur. Özbek Türkçesi, Doğu Türkçesinin en önemli temsilcilerinden biri olduğu için onun diğer Türkistan lehçelerine göre daha özel bir durumu vardır. Bu özel durum, hem arkaik Türkçe yapıları hem de Arapça ve Farsça gramer şekillerini bünyesinde barındırmasıyla ilgilidir.

Nitekim Özbekistan'da Türkiye'de olduğu gibi her hangi bir dil inkılabı yaşanmadığından Özbek Türkçesi daha koruyucu bir yapıya sahiptir.¹⁸ Yoğunluk derecesine göre Tacikçe, Farsça, Arapça, Moğolca, Çince, Rusça ve Avrupa dillerinden alınan kelimeleri görmek mümkündür.¹⁹ Tüm diğer Türkî dillerde olduğu gibi asıl etkinin Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Rus dilinden olduğu görülecektir. Diğer yandan, Sovyet dil politikası gereği bilim ve iletişim hatta konuşma dili yerine âdeta mecburî bir şekilde Rusçanın öğretilmesiyle Rusça; Özbek Türkçesi üzerinde epeyce etkili olmuştur.²⁰

Özbekler, Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet yönetimi zamanında da, millî bağımsızlıklarını elde edebilmek amacıyla birçok mücadelede bulunmuştur. Özbeklerin bu mücadelelerini durdurabilmenin tek yolunun onların millî ve dinî duygularını yok etmekten geçtiğini çok iyi bilen Sovyet yönetimi, zaten var olan baskılarını sistemli ve sürekli bir şekilde daha da arttırmaya başlamıştır. Türklerin dil birliğini bozmayı ve dolayısıyla Türk boylarının birbiriyle olan iletişimini koparmayı hedefleyen bu yönetim, önce bütün Türk boylarının ortak Arap alfabesini Latin alfabesiyle, daha sonra da Latin alfabesini Kiril alfabesiyle değiştirmiştir.²¹ Dolayısıyla söz konusu değişim, edebiyat ve kültür alanında da kendini hissettirmiştir.

¹⁶Ceyhun, Vedat, *Uygur-Özbekçe*, Isparta, 2008, s.11.

¹⁷Eckmann, Janos, *a.g.e.*, s.7.

¹⁸Yaman, Ertuğrul, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara 2000, s.24.

¹⁹Aliyev, A.; Sadikov, K., *Özbek Edebî Dili Tarihinden*, Özbekistan Neşriyat, T., 1994, s.21.

²⁰Yaman, Ertuğrul, *a.g.e.*, s.22.

²¹Kocaoğlu, Timur, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Münasebetlerde Ortak Alfabe İmlâ Birliğinin Önemi*, Yeni Forum Uluslararası II. Sempozyum, Bakü, 1992, s.156.

Afganistan’da bulunan Özbek Türkleri ise, hâlâ Arap alfabesini kullanmaktadırlar.²²Çağatayca’nın devamı niteliğinde görülen Özbekçe, Uygurca ile birlikte Türk yazı dillerinin Güney-doğu grubunda yer almaktadır. Söz konusu gruba Karluk ve ayaktağlık grubu da denilmektedir.²³Günümüz Özbekistan’da ise birbirinden farklı pek çok ağız ve şive vardır. Bu şiveler üç grupta toplanmıştır: Karluk, Kıpçak, Oğuz grubu.²⁴Ülkenin ağız haritası, Orta Asya Türk Lehçeleri lengüistik haritasının küçük ölçüde bir versiyonuna benzemektedir. Ilse Laude Cirtaustas’a göre:

“Kuzeyde (Güney Kazakistan da dâhil olmak üzere) Kazak ve Kırgızca’ya yakın Kıpçak Özbek ağızları, batıda ve güney batıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz ağızları, ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve Ürgenç’in dışındaki bütün şehirlerde ise Yeni Uygurca ile pek çok ortak özelliğe sahip “şehir şivesi”adı verilen Özbek ağızları (Karluk bölümü) konuşulmaktadır.”

Cirtaustas’ın dışında Gazi Âlim A.K. Baravkov, K.K. Yudahin, Stefan Wurm, İ.İ. Zarubin, V.V. Reşetov gibi bilim adamları da Özbekistan’da konuşulan ağızların tasnifini yapmışlardır.²⁵Çağdaş bir edebiyat meydana getiren Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi’nin temelini Çağatay dili ve edebiyatı üzerine kurulduğu ilim dünyası açısından herkesçe malum olan bir bilgidir. Günümüz Özbek edebî dilinin tarihî safhalara ayırmada değişik ölçütler ve görüşler mevcuttur. Fakat ana hatları ile Özbek dil ve edebiyatının tarihî devrilerini şu dallara ayırmak mümkündür:²⁶

1. En Eski Türk Dili (7. yüzyıla kadar);
2. Kadim Türk Dili (7. ve 11. yüzyıllar);
3. Eski Türk Dili (11. ve 13. yüzyıllar);
4. Eski Özbek Edebî Dili (14. ve 19. yüzyıllar);
5. Yeni Özbek Edebi Dili (19. ve 20. yüzyıllar)

Özbek edebiyatını tarihî gelişimini gösteren bir diğer tablo ise şu şekildedir:²⁷

A-Kadim Yedigârlıklar Devri:

²²Ercilasun, Ahmet Bican, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, I. Cilt, Ankara, 1976, s.25.

²³Ercilasun, A.B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ yayınları, Ankara, 2007, s.293.

²⁴Ercilasun, A.B., *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ yayınları, Ankara, 2007, s.293.

²⁵Coşkun, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara, TDK Yay., 2000, s.XXIX.

²⁶Üşenmez, Emek, *Modern Özbek Edebiyatı*, Uluslar Arası Araştırmalar Dergisi, Cilt:4, Sayı:19, Güz, 2011, s.117.

²⁷Üşenmez, Emek, *a.g.m.*, s.118.

- a. Miladi 7. Asra Kadar
- b. 8. ve 13. yüzyıllar arası

B- Özbek Mümtaz Edebiyatı Devri:

- a. Timuriler Dönemi (14-15 yy)
- b. 16. asırdan 19. asrın İlk Yarısına Kadar

C-Yeni Özbek Türkçesi Devri:

- a. Milli Uyanış Devri Özbek Türkçesi (19/2-20/1)
- b. Cedit Devri Özbek Türkçesi (1905-1930)
- c. Sovyet Devri Özbek Türkçesi (1930-1980)
- d. Bağımsızlık Devri Özbek Türkçesi (1990- ...)

Sonuç itibariyle Çağdaş Özbek edebiyatını başlıca dört döneme ayırmak mümkündür: Geçiş Dönemi (1860-1910), Cedit Dönemi (1910-1930), Sovyet Dönemi (1930-1991), Yeni Dönem (1992'den sonrası). Geçiş döneminde hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklar, savaşlar ve iç sorunlar, Türkistan'ın kısa sürede Rus sömürgesi olmasına zemin hazırlamıştır. 19. yüzyılın sonlarında Orta Asya, tamamen Çarlık Rusya'sının egemenliği altına girmiş. Yeni yaşam tarzı, her alanda olduğu gibi edebiyatta da kendini göstermeye başlamış; sömürgecilik devri, Türkistan'daki edebî oluşumlar, geçiş döneminin ürünleri olarak görülmüştür. Özbek halkı için reformların, siyasal ve toplumsal değişimlerin en hızlı yaşandığı ve millileşmenin etkinlik kazandığı bu devir, aynı zamanda "millî uyanış" devri²⁸ olarak kabul edilmektedir.²⁹ Mukimî, Furkat, Zevkî gibi şairler, geleneksel divan edebiyatı nazım şekillerini sürdürmüş ve zaman zaman da dönemin içtimaî, siyasî ve medenî durumunu yansıtan şiirler kaleme alarak değişikliğin ilk işaretlerini vermişlerdir.

Cedit döneminde Türk halkları arasında, 19. yüzyılın sonlarında, ilk önce İslâmî okulların modernleştirilmesiyle kendini gösteren ve 1905 yılından sonra siyasette oluşan yumuşak havanın etkisiyle basında, tiyatrodaki edebiyatta ve siyasette zamanla ağırlığını hissettiren yenilik veya yeni düşünce (usul-i cedit) hareketi Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'da etkisini kısa sürede

²⁸"Rönesans" olarak kabul edilen bu devir edebiyatı için bakınız: Kasimov 2004, Eskiden *Çağatay Edebiyatının Son Devri* (Eckmann 2003:208-243) olarak görülen bu dil ile yazılmış devir edebiyatı günümüzde Özbekistan'da ders kitaplarında "*Özbek Marifetçilik Edebiyatı*" (Kerimov, 2004:8-59) biçiminde görülmektedir.

²⁹Merhan, Aziz, *Yazılı Özbek Edebiyatı*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Adana, 2007, C:31, No:2, s.162.

göstermiştir.³⁰Niyazî, Gafur Gulam gibi şair ve âlimler, modern şiir örnekleri ortaya koymaya başlamışlardır.

1917 Bolşevik devriminden 1991 yılına değin olan 74 yıllık süre, Sovyet sistemine uygun konularda ortaya konulmuş eserlerin meydana getirildiği süreçtir. Bilindiği gibi Bolşevikler proleterya egemenliğini kurmak, özel mülkiyeti ortadan kaldırmak, sınıfsız bir toplum kurarak zamanla komünizm sistemine geçmek amacını taşımaktaydılar. Bunun gerçekleşmesi için devrimden hemen sonra her ulusun kendi yazgısını kendisinin belirlemesi hakkını ortadan kaldırarak ve halkın afyonu şeklinde sunarak amaçlarına ulaşmayı denemişlerdir. Gerek Çarlık Rusya'sının sömürgeciliği gerekse yerel yönetimlerin keyfi uygulamalarından bıkmış halklar, kendilerine eşitlik, özgürlük ve refahı getirme vaadinde bulunan yeni sistemi istiyorlardı. Sistemin yok ettiği insanlardan bazıları devrimi desteklemiş ve onu Doğu halklarının kurtarıcısı gözüyle görmüşlerdi. Bu yıllarda Özbek edebiyatında başta deneme ve hikâye türlerinde olmak üzere düzyazı eserlerinde bir artış görülmekle beraber uzun hikâye ve roman türlerinde de eserler yazılmaya başlanmıştır.³¹

1990 yılından itibaren varlık gösteren yeni edebiyat, bağımsızlık (mustaqillik) devri veya özgür (istiqlol) edebiyat olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu dönem, durgunluk yıllarından sonraki yıllarda yaşanan siyasal ve toplumsal değişikliklerin bir sonucu olarak doğmuş; bir arayışın ve kendine dönüşün yansıması olmuştur. “Millî”lik unsurunun ağır bastığı bu kendine dönüş, istenilen düzeye gelmemesine rağmen kısmî özgürlükten söz edilebilirdi. Artık tep tip konu veya partinin hizmeti yerine dünya edebiyatında kendini gösteren çok değişik konularda, özellikle insan ruhunu ve duygularını ele alan şiir, roman, hikâye, piyes gibi çok yönlü türlerde eserler verilmekteydi.³² Özbek edebiyatının temel direği olarak adlandırdığımız Özbek Türkçesinin sahipleri, Doğu (Karluk) Türkleri grubuna girmektedir.

Türklerin ana yurdu Türkistan'da yer alan Özbekistan, günümüzde Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile birlikte Batı Türkistan bölgesinde bulunmaktadır.³³ Türklerin ana yurdu olan Türkistan'ın dünya tarihinde önemli bir rol oynadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Çeşitli Türk devletleri burada kurulmuş ve bu devletler tarihin akışı içinde varlıklarını kaybedinceye kadar, dünyayı buradan etkilemişlerdir. Tarih içinde, Türkistan'da devlet kurma şerefine sahip kavimlerden biri de Özbek Türkleridir. Özbek adı

³⁰Merhan, Aziz, *a.g.e.*, s.163.

³¹Merhan, Aziz, *a.g.e.*, s.166.

³²Merhan, Aziz, *a.g.e.*, s.168.

³³Öztürk, Rıdvan, *Uygur ve Özbek Türklerinde Fil*, TDK Yay., Ankara, 1997, s.3.

Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın belirttiğine göre, 1312-1340 yıllarında hüküm süren Altınordu hanı Özbek'in kendi halkına verdiği bir addır. Timurluların parçalanma belirtileri göstermesi ile Özbekler, Türkistan'ın kuzeyini ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Özbekleri 1428'den beri yöneten Ebu'l Hayr Han (1412-1468) Tura şehrini ele geçirmiş ve burayı kendine başkent yapmıştır.³⁴

1510'da Şah İsmail'e mağlup olan ve arkasından Türkistan'ı Babür'e kaptıran Özbekler, her ne kadar kendilerini toparlayabilmişlerse de daha sonra aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdir. Bunun neticesinde 1597 yılında Hokan, 1598 yılında ise Harezm (Hive) hanlıkları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.³⁵ 17. yüzyılda Türkistan'ın kuzeyinde Kazak siyasi birliği kurulmuş ve sonraları bu birlik parçalanarak üçe ayrılmıştır. Uzun zaman kuzeydeki hanlıklar ile güneydeki Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasındaki çatışmalar devam etmiş ve böylece zayıf düşen Türkistan, Rus istilasına maruz kalmıştır. 1552 yılında Kazan'ın alınmasıyla başlayan istila, 1881'de Afganistan ve Hindistan sınırlarına dayanmış, 19. yüzyılın sonlarına doğru bütün Batı Türkistan Çarlık Rusya'sının eline geçmiştir.³⁶ Batı Türkistan toprakları Sovyet rejimi tarafından 1925'te 5 ayrı cumhuriyete bölünmüştür. Bunlardan biri de Özbekistan'dır.³⁷

Tarihi, kültürü, etnik birleşimi, coğrafyası ve siyasi geleneği açısından Müslüman ve Türk kökenli eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında Özbekistan oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu ülke, İslâm medeniyetinin en parlak ürünlerinin beşiğinde kurulmuş ve Timur döneminin görkemini tarihî miras olarak devralmış olmanın yanında zengin bir kültürel öz güvene sahip olmuştur. Buna karşılık etnik yapısındaki Fars kökenli yerleşik halk ile aslen çeşitli Türk boylarına mensup göçer nüfus arasındaki gerilimin oluşturduğu rahatsızlık, hâlâ etkisini sürdürmektedir. Özbek kimliği de yörede siyasi etkinlik sağlamış ve hanlık kurmuş Türk boylarından birine ait iken, Orta Asya'da Sovyet cumhuriyetlerinin sınırlarının belirlenmesi sırasında daha önce siyasi coğrafyada hiç yer almamış bir ülkeye ad olarak verilerek yeniden yorumlanmış bir kimliktir. Bu açıdan, Özbekistan coğrafi olarak tamamen Sovyet döneminde meydana getirilmiş, "Özbek" ismi ise Özbekistan sınırları içine dâhil edilen tüm nüfusa ortak bir kimlik olarak benimsetilmiştir.³⁸ Günümüz Özbekistan'ı 20 Haziran 1990'da egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilân etmiştir. 29

³⁴ Baymirza, Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1995, ss.253-254.

³⁵ Baymirza, Hayit, *a.g.e.*, ss.32-27.

³⁶ Devlet, Nadir, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989, s.86.

³⁷ Coşkun, Volkan, *a.g.e.*, s.XXV.

³⁸ Özdoğan, G.Günay, *Sovyetler Birliğinden Cumhuriyetlere: Ulusallaşmanın Dinamikleri, Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara, 1994, s.76.

Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlığı ilânı onaylanmıştır.³⁹

Gulam Kerimov, Aziz Kayyumov, Abduraşit Abdugafurov, Melik Muradov gibi Özbek edebiyatının özverili, ünlü araştırmacılarının; Özbek Respublikası Fenler Akademisi (ÖZRFA) Hamid Süleymanov El Yazmalar Enstitüsü Kokand (Hokand) Bölümü'nden Doçent Ahmetcan Medeminov'un; Nemengândaki "Miras" ilminin merkez yöneticisi Ahmetcan Ubeydullayev'un ve birçoklarının Özbekistan mirasını inceleyip ele almak için büyük hizmetleri olmuştur. Yine Şair Abdulvahid Şûhî Hemyurt bazı şairlerden şiir numuneleri toplamış. Özbekistan yazarları birliği Nemengân bölümü temsilcisi Şair Aziz Tursun eser verdiği ve hizmet ettiği 50'li yıllarda bazı kaynakları toplayarak gün yüzüne çıkarmak için önemli projelere imza atmıştır.

---

³⁹Coşkun, Volkan, *a.g.e.*, s.XXVI.

I. BÖLÜM

17. YÜZYILA KADAR EDEBÎ ve İLMÎ DURUM

Fergâna, tarihten bu yana tabiatı ve havasının güzel; suyu ve topraklarının bereketli olması bakımından ve doğal maden zenginliğinden dolayı dikkat çeken bir vadedir. Bu yüzden, insanlar, en eski dönemlerden beri bu yerde, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşmışlardır. Arkeolojik kazılar yardımıyla ilkel yaşama dair birçok bilgi keşfedilmiştir. Özellikle, vadinin kuzey kısmında şimdiki Nemengân şehri sınırlarında kurulan Ahsikent, Kasan, Bab, Çust şehirlerinde yapılan araştırma çalışmaları, bu yerlerin ve eski medeniyet hayatının kurulduğu Fergâna vadisinin “Turan kültürü”nün başat gösterttiği yerleşkeler olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰

Çin kaynaklarında, Ahsi şehrinin tarihi, milattan önceki 3. asra kadar dayanmaktadır. Özbek bilim adamlarına göre bu şehrin tarihi eskiden üç döneme ayrılmıştır: Antik Dönem Ahsikent’i, Moğol istilasına kadarki Ahsikent ve Timurlular Dönemi Ahsikent’i.⁴¹ Ahsikent, vadinin büyük bir şehri ve merkezi olagelmıştır. 983 yılında Fars dilinde yazılan “Hududü’l Âlem”⁴² adlı eserde: “Bu muhteşem şehir, Fergâna’nın başkenti, Emirîn karargâhıdır.” şeklinde ifade edilmiştir. 12. ve 13. yüzyıllarda yaşayan jeolog ve tarihçi Âlim Muhammed Necim el-Bahran “Cihânnümâ” adlı eserinde Fergâna’nın başkenti olarak Ahsikent’i zikretmiş ve “muhteşem bir yer” olarak tasavvur etmiştir.

Karahanlılar devrinde başkent, Özgen şehrine geçmiş olsa da, Ahsikent, iktisadî ve medenî mevkiini her zaman korumuştur. 13. yüzyılda ülkeyi istila eden Moğollar bu şehri harabeye çevirmişler. Şehir, 14. yy. sonu Timurîler devrinde ise tekrar canlandırılmıştır. Timur Bey, Ömer Şeyh Mirza (Babür Bey’in babası) için bu şehri başkent olarak seçmiş ve 1462-1494 yıllarında Fergâna vilayetini buradan yönetmiştir. Ömer Şeyh Mirza 33 yıllık hükümlük devrinde başkent Ahsi’de pek çok iş ve kuruluşa imza atmış. Şehir kaleyi düzenlemiş şehrin merkezinde farklı projeler uygulayarak, ilim ve medeniyetin gelişmesi adına çok çalışarak şehri iktisadî ve medenî açıdan revaç edilen bir yer haline getirmiştir.

⁴⁰ Halilbekov, A., *Nemengân Edebî Muhiti*, Ruhezfa Yay., T., 1998., s.7.

⁴¹ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.7.

⁴² Âlemler Hududu.

1620 yılında Ahsikent şehri çok büyük bir doğal afete uğramış. Bu deprem sonrasında şehir, âdeta viraneye dönmüştür. Çaresizlik içinde kalan halk, tek tek başka yerlere göç etmeye başlamıştır.⁴³

Kuzey Fergâna’da meydana gelen eski büyük ve muhteşem şehirlerden biri de Kasan’dır. Kasan, milattan önceki 3. yüzyıldan miladi 5. yüzyıla kadar bütün Fergâna’nın merkezi olmuştur. Arap istilasına kadar Kasan şehri şimdiki yerinin biraz yukarısında kalan Mug tepesinde kurulmuştur.⁴⁴ Kaynaklarda genel itibariyle sıcak, muhteşem ve bereketli bir yer olarak tarif edilen Kasan, eski dönemlerden bu yana çeşitli mesleklerle uğraşan insanların yaşadığı bir şehir olmuştur. Usta mimarlar mimarlık abidelere imza atmışlardır. Nitekim bu zamanlara ait olan Kasan’a bağlı Safed Bulan köyünde önemi dünya tarafından bilinen mimari eserler keşfedilmiştir. 10. yy. sonlarında bunların arasına “Şah Fazıl”; 13. yy. sonlarında “Bu Bulan” ve “Källâxânâ” mezarları gibi kıymetli yapılar dâhil olmuştur. “Şah Fazıl” mezarının iç kısımları muhteşem el işlemleriyle bezenmiştir. Ahsikent gibi Kasan ve Safed Bulan’a da mülk sahibi ulu Timur Bey sahipti.

Akademisyen A.A. Askarov yönetiminde Pai’deki arkeolojik kazılarda yapılan araştırmalar sonucunda Munçaktepe’den eski eserlere ait miraslar bulunmuştur. Akademisyen T.Karı Niyazî “Ulu Bey ve Onun Mirası” adlı eserinde bu konuyla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur:

“... Arkeolojik kazılar şunu göstermiştir ki, söz konusu keşifler hicrin ilk iki bininci yıllarının ortasına aittir, ayrıca Çust bu dönemde medenî ilerlemenin merkezi konumundaydı.”⁴⁵

Nemengân şehri ise 10. yüzyıla kadar usta insanların yetiştiği, çeşitli el sanatlarının geliştiği bir merkez olmuştur. Nemengân’ın bulunduğu vilayet, günümüzde de iktisadî ve medenî yönden merkezi bir özelliğe sahiptir. Nüfus olarak Fergâna’dan önde gelmektedir. Özbekistan’ın büyük ticarî şehirlerinden biri olup Fergâna vadisinin kuzeyine 450 metre yükseklikte yerleşmiştir. Şehir, günümüzde de sadece kendi nüfusuna değil, komşu vilayetlerdeki insanlara hizmet gösteren ticaret merkezi konumundadır.⁴⁶ Çiftçiler; Kadim Nemengân’ın çarşılarında ip, kumaş, demir tabak ve kuyumculuk nesnelere, el işleri gibi eşyalar satmaktaydı. Şehirde mimarî yapı da günümüze kadar görünür derecede gelişmiştir. Eski dönemlerden kalan Hoca Emin Kubbesi (17. yy.), Molla Kırgız Medresesi (1911-12 yıllar) ve Ata Velihan Mescidi (20 yy.) gibi mimari miraslar hala varlığını sürdürmekte olan belli başlı örneklerdir. Karahanlı

⁴³ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.8.

⁴⁴ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.8.

⁴⁵ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.9.

⁴⁶ *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*, Devlet İlmî Neşriyatı, T., 2003, C:6, s.249.

devletinin kurucusu Saltık Buğra Han döneminde, 10. yüzyılda yaşayan Ahmed bin Saadeddin'in "Tezkire-i Buğrahan"⁴⁷ adlı eserinde, "Cami' Ahmed bin Sa'deddinî Özgendî en-Nemengânî (daha önce Özgenli, daha sonra Nemengânlı Sa'deddiynoğlu Ahmed'in derlemesi) gibi Nemengân adıyla ilgili sözler, derlemelerde geçmiştir.⁴⁸ 1620 yılı Aksikent'te olan büyük depremden sonra çaresiz kalan şehir halkının ekseriyeti Nemengân'a göç etmiştir.

Âlimlerin yaptığı araştırmalar sonucunda, genellikle iyi derecede korunan şehirlerde eski zamanlardan beri çalışma yaşamının ve ustalığın çok iyi olduğu tespit edilmiş. Bunun yanında çiftçilik, hayvancılık, ipekçilik, madencilik, ihracat ve ithalat gibi birçok alanda çalışıldığı da görülmüştür. Batı ve Doğu'yu birbirine bağlayan büyük ipek yolunun bu bozkır diyarlarından ve yukarıdaki zikredilen şehirlerden geçmesi bölgenin iktisadî ve medenî gelişimi açısından büyük öneme sahiptir.

Fergâna vadisi halkı, mimarlığının ve çalışkanlığının yanında hürriyet ve özgürlüğe düşkünlüğüyle de bilinmektedir. Nitekim burası tarihte vadiye ya da vadi arkasından gelen baskıncılara karşı kalkan hükmündeydi. Makedonyalı Aleksander, Arabistanlı Kuteybe ve Moğol Cengizhan söz konusu ülkede çok sert bir şekilde çarpışmışlardır. Türk halkları çok eski dönemlerden bu yana yüksek medeniyetlerinin yegâne sembolü olan kendilerine has bir yazı diline sahip olmuşlardır. Türk halkları arasında alfabeyle yazmak 2500 yıl evvel ortaya çıkmıştır. Söz konusu geleneğinin meydana getirdiği abideleri Fergâna vadisinden, Talas nehrinin etrafına, Kaşkaderya vahasına, Don- Kuban nehirleri havzasına, Kevkez dağı bölgelerine kadar uzanan geniş sahada görmek mümkündür.

Şüphesiz yazı kültürü, medeniyetlerin maddi ve manevi ilerlemesine büyük katkı sağlayan bir araçtır. İşte bu kültür anlayışı, bozkırın Ahsikent, Kasan, Pap (Bab), Çust ve Nemengân şehirlerinde de kendine has bir gelişim göstermiştir.

Fergâna muhiti birçok âlim ve bilge kişiler dünyaya getirmiş ve yetiştirmiştir. 9. ve 10. yüzyılların ilk aydınlanma dönemlerinde bütün Türkistan'da Harezmî, Berunî, İbnî Sinâ ve Farabî gibi önemli âlimler, Fergâna ve Nemengân vadisinde birçok faaliyete imza atmışlar ve dünya ilminin gelişimine katkı sağlayacak şeyler keşfederek yadsınamayacak hizmetlerde bulunmuşlardır.

⁴⁷Buğrahan Tezkiresi.

⁴⁸Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.9.

Ahmed Ferganî adı ile meşhur olan büyük astrolog, matematik ve coğrafya uzmanı Ebul Abbas Ahmed ibn Muhammed ibn Kesir (Kadir) el Ferganî, 10. yüzyılın başlarında şehrin merkezi olan Ahsikent'te doğmuş ve dünya ilimlerine vakıf olmuştur. Doğu onu “Hasîb”⁴⁹, Avrupa ise “Alfraganus” şeklinde adlandırmıştır. Astroloji, matematik ve coğrafyaya dair eserleri ile bu ilimlerin ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Bu eserler, daha sonraki zamanlarda bilim adamlarının rehber kaynağı niteliğinde önemini korumuştur.⁵⁰

Ahmed Ferganî'nin Bağdat'a gidip orada kaleme almış olduğu “Beytü'l Hikme”⁵¹ adlı eseri, zamanın akademik ilmî çalışmalarında da zikredilmiş kıymetli bir eserdir. Âlim rasathane kuruluşunun ve diğer çalışmaların bizzat başında olmuş. Sırayla birçok ilmî eser meydana getirmiştir. Bunlar: “Kitap el Hareket, es-Semavî ve Cevam-ı ilim en-Nucüm”⁵², astrolojiye dair, ayın hareketlerini araştırmak üzere; “Yedi iklim Hesabı” gibi eserler meydana getirmiştir. El-Ferganî'nin dünyanın yuvarlaklığıyla ilgili yaptığı mühim ispatları hala eski önemini korumaktadır. Birkaç Yunan bilim adamı onu ve hayatını inceleyerek Arapçaya tercüme etmiştir. El-Ferganî 861 yılında vefat etmiştir. Büyük Âlim Ahmed Ferganî'nin meydana getirdiği bu kıymetli eserleri şarkın ilim adamları günümüze kadar yüksek derece önem göstermişlerdir. Kitapları 19.yüzyılda Avrupa'da Latinceye tercüme edilmeye başlanmış. Ve bu ilmî eserler Avrupa kütüphanelerinde saklanmıştır.

Yine 20. yüzyılda Fergâna vadisinin önemli şahsiyetlerinden biri de Pap şehrinde doğmuş olan, büyük Âlim Ömer Bab Ferganî'dir. Ali Şîr Nevâî “Nesayimü'l Muhabbe”⁵³ adlı eserinde 9. ve 10. yüzyıllardaki Türkistan mutasavvıfları hakkında bilgi verirken bu zât hakkında da malumatlar vermiştir.

Ahmed bin Sadeddinî Özgendî en-Nemengânî, 30 sayfadan oluşan “Tezkire-i Buğrahanî” adlı eserini yazarak Üveysî tarikatındaki şeyhlerin durumlarını yansıtmıştır. Muhammed Niyaz Kaşgarî, Farsça yazılan bu eseri daha sonraları Türk diline tercüme etmiştir. Eserin 5 tane el yazma nüshası ÖZFA Şarkşinaslık Enstitüsü'nde saklanmaktadır.

16. yy. başında yaşayan uzman tarihçi Seyfeddin Ahsikatî, “Mecmuâtü'l Teravih”⁵⁴, “Tuhfetü'l Teravih-i Hanî”⁵⁵, “Nesep Nâme-i Özbek”⁵⁶ gibi birçok

⁴⁹Matematikçi.

⁵⁰Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.10-11.

⁵¹Hikmet Dergâhı.

⁵²Gökyüzü hareketleri ve yıldızlar hakkında cem edilmiş eser.

⁵³Sevgi Esintisi.

⁵⁴Tarihler Mecmuası.

ilmî kitap kaleme almış bir müelliftir. Vadinin ustalar şehri olan Kasan'da 13. yüzyılda yaşamış olan bir başka âlim de Ebu Bekir Kasanî'dir. Ebu Bekir Kasanî, fıkıh ilmine ve tasavvufa dair eserler kaleme almış, dinî işler ile meşgul olmuştur.

Mahdumî Azam adı halk arasında bilinen bir isimdir. Kasan şehrinde doğup yetişen âlimin -Seyid Ahmedî ibn Mevlânâ Celaledin Hoca Kasanî (1461-1542)- mutasavvıf yönü ve tarikat şöhreti bütün İslâm dünyası tarafından bilinmektedir. Nakşibendî tarikatının büyük vekili olan dinî, maarifi, medenî ve içtimaî hayata dair yönlendirici bir rol oynayan bu zat, tasavvuf, ahlak ve edebe dair 30'a yakın eser kaleme almıştır. Özellikle; "Zübdet üs-Salikin ve Tenbiyât üs-Selâtin"⁵⁷ adı eseri bu âlimin insan maneviyatına dair büyük ehliyetinin, kuvvetli hafızasının ve ilminin göstergesidir. Mahdum Azam 16. yüzyılın 30'lu yıllarında Miyankal valisinin teklifi ile Kasansay'dan hocalar şehri olan Semerkant'a giderek Dehbed köyünde ilmî çalışmalara başlamıştır. 1542 yılında ise burada vefat etmiştir. Birçok hükümdar, özellikle Babür Mirza, âlimi kendilerine rehber edinerek "pir" saymışlardır.⁵⁸

Bununla birlikte Mevlânâ Lütfullah Çustî (15. ve 16. yy.) Nakşibendi tarikatının ustalık makamına ermiştir. Kaşgar'da yol gösterici olup önderlik yapan Hidayetullah Afak Hoca (1625-1694), Mahdum Azam'ın torununun çocuklarından. Kasansaylı Said Muhammed Tahir ibn Abdü'l Kasım meşhur doğa bilimci ve coğrafyacı bir âlim olarak yetişmiştir. "Acayibâtü'l Tabakât"⁵⁹ adlı eserinde 1620 senesinde meydana gelen Ahsikent depremini bizzat yaşamış biri olarak tasvir etmiştir.

Görülmektedir ki, edebî söz sanatının kadim tarihi, halkın sözlü ve eski yazılı eserlerinden başlamaktadır. Sözlü edebiyat eserleri günümüze kadar ya bazı kaynaklar vesilesiyle ya da ağızdan ağıza söylenerek gelmiştir. Halk bilgeliğinin bu nadir hazinelerinde Türk soyları ve kabilelerin iptidaî yaşamları, hayata bakış tarzları hakkında bilgiler mevcuttur.

Türk halklarının yaşadığı türlü bölgelerde ortaya çıkan hikâyeler, masallar, rivayetler, efsaneler, koşuklar, destanlar, kahramanlık destanları gibi halk sözlü ürünleri, halka mâl olmuş yadigârlardır. Bunun yanında Fergâna vadisinde oluşan daha sonra diğer ülkelere yayılan halk sözlü ürünleri oldukça fazladır. Bunlar arasında Nemengân'da ortaya çıkan koşuk, hikâyeye, masal ve destanlar çok fazladır. Halkın oluşturduğu, yerlerde söylenegelen koşuklar,

⁵⁵ Hanî'nin Tarihine Armağan.

⁵⁶ Özbekler Sülâlesi.

⁵⁷ Sâliklerin Özü ve Sultanlardan Haberler.

⁵⁸ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.12.

⁵⁹ Yeryüzü Güzellikleri.

türlü devirlere ait olup o döneme ait hayat ve emek, kahramanlık ve cesaret, merhamet ve yiğitlik, merasim, usul ve erkân konuları üzerine söylenmiştir. Masal, hikâye ve destanlar, usul-erkân, örf adet ve gelenekleri, kadim insanların yaptığı savaşları yansıtmıştır. Nitekim Fergâna vadisinde meydana gelen mitolojilerden birinde insanları büyük felaketlerden koruyup kurtaran önder “Erhubbi” tasvirini görmek mümkündür:

İnsanlar nehirden geçtikleri sırada Erhubbi’den medet dilemişlerdir. Nemengân masalcılarından alınan “Sırlı Şamçırâq”⁶⁰ adlı eserde menfaatçi, numaracı kötü birinin mahvoluşu ve iyi niyetli, helal süt emmiş bir kişinin galibiyeti anlatılmıştır. “Ata Vasıyeti” masalında ise mutluluğun kilidi olarak emek ve gayret tasavvur edilmiştir. “Yâriltâş” eserinde özgürlüğü ve isteklerine bel bağlayan bir kızın mücadelesi betimlenmiştir. “Muhabbât Qudrâti” masalındaki hadiseler ise Neney ve Kök sarayında geçiyordu. Meşhur “Tâhir ve Zührâ” masalının Ahsi kentinde geçtiği naklediliyordu. Her ikisi de bu kentin çocukları olup Zühre, kent hanının öz kızıydı.⁶¹

Ayrıca, şehir, köy ve ziyaretgâhların yapılış, inşası ve adlandırılmasıyla ilgili mitoloji, rivayet ve efsaneler de mevcuttur. Bir mitolojiye göre, eski zamanlarda Nemengân sınırında ikamet eden bir padişah varmış. Bu padişah Baysılkıran’a giderek burada estetik manzaraya sahip, çok güzel bir yere 4 kız için 4 tepe inşa ettirmiş. Dört tepe üstüne dört taht kurdurup onlara kızlarını oturttuş. Daha sonraları buranın adı “Çardak” olarak adlandırılmış. Yeni Kurgan, Üç Kurgan, Çaş Tepe, Karaskan ve diğer semt ve bölgeler doğrultusundaki mitoloji ve rivayetler de bu yerlerin adı ve tarihî ilgili hadiselerden bahsetmektedir.

Halk adamı ve hükümdarı olan Âlim Zahir ad-Din Muhammed Babür hakkında da ilginç rivayetlerden bahsedilmiştir. Bu rivayetlerde Babür’ün büyük yürekliliği, ince mizacı, bilgeliği gibi ilgi çekici faziletler tasvir edilmiş. “Babür Lakabı”, “Babür ve Güvercin”, “Gazel ve Kılıç”, “Bir gazel şehir almış.”, “Akıl yaşta değil, baştaymış.” gibi mitolojilerle anlatılmaya çalışılmıştır. “Babür Lakabı” adlı mitolojideki hikâyeye göre, Fergâna hükümdarının oğlu Zahir ad-Din Muhammed, çocukken babasıyla ava çıkar, bu esnada ağaç çalılıklarının arasında dolaşırken bir aslan yatağına rast gelir ve bu aslanlarla dost olur. Anne aslan Babür’e müdahale etmediğini gören

⁶⁰Sırlı Mum.

⁶¹Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.12-13.

Babür'ün babası oğluna “Babür Yolbars”⁶² lakabını takar.⁶³ “Babür ve Güvercin” mitolojisinde ise Babürle ilgili şöyle bir tasvir daha vardır:

“Mirza Babür, gençliğinde çok zeki ve çevik biriydi. Günlerden bir gün Ömer Şeyh ve saray hizmetlileri sarayda otururlarken bir güvercin gelerek avlunun su kanalına konmuş ve ‘Kulu kulu kulu’ diye ses çıkarmaya başlamış. Sesi duyan Şeyh Ömer, hizmetlileri çağırarak: ‘Güvercin ne demeye çalışıyor?’ diye sormuş. Hizmetliler bu soruya ‘Kılıçları kınından çıkarmanın vakti geldi.’ diye karşılık vermiş. Bunu duyan Babür: ‘Hayır, güvercin böyle bir şey demiyor. Bu güzel hayvan güzel bir haber getirmiş ve kavun seçmenin vakti geldiğini haber veriyor’ diyerek müdahale etmiş. Gerçekten güvercin yakalandığında, ayağında böyle bir çağrı ve haberin yazılı olduğu bir kâğıt bağlı görülmüş.”⁶⁴

Bu mitoloji, Mirza Babür'ün çocukluğundan bu yana akıllı, mantıklı olarak yetiştiğini göstermekle birlikte, Özbek halkının savaşa karşı olan karakterini, hayatın güçlüklerine karşı direnişini, iyilik hakkındaki duygu ve düşüncelerini de ifade etmiştir.

Halk sözlü edebiyatı; yazılı edebiyat eserlerinin vücuda gelmesi için çok önemli bir zemin oluşturmuş. Yazılı edebiyat ise türlü yazı türleriyle kendini göstermiştir. Bölge yazar ve şairleri eski dönemlerde tarihî vakıalar doğrultusunda birçok nesir ve nazım eserleri meydana getirmiştir. Bu eserlerden bir tanesi “Safed Bulan” kıssasıdır. Mezkûr eserde, garip hadiseler ve farklı hayatlar, ilginç bir üslupla hikâye edilmiş. Kıssa, Nemengân'ın kuzeyinde 7. ve 8. yüzyıllarda İslâm bayrağı altında ortaya çıkan, cihat uğruna ölenlerin hayatını, Köle Bibi Bulak'ın cömertliğini ve cesaretini ifade etmiştir. Aslında Arap dilinde yazılan bu eseri Şair Hocandî, Fars diline çevirmiştir.

Tüm bu kaynaklar esasında yerli Özbek destanları derlenmiştir. Daha sonraları Nemengân taraflarında yaşayarak ilmî faaliyetler gösteren Şair Şah Hâkim Halis, söz konusu çalışmalar için kolları sıvamıştır. “Gazavât-nâme-i Şah Cerir” diye adlandırılan bir başka destanda; “Fergâna’ya geri dönenler”, “Küba şehrine gelenler”, “Küba’dan Ahsikent’e dönenler” Kasan valisi İhşiddin’e teslim edilmek üzere “Yük dolu hayvanların Kasan elçisine

⁶²“Aslan Babür” Bâbü, eski Türk geleneklerine göre, isime eklenen “kaplan” veya “panter” anlamına gelen bir lakaptır. [Yurdakök, Murat, *Bâbü Şah’ın (1483-1530) Ünlü Eseri Babürnâme’de Tıbbî Bilgiler*, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 2007, 50:73-77, s.73.]

⁶³Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.13-14.

⁶⁴Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.13-14.

sunumu” gibi isimlerle yüksek mevkideki kişilerden bahsedilmiştir. Şah Cerir tarafından Kasan hâkimine gönderilen mektupta, şunlar yazmaktadır:⁶⁵

*Müsülmân bol qilib dinni sârâfrâz,
Yoq, erse qıl uruş yolini âgâz.
Bu Kâsân bolmağay härgizdä Kâsân,
Bolursang häm özing yer birlä yäksân.*

Anlamı:

*Müslüman ol ve yücelt.
Yoksa savaş ve yolunu aç.
Bu Kasan olmayacaktır asla Kasan,
Yoksa olur özün yer ile yeksan.*

Bol nüfuslu, iyi ve düzenli Arap askerleriyle birleşerek hazırlanan İhşid, hile ve tedbir yolunu seçmiş. Öncelikle onların şartlarını kabul etmiş gibi görünmüş, daha sonra Biker valisi Kervanbes ile anlaşmıştır. Arap ordusunun toplanmış olduğu yerleri, düzenli askerler kuşatmıştır:

*Öşäl tün muğlar tâğining barini,
Kelib qurşâdilär ätrâflarini.
Bular häm saf urub, cäng boldi qâyim,
Körär bolsäng qıyâmät boldi qâyim.*

Anlamı:

*O gece ateşperestler dağın tümünü,
Gelip kuşattılar etraflarını.
Onlar da saf durarak cenk eyledi kaim,
Gel gör ki kıyamet oldu kaim.*

İhşidî'nin 2. karargâhı Zerkent çevresiydi, bu sert mücadelede İslâm askerlerinden birçok kişi helâk olmuş. Şah Cerir, askerlerinden sağ kalanlarla öncelikle Ahsi'ye çekilmiş; sonra Medine'ye dönerek savaştan vazgeçmiştir. Sonraki sayfalarda farklı konular hikâye edilmiştir. Destan mesnevi türüyle, sade ve akıcı bir üslupla yazılmış ve destana uygun birkaç gazel ve muhammes eklenmiştir:

*Ğazälni oqusä här yerdä dâim,
Kişini köngli häm bolğay mülâyim.*

⁶⁵Halilibekov, A., a.g.e., s.14.

Anlamı:

*Gazeli okusa her yerde daim,
Kişinin gönlü de olur mülayim.*

“Safed Bulan” kıssasını neşre hazırlayan T.Nebiyev ve M.Hasanî (Hazine, 1994) Şair Halis’in 9 manzum destanını da ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu destanlar, İslâm’ın akideleri ile ilgilidir. Daha sonraları edip İshakhan İbret de “Fergâna Tarihi”adlı kitabında “Safed Bulan”da beyan edilen bazı hadiselerle değinmiş ve “Safed Bulan”destanı hakkında şunları söylemiştir:

“Şah Cerir tarihî nazım olarak yazılmıştır. Biz bu kaynağı gün yüzüne çıkararak yeniden düzenledik ve yaydık. Kitap sayıca Fergâna’da, özellikle Kasan civarında fazladır. Zira meydanı muharebelerin çoğu buralarda olmuştur...”⁶⁶

9. ve 12. yüzyıllar bedi edebiyatın yükseliş devri olmuş. Bu yüzyıllarda söz ustası olarak özellikle Ahsikent şehrinden birçok büyük âlim yetişmiştir. Böylelikle Fergâna edebî muhiti şekillenmeye ve gelişmeye başlamıştır. Örneğin, bu devrin meşhur şair ve ediplerinden biri tarihçi ve dilbilimci Kâtip Ebu Reşad Ahsikatî (Ahmed ibn Kasım Ahsikatî 1073-1134)’dir. Ebu Reşad, ilk önce Ahsikent’de tahsil görmüş, daha sonra Merv’de ilmî araştırmalarda bulunmuştur. Sultanın huzurunda “münşi” vazifesi yapmış. Ayrıca, “Kitap fi Kavlihîm”⁶⁷, “Kitab üz Zevâdi”⁶⁸, “Kitap fit-Tarih”⁶⁹ gibi eserler kaleme almıştır.

Ahmed Ahsikatî, Farsça şiirlerden meydana gelen bir de divan yazmıştır. Şiirlerinde ülkenin huzurlu tabiatı ve bundan aldığı hazzı dile getirmiş; “Zul Fezail”⁷⁰ lakabı ile nam salmıştır. Arap şairi Esse’manî onu: “El- Ahsikatî edebiyat ve fazilet, lügat ve nahiv ilminde çok ustadır ayrıca nesrin piridir.”diye övgüyle tasavvur etmiştir. Şairin ağabeyi yazar Ebul Vefa Muhammed ibn el Kasım ise Ahsikatî’yi “Zul Menakıb”⁷¹ lakabıyla bilinen bir âlim (1126 yılında vefat etmiş.) olarak tarif etmiştir. Bu kardeş ve ağabeylerin üstadı, 10. yüzyılın büyük âlimi, ilahiyat, edebiyat ve tarih ilimlerinde uzman, Ahsikent medresesi müderrisi Ebul Kasım Mahmud ibn Muhammed es-Suffi Ahsikatî’dir.

⁶⁶Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.15.

⁶⁷Onların sözleri hakkında kitap.

⁶⁸Ekler Kitabı.

⁶⁹Tarih Kitabı.

⁷⁰Fazilet Sahibi.

⁷¹Güzel Hasletler Sahibi.

Yine bu zamanların meşhur şairlerinden bir diğeri de Seyfiddin Muhammed Ferganî'dir. Seyfiddin Muhammed 13. yüzyılın 20'li yıllarında Ahsikent'de doğmuş. Yine bu şehirde medrese terbiyesi almıştır. 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğollar memleketi istilaya uğrattıkları için çaresiz burayı terk etmiş ve 1262-1284 yıllarında Tebrizde yaşamıştır. 90'lı yıllardan 14. yüzyıl başlarına kadar Türkiye'nin Aksaray şehrinde istikamet ederek "Şeyhler şeyhi" unvanını almıştır. Tahmini olarak 1308 - 1310 yıllarında vefat etmiştir. Şairin divanı 10 bin 500 mısralı şiirden oluşmakta olup eserin üç nüshası Türkiye kütüphanelerinde saklanmaktadır. Tahir Ahsikatî ve Muhammed Ahsikatî eser meydana getirmeye işte bu şehirde başlayarak Harezm'de devam etmişlerdir.

Büyük şair ve Âlim Zahir ad-Din Muhammed Babür'ün çocukluk yılları Ahsikent şehrinde geçmiştir. Ahsikentli Mevlânâ Payende Ahund ve Mevlânâ Vechî de 16. yüzyılın bilinen ve zikredilmesi gereken büyük âlimlerindendirler. Bu sanatçıların şiirlerine çoğunlukla el yazma eserlerde rastlamak mümkündür.

1. Asiruddin Ahsikatî

Abdulfazl Muhammed Tahir Asiruddin Ahsikatî, 12. yüzyılda Ahsi şehrinde doğmuştur. Aydınlanma devrinin ilk önemli temsilcilerinden biri olarak bilinen büyük Özbek şairidir. Asiruddin Ahsikatî hakkında Muhammed Ravandî (12. yüzyıl), Muhammed Avfî (12. yüzyıl), Tahiddin Kaşî (14. yüzyıl), Devletşah Semerkandî (15. yüzyıl) gibi tezkireci ve tarihçiler malumat vermişlerdir.

Meşhur Şair Asiruddin Ahsikatî, M. 1108-1110 (H. 502-504) yıllarında Ahsikat'da dünyaya gelmiş. Çocukluğu ve tahsili bu şehirde geçmiştir. Daha sonraları ilmî gelişimine katkıda bulunmak için devrin önemli ilim merkezlerinden Velh şehrine, oradan da Herat ve Merv şehirlerine geçmiştir. Bu şehirlerde özellikle Selçuklular saltanatının merkezinde tıp, kimya, riyazet, nücum⁷², felsefe gibi ilim dallarına muvafık olmuş. Edebi çevreden nasiplenerek mükemmel derecede etkileyici şiirler kaleme almıştır.

1156 yılında taht ve taç kavgası nedeniyle Sultan Sencer'e karşı göçebe Oğuz kabileleri ayaklandığı için Horasan'ı terk etmek zorunda kalan Asiruddin, Acem diyarına doğru yola koyulmuştur. (Batı İran) Ancak yolda yağmalandığından müşkül durumda kaldığı için Acem Irakî ve Azerbaycan hükümdarları sarayında hizmete etmeye başlamıştır. Asiruddin'in bundan sonraki 40 yıllık hayatını Rey, Hemedan, Isfahan, Tebriz, Şervan, Zengan,

⁷²Yıldız-astronomi.

Köhistan, Gence, Halhal, Nişapur gibi şehirlerde geçirmiştir. Aynı zamanda birçok âlim, şair ve ilim adamından feyiz almıştır. Gönlü fetheden şiirleriyle ihlâs sahibi insanların takdirini ve saygısını kazanmıştır.

Halk arasında da şöhret bulan şair, özellikle Selçuk hükümdarlarından Kızıl Arslan döneminde, ilmî açıdan önem görmüş. Ona “Melikü'l Şuâra”⁷³ ve “Emir-i Şuâra”⁷⁴ unvanları verilmiştir. Özbek şairi Asiruddin Ahsikatî doğuda önde gelen biri olarak yüksek makamlara kadir olmuştur.⁷⁵

Fakat sultanın Asiruddin'e ettiği iltifatların ve şairin mevcut şöhretinin duyulması haset ruhlu insanların da dikkatini celp etmiştir. Nitekim şair, bu kötü niyetli insanların fitnesi ve oyunlarıyla saraydan uzaklaştırılmak durumunda kalmıştır. Ömrünün kalan kısmını herkesten uzakta, kendi halinde sofiyane bir şekilde geçirmiştir. Vatanından uzakta gâh kendi halinde gâh horlanarak ömür geçiren, çok soğuk havalarda dışarda kalmak zorunda kalan şair, daima ana vatan özlemi ile yaşamıştır. Vatanını çok özlediği halde hasta olduğu için kendi öz yurduna dönememiş. M.1196-1198/H.593-595 yıllarında Güney Azerbaycan'ın Halhal şehrinde vefat etmiştir.

Asiruddin Ahsikatî'den geriye zengin bir miras kalmıştır. Şairin divanı, 13 bin mısradan fazla şiiri içinde bulundurmaktadır. Söz konusu divan, 1313 yılında Kâtip Abdümü'min el-Ülevî Kaşî tarafından aktarılmış. M.1920/H.1337 yılında İran'da tam şekliyle neşredilmiştir. Asiruddin Divanı'nın nüshaları, Londra, Berlin, Tahran ve Düşenbe'nin bazı kütüphanelerinde saklanmaktadır.⁷⁶ Şair Asiruddin'in maharetleri ve faaliyetleri; çeşitli âlim, şair ve mütefekkirlerin dikkatini çekmiştir. Nitekim Devletşah Semerkandî “Tezkiretü'l Şuâra”⁷⁷ adlı eserinde Asiruddin'e dikkat çekerek onun sözlerinin bedi yönünden bahsedip alıntılar yapmıştır:

“Asiruddin, âlim ve faziletli biridir. Hikmetli sözlere sahip büyük mevkide bir sanatçıdır. Bu özelliklerini onun şairliğinde de görmek mümkündür...”⁷⁸

Şairi büyük âlimler de zikretmiştir. Örneğin, büyük söz ustalarından olan Ali Şîr Nevâî ve Zahir ad-Din Muhammed Babür, Asiruddin Ahsikatî'ye büyük değer vermişler. Araştırmacılardan Sedriddin Aynî, Şerif Hüseyinzade,

⁷³Şairler Şahi.

⁷⁴Şairler Emiri.

⁷⁵Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.17.

⁷⁶Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.18.

⁷⁷Şairler Tezkiresi.

⁷⁸Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.18.

Resul Hadizade, Şafak, Zebahullah Sefa gibi isimler şairin şiirleri vesilesiyle birçok çalışmaya imza atmışlardır.

Asiruddin Ahsikatî Farsça şiirler meydana getirmiş. Divanında 200'den fazla gazel, 100'den fazla kaside, birçok terc-i bent, kıta, rubai gibi nazım biçimleri toplamıştır. Gazellerinde sevgi, muhabbet, vefa, merhamet, insanlık, dostluk, iman, itikat gibi ahlaki sıfatlar övülmüş ve tabiat güzellikleri ifade edilmiştir. Bununla birlikte, sofî ruh, nefsi dizginleme, kanaat, dünyayı terk gibi hasletler ve nasihat edici gazeller kaleme almıştır. Aşağıdaki beyitler şairin bu tarzda kaleme almış olduğu bir gazeldir:

*Sen müridü nâfs sengä peşvâmu, ey körkäm aql?
Çünkü gâh toğrul, gâkı Togân qâşindä sen müdâm.
Kuv xayâlingdän tä'magirlik fe'lini, Asir,
Äylä pâk xulqını madk aytmaq bälâsidän tamâm.*

Anlamı:

*Sen mürit, ancak nefis sana hükümdar mı, ey güzel akıl?
Çünkü gâh doğrul, gâh Tagan huzurundasın daim.
Kov hayalinden kandırmak eylemini ey Esir,
Böylesi temiz huyunu bozuyor yalan.*

Şair şiirlerinde şahları insaf ve adalete çağırılmış. Halkının gam ve elemine dert ortağı olmuştur:

*Çün fäläk sinä pürâtâş dâräd,
Här ki zerâ fälâki ğaddâr ast.*

*Hâlî ayyâm çarâ münqalib ast,
Mâyli gârdün çü vä yaki kınçâr ast.*

Anlamı:

*Çünkü feleğin sinesi ateş ile doldu.
Altındakiler ve içindikiler, münafık ve gaddar.*

*Dünya işi niçin belirsiz, yarım,
Çünkü toz olur sürekli elem ve keder.*

Şair, hükümdarlara gönderme nitelikli kasideler yazmış olsa da bu kasidelerde memleket ve halkın durumu ile ilgili yerinde ve doğru tasvirler

yapmış; hayat ve insana dair detaylı fikirler vermiştir. Asiruddin'in rubaileri ve kıtaları da felsefi açıdan müşahedeleri kendi içinde barındıran özel şiirlerdir.

2. Zahir ad-Din Muhammed Babür

Zahir ad-Din Muhammed Babür, klâsik Özbek edebiyatının en parlak simalarından biri olup, dünya edebiyatının meşhur temsilcilerinden şair ve düzyazı ustası bir âlim, büyük bir başkomutandır. Kısa ve hayli zor olan hayatı boyunca önemli eserlere imza atmış. Şiirleri ile meşhur “Babürnâme” adlı eseri Özbek edebiyatının ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Şair, “Muhteser”⁷⁹ adlı eserinde iktisat ve hukuk ilmine dair, “Mubeyyin”⁸⁰ adlı eserinde meselelere dair, “Musiki ilmî” ve “Harb işi” adlı eserlerinde edebiyat ve sanata, bilim ve ilmin çeşitli dallarına dair mevzularda eserler kaleme almıştır.

Âlimin hayatı ve faaliyetleri hakkında ilk önce bakmamız gereken kaynak bizzat kendi yazdığı “Babürnâme”sidir. Bunun yanında Handemir'in “Habib'üs Siyar”⁸¹ adlı eseri, Gülbedenbegim'in “Hümâyünnâme”si gibi kaynaklar hayatı ve eserleri hakkında malumatlar vermektedir. Öncelikle Hindistan ve İran'da, daha sonra Batı Avrupa ve Rusya'da edebî ve ilmî mirası büyük ilgi görmüştür.

Özbek edebiyatında “Babürnâme” hakkında ilk büyük araştırma, ünlü Âlim H.Yakubov'un 1941 senesinde basılmış olan “Babür” risalesidir. Türü ilim adamları: E.E. Bertel's, Y.Gulamov, M.Şeyhzade, H.Süleymanov, P.Şemsiyev, V.Zahidov, A.Kayyumov, S.Aliyev, S.Azimcanova, B.Velihocayev, A.Abdügafurov, S.Hasan, S.Cemalov, H.Nazarov ve birçok yazar Babür'ün bıraktığı mirasla ilgili araştırmalar yapmış; kitap ve makaleler hazırlamışlardır.

Babür araştırmacılarının yaptığı faaliyetler nedeniyle Babür'ün divanı ve “Babürnâme” adlı eseri birkaç kez neşredilmiştir. Edebiyat araştırmacısı A.Abdugafurov “Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı” adındaki haftalık gazetenin 1983 yılı 18 Mart tarihli sayısında yayınladığı “Babir değil, Babür” başlığında şairin mahlasının esas şekli ile ilgili bir yazı kaleme almıştır.⁸²Hindistan'ın en büyük baş veziri Cevaherlel Neru, Babür'ün şahsını ve eserlerini yüksek derecede överek önemini bildirmiş. “Hindistan'ın Keşfi” ve “Dünya Tarihine Bir Bakış” adlı eserlerinde şunları söylemiştir:

⁷⁹Kısa, kısaca.

⁸⁰Açıklayan.

⁸¹Yol Arkadaşı.

⁸²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.19.

“Babür, bir dahi ve şahsiyet sahibi, aynı zamanda aydınlanma devrinin büyük önderi, mert ve sıra dışı; sanatı ve edebiyatı seven önemli bir ilim adamıdır. Dinî bağnazlıklardan, gerici fikir ve düşüncelerden onda eser yoktur... Babür sanat ve edebiyatı koruyup destek veren insanlardan biri olmuştur.”

Yeni Dehli'deki millî müzenin yöneticisi P.N. Pend, “Babürnâme” doğrultusundaki yazdığı makalesinde, Babür'ün büyük yürekliliğini, zekâsını, sınırsız ilmini, bedi zevkini ve türlü faziletlerini şöyle tarif etmiştir:

“Anlamı ‘Aslan’ olan Babür adı, son derece güçlü, mangal yürekli, marifetli, tez canlı olan bu büyük komutanı ifade eden bir isim olmuştur. Şair, birçok zorluğa göğüs germiş ve asla pes etmemiş, gerçek bir aslan gibi savaşmıştır. Kendi mizacını anlattığı ‘Babürnâme’ okunduğunda da onun tatlı dilliliği, akıllılığı, nazıklığı ve edebî zenginliği hakkında birçok ize rastlanılacaktır. Özellikle tabiata ve doğaya olan düşkünlüğünü görebiliriz. Söz ustası bir hatip, yetenekli bir asker, namuslu bir insandır.”⁸³

Hindistanlı ve Pakistanlılar Özbek halkının bu büyük evladını cennetü'l firdevs bir mekâna layık görmüşler; ona dualar etmişlerdir. Babür, 14 Mart 1483 senesinde Fergâna vilayetinin başkenti olan Ahsi (Ahsikent) şehrinde Timurzade Ömer Şeyh Mirza ailesinde dünyaya gelmiştir. Babası Ömer Şeyh Mirza, Maveraünnehir hükümdarı Ebu Said Mirza'nın oğludur. Ebu Said onu 1462 yılında 7 yaşında Fergâna tahtına geçirmiş, Ahsi şehrini ise payitaht merkezi yapmıştır. Siriderya boyunca uzanan bu eski şehir Ömer Şeyh Mirza'nın daimi karargâhı olup, devlet erkânı ve ailesiyle burada yaşamıştır.

Babür'ün Ahsi şehrinde doğduğu ile ilgili birçok ilmî inceleme yapılmıştır. Örneğin, Özbekistan İlimleri Akademisi temsilcisi B.Zahidov'un “Babür'ün Çalışmaları ve Edebî Mirası” adlı makalesi -Babürnâme'nin 1960 yılı neşri için yazılan söz başında- “Özbek Edebiyatı Tarihî” adlı 5 ciltten oluşan kitabın 3. cildi (1978); ortaokullar için hazırlanan “Özbek Edebiyat Tarihi” adlı kitap bunlardan sadece birkaçıdır.

Babür, öncelikle eğitimini anne babasının huzurunda, Ahsi'de almış. Daha sonra Andican'da tahsilini devam ettirerek ilmi faaliyetlere vakıf olmuştur. Ayrıca edebiyat araştırmacısı H.Yakubov onun hakkında: “Babür, eğitimini tamamladığı zaman babası tarafından payitaht hâkimiyetine getirilecekti.”⁸⁴ diye yazmıştır.

⁸³ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.20.

⁸⁴ Yakubov, H., *Edebî makaleler*, T., 1970, s.278.

1494 yılında Babür'ün babası cenk esnasında vefat etmiştir. Şair söz konusu dönem ile ilgili Babürnâme'de: "...Fergâna vilayetinde 12 yaşında padişah olmak durumunda kalmıştım."⁸⁵ diye yazmıştır. Genç yaşında, birçok düşmanlıkla baş etmiş, büyük karışıklıklara göğüs germiş. Yurdu, dış ve iç düşmanlardan korumak adına büyük gayretler göstermiştir. Onun Ahsi, Kasan, Papde, Seng, Karnan, Peshoran bölgelerindeki ganimetleri ve zaferleri "Babürnâme"de eksiksiz anlatılmaktadır. Fergâna hükümdarlığının bağımsızlığını sağladıktan sonra Babür'ün hanedanlık sınırlarını genişlettiği ve Maverâünnehir'i büyük devletiyle birleştirmek için çalışmalarına başladığı gözlenmiştir. 1497 yılının Kasım ayında (14-15 yaşlarında) büyük babası Emir Timur'un payitahtı olan Semerkant'ı ele geçirdiği sırada Andican'da bir fitne baş göstermiş. Babür, her ne kadar Andican'a doğru yola çıkmış olsa da hem Andican'ı hem Semerkant'ı kaybetmiştir. Ancak, Andican'ı 2 yıl sonra tekrar ele geçirmiştir. 1500 yılında da ise, Semerkant'a tekrar sahip olmuştur.

1501 tarihinin Nisanın ayında Zerefşan nehri dolaylarında Şeybanî'nin büyük ordusuyla yaptığı cenkte Babür askerleri mağlubiyet yaşamış. 5 ay istila altında kalan Semerkant halkı çok zor durumda kalmıştır. Babür, kendi şehrini terk etmek durumunda bırakılmıştır. Daha sonra 1504 yılında 300'den fazla askerle şimdiki Afganistan'a doğru yol alarak burayı ele geçirmiş. Vatana dönüş için sarf ettiği çabalar beklediği neticeyi vermemiştir. 1519-1525 yıllarında Hindistan'a 5 kez sefer düzenlemiş ve sonunda İbrakim Ladî'ni yenerek Hindistan'da Babürîler saltanatını başlatmıştır. Hindistan'a gitmesiyle de Timurîlerin Türkistan'daki saltanatı sona ermiştir.

Babür, Hindistan'da siyasî olarak bütünlük oluşturmada, dinî ve mezhebi çatışmaları bitirmede, refah seviyesini yükseltmede, ticaret işlerini geliştirmede, ilmî çalışmalara, sanat ve medenî ilerlemeye büyük hizmetlerde bulunmuştur. Su olmayan bölgelerde su ihtiyacını karşılamış, bahçeler düzenlemiş, görkemli ve büyük binaların yapımında büyük rol oynamıştır. Özetle, Hindistan'ın siyasî, ticarî ve medenî gelişimine Babür ve Babürîler sülalesinin büyük emeği olmuştur.

Babür, 1530 26 Aralık tarihinde Egre'de vefat etmiştir. Torunu Şahı Cihan, 1533 senesinde mezarını Kabil'e taşımıştır.⁸⁶ O, ömrünün çoğunu askerî harekât ve savaşlarda geçirmesine rağmen ilmî buluş ve edebî eserlere de eğilmiş; verimli çalışmalara veya çeşitli projelere imza atmıştır. Sonuç olarak, ardında devasa bir miras bırakmıştır. Babür'ün söz konusu edebî faaliyetleri Özbek edebiyatında da Nevâî'den sonra yeni bir sayfa açmış, söz konusu miras, büyük Özbek âlimlerinin de çalışmalarına ilham vermiştir.

⁸⁵ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.20.

⁸⁶ Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.21.

Babür'ün eserleri, Özbekçe ve Farsça'nın çeşitli türlerinde yazılmış lirik şiirlerden, mesnevilerden olup lirik ile yazdığı şiirlerini el yazma divanında toplamıştır. Bunların içinde gazel, rubai, kıta, tuyuk, fert ve muamma gibi nazım şekilleri mevcuttur. Üstat Maksut Şeyhzade'nin de deyimiyle:

“Babür'ün kullandığı nazım biçimleri, mükemmel lirizmin sönmez incileriyle işlenmiş. Ayrıca, samimiyetle, bedi bir sadelik ve gerçek bir içtenlikle nakşedilmiştir.”⁸⁷

Şairin gazelleri, tatmin edici ve kıvrak, aynı zamanda millî karakter ve tahayyüller bakımından da zengindir. Bu gazellerde hayat sevgisi ve ana vatan aşkı büyük bir iştiaqla ifade edilmiş; muhabbet ve sadakat, iyilik ve samimiyet yüceleştirilmiştir. Lirik kahramanlar ise, arzu ve istekleri, hicran dertlerini, gurbetten dolayı çekilen ıstırapları, günah ve tövbeleri, düşünce ve fikirleri yansıtan figür ve timsaller olmuşlardır. Hayata ve tabiata âşık olan, dostlarını ve şiiri çok seven şair, duygularını “Yazma faslı, yâr faslı, dostlarla sohbet ve şiir bahsi (faslı), aşk derdi, badenin ruh halı” gibi medli gazeller vasıtasıyla açık ve samimi bir dille ifade etmiştir. Örneğin;

*Dostlarning suhbätidä nä xuş olgay bahsi şe'r,
Tâ bilinggäy här kişining täb'i birlä hâlätı.*

Anlamı:

*Dostlar meclisinde ne hoş olur şiir bahsi,
Olabilmişince âyandır her kişinin tabiatı haleti.*

beyti şairin güzel duygularını, mizaç ve kabiliyetini, ilmî görüşlerini, iyi dileklerini ifade ettiği bir şiirdir. Şairin, gazellerinde aşk muhtevası daha geniş yer tutmuştur. Bu gazellerde yaşam sevgisi ile yâre duyulan muhabbet birbirine denk görülmüş, “Bahar günleri dahi gençliğin şevki, yaşama sebebi.” mısrası ile başlayan gazelin ilk 3 beytinde baharın güzelliği, huzuru, renkliliği ve bahar kutlamaları terennüm edilmiş, daha sonraki beyitlerde iswe, tabiat ve sevgilinin güzelliği tasvir edilmiştir. Yâr; “gül yüzlü” ve “servi boylu” gibi mukaye ve benzetmelerle ifade edilmiştir:

*Yüzing, ey särv, cänim gülşäning täzä gülzâri,
Qading, ey gül, hayätim bağining särvı rävänidur.
Nä yerdä bolsäng, ey gül, andadur çün cäni Babür'ün,
Ğaribingä tärähhüm äylägilkim, andä cänidur.*

⁸⁷Halilbekov, A., a.g.e., s.21.

Anlamı:

*Yüzün, ey servi, gönül gülistanımın taze gülzari,⁸⁸
 Boyun, ey gül, hayat bahçemin servi revanıdır⁸⁹.
 Çünkü ey gül, nerede olsan orası canıdır Babür'ün,
 Bu garibine şefkat eyle ki şefkatin cânıdır onun.*

Fakat tabiatın hayat veren huzur dolu güzellikleri de geçen zaman da mahzun gönlüne derman olmamıştır. Baharın latif manzarası, türlü türlü laleleri şairi az da olsa avutan bir beyitle bitse de, içindeki elem, başka bir beyit daha dile getirmiştir:

*Mening könglüm, gülning ğunçasidäk täh-bätäh qândur,
 Äğär yüz ming bahâr olsa, açılmâğı nä imkândur.*

Anlamı:

*Benim gönlüm ki gül goncası gibi baştan sona kandır,
 Eğer yüz bin bahar olsa, açılması ne imkândır.*

Babür'ün şiirlerinin en nadir, en güzel, en eşsiz numunelerinden biri "Hazan Yaprığı Gibi..." ile başlayan gazelidir. Şair bu tür şiirlerde insanın hayal dünyasını, his ve duygularını, doğanın sonbaharındaki durumu ile mukayese edip benzetme ve farklılıkları bedi betimlemelerle kaleme almıştır:

*Hazân yaprâğın yanglığ gül yüzüing häcridä sarğardim,
 Körüb rahm äylägil, ey läläruh, bu çexräi zardim.
 Sen, ey gül, qoymading sârkâşliğingni sârvdäk, härgiz,
 Äyâqınggä tüşüb bârgi xazândek bunçä yâlbârdim.
 Lätâfât gülşänidä gül kibi sen sâbzi Hürrem xâl,
 Men ersä dâhr bâğıdin xazân yaprâğıdek bârdim.
 Xazân qân yeşim, sâriq yüzimdin el tănâffürdä,
 Baharrängyâ, bihäm dillâq, ulusdin özni qutqârdim.
 Ne tâle'dur mängäkim axtarı baxtim tâpılmaydur,
 Fäläk ävrâqı här neçäkim дәftärdek axtardim.
 Ulusning tä'nu ta'rifi mängä, Bâbür, barâbârdür,
 Bu âlämdä özümni çün yâman-yaxşidin ötkerdim.*

⁸⁸Gülzar: Gül bahçesi.

⁸⁹Revan: Giden, yürüyen, akan.

Anlamı:

*Hazan yaprağı gibi gül yüzünün hicranıyla sarardım,
Görüp merhamet et ki, ey lale yanaklı, bu çehre-i zer⁹⁰ idim.
Sen ey gül, koymadığın serkeşliğini servi gibi hiç,
Ayağına düşürüp yaprağı hazan gibi, o kadar yalvardım.
Letafet gülşeninde⁹¹ gül gibi, sen kızıl saçlı Hürrem misali.
Ben bir er⁹² olsam da zaman bahçesinden hazan yaprağı gibi geçtim.
Hazan gibi olan delikanlılığımdan ve sarı yüzümden el kaçınır oldu.
Her durumda, elhamdülillah, halktan kendimi gayrı tuttum.
Ne talihtir bendeki bir türlü yolunu bulamadım.
Kader defterini her daim defter gibi izledim.
Halkın hali hatrı bana, Babür ile denktir.
Çünkü bu âlemde iyi ve kötü birçok sınavdan geçtim.*

Bu gazel, hicran ve gurbet endişeleri ile kahrolan aşğın yürek nidasını, kalbî duygularını yansıtan bir sesleniş olmuştur. Şiir, gönüllere huzur vermeyi amaçlayan farklı renkteki timsaller ile güzelleştirilmiştir. Büyük bir maharet ile kullanılan uygun söz ve sembollerin anlam bakımından kendi içindeki düzeni (Hazan Yaprığı ve Cehre-i Zerd) tezat (Gül Yüzlü ve Hazan Yaprığı, Lale Yanaklı ve Çehre-i Zerd) teşbih benzetme (Hazan Yaprığı gibi), ön ad (Çehre-i Zerd), istiare (Gül yüzlü ve Lale yanaklı) gibi söz sanatları ile şiirin derinliğini ifade etmiştir. Daha sonraki beyitler de “Hazan Yaprığı” ve “Çehre-i Zerd” düşüncesi ve örnekleri etrafında vücuda getirilmiştir.

Gazelde mecaz ve timsaller önemli bir yere sahiptir. Bunlar, şiirin güzelliği ve özünü oluşturmaktadır. Özellikle, konusuna uygun olarak “Hazan Yaprığı”, “Sarı Yüz” timsalleri daha sonraki beyitlerde toplumsal içerikli konuları güçlendirmek için kullanılmıştır. Kötü zamanlardan, ehil olmayan, vefasız insanlardan şikâyet, kalbî duygular ve isyanlar beyitlerin genel olarak ruhunu ifade etmiştir. Makta beyit, önündeki beyte solgunluğunun ve bahtsızlığının sebebini açık bir şekilde ortaya koymuş. Şiir, hayatın acı ve elemelerini tadan, iyi ve kötü tarafını tamamen fark eden şairin hayatı tecrübelerini konu alan bir beyit ile bitmiştir. Ve bu beyit (makta), önceki beyitlerin mantık olarak varılmış bir sonucudur.

Şair, gazel beyitleri için en münasip söz ve ibareleri seçmiş; beyitlerin her birine bir mânâ ve vazife yüklemiş; her bir köşesine içinde bulunduğu ruh

⁹⁰Altın çehre.

⁹¹Gül bahçesi.

⁹²Erkek, yiğit.

halini yansıtan işlemler yapmıştır. Bu şiirde söz konusu fikirler; beyitten beyte yavaşça yayılmış, içerik olarak beyitler bu şekilde birbirine bağlanarak kompozisyon bütünü oluşturulmuştur. Şair aynı zamanda mezkûr gazelde, müsemmasının “mefailün mefailün mefailün failün” kalıbından⁹³ yararlanmış. Bu gösterişli vezin gazelin dert ve elem dolu ruhuna da uygun bir seçim olmuştur. Babür gazellerinin çoğu söyleşi tarzına sahiptir. Böylece gazellerinde içindeki sıkıntı ve dertleri, başından geçen sevdaları, hayal ve düşüncelerini görmek mümkündür: Şairin de dediği gibi:

*Här vaqtki körgäysen mening sözümni,
Sözümni oqub anlagäyseng özümni.*

Anlamı:

*Her ne zaman ki görürsen benim sözümü,
Ki sözümü okuyup anlarsın özümü.*

O, “Babürnâme”sinde 912 (1506-1507) yılındaki vakıalar ve bu vakıaların onda uyandırdığı duygular hakkında da bilgiler vermiştir:

“O günlerde endişe duyulacak pek çok meşakkat ve zorluklar çekilmiş ve herkes hayatında böyle bir meşakkati o dönem az da olsa hissetmiştir.”⁹⁴

Aşağıdaki matlayı şair böyle bir anda yazmıştır:

*Çarxning men körmägän cäbru cäfası qâldimu?
Xastä könglüm çekmägän dârdü bälâsi qâldimu?*

Anlamı:

*Feleğin görmediğim cevri cefası kaldı mı?
Hasta gönlümün çekmediği derdi belası kaldı mı?*

Bu matla ile başlayan şair, gazelin 2. beytinde bu şikâyet ve elemelerin nedeni hakkında açıklayıcı ifadeler kullanmıştır:

*Meni xâr etdi-yu, qıldı muddäiyqa pârvâriş,
Dähri dünpârvärning özgä müddäâsi qâldimu?*

⁹³Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.24.

⁹⁴Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.25.

Anlamı:

*Bana çektirdi de, kavuştu amacına çarçabuk,
Dünya deryasının başka maksadı kaldı mı?*

“Bulamadım” redifli gazeli de şairin önemli eserlerindedir. Bu şiir, arzu ve isteklerine ulaşamayan şairin endişelerine tercüman olmuştur:

*Cânimdin özgâ yâri vâfâdâr tâpmadim,
Könglümdän özgâ mahrâmi âsrâr tâpmadim,
Cânimdän özgâ cânı dilâfgâr körmädim,
Köngül kibi köngülni giriftâr tâpmadim.*

Anlamı:

*Candan özge yâri vefakâr bulamadım,
Gönülden özge mahremi esrarlı bulamadım.
Candan öte canı dilefkâr⁹⁵ göremedim,
Gönül gibi gönlünü giriftâr⁹⁶ bulamadım.*

Bu tür gazelerde lirizm kahramanı şairin kendisi olup, Babür’ün geçmiş hayatı, çektiği acıları, kalbinden geçen duygu ve düşünceleri ifade etmiştir. Babür’ün gazelleri kati derecede mühim maarifî, ahlaki önemi olan anlamı derin hikmetlerle yazılmıştır:

*Bâri elgâ yaxşilik qılğulki, mundin yaxşı yoq,
Kim, degäylär dâhr arâ qâldi fâlândin yaxşiliq.*

*Ğaflet uyqusidin uyğân, gâr tilâr bolsang murâd,
Kim yeter maqsadqâ hâr kim bolsa ul bedârrâq.*

Anlamı:

*Bari halka iyilik yap ki bundan daha evlâ bir şey yoktur.
Kim diyor deniz dibinde kaldı falan filandan iyilik?*

*(Halka iyilik yap ki iyilikten daha güzel bir şey yoktur.
Kim diyor ki ‘İyilik yap denize at’ sözü denizin dibinde kaldı,
Kimseden iyilik geldiği yoktur?)*

⁹⁵Efkârlı.

⁹⁶Tutulmuş, yakalanmış, tutunmak, yakalanmak.

*Gaflet uykusundan uyan, eğer dilersen murat,
Kim yetişir maksada her kim olsa ol uykusuz.*

Aruz ilminin büyük âlimi olan Babür, bu doğrultuda bir öğreti, ilmî bir eser ve risale bitirmiş, bilgi olarak özellikle gazeller konusunda yüksek derecede önemli olan numuneler ortaya koymuştur. Şairin gazelleri içerik olarak derin, bedi olarak muhteşem, büyük ilham ve duyguyla oluşturulmuş; dili sade, üslubu akıcı olup cümleleri açık, ahenkli ve heyecanlı söyleyişle kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, konular genel olarak kapsamlı, her beyit konuları bakımından mantıklı olarak birbirine bağlı olup beyitlerde şairin hayatı, hayalleri, duygu ve düşünceleri işlenmiştir.

Söz ustalarından olan büyük Şair Babür, dönemin sanat numuneleri ve edebî dilinden ustalıkla ve zevkle faydalanmasını bilmiştir. Bu ise onun duygu ve düşüncelerini daha iyi anlatmak, cümlelerini daha güzel, ahenkli, heyecanlı ve tesir gücü yüksek bir şekilde vermek, temayı daha mükemmel, edebî ve bedi olarak göstermek için yardımcı olmuştur. Şair, birkaç gazelde beyit içi kafiye yardımıyla da ahengi sağlamıştır:

*Cävrdä nâdir, zulmdä mâhir,
İşvädä qâdir, ğamzädä üstâd.*

*Yüz câbru sitâm körgän, ming mehnätü häm körgän,
Âsâyişi kâm körgän mendek yanä bir bârmu?*

*Fiğânim âştı bülbüldin, ğamı yoq, zärrä bu quldin,
Base Bâbür, öşäl güldin köngüldä xâr xârım bâr.*

Anlamı:

*Konuşmakta aciz, zulümde mahir,
İşvede güçlü, gamzede üstat,*

*Yüz kere sitem görsen de bir bin defa daha görürsün,
Huzuru benim kadar az gören var m?*

*Fiğanım aştı bülbülü, gamı yok zerre bu kuldan fazla,
Ey Babür, bu gülden gönlüme ateş gibi harım var.*

Satırlarındaki sesteş ve anlamdaş (eşsesli ve eş anlamlı) kelimeler, kelime oyunları ve cinas gibi söz sanatları şiir mısralarının güzelliğini ve dinamik özelliğini ifade ederek fevkalade bir şekilde gözler önüne sermiştir:

*Yüzüñni körsätmäy tâ yüz cäfâ körsätmägäy.
Keltursä yüz bälâni öşäl beväfâ,*

*Kelsun, ägär yüzümni öğürsäm, bälâ mengä.
Ärazu qaddinni ta'rif etsälär yüz yıl henüz,*

Ey yüzi gül, särvqad, yüzdin biri aytilmagäy.

*Sâçining sävdâsi tüşdi başıma başdin yanä,
Tiyrä boldi rözğârım ul qarâ qâşdin yanä.*

Anlamı:

*Yüzünü göstermez oysa yüz cefa göstermiyor,
Getirse yüz belayı bu vefadır bana.*

*Gelsin, eğer yüzümü çevirirsem, beladır bana.
Arzu kadını tarif etseler yüz yıl daha,*

Ey gül yüzlü, servi boylu, işvenden bir kişi konuşamaz.

*Saçının sevdası düştü başıma yine,
Talan oldu evim barkım, kaşlarından yine.*

Bu satırlarda “yüz”, “baş” ve “göstermez” kelimeleri birçok mânâya gelmesi sebebiyle ilginç ve farklı bir renklilik sağlamıştır. Babür’ün gazelleri, halkın günlük konuşma diline yakın olarak yazılmış. Beyitlerin bütününde halk ibareleri ve bunların açıklamaları verilmiş yine onların duygu ve düşünce dünyasına yakın ifadeler kullanılmıştır:

*Da 'vâyı işq etib ğayr Bâbüñni ayb qılma.
Kim, men edim seningdek, sen bolasen meningdek.*

Anlamı:

*Davayı aşk eyleyen bu garip Babür'ü ayıplama,
Ki ben oldum senin gibi, sen de olası benim gibi.*

***

*Yâr qadrin bilmädim-Ta yârdin ayrılmadım,
Yâr qadri munçä häm düşvâr ekändur, bilmädim.*

Anlamı:

*Yâr kadrini bilmedim henüz yardan ayrılmadım,
Yâr kadri bu kadar ne zor imiş, bilemedim.*

Halk dilini kullanmak, sade ve samimi bir dil, büyük şairlere özgü en önemli hususiyetlerdir. Babür, bu yüzden oğlu “Hümayun’a yazmış olduğu mektupta, yazılarında cafcaflı ifadeler kullanmasını tenkit etmiş. Yazılarını anlaşılır, sade ve akıcı dilde yazmasını, bunun hem kendisine hem de okuyucuya kolaylık olacağını belirterek sadelikten yana olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷

Babür, aynı zamanda rubai de yazan bir şairdir. Rubailerinde sevgi, sadakat gibi konuları içten ve samimi bir üslupla işlemiş; derin anlamları olan ahlaki ve felsefi fikirler öne sürmüştür. Ana vatana olan sevgi, ana vatandan ayrılmanın getirdiği hüznün, elem ve özlem Babür’ün rubailerinin esas konusunu oluşturmuştur:

*Neçä bu felek sâlgusi ğurbätğä meni,
Här lahza tütängüsiz mäşaqatğä meni.
Ne çärä qılay, netäyki, tängri göyâ
Mehnättni mengä yaratdi, mehnätğä meni.*

Anlamı:

*Nicedir bu felek yazgısı gurbette beni,
Her lahza bitirir meşakkatten beni.
Ne çare, neye yarar, Tanrı güya,
Derdi de veren o, dermanı da bana.*

Öz vatanından ayrılarak başka bir memlekete gitmek zorunda kalmayı talihsizlik, büyük bir hata, hatta “Yüz Kızartıcı” bir durum olarak nitelendirmektedir:

*Täle yağı cänimqa bälâlığ boldi,
Här işniki äylädim xatâlığ boldi.*

⁹⁷Halilbekov, A., a.g.e., s.27.

*Öz yerni qoyib, Hind säri yüzländim,
Yâ Rab, netäyin, ne yüz qarâlîğ boldi.*

Anlamı:

*Talihin yokluğu bir bela oldu canıma,
Her şeyi denedim hata oldu,
Öz vatani bırakıp, Hindistan'a vardım,
Ya Rab, ne çare, ne yüz kızartıcı bir durum oldu.*

Şair birçok rubaisinde, konunun büyük bir kısmını, ilim, ahlak ve edep gibi meselelere ayırmıştır:

*Kim yâr angä ilm tâlibi ilm keräk,
Örgängäli ilm, tâlibi ilm keräk.
Men tâlibi ilmu tâlibi ilme yâq,
Men bârmen ilm tâlibi, ilm keräk.*

Anlamı:

*Kimi yâr ona ilim talip edeni gerek,
Öğrenmeye ilim, ilim talep edeni gerek.
Ben talebeyim ama ilim talep ettiğim yok,
Ben varım ilim talip etmeye ilim gerek.*

Başka bir rubaisinde zıt kavramlar olan vefa-cefa ve iyilik-kötülük gibi kavramlarla insani faziletleri yüceltmış. Kötü ve cefakâr olmayı eleştirmiştir:

*Här kimki vâfâ qılsa, vâfâ tâpqusidir,
Här kimki cäfâ qılsa, cäfâ tâpqusidir.
Yaxşı kişi körmägäy yâmânlıq härgiz,
Här kimki, yâmân bolsa, cäzâ tâpqusidir.*

Anlamı:

*Her kim ki vefa etse, vefa bulur,
Her kim ki cefa etse, cefa bulur.
İyi insan görmez kötülük asla,
Her kim ki kötüyse cezasını bulur.*

Babür, birçok tuyuğ, kıta, fert, nâme şeklinde mesnevi meydana getirmiştir. Bunlarda da aşka ve hayata dair duygu ve müşahedeler ifade edilmiştir. Yazmış olduğu küçük hacimdeki mesnevilerinde âşık bir insanın ruh hali ile yaşam öyküsü (biyografisi) bir biriyle uyum içinde aksetmiştir. Bunların Özbek edebiyatı tarihinde, nâme türünün özelliğine uygun olarak nasihat ile bittiğini görmek mümkündür:

*Ul pärining harimigä güzär et,
Meni devânä hâlidin xabär et.
Degil ävväl angä sâlâmımni,
Yane arz äylä bu päyâmımni.
Kim sängä nâmälär räväñ qıldim.
Hâletimni barın bâyân qıldim.
Kim âlib könglüm ölgäsen dildâr...*

Anlamı:

*Ol perinin haremine güzär⁹⁸ eyle,
Beni divane halinden haber eyle.
Söyle ki ona önce selamımı,
Bir daha arz eyle bu peyamımı.⁹⁹
Ki ona nâmeler revan eyledim.
Seni dedim ümit ile ey yâr,
Ki alıp gönlüm öldürsen dildar.¹⁰⁰*

Babür'ün klâsik Özbek şiir hazinesinin eseri olan “Mubeyyin”, “Validiyye”¹⁰¹ gibi kıymetli birkaç lirik şiiri, Babür eserlerinin renkliliğini ispatlayan manzumlardır. Mesnevî tarzında yazılan bu eserlerin her biri kendine has konu ve içeriğe sahiptir.

“Babürnâme”; yazarın en mühim ve en büyük eseri olarak Babür'ün şöhretini dünyaya duyuran klâsik Özbek edebiyatı ve dilinin mirası ve kıymetli bir incisi olmuştur. Eser, Maveraünnehir, Horasan, Afganistan ve Hindistan'ın tarihî, coğrafyası, etnografyası, bitki ve hayvan dünyasına dair önemli bilgiler içermektedir. Dolayısıyla eserde, edebiyat araştırmacıları, dil araştırmacıları ve tabiat araştırmacılarını ilgilendiren son derece önemli bilgiler mevcuttur. Konu bakımından çeşitli, dil ve üslup olarak latif, bilgi yönünden zengin olan bu eser, diğer eserlere nazaran dünya âlimlerinin dikkatini çekmeyi başarmış ve

⁹⁸Geçiş.

⁹⁹Peyam: Haber, durum.

¹⁰⁰Dildar: Gönül baskı altında tutan sevgili, gönül çalan veya alan sevgili.

¹⁰¹Babaya Sunulan Bir Eser.

hak etmiştir. Mezkûr eser aynı zamanda “Vakıa”, “Vakıanâme”, “Babüriye”, “Tüzükî Babür”¹⁰², “Vakıat-i Babür”, “Vakıanâme-i Şah Babür”, “Tevârih-i Babürî”¹⁰³ gibi isimlerle de anılmıştır. Daha sonra ise “Babürnâme” adı ile meşhur olmuştur.

Kitap, 15. yüzyılın sonlarından 16. yüzyılın 30’lu yıllarına kadarki (1494-1529 yıllarındaki) tarihî vakıaları kapsamaktadır. Ayrıca 12 yaşında Fergâna tahtına oturan Babür Mirza’nın Afganistan padişahı olana kadar başından geçirdiği olaylar ve daha sonra Hindistan ve Afganistan’daki kurduğu büyük saltanat ile dönemin vakıaları geniş bir şekilde yansıtılmıştır. Bu malumatların çoğu, doğruluğu ve açıklığıyla bilinmektedir. “Babürnâme”; Özbek nesrinin nadir bir numunesidir. Tarihî vakıaların ve türlü memleketlerin tabiat betimlemelerinin, tarihî şahısların ve faaliyetlerinin bedi bir dil ile anlatıldığı eser olmuştur. Ayrıca atasözlerine, hikmetli sözlere, şüirlere, güzel betimlemelere de bolca yer vermiş. Sade, açık bir üslupla, güzel ve zengin bir dil ile yazılmıştır. Metin veya kompozisyonun tamamı kahramanın yani Babür’ün şahsı doğrultusunda kaleme alınmıştır.

“Babür” sembolü bütün içtimaî ve siyasî faaliyetlerde, sergüzeşt, olay ve insanlarla ilgili münasebetlerde, savaş, zafer ve mağlubiyetlerde, iyi ve kötü zamanlarda bulunan ve nitelendirilen bir şahıs olarak gösterilmiş. Tedbirli bir siyasetçi, cesur ve mahir bir asker, mangal yürekli bir bahadır, hatırı sayılır bir âlim, şair ve önder kişilikli bir şahsı temsil etmiştir. Eserde birçok tarihî şahsın faaliyeti, tasviri, kıyafeti, mizacı ve manevi dünyası hakkında malumatlar verilmiştir.

“Babürnâme” ilim adamlarının, edebiyat ve sanat camiasının karakterleri ve mizaçları hakkında da bilgiler içermektedir. Nevâî, Camî, Hilalî, Behzad, Hüseyinî, Udî gibi şairler ve sanatkârlar hakkında fikirler verilmiş. Bunun yanında edebiyat ve sanatın bu önemli ustalarının birçok yeteneği hakkında çeşitli bilgiler gözler önüne serilmiştir. Örneğin Şair Babür; Hüseyin Baykara’nın ölümünden sonra oğullarının tahta oturması hakkında Ş. Sadî’nin “Gülistan” adlı eserinden alıntı yaparak fikrini şöyle ortaya koymuştur:

“Sultan Hüseyin Mirza, Herat’a getirildiğinde padişah resmî tören ve cenaze ayini ile yüceltilerek medresesinde defnedilmişti. Muhammed Burundunbek ile Zünnunbek ve Sultan Hüseyin Baykara’nın yanındaki diğer beyler, toplanarak ittifak edip Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Mirza’nın Herat tahtına ortaklaşa padişah olmalarına karar vermişlerdir. Bu garip bir durumdu, şimdiye kadar padişahlıkta görülmuş bir şey

¹⁰²Babür Tüzükleri.

¹⁰³Babür Tarihi.

değildi. Şeyh Sadi'nin Gülistan'da dile getirdiği, 'Dah derviş der gilema be husband ve du padşah dar iklime ne guncand'¹⁰⁴sözünün aksine bir vakıa vuku bulmuştu."

Ülke, şehir ve köylerin tabii güzellikleri, manzarası, havası, bitki ve hayvanları, halkı, halkın örf ve adetleri ile ilgili yaptığı tasvirlerle, eserde büyük yer vermiştir. Örneğin Şair, Eski Ahsi ve Kasan şehirlerini aşağıdaki gibi tasvir etmiştir:

"Ahsi, Seyhan nehrinin kuzey tarafında kalan kasabalardan biridir. Örneğin, Şair Asiruddin'e bu kasabalı olmasından dolayı Asiruddin Ahsikatî denmiştir. Fergâna'da Andican'dan büyük bir şehir daha yoktur. Andican'ın batı tarafı 9 yoldan oluşmaktadır. Ömer Şeyh Mirza, bu şehri payitaht yapmıştır. Seyhun deryası Andican'ın üst tarafından geçiyordu. Bölge, yüksek dağ geçitleri içinde teşekkül olmuş. Ömer Şeyh Mirza, kim ki burayı payitaht yaparsa, dış bölgelere karşı iki kat daha şanslıdır, demişti. Fergâna'da dışarıya bu kadar kapalı başka bir bölge yoktur. 'Deh Kücâvu Derahtân Kücâ' masalı muhtemelen Ahsi için söylenmiştir. Kavunu güzel ve pek meşhurdur. Bir çeşit kavun türü olan bu kavunun adı 'Mir Timurî'dir. Dünyada pek bilinmese de Buhara kavunu daha meşhurdu. Bir gün, Semerkant'ta, Ahsi'den ve Buhara'dan kavun getirip bir toplulukta kestirmiştim. O kadar beğenilmişti ki Ahsi kavunundan geriye hiç bir şey kalmamıştı. 'Avi' olarak bilinen kuşu çok güzeldir. Seyhun deryasının Ahsi tarafı çöldür. Beyaz geyiği çok güzel ve meşhurdur. Andican tarafı daha karışıktır, maral, tavuk ve tavşan sayısı fazla olup yapıca iridirler. Seyhan nehrinin kuzey tarafındaki kasabalardan bir diğeri de Kasan'dır. Ahsi'nin kuzeyine düşmektedir. Birçok kişi bilir ki Andican suyu Oş'dan; Ahsi suyu ise Kasan'dan gelmektedir Havası çok güzel bir şehirdir. Keyif veren bahçeleri vardır."¹⁰⁵

Bu betimlemelerde şehirlerin yeri ve mevki, tabiatı ve manzarası, bağ-bahçe ve meyveleri, havası ve suyu, hayvan ve bitkileri ilgi çekici bir tarzla bahsedilmiştir. Böylece "Babürnâme"yi okumuş olan herkes, birçok şehir ve vilayet özellikle de Hindistan ve Hindistan'daki bazı kuş, yabanî hayvan ve meyveler hakkında ayrıntılı bilgiler bulmuş olacaktır. Bu yüzden söz konusu eser, ilmî, bedi ve maarifi özellikleriyle birlikte sözlük niteliğine sahip bir çalışma olmuştur.

¹⁰⁴ On derviş bir kilimde uyurlar da, iki padişah bir iklime sığmaz.

¹⁰⁵ Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.30-31.

Büyük Âlim Nevâî, “Mizanü’l Evzan”¹⁰⁶ adlı bir eser kaleme almıştı. Bu çalışmadan etkilenen Babür, kendisi de 1523-1525 yıllarında aruz ile ilgili bir kitap oluşturmuş. Bu eseri “Risale-i Aruz”, “Mufassal”¹⁰⁷, “Muhteser” gibi isimlerle adlandırarak devam ettirmiştir. Kitap, 1971 yılında “Muhteser” adı ile neşredilmiş. Aruzunun 21 faslı, 537 vezin ölçüsü hakkında ayrıntılı bilgi sunmuştur. Aruzun türlü maddeleri Özbek Türkçesi’nin kural ve kaidelerine göre düzenlenmiştir.¹⁰⁸

*Ul keçä men erdimu ül siyimtän erdi,
Gülşän töridä mäskänimiz bir çämän erdi.*

Anlamı:

*Ol gece ben kocadım mı, ol siretimden geçtim mi?
Gülşen bağında meskenimiz bir gülistan idi.*

matla olan gazel hakkında Babür: “Bu gazel, baştan sona bir olay hikâyesidir.” demiştir. Gazelde “olay hikâyeleri”nin olması demek şiirin terakib-i bent olması demektir. Malumdur ki, terakib-i bent gazellerin içerik ve tasvir güzelliğini, bütünlüğünü ve kompozisyon düzenini sağlamaktadır.

Mirza Babür’ün Özbek edebiyatı, Özbek edebî dili ve ilmî terakkiyatına olan hissesi, muhakkak ki tartışılmaz derecede büyüktür. Onun ilmî çalışmaları, nazım, nesir alanında verdiği eserleri, dünya edebiyatı hazinesinin önemli incilerindedir. Bu eserler aynı zamanda ilgili çevrelerin de dikkatini çekmiş; Babür’ü dünyaya tanıtmıştır. Nitekim Özbek edebî dili, birbirini takip ederek eserler ortaya koyan nesillerin beraber yürüttüğü çalışmalarla müteşekkil olmuştur. Ali Şîr Nevâî’nin esas noktalarını belirlediği bu dil, asırlar boyu yaşayarak günümüze kadar gelişmiştir. Tabii olarak, 15. yüz yıl öncesiyle karşılaştırılamayacak kadar zirveleşmiştir. 16. yüz yıla geldiğinde, Özbek edebî dili gelişme rampasına girmiş. Zahirüddin Muhammed Babür, Muhammed Salih, Paşşa Hoca gibi âlimlerin kendilerine ait hisseleriyle yetkin bir seviyeye ulaşmıştır.

Özbek edebî dilinin gelişiminde Ali Şîr Nevâî’den sonra Babür Mirza gelmektedir. Şair, eserleri ile Özbek edebiyatında büyük bir hisse sahibi olmuş, Özbek edebî dilinin gelişiminde ve sadeleşmesinde, halkın diline yakınlaştırılmasında mühim rol oynamıştır. Edebî dilin, bir devlet için ne

¹⁰⁶Vezinlerin Terazisi.

¹⁰⁷Detaylı.

¹⁰⁸Halilbekov, A., a.g.e., s.31.

derece önemli ve sorumluluk gerektiren bir öneme sahip olduğunu en iyi şekilde kavramış, eserlerini sade bir üslup ve ana dili ile yazmıştır.

Bedii edebiyat malzemeleri, şiir dili ve nesir dili olarak iki kaynağa sahiptir, edebî dil tarihinin ortaya konulmasında bu iki kaynağın gramer yapısı, örneğin sentaks kuralları veya yapısal sisteminin ortaya konulması, dilin gelişme yolu ve yönü, bunları gösteren esasî kaynak olarak hesaplanmaktadır.¹⁰⁹Babürnâme'nin Özbek dili tarihi için ne derece kıymetli bir kaynak olduğu birçok Türkolog tarafından da ifade edilmiştir. Örneğin, A.N.Kononov şunları söylemiştir:

“Hindistan Büyük Moğol İmparatorluğu veya Babür İmparatorluğunun kurucusu olan Zahirüddin Muhammed Babür'ün ‘Babürnâme’ adlı kitabı Özbek dili tarihini öğrenmek için büyük bir kaynak niteliğindedir.”¹¹⁰

Profesör V.V.Reşetov ve Doçent Dr. T.İbrahimov ise şöyle bir tespitte bulunmuşlardır:

“Nevâî'nin ‘Muhakemat-ül Lügateyn’ ve Babür'ün ‘Babürnâme’ adlı eserleri gramer yapısı bakımından dilbilimciler için ayrı bir öneme sahiptir.”¹¹¹

Babürnâme, zamanın diğer eserlerine göre oldukça sade bir dille kaleme alınmış. Dönemin itibar edilen Arapça ve Farsça terkiplerinden uzak, Özbekçe'nin bütün zenginliğini gözler önüne sermiştir. Babür, kendi ana diline ait malzemeleri en geniş biçimde kullanmakla beraber, Fars ve Tacik dillerine ait atasözleri ve deyimleri de gerektiğinde uygun bir şekilde kullanmıştır. Bu durum Babür'ün sadece Fars-Tacik edebiyatına değil onların kültür ve folkloruna da hâkim olduğunu göstermektedir. Örneğin: “Ben de her endişe ve zorluğu göreyim, Halk nasıl yaşıyorsa halk ile birlikte öyle yaşayayım.”, Farsça bir misal¹¹² (örnek): “Merg bä yarän sur äst.” (Dostlar ile gelen ölüm bayramdır.).

Babür “Babürnâme”de günlük hayatta kullanılan dili kullandığı için tekerleme ve tekrar sözlerden de faydalanmış. Şiirlerini yazarken, her zaman Özbek halk dilinin antonim, sinonim, anonim vb. materyallerinden istifade

¹⁰⁹Vyannogradov, V.V., *Наука о языке художественной литературы и ее задачи*, М:1958, s.5.

¹¹⁰Kononov, A.H., *Грамматика современного узбекского литературного языка*, М-Л, 1960, s.10.

¹¹¹Reşetov.V.V., İbrahimov T., *Özbek Dilbilimindeki Güncel Bazı Problemler*, Sagu İlmî Eserleri, T., 1957, s.11.

¹¹²Misal, sözü eski edebî dilde “darb-ı mesel” mânâsında da kullanılmıştır.

etmiştir. Bilindiği gibi, bir dilde bunun gibi kelimelerin çokluğu o dilin zenginliğinin belirtisidir. Ali Şîr Nevâî’yi de “Muhakemat-ül Lügateyn” kitabında, Özbekçenin Fars-Tacik dilinden geri kalmadığını bu gibi sözleri kullanarak ispat etmiştir. Özbekçedeki anonim ve çok anlamlı sözcüklerin çokluğu, “Tuyuk” tarzı şiirlerin gelişmesinde büyük bir etken olmuştur. Babür de bu sözleri ustalıklarla kullanarak çok güzel tuyuklar yazmıştır. O, gramer ve imla ile de ilgilenmiştir. Arap yazısını Türk dilinin hususiyetlerine uymadığı için “Hattı Babürî” denilen yazıyı icat etmiş. Arap yazısı yerine, ona göre oldukça sade ve kolay olan bu yazıyı hazırlamıştır.

Eski Özbek edebî dilinde manzum eserlerin sayısı, nesir eserlerin sayısına göre oldukça çoktur. Bu sebepten şiir dili, nesir diline göre daha gelişmiş durumdadır. Babürnâme yazılıncaya kadar nesir dilinde, Eski Türk diline ait edebî malzeme ve özelliklere az rastlanılmaktadır. Şair, bu eseriyle Özbek dilinin nesir yönünü de, zenginleştirerek geliştirmiştir. Özbek edebî dilinin gelişmesinde büyük katkısı olan Nevâî’nin izinden giden Babür, öz ana diline saygı duymaktadır. Babürnâme’de Andican hakkında yazılar yazarak Nevâî şivesinin Andican şivesi ile aynı olduğunu belirtmiştir.

Ancak Nevâî ve Babür’ün eserlerini oluşturmak için Özbek dilinin yalnızca bu şivesinden yararlanmışlardır, demek doğru değildir. Elbette ki o devirde Andican şivesinin edebî dile olan etkisi fazladır; ancak edebî eserler sadece bu şiveden değil bütün şivelerin zenginliklerinden beslenerek meydana gelmiştir. Profesör H.Hasanov’un, verdiği malumatlara göre; Babür, Hindistan’da bulunduğu ve evlatlarının hükümdarlık yaptığı zamanlar da dâhil olmak üzere Türkî Özbek dilinin yüksek mevkiini muhafaza etmiş; Babür hanedanlarıyla bu dilde görüşerek sohbet etmiştir. Ayrıca Hasanov, söz konusu bilgiye Seydî Ali Reis’in seyahatnâmesinden ulaşacağımızı da belirtmiştir.¹¹³ 1554-1555 yıllarında Babür’ün oğlu Hümayun devrinde, şairler Özbekçe şiirler yazmış ve müşavereler kaleme almışlar, Türkçe gazelleri Hint vilayetinde yâd ederek okumuşlardır. Görmekteyiz ki, Babür ve onun evlatları her şartta kendi ana dillerini unutmamışlar ve onu daima yüceltmişlerdir.¹¹⁴ Babürnâme’yi neşreden ünlü Türkolog N.İ. İlminski, neşir için yazdığı önsözde şöyle demiştir:

“Kendi eserinde, dilin debdebeli olmasına hiç itibar etmedi şüphesiz. Nevâî’nin eserlerini de göz önüne almış olan Babür, kendi şehri olan Andican dilini saf halde saklamıştır.”¹¹⁵

¹¹³Reis Seydi Ali, *Miratü’l Memalik*, ÖZRFA, T., 1963, ss.77-83.

¹¹⁴Sikgha, N.K.; Banerji, A.U., *Истойия Индуи*, М., ВЯИ 214.

¹¹⁵İlminski, H., *Babernameh*, Diagataice, Agfidem Codicis Pitro-Politani, Kazan, 1867.

Sovyet Türkolog A.M. Şçerbak:

“Babürnâme, oldukça zengin olup her çeşit leksik renkliliği barındırmaktadır. Mezkûr eserde, diller tarihi noktasında oldukça ilginç gramer formları ve sentaktik yapılara rastlamak mümkündür. Metinde Arapça ve Farsça kelimelerden faydalanılsa da eser, oldukça sadedir.”¹¹⁶ diye ifade etmiştir.

İngiliz tarihçi Elfinston ve Fransız âlimi Lane Poole ise:

“Onun üslubu sıradan ve mertçedir, bununla birlikte, canlı ve açıklayıcıdır... Gerek şiirde gerek nesirde saf ve sade üslup ustasıdır.”¹¹⁷ şeklinde değerlendirmişlerdir.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki, Babür ilk defa, nesir dilini sadeleştirmede büyük hisse sahibi olup edebî dili, yaşayan dile yaklaştırmıştır. Sonraki asırlarda nesir eserleri Gülhanî, Ömer Bakî, Eb’ul Gazi Bahadır Han gibi yazarlar devam ettirmişlerdir.

¹¹⁶Şçerbak, A.M., *Грамматика староузбекского языка*, М-Я 1962, 144.

¹¹⁷Poole, Jane, *Babar*, Oxtord At the Clarendonpress, 1889, (Çalışmanın Özbekçe Tercümesi: H.Yakubov’un Kızıl Özbekistan gazetesinde basılmıştır: “*Ulu Şair ve Edip*”)

II. BÖLÜM

17. YY. SONU ile 19. YY. BAŞINDA EDEBÎ ve İLMÎ DURUM

14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıkan gelişmelerden sonra 16. ve 17. yüzyıllara gelindiğinde Türkistan'ın feodal yönetiminde, siyasî ve sosyal yaşamında çalkantılı dönemler artmaya başlamıştır. İç savaşlar, komşu devletlerin istilası, yönetimin yoldan çıkması, şehir ve köyleri alt üst etmiştir. 15. yüzyıl sonlarında Hindistan'daki deniz yolunun açılışı ise, Maveraünnehir'in ticaret yolu olma özelliğini ortadan kaldırmıştır.

16. yy. başlarında Fergâna, Şeybanî'nin eline geçmiş. Kendi içindeki iç savaş ve İran ile olan savaştan sonra Şeybanî hükümdarlığı da düşmüştür. Ülke, bir süre Buhara idaresinde kalmış. Sonra Özbek feodalleri arasında paylaşılmıştır. Fergâna vadisindeki bu boylardan Bin boyu 18. yy. başlarına kadar hükümlerlik mevkiine sahip olmuştur. Boyun başı olan Şahruh, 1709 yılında Çadek'de Fergâna diye adlandırılan küçük bir yerde feodal devlet oluşturmuştur. Şahruh, 12 yıl hükümlerlik yaptıktan sonra söz konusu hâkimiyet kendi oğullarının eline geçmiş; hanlık, Abdul Kerim Bey devrinde (1740-1760 yıllarında) Hokan, Mergilan, Nemengân, Andican gibi birçok şehir dâhil olarak genişlemiştir.

Kaynaklarda da Kokand hanlığı oluşumunun Özbeklerin "Bin" soyundan gelmiş olan hükümdar Şahruh'un hâkimiyeti ile ilgili olduğu ifade edilmektedir. Şahruh Bey'in hayatı sona erdiği (1715-16) dönemin şairleri onun ölümü hakkında çeşitli tarihi şiirler yazmışlardır. Mesela, Mirza Masum Kasanî adlı şair, şöyle bir şiir kaleme almıştır:¹¹⁸

*Ägär hâhâ husuli sâli fâvti Şâhruh sultân,
Sävâd râvân zi naqdi Şâhruhbeq beqâmu nuksân.*

Anlamı:

*Eğer Şahruh sultanın öldüğü tarihi bilmek istiyorsan,
(Bu) Hatasız "Şahruh Bey"den belli oluyor.*

¹¹⁸Kayyumov, Aziz, *Kokan Edebî Muhiti* (18.-19. yüzyıllar), 18. Yüzyıl Kokan Edebiyatı Hakkında Malumatlar, ÖZSSR, Fenler Akademisi Neşriyatı, Berunî Şarkbilim Enstitüsü, A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, T., 1961. s.38.

Şair bu mısralarda kelimelerle oynamıştır. İlk önce onu: “O Şahrüh Bey ki hiç eksiği olmayan adam” diye övgü dolu sözlerle tanıtmış; daha sonra “Şahrüh Bey” sözüne yüklediği anlamla ölüm tarihini (1128-1715-16) beyan etmiştir.

Şunu belirtmek gerekir ki 18. yy. başlarında özellikle Kokand edebî muhiti kavramının oluşmaya başladığı dönemlerde, zamanın bazı şairleri, han saraylarında yaşayarak hükümdarların yaptığı vahşi ve çirkin işleri övüp onlar adına şiirler yazmışlardır. Örneğin, Kokand hâkimiyetini ele geçiren Erdana, tahtın gerçek varislerinden olan şehzade Abdurahman’ı öldürdüğünde, Şair Mirza Sahî Abdurahman’ın öldürülüşü hakkında bir şiir yazmış ve bu şiirinde Abdurahman’ı överek üzüntüsünü dile getirmiştir. Ancak bir süre sonra aynı şair, Erdanhan’ı da öven şiirler kaleme almaya başlamıştır.¹¹⁹ Ancak elbette ki dönemin adaletli yazan şair ve yazarları da olmuştur.

Mirza Masum Kasanî, Kokand’ı 1734 yılından 1751 yılına kadar yöneten Abdulkerim Han’ın ölümü hakkında da “Hayf âz şaşâhi Abdülkerim” şeklinde bir şiir yazmıştır. 18. yüzyılda yaşayarak eser ortaya koyan ve Mirza Masum Kasanî gibi han sarayında görev yapan şairlerden biri de Mirza Sahî’dir. “Tuhfet-üt Tevârih”in yazarı Muhammed Emin Hoca, Mirza Sahî’nin dönemin en önemli şairlerinden biri olduğunu belirtmiştir.¹²⁰

Hokand Hanlığı Alimcan’ın devlet başında olduğu yıllarda (1801-1810) Ahangeran vadisi, Taşkent, Çimkent ve Seyrem ele geçirilerek daha da geniş sınırlara ulaşmıştır. Alimcan hükümdar hanlığını ilan etmiş. Böylece, 18. yy. sonu ve 19. yy. başlarında Türkistan’da Hive, Buhara ve Hokan hanlıklarından oluşan 3 devlet teşkil olmuştur.¹²¹ 1810 yılında Hokan tahtına çıkarılan Ömer Han, hanlığın sınırlarını Türkistan ve Akmesit’e kadar genişletmiş. 1822 yılında Emir Ömerhan’ın vefatından sonra tahta çıkan oğlu Muhammed Alihan hükümlerinde (1822-1841) hanlık sınırları genişlemeye devam etmiştir. Kaşgar feodal devletine 1841 senesinde Muhammed Ali yerine, abisi Sultan Murat, hükümdar olmuştur.

1842 yılında Hokan’ı işgal eden Buhara emiri Nasurullah, şehri ele geçirerek adeta kana bulamıştır. Ayrıca, şiir Üstadı Nâdiran’ı, onun oğul ve torunlarını da bu söz konusu işgalde katletmiştir. Aradan 2 ay geçtikten sonra da Şahrüh’un evlatlarından Şerelihan Hokan’ı ele geçirmiş. Ancak 1845 yılında Müslümankul’un yokluğunda o da öldürülmüştür. Yerine Alimcan’ın oğlu

¹¹⁹Kayyumov, Aziz, *a.g.e.*, s.39.

¹²⁰Kayyumov, Aziz, *a.g.e.*, s.38.

¹²¹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.33.

Murathan'ı tahta geçirilmişse de Müslümankul gelerek onu tahtan indirip Şerel'in 12 yaşındaki oğlu Hüdayer'i han ilan etmiş ve tahta çıkarmıştır. Müslümankul ve etrafındaki Kıpçaklar hükümrân mevkiinde olmuşlardır. Bu mevki, 1852 yılında Hüdayerhan zamanında sona ermiştir.¹²²

Feodallerin kendi aralarındaki savaşı, üç hanlığın birbiriyle mücadelesi, talan ve viraneler, birçok vergi, fakir insanların hayatını gittikçe zorlaştırmış. Bu büyük zulme dayanmayan halk, isyan ederek 1873 senesinde Nemengân bozkırında büyük halk ayaklanması başlatmıştır. Ayaklanma kısa sürede büyük sınırlara ulaşmıştır. Çiftçilerden, ustalardan ve birçok ticaret adamından oluşan bu büyük ayaklanmaya "Polatcan" adı ile bilinen İshak Molla Hasanoğlu liderlik yapmıştır. Halk tarafından başlatılan ayaklanma hanlıklara büyük bir darbe olmuş ve Türkistan'a gittikçe yayılan diğer 4 ayaklanmaya da ilham olmuştur.

Rus müstemlekeleri istilânın önüne çıkan tüm engelleri teker teker kaldırmış ve bunun için özel olarak ordusunu göndermiştir. 1876 yılında gelen bu askerler ayaklanmayı acımasızca bastırarak Polatcan'ı ele geçirip katletmişler. Fırsattan istifade ederek Hokan hanlığına da son vermişlerdir.

Merkezi devlet olan Hokan Hanlığı, istikrarlı dönemlerde iktisadî ve medenî hayatın bir nebze canlanmasına ön ayak olmuştur. Böylece Çust, Kasan, Nemengân şehirlerinde dokumacılık, boyacılık, ayakkabıcılık, dericilik, seramikçilik, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk, marangozluk ve birçok iş alanı revaç edilir olmuştur. Çust doppisi, Çust bıçağı, Nemengân ve Kasan oyası gibi halk numunelerinin birçok örneği meşhur olmaya başlamıştır. Halkın bir kısmı bahçecilik, ipek yetiştiriciliği ve ticaret işleriyle uğraşmış. Aynı zamanda Nemengân'ın uygun bölgelerinden de altın, kömür ve tuz çıkartmışlardır.¹²³

1818-1821 yıllarında Nemengân'da halkın desteğiyle "Yeni Ark" kanalı açılmış. Böylece bu kanal şehrin ve çevre köylerin su ihtiyacına çare olmuş. Şehir zamanla gelişmeye başlamış. 1842-45 yıllarında Nemengân şehrinin etrafı yüksek duvarlar ile örülmüştür.¹²⁴

Şehirde mektepler ve medreseler zamanla çoğalmış. Eğitim; ilkokul ve devrin orta ve yüksekokulları ile gün yüzüne çıkarılmıştır. Okullar ve mescitler

¹²²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.33.

¹²³Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.31.

¹²⁴Özbekistan Milli Ansiklopedisi, *a.g.e.*, s.249.

hocaların evlerinde teşkil olmuş. Dönemin hanım hocaları kendi evlerinde kızlar için hususî mektepler açmışlardır.¹²⁵

Nemengân'da Saidkulibek Medresesi ve diğer medreseler, Törekurgan'da Gayibnazar Medresesi boy göstermiş. Çust ve Kasan'da da medreseler kurulmuştur. Eğitilmiş ve faziletli insanların artmasında medreselerin şüphesiz büyük hizmeti ve katkısı olmuştur. “Müntehab üt’Teravîh”¹²⁶eserinin müellifi, tarih uzmanı Âlim Hakimhan Töre Masumhan Töreoğlu da, hâkim olduğu vakitlerde (1822) Törekurgan'da büyük ve önemli işlere imza atmıştır.¹²⁷

17. yy. sonunda ve 18. yy. başlarındaki Nemengân'da “Hocam Kabri” adlı mimari bir yapı -makber-oluşturulmuş. Binanın kalesi ve çevresine işlenen oyma el işleri son derece nefis şekilde bezenmiş ve kapısının üstüne “Mimar Muhammed İbrahim”ismi yazılmıştır. 18. yy. ortalarında Nemengân şehri kuzeyinde kurulmuş olan Mevlevî Makberi, Kasan Cami mescidi de nadir abidelerdendir. Tüm bunlar devrin sanat ve ilgi alanlarını göstermektedir.

Bu dönemlerde Fergâna diyarında birçok âlim ve usta yetişmiştir. Bunlardan biri olan usta âlim, mütefekkir, ilahiyat ve tasavvuf âlimi, müderris, mürebbi Molla Bazar Ahund 17. yy. büyük üstatlarından olmuştur. Özbek ve Fars dilinde şiirler yazmış; Babarahim Meşreb’e hocalık etmiştir. Yine bu dönemde söz sanatının sözlü ürünlerinden koşuk, atasözleri, masallar, halk efsaneleri, latifeler¹²⁸ gibi eserler de vücuda gelmiştir. Nasreddin Hoca latifeleri dışında Şah Meşreb hakkındaki latifeler de meydana getirilmiştir.

Yazılı edebiyat bu dönemde gittikçe gelişerek kendini göstermiş, ülkede Özbek edebiyatının yükselişine katkı sağlayan birçok edip, ilim adamı ve sanatçı yetişmiştir. Fergâna muhiti, Babarahim Meşreb gibi ateşzeban şair ve filozoflar dünyaya getirmiş ve yetiştirmiştir. 18. yy. başlarında merkezi Hokan olan Fergâna edebî muhiti daha da ilerlemeye ve gelişmeye başlamış. Mirza Masum Kasanî ve Nemengânlı Mirza Sofî gibi temsilcilerle kendini göstermiştir.

19. yy. başlarında vadide edebî hayat yeniden canlanmaya başlamış. Özellikle, Hokan hanı Emir Ömerhan (1787-1822)’ın hükümdar olduğu 1810-1822 yıllarında edebiyat ve sanata büyük önem verilmiş. Emir Ömerhan’ın kendisi de “Emirî” mahlası ile içten ve samimi şiirler yazmış. Aynı zamanda çevre ülkelerdeki edip ve sanatçıları toplayarak Hokan’ı yetenekli şair,

¹²⁵Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.33-34.

¹²⁶Seçilmiş Tarih.

¹²⁷Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.34.

¹²⁸Fıkralar.

müzisyen, ses sanatçısı gibi ustalardan teşkil olunan değerli bir okul haline getirmiştir. Bu okula bizzat kendisi destek çıkararak önderlik etmiş. Cana yakın eşi, şiir dünyasının parlak yıldızı Mahlerayim -Nâdire- onunla yakından ilgilenip ona yardımcı olmuştur. Meşhur şairlerden Fazlî Nemengânî ve Sultan Han Töre gibi şairler de bu edebî çevrede yetişmişlerdir.

Emirî, meydana getirdiği bu şanlı saltanat ve manevî çevreden önemli derecede nasibini almış. Ülkedeki herkes, hükümdardan halka kadar şiir sanatıyla meşgul olmuş; birçok insan yeteneklerini sergilemiş, şiir okuma ve şiir yarışması gibi heyecanlı etkinlikler düzenlenmişlerdir.

19. yüzyıl başında divan yazma, kitabet, beyazcılık en ileri ve önemli uğraşılardan biri olmuştur. Bu dönem birçok şairin ortaya koyduğu eser ve miras bu zamana kadar korunarak günümüze gelmeyi başarmıştır. Şiir sanatına olan ilgi beyazcılıkla açık bir şekilde kendini göstermiş. Beyazlar, hanedanların manevi mülkü, talebelerin okuma kitabı olarak miras kalmıştır. Divan ve beyazları meydana getirmede ve yazmada yetenekli hattatların hizmetleri büyüktür. Emirî'nin teşebbüsü ile Ali Şîr Nevâî'nin "Hazayin ül-Maani"sinin 300 nüshası çıkarılarak halk arasında dağıtılmıştır. Söz konusu çalışmaya meşhur hattatlar -Münşî Zeba Rekam, Nezaket Sevat, Muhammed Emin Hoca Münşî, Kasañî- hizmette bulunmuştur.¹²⁹

1786 Nemengânî Hattat Mir Şerif bin Muhammed Zahir "Haşiye el-Fevaid el-Ziyeyya"adlı eseri, 1802 yılında Molla Abdulla bin Taşpolat Nemengânî "Meslekü'l Mutekkin" adlı eseri aktarmıştır. Muhammed Âlim ibn Ahund, Muallim Muhammed Şerif Nemengânî'yi 1811 senesinde, Ahund bin Mir Hasan Nemengânî, Nevâî'nin "Hazayinü'l Maani"sini 1843 senesinde, Molla Muhammed Tahir Nemengânî 1855 senesinde şair divanı aktarmışlardır.¹³⁰

"Mecmuâ-i Şâirân"adlı tezkirenin teşekkülü söz konusu edebî devirde, bilhassa Özbek edebî muhitleri açısından tarihteki en önemli vakıa olmuştur. Nitekim eserde Nemengân, çevre iller ve diğer bölgelerde yetişmiş olan birçok şair hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Tezkirenin usta müellifi, Şair ve Yazar Abdükerim Fazılî "Üstadım" deyip hürmet ettiği Şair Zakir'e "Mecmuâ-i Şâirân"ın ilk sayfalarında yer vermiştir. "Zakirî" mahlası ile şiirler yazan Zakir, Hoca Muhammed Emin Hocaoğlu olarak 18. yy. ortalarında Nemengân şehrinde dünyaya gelmiş. İlk Nemengân'de, daha sonra Hoka medreselerinde eğitim görmüştür. Buhara'daki Kökeldaş Medresesi'nden de tahsil almış bir başka meşhur şairdir.

¹²⁹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.35.

¹³⁰Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.35.

Emir Ömer Han, Zakir Hoca'ya Hokan'a gelmesi için teklifte bulunmuş. Teklif üzere Hokan'a gelen Zakir, burada medrese müderrisi olarak "Şeyh-ül İslâmlık"¹³¹ mevkiine yükselmiştir. İshakhan İbret "Tarih-i Fergâna"¹³² adlı eserinde Emir Ömer Han'a yakın olan şahıslar hakkında şunu söylemiştir:

"Bu cennetmekân asırda padişahla ilgili ne kadar hüküm ve çalışma varsa, muhabbet ve sohbet ehli ulemalarından olan Zakir Hoca Şeyhülislam Nemengânî, Mevlevî ve Nemengânî gibi âlimlerin fetvaları ile gerçek amacına ulaşmıştır."

Zakir Hoca Zakirî, Özbekçe, Farsça ve Arapça şiirler kaleme almış; ancak bunları toplu bir hale getirememiştir. Şair, M.1824/H.1240 yılında Nemengân'da vefat etmiş.

19. yüzyıl sonu Türkistan'ı Buhara, Hive ve Hokand edebî muhitlerinden müteşekkil olmuştur. Söz konusu edebî hareket, sonraki yıllarda Hokand, Hive, Semerkand, Taşkent ve Buhara'da yükselişe geçmiştir.¹³³ Şimdi 19. yy. sonunda meydana gelen edebî muhitlerin tasnifine kısaca değindikten sonra tezin 2. bölümünü oluşturan şairleri ele almaya başlayalım:

-Buhara Edebî Muhiti: Buhara edebî muhitinde, Buhara Hanı Abdulahad Han (1859-1910) "Aciz" mahlasıyla şiirler kaleme alarak insanları şiir yazmaya teşvik etmiştir. Aynı zamanda "hattatlık" da yapan Aciz, söz konusu muhitin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Buhara muhitinde en çok "tezkirecilik" geleneğinde çalışmalar yapılmış. Abdulahad Han'ın teşvikleriyle Afzal Pirmestî, Nimetullah Muhterem, Mirsıddık Haşmet, Abdî, Karî, Rahmetullah Vâzıh gibi sanatçılar bu geleneğini sürdürmüşlerdir.

-Hive Edebî Muhiti: Hive edebî muhitinin kurucusu olan Hive Hanı Muhammed Firuz Şah (1844-1910), sanatçılara sahip çıkarak edebî yaşamın gelişimini sağlamıştır. Orta Asya'da ilk matbaayı kuran bu han, klâsik tarzda şiirler yazıp, pek çok eserin Türkçeye çevrilmesine vesile olmuştur. Harezmi ve Hive adeta tercüme okulu oluşmuş. Söz konusu edebî çevre bünyesinde Kamil, Munis, Agehî, Muhammed Racî, Tabibî, Beyanî, Avaz gibi önemli şairler yetiştirmiştir.

-Hokand Edebî Muhiti: Hokand, edebî olarak yeni düşüncelerin dile getirildiği ve şairin en çok yetiştiği muhittir. Bunda, Hokand Hanlığı'nın diğer hanlıklardan büyük olması, ipek yolu üzerinde yer alması ve hanlıkta yaşayan

¹³¹Baş müftü.

¹³²Fergâna Tarihi.

¹³³Üşenmez, Emek, *a.g.m.*, s. 123.

aydınların donanımlı olması etkili olmuştur. Bu edebî muhitin merkezleri arasında Hokand, Fergâna, Andican, Taşkent sayılmaktadır.

Mukimî, Furkat, Zevkî, Muhayyir, Osman Hoca Zarî gibi isimler bu edebî ekolü temsil eden belli başlı önemli temsilcilerdir. Nemengân'dan, Nâdim, İbret, Sûffizade; Andican'dan Çolpan; Hocend'den Esirî; Sayram'dan Yusuf Sayramî; Taşkent'ten Kerimbek Kâmî gibi isimleri saymak mümkündür. Mukimî söz konusu muhite dâhil olup Özbek edebiyatında hiciv ve seyahatnâme türünün kurucusu sayılmaktadır. Ayrıca bu muhitte Üveysî, Berna, Uzlet, Anber Atın gibi kadın şair ve sanatkârlar da yetişmiştir.

1. Ömerhan Emirî

Kokan edebiyat çevresi, klâsik Özbek edebiyat tarihinin ayrı ve önemli bir evresini oluşturmaktadır. Söz konusu çevrenin meydana gelmesi, gelişmesi ve bölünmez bir edebiyat durumuna dönüşmesinde, Kokan hükümdarı Emir Ömerhan'ın (Umarhan) önemli katkıları olmuştur. Bilindiği üzere, Özbek edebiyatı tarihini "Saray Edebiyatı"ndan ayrı düşünmek yanlış olur. Zira Yusuf Has Hacib, Ali Şîr Nevâî, Munis, Agahî, Üveysî, Nadire gibi Özbek söz sanatının muazzam temsilcilerinin yapıtları, direkt saray ortamıyla temas halinde olmuştur. Hüseyin Baykara, Zahir ad-Din Muhammed Babür, Ubeydî ve Feruz gibi hükümdarlar, bedii eserler yazmalarının yanı sıra, bilim, kültür ve edebiyatın gelişmesine önderlik yapmışlardır. Klâsik Özbek edebiyatının büyük bir bölümü saray ve çevresiyle bağlantılı olarak ortaya konulmuştur.

Sınıfsal ilişkilere dayanan Sovyet ideolojisi, Kokan edebî çevresini, her yönüyle geniş ve tarafsız bir biçimde araştırılmasına müsaade etmemiştir. Netice itibarıyla, bahsedilen konu tek taraflı araştırılarak, edebiyat çevreleri sunî bir şekilde 2 guruba ayrılmıştır. Emirî, Eda, Vezir, Nakib, Âşık, Nale, Mir Esat, Meyus gibi takma adlarla eserler yazan hükümdar ve onun çevresindeki yetkililer, derebeyci ve gerici edebiyat temsilcileri olarak; Gazî, Hazik, Mahmur, Maden, Nadire, Mahzune, Üveysî ve Nadir gibi şairler ise, demokratik edebiyat temsilcileri olarak lanse sınıflandırılmıştır. Oysaki adı geçen şahıslar bir devirin, bir edebî ortamın temsilcileri olmalarının yanında, bir şekilde sarayla bağları bulunmaktadır.

Geçen asrın 80'li yılların ortalarında başlayan yeniden yapılanma ve şeffaflık nedeniyle edebiyat çevresinde de olaylara bilimsel ve tarafsız gözle bakılma ve inceleme yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak bağımsızlık dönemine geldiğinde, eski tarihe, kadim değer ve kültürel mirasa olan ilgi olumlu yönde giderek artış göstermiştir. Dolayısıyla, kadim şairler ve onların yapıtlarına olan sınıfsal yaklaşım sona ermiş. Saray edebiyatına olan yaklaşım da yeniden

gözden geçirilmiştir. Bunun sonucunda Hüseyin Baykara, Ubeydî, Emirî ve Feruz gibi şah şairlerin yaşamı ve yapıtları araştırılarak yazdıkları eserler, geniş halk kitlelerine ulaştırılmıştır. Bağımsızlık yıllarında Emirî'nin hayatı ve eserlerini konu alan bir dizi yazılar yazılmasının ötesinde, söz konusu yazılarda Ömerhan'ın faaliyetini tarafsız bir şekilde değerlendirmek, edebî mirasını araştırmak ve yayımlamak gibi çeşitli problemler sona ermiştir.

Hükümdar Ömerhan sarayı ve edebî çevresi, o dönemin eser yazma sürecinde başrolü üstlenmiştir. Bu nedenle, bu edebî çevreyi; Emirî'nin ve onu sevenlerin eserlerini titizlikle incelemeyen, etraflı olarak anlamak ve ele almak mümkün değildir. Bunun yanı sıra Özbek edebiyatı ve edebî dilinin meydana gelmesi, şekillenmesi ve gelişmesinde, saray edebiyatının büyük katkıları olmuştur. Saray şairlerinin şiirlerinde, özellikle kasidelerinde, hükümdarın kişiliğini tarif etmekten ziyade, onun nasıl olması gerektiğine de dikkat çekilmek istenmiş, bunun için kendisinde bulunmayan özellikler abartılarak gösterilmeye çaba sarf edilmiş, adalet ve halkı sevgisi gibi sıfatlar, çeşitli yollarla beyan edilmiştir.

Bunun için Sarriddin Aynî: “Emirî, şairlerin ve fazılların eğitmeniydi, bu devrin meşhur şairleri onun terbiyesi ve koruması altında yetişmiştir.” demektedir. Fıtrat ise, “Ömerhan zamanında saray etrafında birçok şair, bir araya gelmiştir. Bunların arasında Fazlî, Hazik, Hicaletan gibi sanatta yüksek seviyede olanlar mevcuttur.” demiştir. Bu nedendir ki, Şerafiddinov'a göre: “Fergâna hükümdarları, edebî ve medenî hareketleriyle Timurîler geleneğini diriltmeye çalışmışlardır.” Ayrıca, Polatcan Kayumov'un: “Hükümdarlığı döneminde, Emirî'nin sarayı; edebiyat ehli, bilim ve marifet sahiplerine açığı ve onların sığınacakları mekân olmuştur. O dönem, Kokan'a çevre bölgelerden edebiyat ehilleri gelmeye başlamış ve saygıdeğer kişiler arasında dâhil olmuşlardı.”, diye öne sürdüğü açıklamalarını, T.Celalov, devamı niteliğinde: “Ömerhan'ın kendisi de döneminin şiirlerini ortaya koydu. Tek tek olan şiirlerini bir araya toplayıp antoloji haline getirerek gelecek nesillere armağan etti.” şeklinde ifade etmiştir. B.Abdullayev, İ.Müminov, A.Kayumov, M.Kadirova, A.Abduğafurov, H.Hadimî gibi birçok âlim ve araştırmacı, konu çerçevesinde çeşitli incelemeler yaparak Kokan edebî ortamının konumunu ve rolünü ifade etmişlerdir.¹³⁴

A.Kayumov “Kokan Edebî Muhiti” adlı araştırmasında bu muhit temsilcilerinin hayatını ve eserlerini, etraflı bir şekilde ilk defa tetkik etmiştir. Gazî, Hazik, Mahmur, Maden, Nadire, Üveysî, Mahzune, Nadir gibi şairlerin

¹³⁴Kabilova, Zeba, *Emirî Şiiriyatı* (Emirî Lirikmi), ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2010, s.12.

yapıtlarını özellikle inceleyen âlim, Emirî şiirlerine yeterince yer ayıramamışsa da, onun “istidatlı bir şair olduğu”nu ve “güzel lirik şiirler yazdığı”nı defalarca dile getirmiştir. Faaliyetinin büyük çoğunluğunu Nadire’nin hayatı ve eserlerini araştırmak ve yayınlamak için ayıran M.Kadirova ise, Emirî’nin kaleme aldıklarının gün yüzüne çıkarılması konusunda çaba harcamakla birlikte, onun Özbek dilinde yazdığı şiirlerini ilk defa yayımlamıştır.

Bir yandan devrin ideolojik talepleri, diğer yandan edebî kaynaklara eleştirel gözle bakmanın yeterli olmaması, Emirî’nin edebî faaliyetleri doğrultusunda tek taraflı görüşlerin ortaya atılmasına ve yeterince irdelenememesine neden olmuştur. Örneğin, Prof. E.Şadiyev kendi yazdığı “Fazlî Nemengânî ve Hocand Şairleri” adlı risalesinde, Emirî etrafındaki şairlerden çok Hocend şairlerinden bahsetmiş ve Ömerhan’ın şairlik istidadına az da olsa şüphe ile bakmıştır. “Emirî” takma adını kullanan şairler hakkında fikrini beyan eden E.Şadiyev, metin düzenleyicilik konusundaki bir takım çelişkilere netlik kazandırmış. Özellikle 15. yüzyıl başında eserler yazan Yusuf Emirî’ye atfedilen bir dizi beğenilenlere aynen Ömerhan Emirî’nin divanında da rastlandığını vurgulayarak şöyle yazmıştır:

“Özbek Edebiyatı diye adlandırılan çok ciltli antolojinin 1. cildinde, Yusuf Emirî mirası hakkında şu sözlere rastlamanız mümkündür: Emirî; eserlerini genellikle Özbekçe, kısmen Farsça ve Tacikçe yazmıştır. Onun Özbekçe eserlerinden günümüze gelenler Divan, Dahnâme, Beng ve Çağır Münazarası’dır. Şairin divanının 1 nüshası Türkiye’de Darülfünun kütüphanesindedir. Seçmelere dâhil edilen gazel ve dörtlükler o nüshadan kopyalanarak yayımlanan örneklerden oluşmaktadır.”¹³⁵

Bu özetlemelerden sonra âlim, 3 dörtlüğü delil olarak sunmaktadır:

*Ey köngül, bu keçäm ây sâri bâr,
Âh, otın yârutakim, ağıyarı bâr,
Tuhmı mehr ektim muhabbât bağıda,
Dârd bârg açmiyu ğam kelturdi bâr;*

*Ey sitâmgar, hâlimâ nazzârâ qıl,
Peçu tabim ot arâ andâqki, qıl
Zahidâ, pândingni qılasmân qabul,
Telbälârgâ sud qılmas qâlı qıl;*

¹³⁵Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.14.

*Hämnişin ağyar tâ ol yârädür,
Kökrägim hasrät oqıban yârädür,
Mây bilä sâqiy hitâyat bolmasa,
Şahnäi hicran yüräkni yârädür.*

Anlamı:

*Ey gönül, bu gece o ay gibi yâre var,
Ah, vah et yalvar, çünkü ağyari¹³⁶ var,
Mihr tohumu ekdim sevgi bağında,
Dert yaprak açtı da gam getirdiği var.*

*Ey sitemkâr, halime bir gel de bak,
Sağlığım ateş içinde yandı bak,
Ey zahit, nasihatini etmem kabul,
Delilere kar etmez verdiğin akıl.*

*Her zaman düşman acep o yâredir,
Göğsüm hasret okundan hep yâredir,
Mey ile saki savunmazsa beni,
Şahne-i hicrandan yüreğim yâredir,*

Şadiyev, bu dörtlükleri örnek göstererek Yusuf Emirî'nin değil, Emir Ömerhan'ın divanından alınmıştır, şeklinde bazı düşünceler öne sürmüştü ve şunları kaleme almıştır:

“Bu dörtlüklerin hepsine Emir Ömerhan'ın Özbekistan Cumhuriyet Bilimler Akademisinin Hamid Süleymanov El yazmaları Enstitüsü'nde 153. sicil kayıt rakamı ile muhafaza edilen divanının 181-182. sayfalarında da aynen rastlamak mümkündür.”¹³⁷

E. Şadiyev, makalesinde filoloji ilimleri Doktor E.Rüstemov'un “15. yy. Başındaki Özbek Lirizmi” adlı eserinden şu parçayı delil olarak getirmiştir:

“Türk âlimi İsmail Ertaylan, Münih'deki şarkiyatçıların uluslararası kongresinde ‘Çağatay Şairi Yusuf Emirî ve İstanbul Darülfünun'daki 2 El Yazma’ adlı bildirisinde vurguladığı üzere, bugüne kadar Yusuf Emirî'ye ait olduğu bilinen eski Özbek dilindeki divan ve A.N.

¹³⁶Yabancılar, rakipler, âşığın nazarında sevgilisi ile görüşenler.

¹³⁷Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.14.

Samoyloviç'in yayımladığı tuyuklar, Kokan hanı Emir Ömerhan'a aittir."¹³⁸

Ertaylan'ın bu beyannameyi münasebeti ile Emir Ömerhan'ın ÖZRFA Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsündeki divan yazmalarından Yusuf Emirî'ye nispet edilen şiirlere müracaat edilmiş ve söz konusu şiirlerin Emir Ömerhan'ın divanında da mevcut olduğu görülmüştür.¹³⁹

E.Şadiyev'e göre, "Nevâî'nin Nigâhi Tüşgen" adlı kitaba giren "Ey, közdä yüzün hayrâti âsârı tāmâşâ, Nazzârai hüsning güli bexâri tāmâşâ." (Ey, gözümde yüzünün hayret verici eşsiz temaşası, Hüsnüne nazar etmek, sanki masum bir gülü temaşa etmek gibidir.) matla gazel, hrestomatiya ve derlemelerde Yusuf Emirî'ye atfedildiği halde, Ömerhan Emirî'nin divan el yazmasında da rastlanılmaktadır. Bu gazel, Emir Ömerhan'ın 1901 yılında Taşkent'te V.İ İlin basımevinde yayınlanan divanında da mevcut. Y.Emirî'ye atfedilen söz konusu gazel, 7 beyit olup Ömerhan Emirî Divanı'nda 8 beyittir. Emirî Divanı'ndaki bu beyit, gazelin 3. beyitinden sonraki manalarda mevcuttur.

*Nâz äylämä, körgüz mängä diydârki, bârdur
Dil müztäribu diydä täläbgâri tāmâşâ.*

Anlamı:

*Naz eyleme, bir gün bana vesilen vardır.
Gönül, param parça vuslatının talibi olarak (seni) izliyor.*

Dolayısıyla yukarıdaki şiirlerin Ömerhan Emirî'ye ait olduğunu söylemek mümkündür. Tezkirei Kayyumî'de Emirî'nin 2 tane 7 beyitli gazeli, 1 tane muhammesi verilmiştir.¹⁴⁰ Malum ki, Ömerhan devri Kokan Edebi Muhitinin en gelişmiş dönemi olarak görülmüştür. Orta Asya'nın başka şairleri de Kokan'a gelerek burada yaşamış ve çeşitli eserler ortaya koymuşlardır. Kokan, 17. yy. sonu ve 19. yy. başlarında Nadire, Üveysî ve Mahzune gibi şairlere de vatan olmuştur. İşte bu devir edebî hayatı Emirî'nin iştiraki ile yeni bir sürece girmiş. Tanınmış edebiyat uzamanı Tohtasin Celalov'un da dediği gibi: "Ömerhan'a kadar Fergâna hanları edebî faaliyetlerde bulunmamıştır."

¹³⁸Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.15.

¹³⁹Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.15.

¹⁴⁰Kayyumov, P., *a.g.e.*, s. 18.

Emir Ömerhan, 70'den fazla şair ve yazarı etrafına toplamış; büyük bir edebî muhit meydana getirmiştir. Bu topluluğa maddi ve manevi her yönden büyük destek göstererek rehberlik etmiştir. Hiç kuşkusuz, tarihte Emir Ömerhan gibi birçok akıllı şair, kendi sarayında bir edebî çevre oluşturmuştur. “Kokan Edebi Muhiti” deyimini de Emirî sayesinde var olmuştur. Zira Emirî'nin kendisi de Özbekçe ve Farsça şiirler kaleme alarak dikkat çeken eserler meydana getirmiş, çağdaşlarının iltifatlarına malik olmuştur.

Bu dönemde hanlık başkentinde yaşayan ve eser meydana getiren Kokanlı Mahmur, Gülhanî, Mahzune, Müşrif, Müznib, Vezir, Mahzun, Münşî, Zahid, Mücrim, Gülşenî, Taib, Âşık, Nusret, Ahrar, Nadir, Dilaver, Celalî, Azimî, Vefaî, Maden, Remzî, Şerifi; Mergilanlı Üveysî; Nemengânî Fazlî, Rindî, Kıyasî. Andicanlı Menzur gibi şairlerin yanı sıra Hocendli Ekmel, Hatif, Kesret, Meyus, Meknun, Revnek, Oratepeli Nale, Devir, İsfaralı Behçet, Semerkantlı Ada, Mir Ümit, Buharalı Kamil, Belhli Fanî, Taşkentli Hiclet, Heratlı Hazik, Kunduzlu Mahfî, Kaşkarlı Hıslet, Hisarlı Müzmer; Şehrisebzli Müştak, Cizzeli Efsus gibi şairlerin çoğunluğu klâsik şark şiirlerinin güçlü temsilcilerinin eserlerini mütalaa etmişlerdir. Söz konusu temsilcilerden maharet sırlarını öğrenmiş ve şiir yazmanın kaidelerini inceleyerek önemli eserler meydana getirmişlerdir.

Burada şunu belirtmek gerekir ki, bu devir şairleri sadece Emirî ve birbirlerinin gazellerine değil, Hafız, Kemal, Camî, Lütfî, Nevâî, Fuzulî, Bedil gibi üstat sanatkarların gazellerine de birçok tetebbu yazmışlardır. Mesela, Emirî'nin kendisi Lütfî'nin “Ayting¹⁴¹”, “Keräk”, Nevâî'nin “Kelmâdi”, “Mening”, “Tontim¹⁴²”, “Qogâz¹⁴³”, “İhtisas”, Fuzulî'nin “Keräkmasmu sängâ?¹⁴⁴”, “çoh¹⁴⁵”, “Tut”, “Aldı Oxşaydur”, “Döndürmüş”, “Döndürdü”, “Benzettim” redifli gazellerine güzel tetebbular yazmış. Veya onun “Cilvâ qıl gülşandâ tâ şâmşad zebalanmasun”, “Kördi hazanınlardın tugmai giribanlar”, “Ey yüzing mâhi mâlahat, nutqî cânbaşing fâsîh” mısraları ile başlamış, “Üstindädur”, “Körüng”, “Biri”, “Bu”, “Olsun”, “İçrä”, “Et”, “Etti”, “Gäpur”, “Tâc”, “Talh”, “Qogâz”, “Etmiş”, “Qıl”, “Üstine”, “Ah”, “Ey Toti”, “Ey Qumri”, redifli gazellerine Fazlî, Gülhan, Üveysî, Feyzî, Kamil, Vefaî, Fanî, Remzî, Hiclet, Meyus, Meknun, Menzur, Müşrif, Dabir, Âşık, Behçet, Müzmar, Eda, Mahzun, Vezir, Ekmel, Şerifi, Nale, Efsus, Hatif, Latif, Nusret, Ziyinet, Hıslet gibi şairler birbirine tetebbular yazmışlar. Özellikle bu devir

¹⁴¹Söyleyin/Konuşun.

¹⁴²Dondum.

¹⁴³Kağıt.

¹⁴⁴Gerekmez mi sana?

¹⁴⁵Çok.

şairleri eserlerinde rastlanan “Üstindädur”, “Biri”, “Körüng” redifli gazeller şeklen güzel, üslup olarak akıcı, mazmun olarak derinliği ile dikkat çekmiştir. Örneğin Buhara’da doğup büyümüş ve Kokan’a gelerek burada yaşamaya başlamış ve kâğıt imal etme hüneri ile tanınmış Şair Kamil’in, Emiri’nin “Üstindädur” redifli gazellerini yazmış olduğu beyitler, teşbihlerinin zenginliği ile göze çarpmaktadır:

*Qamrä-qamrä merler xurşidi ruhsâring üzä,
El gumân etmiş ki, yulduz âftâb üstindädur.
Nuqtai xâling läbing üzrâ acâb zebâ erur,
Danei yâkut erurkim la’li nâb üstindädur.*

Anlamı:

*Nurlu melekler senin cennet yüzün üzere
İnsanlar düşünmüş ki, yıldız güneş üstündedir.
Nokta ben’in dudağın üzere mucize bir süs olmuş.
Sanki yakut tanesi al dudağın üstündedir.*

Dudak üstündeki “ben”in, şarap üstündeki yakut tanesiyle karşılaştırma geleneği geleneksel bir teşbih olsa da, maşukunun güneş gibi parlak yüzündeki ter damlalarının güneş üstündeki yıldızlarla karşılaştırılması her yönden yeniliği ile dikkat çekmektedir. Şair Nusret ise: “Öldürmek için kılıcını keskinleştirip de gelse, derhal ona doğru göğsümü kalkan kılarım, çünkü kılıçtan korunmak için kalkan tutarlar.” diye yazmıştır:

*Kelsä kâşing qatlimä asru tutarmän dağını,
Kim münâsibdur qılıç âstında qalqân oynamaq.*

Anlamı:

*Gelse eğer kaşın katliama, esir tutarım kendimi.
Başka kim değer ki kılıç altında kalkan olmaya.*

Aslen Belhli olup Buhara’da tahsil görmüş ve Kokan’a gelerek yaşamış olan tıp âlimi Fanî, Emiri’nin “Demä âhim körüb, ısq ıztırâbidin nişândur bu.” (Deme ki ahım görüp aşk acısıdır bu) mısrası ile başlayan gazeline yazmış olduğu tettebbu da güzel ve kendine has teşbihleri ile göze çarpmaktadır:

*Bilhamdullâhki, könglüm içrâ qâlmış miri mücgâni,
Ki göyâ mildurkim, Ka’batullâgä nişândur bu.*

Anlamı:

*Bihamdillah, gönlüm içre kalmış melek yüzü.
Ki sanki Kâbetullaha âyan bir simgedir bu.*

Âşık gönlüne batmış olan maşukun kirpiğinin Kâbe yönünü gösteren bir yola benzetilmesi, şairin eşsiz bir bedi yönünün olduğunu göstermektedir. Nitekim klâsik doğu şiirinde her ne kadar maşukun kirpikleri birçok şeye benzetilse de, böyle bir benzetmeye rastlanılmamıştır.

Vefaî, Emirî'nin "Kördü nâzâninglârdin tugmai giribânlar." (Gördü nazeninlerden her türlü garibanlar) mısrası ile başlayan gazeline yazmış olduğu tettebuda, maşukun gamze okunu misafire benzeterek, gönlün onu bekleyip almak için karşılamaya çıktığını söylemiştir:

*Gamzâ oqların atdi, çıqdi âldigä könglüm,
Lâzım olmuş istiqbâl kelsä yaxşı mehmânlar.*

Anlamı:

*Gamze oklarını fırlattı, çıktı karşısına gönlüm,
Lazım olur istikbal gelirse iyi misafirler (aşk).*

Maşukunun kirpiğinin oklarını hicran akşamındaki mumlara benzetir:

*Cam' boldu päykâning uşbu tiyrä könglümdä,
Hâcr şâmı yândurdım zaxm arâ çärâğânlar.*

Anlamı:

*Cem oldu¹⁴⁶ sana tiryaki şu gönlümde,
Hicran şemini¹⁴⁷ yaktım, karanlık içinde aydınlık.*

Gördüğümüz gibi her bir şair, maşukunun kirpik okunu farklı bir teşbih ile tasvir etmiştir. Fazlî'nin verdiği bilgilere göre, gazel ve tettebular müşairelerde okunup, tahrir edildikten sonra "Mecmuai Şâirân" tezkiresine dâhil olmuştur. Mesela Hüseyin Hoca Hiclet, Emirî'nin "Yüzing hâr kimsâkim ul qâtîli çâlâkâ döndürdi, Berub cân naqđini bârbâd, cismin xokâ döndürdi."

¹⁴⁶Toplanmak, bir araya gelmek.

¹⁴⁷Mum.

(*Herkesi senin yüzün kader katili eyledi, / Vererek canı nakit berbat oldu, toprağa döndü.*) matla ile başladığı gazeline cevap niteliğinde bir gazel yazmış. Bu gazel “*Fiğânkim tufrâğımnu duddek äflâkâk döndürdi.*” (*Ahlar olsun, toprağımı duman gibi tütün etti.*) diye başlamıştır. Şair, burada Nevâî eserlerinde “Köp¹⁴⁸”, “Ançe¹⁴⁹”, “Taley¹⁵⁰” manalarında kullanılan “Öküş” kelimesinden faydalanmış. Emirî ise “Öküş” kelimesinin yerinde olmadığını söyleyerek bunun yerine “Hämmä”, “Barçe” manalarını ifade eden “Kamuğ” sözünü, yine Nevâî divanından örnekler getirerek kullanmıştır. Hiclet bu hatasını anlayarak “Öküş” kelimesini “Kamuğ” ile değiştirmiştir. İşte bu maktâ:

*Qamuğ nâzikädâ erdi Hiclât pādşâh Lütfi,
Aning nâzük xayâlin fitratı idrâkâ döndürdi.*

Anlamı:

*Kime nazik duygu verdin Hiclet padişah Lütfi,
Onun ince hayal dünyası sana gerçeği gösterip idrak ettirdi.*

Bu münasebetle Fazlî şöyle demiştir:

*Mâani yüzidin kötârdi ğubâr,
Haqiqatni qildi Emir âşkâr.
Bu ma'nigâ el iktifâ qildilâr,
Oqub bu ğazâli duâ qildilâr.*

Anlamı:

*Bu şiir yüzünden fırtına yükseldi.
Gerçekleri Emir aşikâr etti.
Bu dörtlüğe el iktifâ¹⁵¹ ettiler.
Okuyup bu gazeli dua ettiler.*

Kokan edebî muhitinde en gelişmiş tür gazel olup bütün şairler bu türde kendi istidatlarını göstermişlerdir. Mesela 465 tane (326 tanesi Özbekçe) gazel müellifi olmuş Emirî, klâsik Özbek edebiyatının güçlü kalemlerindendir.¹⁵²

¹⁴⁸Çok.

¹⁴⁹Birkaç, çok.

¹⁵⁰Oldukça, çok.

¹⁵¹Kanaat.

¹⁵²Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.23.

Nadire, Üveysî, Eda, Nadir, Hazik, Fazlî gibi şairlerin eserlerinde de gazel en önde gelen nazım biçimi olmuş. Ayrıca söz konusu nazım biçiminin temel taşları olup gelişimine büyük katkı sağlamışlar; dil, üslup, tasvir imkânlarını geliştirerek gazeli nispeten hayata yakınlaştırmışlardır. Bu yüzden Emirî, Fazlî, Üveysî, Nadire, Gülhan, Mahmur, Hazik gazelleri ayrı ayrı büyük öneme sahiptir. Kokan şairleri Lütfî, Nevâî, Fuzulî gibi büyük seleflerinin gazellerine birçok tahmisler bağlamalarıyla birlikte birbirlerinin gazellerine de tahmisler bağlamışlar ve müstakil muhammesler kaleme almışlardır.¹⁵³

Emirî, Üveysî, Mahzune, Müznib, Fazlî, Nale, Hatif, Remzî, Kiramî, Şevkî, Şerifî, Nazik, Celalî gibi değerli şairlerin eserlerinde muhammes örneklerine rastlamak mümkündür. Mesela Emirî; Nevâî'nin 25 gazeline tahmis yazmış. Bunun gibi Kemal, Lütfî, Camî, Fuzulî, Bedil, Zelimî, Nabî gazellerine de muhammesler yazmıştır. Müstakil muhammesler ile birlikte şairin divanında 53 muhammes mevcuttur.¹⁵⁴Nevâî ve Fuzulî gibi büyük üstatların gazellerine Üveysî, Nadire, Remzî, Kiramî, Meyus, Hatif gibi öncü şairler de birçok muhammes bağlamıştır.¹⁵⁵

Uzman V.Abdullayev'e göre, bu devirde gazel, kaside, hiciv, mesnevi, rubai, muhammes, müseddes, musabba, müsemmen, muttasa, muaşşer, müfredat, müstezat, mukatta, müşaire, muamma ve tarih türlerinde birçok eser kaleme alınmış; destan türü gelişerek Hazik'in "Yusuf ile Züleyha", Üveysî'nin "Şehzade Hasan" ve "Şehzade Hüseyin", Nadir'in "Heft Gülşen" destanları yazılmıştır.¹⁵⁶

Kokan edebî muhitinde tezkirecilik yeniden yükselerek Hive ve Buhara'da da birçok tezkirenin vücuda gelmesine vesile olmuştur. Örneğin, Ahmed Tabibî'nin "Tezkire-i si-Şuârâ-i Peyrevi Firuzşahî" tezkiresi; şekil, üslup, tertip, diziliş, mazmun ve içindikilerin mesnevi usulünde yazılması bakımından Fazlî Nemengân'ın "Mecmua-i Şâirân" tezkiresinin tesirinde ortaya konulduğunu göstermektedir.

Birçok istidadın gerçekleşmesi ve halka sunulmasında Emirî'nin hizmeti büyüktür. Kokan'da yaşayarak eser meydana getirmiş 101 şairin şiirlerinden örnekler sunarak 75 tanesi hakkında muhtasar malumat veren Fazlî'nin

¹⁵³İsabayeve, Gülşen, Ömerhan'ın Edebî Muhitteki Yeri Meselesi Hakkında, Edebiyat Közğüsü Yıllık İlmî Neşir, ÖZRFA, No:10, T., 2008, ss. No:51-52.

¹⁵⁴Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.24.

¹⁵⁵Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.24.

¹⁵⁶Abdullayev, A., *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C:2, (17. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar), T., Okutuvçi Neşriyat, 1764, s.168.

“Mecmua-i Şâirân” tezkiresi¹⁵⁷, Gülhanî'nin “Darbülmesel”¹⁵⁸, Müşrif İsfaragî'nin “Şahname-i Nusretpeyam” gibi eserleri, Emirî'nin teşebbüsü ve hamiliği esasında ortaya konulmuştur. Nadire'nin şiir yazmaya rağbet göstermesindeki Ömerhan'ın tartışılmaz desteği olmuştur. Ayrıca klâsik eserleri seçerek aktarılma ve tercüme edilmesine ayrı ehemmiyet vermiştir. Mesela, Ali Şîr Nevâî'nin “Hazayinü'l Meanî” divanını 300 nüsha çoğaltarak halka dağıttırıştır.

Hatta Aşt'ta da Muhammedemin Kasanî önderliğinde kâtipler ve ressam okulları açılmış¹⁵⁹; ressam ve hattatlar devlet erkânı tarafından desteklenmiştir. Özetle, Kokan edebî muhiti daha önce de belirttiğimiz üzere, Maveraünnehir'de üç hanlık dönemlerinde zuhur olmuş ve Emirî aracılığıyla mühim ve medenî bir vakıa olarak kendine has özellikler kazanmıştır.

Ömerhan'ın şeceresi, hayatı ve faaliyetleri, tahta çıkması, devleti yönetmesi, askeri seferleri, ilim, edebiyat ve medeniyet hamiliği, insani fazilet ve kusurları hususunda, kendi dönemine ait birçok tarih ve tezkire yazılmıştır. Ömerhan, 1787 yılı Kokan şehrinde Özbekistan'ın Fergâna hükümdarı Narbotabî hanedanında dünyaya gelmiş. Sarayın devlet adamlarından İriskulibek'in teklifi ile Narbotabî İmamkul'un “Mingayim” isimli kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten Alimhan, Ömerhan, Aftabayim adlı çocukları olmuştur.¹⁶⁰

Ömerhan, ilk bilgilerini saray hocalarından daha sonra Kokan medresesinden almıştır. Önemli üstatların eğitimi esasında güçlü zihin ve gayretiyle Arapça ve Farsça'yı öğrenmiş. Klâsik Doğu edebiyatını severek mütalaa etmiş, Muhammed Yakub'dan dinî ve tasavvufi ilimleri almıştır. Böylelikle, kendi devrinin temel ilimleri esasında harp sanatına vakıf olarak cesaretli, cesur ve kâmil bir komutan olmuştur. Ömerhan, gençlik dönemlerinde akıllı, tedbirli, teşkilatçı olmak için saray hizmetinde bulunmuştur. Ağabeyi Kokan hanı Alimhan, devlet yönetim işlerine faal olarak iştirak etmiş. 1807-1808 yıllarda Ömerhan'ı Mergilan hâkimliğiyle görevlendirmiştir. Ömerhan, bu yıllarda Andican hâkimi dayısı Rahmankulubî'nin kızı Nadire ile evlenmiştir.

¹⁵⁷Şaniyazov, Mahmud, *Mecmuâ-i Şâirân'daki Şairlerin Sayısı Hakkında*, Edebiyat Közğüsü Yıllık İlmî Neşir, ÖZRFA, No:10, T., 2008, ss. No:49-51; İsabayeveva, Gülşen, *a.g.e.*, ss.51-52.

¹⁵⁸Zerbü'l Mesel.

¹⁵⁹Hamidî, H., *Köhne Şark Dargeleri*, Şark Neşriyatı, T., 1999, s. 313.

¹⁶⁰Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.26.

Narbotabî'nin iktisadî ferahlığı sağlamak için yaptığı geniş kapsamlı ıslahatları sonuç vermeyen ve bundan kendince bir sonuç çıkararak Alimhan, iç meseleler ile derinden ilgilenmeden bütün dikkatini devlet sınırlarını genişletmeye vermiştir. Söz konusu süreçte, Ömerhan, babası ve ağabeyinin siyasetleri ile ilgili dersler çıkararak Mergilan'da yönetim işlerini kendine has bir usulde gerçekleştirmiş ve etrafındakilerin saygısını kazanmıştır.¹⁶¹

Fazlı'nın ifade ettiğine göre, Alimhan sonunda ümitsizliğe düşerek etrafındakilerden özellikle Ömerhan'dan korkmaya başlamış. Netice itibariyle, sertliği ve şefkatsiz davranışlarıyla meşhur olan Alimhan, “Zalimhan” diye adlandırılmış ve siyasetinden razı olmayan devlet adamları ve ulemalar, ondan kurtulmak için fırsat kollamışlardır. Hatta bir kış günü Taşkent'te Alimhan'a karşı bir askeri yürüyüş gerçekleştirerek kendi ağabeyine düşmanlık yolunu tercih eden Ömerhan'ı, han olarak başa getirmişlerdir.¹⁶² Bir süre sonra asker, Alimhan'ın emirlerine itaat etmemeye hatta askeri vazifelerini terk etmeye başlamışlar; sonunda kendisi bu fitneciler, oğlu Şahrühhan ise, Taşkent hâkimi tarafından öldürülmüştür. Daha sonra da Ömerhan'ı Fergâna tahtına geçirmişlerdir.

Meşhur tarihçi V.V. Barthold, söz konusu vakıyı araştırmıştır. Bu incelemelere göre, Alimhan'ı değerli bütün yakınları terk etmiş; kendisi ise fitneciler tarafından Kokan yolunda öldürülmüştü. V.Nelivkin de “Kokan Hanlığının Kısaca Tarihi” adlı eserinde Ömerhan'ın fitne sebebiyle tahtı ele geçirdiğini ve fitneciler arasında dayısı ve kaynatası Rahmankulıbiy'in de olduğunu beyan etmiştir.¹⁶³ Şöyle ki, Ömerhan 1810 yılı Kokan tahtına oturmuş ve daha sonra kendi hâkimiyet sınırlarını genişleterek siyasete devam etmiş. Bununla birlikte memleket iktisadını rayına koyarak birçok tedbir aldı. İlim, fen, medeniyet ve edebiyatın gelişmesine büyük önem vermiştir. İbret, “Fergâna Tarihi” isimli eserinde söz konusu dönem için şöyle demiştir:

“Bu cennet mekân asırda, ilim talebeleri gelişmekte olup şiire büyük önem verilmiş.”¹⁶⁴

Molla Âlim Mahdum'un verdiği bilgilere göre:

“Ömerhan, kısa sürede bütün Fergâna'nın gönlünü kazanmış; kadim bidat ve zulümlere son vermiştir.”¹⁶⁵

¹⁶¹Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.27.

¹⁶²Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.27.

¹⁶³Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.28.

¹⁶⁴İbret, İshakhan, *Fergâna Tarihi*, Kemelek Neşriyatı, T., 1992, s.290.

Ömerhan fermanına göre dini hayatta da ıslahatlar yapılmış. Alimhan zulmünden başka memleketlere giderek oralarda yaşamaya başlayan meşhur birkaç ulema ve filozofu Kokan'a getirtmiştir. İç hâkimiyetini biraz daha genişleterek Kaşkar, Türkistan, Oratepe, Cizze, Taşkent gibi şehirleri tasarrufuna geçirmiştir. Alimhan'a karşı sürekli savaş halinde olan Taşkent ahalisi, Ömerhan'a değer ve hürmet vermişlerdir. Ömerhan Deşti Kıpçak bölgesine Akmesic, Yengikurgan, Kamişkurgan, Culek, Koşkurgan gibi kaleler ve askerî istihdamlar kurmuştur.

Ömerhan devrinde mescit ve medreselerin de sayısı gün geçtikçe artmış. Ömerhan, 1816-1818 yıllarında Kokan'da cami, mescit ve medresenin kuruluşuna vesile olmuş, bundan dolayı, ulemalar ona "cennetmekân" lakabını vermişlerdir. Aynı zamanda, Ömerhan, kendi adına para bastırılmış ve cuma namazlarında hutbe okutmuştur. Baba ve atalarından farklı olarak kendini "han" değil, "emir" diye ifade etmiştir.¹⁶⁶Kokan Hanları, Babürşah'ın aracılığı ile Emir Timur ile yakınlaşmış. Bu durum, Ömerhan'ın divan derlemesine şöyle yansımıştır:

*"Bu aşuftâ tasvidât râqımı vâ bu pârîşân abyât nâzımı andâq bâyân hâl vâ şârhi mâfilbâl qılurkim, vücudim gülbüni Temur Koragân gülîstani şacâräsining sâmäräsîdur, asâlât bostânîdâ izzât bahâriying âbu havası târbiyati birlâ bâş çekib, nâş'u nâmâ pâyda qıldı vâ hilqatim nihâlikim, Bâbü Sultân çämänining nâvbâdäsîdur, dâvlât vâ saltanat riyazining rayıhası birlâ sârsâbz bolub, muradım ğunçalaridin maqsud güli açıldı."*¹⁶⁷

Anlamı:

"Bu betimleme, aşığın rehberi ve bu perişan şair öyle bir hali beyan ve durum şerhi yapar ki, bu vücudum ancak bahçıvan Emir Timur bağının şecere semeresidir, Asalet bağında izzet bahar havasının terbiyesi ile baş çekip okuma yazmayı öğrendim. Ve hilkatim (terbiye edicim), nihanım ki Babür Sultan bağının nevbadesiyim, devlet ve saltanat gücü ile büyüdüm, meyve verdim, muradım goncalarından maksad gülü açıldı."

Malumdur ki, Kokan Hanlığı tarihi hususunda olan "Altın Beşik" efsanesi bizzat Kokan'ın başlangıcı ile ilişkilidir. Mirza Âlim Müşrifî'nin

¹⁶⁵Mulla Mahdum H., *Tarihi Türkistan*, Nesef Neşriyat, Karşı, 1992, s.37.

¹⁶⁶Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.29.

¹⁶⁷*Emirî Divanı*, Özbekçe Şiirler, Neşre Hazırlayan: Kadirova, M., Fen Neşriyat, T., 1972, s.19.

“Ansâb üs-Selâtin ve Tevârihü'l Xavâqın” adlı eserde bu konuya büyük önem verilmiştir. Esere göre, Kokan Hanlığı tarihi bu “vakıa” ile başlamaktadır. İshakhan İbret’in meşhur “Fergâna Tarihi” adlı eserinde de mezkûr konuyla ilgili bilgiler mevcuttur.¹⁶⁸

Altın Beşik efsanesine göre; Mirza Babür, kendi yurdunu terk edip giderek yaptığı Kâbil ve Hindistan yolculuğu sırasında yolda bir erkek çocuğuna rastlar. Büyük endişe ile bebeği bir altın beşiğe koyup bir ormanda bırakarak gider. Allah’ın iradesi ve takdiri ile yetişen o çocuğun evlatları daha sonra Kokan Hanlığı sülalesinin öncüleri olur. Bu olayın gerçekte ne kadar doğru olduğu bilinmemektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, ”Babürname”de bu konu hakkında hiçbir şey yazılmamıştır. Fazlî; Ömerhan’ın hayatı kahramanlıkları, şair ve insanlık yönü hakkında çeşitli hikâyeler kaleme almış ve “Ömernâme” destanını yazmıştır.¹⁶⁹İbret’e göre:

“Ömerhan asrında hiç muharebe olmamıştır. İstirevşen, Oratepe ile aralarında vakıa olsa da büyük bir muharebe olmamıştır.”¹⁷⁰

Ömerhan, kendi hükümetlerinin devrinde malum feodal grupların menfaatlerini himaye edip onlar arasındaki fitneleri bastırıp itaat altına almışsa da¹⁷¹kendi devrinde de söz konusu gruplar arasında mevcut olan savaşları tamamıyla durduramamıştır. Ömerhan, Türkistan, Çimkent, Cayram ve Abliyatını tekrar ele geçirerek memleket sınırlarını genişletmiş; Oratepa üstünde Buhara Emiri ile mücadele etmiş. Buna rağmen, ilmî ve medenî faaliyetlerine devam etmiştir. Hâkim Han, söz konusu vakıayı anlatırken: “Bir tane bile ne ağaç ne yaprak kalmıştır. Her taraf yanıp kül olmuştur.” diye tasvir etmiştir. Oratepe’nin istilasına karşı duranlardan 1213 kişi asılmış, 13 bin kişi ise Fergâna’ya sürülmüştür.

Ömerhan, hükümdarlığı sebebiyle kendi isteklerinin ve seçimlerinin dışında da birçok çalışma yapmıştır. Nitekim kadim tarihten bu yana hükümdarlık işleri böyle olmuş ve şair olmasına rağmen Ömerhan da onlardan uzaklaşmamıştır. Bu durum “Uruş” redifli şiirde şöyle yansımaları bulmuştur:

*Câhângirliq tāmännâsi şunça erurkim,
Bu nāmārdgā Āmirni äylädi a’zâ uruş...*

¹⁶⁸Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.30.

¹⁶⁹Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.31.

¹⁷⁰İbret, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁷¹*Seyyah Hakimhan*, Tarihşinas ve Edebiyatşinas (Sözbaşı), Haz. Resul H.; Kadirova, M., *Hakimhan Hatıraları*, Fen Neşriyatı, T., 1996, s.8.

*Şâhdin şâirlik âtini yuvdi âxir, körüng.
Şâni tâm qâldiri, äylâdi sävdâ uruş.
Ârzu Bärnâgä şulku, bu Âmir şâir erir.
Şe'r şâmşiiri ilä bolğusu nâpâyda uruş.*

Anlamı:

*Sultanlık temennisi o kadar ki,
Bu namerde karşı Emiri'i eyledi savaş...
Şahtan şairlik adını yıkadı sonra, görün.
Şanı tam bitirdi, eyledi sevdalı savaşta.
Bernaya sözüm şu ki bu Şair Emirdir.
Şiir kılıcı ile olur faydasız savaş...*

Ömerhan, kendi devrinde birçok inşa ve yapı çalışmasına önderlik etmiş. Kokant, Taşkent, Türkistan, Seyran, Çimkent ve Evliyaata gibi şehirlerde mescit ve medreseler kurmuştur. Bu yüzden fetva ile ulema sınıf tarafından “Emirü'l Müslim”¹⁷² unvanı verilmiştir.

Ömerhan hükümdarlık yaptığı devirde, Rusya ile diplomatik münasebetler için harekete geçerek bu amaçla Petersburg'a Kokant elçilerini göndermiştir.¹⁷³ Ömrünün ekseriyetini ulema, şeyh ve hocaların ikram ve sohbetiyle geçirmiş, karakter olarak şiire meyli ve şeyh sevgisi ile bilinmektedir. Nitekim şeyhler onu “cennetmekân” ve Emirü'l Müslim olarak ilan etmiştir.¹⁷⁴

Saray tarihçi ve şairleri, kendi hükümdarlarını abartı ifadelerle yüceltseler de, zaman zaman şahın merhametine malik olamamış bilakis gazabına maruz kalmışlardır. Onun gazabına uğrayan kimi şair ve tarihçiler Ömerhan'ın bizzat karşılarında yer almışlar ve tenkit içerikli şiirler yazmışlardır. Mesela Hazik, Kokan'da yaşadığı sırada Emir Ömerhan ona bahçe hediye etmeye söz vermiş; ancak bunu yerine getirmemiştir.¹⁷⁵ Mücrim Âbid, Müştak, Şehrisebzî, Mirza Latif, Kâşif Buharî, Turabî Harezmi gibi şairler de Ömerhan dergâhından merhamet görememişlerdir.¹⁷⁶

¹⁷²Müslümanların Emiri.

¹⁷³Bababekov, H., *Kokan Hanlığı Tarihi*, Fen Neşriyatı, T., 1996, s. 27.

¹⁷⁴Mulla Âlim Mahdum, H., *a.g.e.*, s.44.

¹⁷⁵Abdullayev, V., *a.g.e.*, ss. 145-146.

¹⁷⁶Abdullayev, V., *a.g.e.*, ss. 141-142.

Aslında Ömerhan'ın şahsı hakkındaki fikirlere öncelikle Nadire'den başlamak gerekir. Çünkü onun insani faziletlerini hiç kimse ondan daha iyi bilmesi gerek. Geçmiş yıllarda Ömerhan ve Nadire ilişkisi birkaç kez, tarafsız olarak ele alınsa da yeterli olarak incelenememiştir. Hatta Emirî gazellerindeki “Nadire” timsali, Nadire eserlerindeki “Ömerhan” siması özellikle irdelenmelidir. Nadire divanındaki önsözün Emirî'nin şahsı ve ailevi münasebetlerini tasvir yine Emirî ve Nadire divanlarındaki birçok şiir, söz konusu iki şair etrafında tahlil edilerek incelenirse birçok meseleyi de beraberinde aydınlatacaktır.

*Adâlet sipehrîdâ erdi quyâş,
Erur yaxşı ävsâfi âlâmğâ fâş.
Bolub adlîdin elni âsâyişi.
Aning dâvlâti erdi el hâhişi.
Ämiri câhânkim mengâ yer idi.
Aning birlâ xuş dâvlâtim bâr edi
Sikandâr cänâbu uluğşân edi.
Kärämneşa Cämşidi dävvrân idi.*

Anlamı:

*Adalet içinde vardı güneş,
İyi işler âleme açılır.
Oluyor adil olmasından halkın güveni,
Onun devleti halkın isteğidir.
Cihan emirliği benim yerim idi.
Onun ile güzel devletim vardı.
İskender Bey'i ulu onurlu idi.
Kerem sahibi Cemşid devran insanı idi.*

Emirî ve Nadire'nin aralarındaki bu bağ her ikisinin de doğuştan gelen edebî yetenek ve şiire ilgi, güzel eser ve şiirler ortaya koymalarına vesile olmuştur. Nadire'nin Ömerhan hakkında sık sık ifade ettiği bazı faziletler dikkate değerdir. A.Abdugaffurov, Nadire'nin ifadelerine göre Ömerhan'ı üç şekilde tasavvur etmiştir:

“İçten bir sevgili, çocuklarının babası, ihtişamlı, ruhen kâmil, cismen güzel bir insan... Olgun yaratıcı, divan sahibi bir şair, şefkatli bir üstat, cömert ve koruyucu... Eli açık bir hükümdar, sahipkırın bir şahtır.”¹⁷⁷

¹⁷⁷Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.36.

Ömerhan 1822 yılında hastalandıktan sonra çok geçmeden vefat etmiştir. Emirî'nin edebî mirası kendisinin tertip ettiği divan, Fazlî Nemengânî'nin "Mecmuai Şâirân" tezkiresi ve türlü mecmualardaki seçme şiirlerinden ibarettir. O, iki dilli bir şairdir. Divan ve mecmualarında Özbekçe şiirlerinin yanı sıra Farsça ve Tacikçe gazel, muhammes, müseddes ve terci bentleri de mevcuttur.

Emirî divanının 30'a yakın el yazması nüshaları ile birlikte çeşitli yıllarda Taşkent ve İstanbul'da neşredilen taş basma nüshaları da vardır. El yazma nüshalar, şairin şiirlerini sevenler tarafından çeşitli devirlerde tertip edilmiştir. Mezkûr el yazmalar Sent-Petersburg, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Kokan kütüphanelerinde sevenlerinin özel kitaplıklarında da divanın el yazma nüshaları bulunmaktadır. Emirî büyük edebî miras bırakmış bir şairdir. Onun divanı gazel, muhammes, müseddes, muhammes, müsemman, terci bent, tuyuğ türündeki lirik şiirleri içinde barındırmaktadır. Söz konusu divan, şark geleneklerine göre yazılarak önsöz ile başlamış. Gazeller, Arap alfabesine uygun bir düzenle yerleştirilmiştir. Gazellerin miktarı el yazma ve taş basmalarda aynı değildir. Mezkûr şiirlerin bazı el yazma ve taş basma nüshaları araştırıldığında ve tavsif edildiğinde şairin tüm şiir mirasının 10229 mısradan oluştuğunu görmek mümkündür.

Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi, Ali Şîr Nevâî Edebiyat Müzesi'nin metin ve el yazma eserleri neşretme bölümünün bilim adamları tarafından yazma edebiyat kataloğu için toplanan materyaller arasında, Emirî divanının 26 tane el yazısı sayılarak onların ilmi tavsifi yapılmıştır. Bu konuda M.Kadirova tarafından Emirî divanının 1972 yılında hazırlanan neşrinden ayrıca söz edilmektedir. Âlimin söylediklerine göre, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Berunî Şarkçılık Enstitüsü el yazmalar hazinesinde de Emirî divanının 17 tane el yazması mevcuttur. Bundan başka, bu kütüphanede şairin şiirlerinin matbu usulde neşredilen divanı ve mecmuaları da mevcuttur. Bunlar Taşkent'te 1888, 1898, 1901, 1905, 1907, 1911 yıllarında neşredilmiş. Ayrıca İstanbul'da da 1881 yılından 1887 yılına kadar 8 defa yeniden neşredilmiştir.¹⁷⁸Burada şunu vurgulamak gerekir ki, Emirî divanın el yazma nüshası henüz bilinmemektedir.

M.Kadirova Emirî divanını neşre hazırladığında şairin yaşadığı devre daha yakın dönemlerde yazılan nadir el yazma ve taş basma nüshalardan faydalandığını özellikle belirtir. Şarkiyat Enstitüsü Yazmalar Kütüphanesi

¹⁷⁸Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.40.

3642, 4419, 4727 ve Ali Şîr Nevâî edebiyat müzesinde muhafaza edilen 99, 153 rakamlı el yazmalar divanını neşre hazırlamada işte bu kaynaklara dayandığını göstermiştir. Bununla birlikte divan el yazmalarının, çeşitli devirlerde türlü seviyelerdeki kâtipler tarafından yazıya geçirilmesi neticesinde, birkaç şiir metninde farklı değişiklikler ve belirsizlikler olması da araştırmacıların gözlerinden kaçmamıştır.

Kabilova'nın "Emirî Şiiriyatı" adlı eserinde, monografik araştırmalar neticesinde, Emirî divanının Şarkiyat Enstitüsü Yazmalar Kütüphanesi 3642 rakamlı el yazması, Kokandlı C.Yoldaşev'in özel kütüphanesindeki el yazması, Emirî divanının el yazma, taş basma diğer nüshaları ve M.Kadirova tarafından 1972 yılındaki neşri mukayese edilerek aşağıdaki bazı sonuçlara ulaşılmıştır:¹⁷⁹

-ÖZFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi El Yazmalar Bölümü'ndeki 99 Rakamlı El Yazma: Söz konusu el yazma iyi korunmuş, ufak, güzel el yazısı ile krem renkli Kokan kâğıdına yazılmıştır. El yazma mukaddime olmadan direkt şairin şiirleri ile başlamıştır. 67a. sayfada geleneksel bir naat yazılmış ve burada istinsah zamanı gösterilmiş: H.1265/M.1849. 68. sayfada şiirler, "Bismillah" ile devam ettirilmiştir.

Başlangıcı:

*Ävväl banâmı xâliqi zülculdi vâl atâ,
Bir muştı xâki tiyrâdin âdâm qılır binâ.*

Sonu:

*Zuhuri raybi rânği ğunçâ tâkı xira dâr kârdâm,
Künün mebayadâm âz xudnamâi dâvrân kârdâm.*

Anlamı:

*İnsaniyet yaratıcısı ve atası adıyla,
Bir tane toprak parçasından kurar bir bina.*

*Zuhur reybi gonca rengi ta ki çok dar eyledim.
Günü hiç durmadan kötü huyla devran eyledim.*

1. ciltte Emirî'nin Özbekçe şiirleri ayrı, Farsça şiirleri ayrı tertip edilmiştir. Özbekçe gazeller 67b. sayfada, Farsçası 103b. sayfada mevcut

¹⁷⁹Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.42.

olmaya başlamıştır. Bilindiği üzere, el yazmadan sadece gazeller yer almıştır. Ama onda başka nüshalarda mevcut olan bazı gazeller de yoktur. Mesela,

*Âşıqmen, ışq otidä bağrım kabâbdur,
Ey läbing dävridä saf çekkän xati anbarmudur.
Menkim mastlığdin közläring öltürdi, sağ olsun.*

Anlamı:

*Âşığım, aşk ateşinde bağrım kebaptır (kabarmaktadır),
Ey dudağında saf tutan mis kokulu bir mektup mudur?
Beni ki gözlerin mest ederek öldürdü, sağ ol.*

mısraları ile başlayan gazel, bu el yazmada bulunmamaktadır. Bunun gibi bazı beyitlerde karışıklıklar göze batmaktadır. Örneğin: “*Âhkim, yer mengä yer olmas.*” (*Ah ki, yer/mekân bana yer olmaz.*) diye başladığı gazelinde bazı nüshalarda çeşitli farklılıklar görölmektedir. Emirî divanının 1972 yılındaki neşrinde 91. sayfada da, el yazmada da 15 beyitten oluşan gazel, 1972 yılındaki neşrin 5. beyiti:

*Ârazin kör, xattidin bolma malul,
Qaysı güldürkü, anga zâr olmas.*

Anlamı:

*Yüzün görüp yazdığımdan utanma hiç.
Hangisi gül ise ona hiç zor olmaz.*

şeklinde olup el yazmanın 20b ve 21a sayfalarında aşğıdaki gibidir:

*Ârazingning xattidin bolma malul,
Qılsa güllärki, anga zâr olmas.*

Anlamı:

*Yüzün görüp yazdığımdan utanma hiç
Gül eylerse ona da zor olmaz*

7. beyitin 2. mısrası 1972 yılındaki neşrinde: “*Telbädä nang bilä âr olmas*” (*Delide onur ile ar olmaz.*), el yazmada “*Telbädä nang ilä âr olmas*”

şeklinde; 9. beyitteki “Begünâh¹⁸⁰” kelimesi “Bu Günâh” şeklinde; 1972 yılı neşirindeki 12. beyitte “*Yahşılarğa kişi hâmrâz olmas.*” (*İyilere kişi zordaş olmaz.*) mısrası, el yazma nüshada “*Yahşılarğa kişikim zâr olmas.*” (*İyilere kişi zor olmaz.*); 1972 yılındaki neşrinde gazelin 13. sayfasının 1. mısrası “*Hâr köngül ışqdin âgâh ermäs.*” (*Her gönül aşktan agâh etmez.*), el yazmada ise: “*Hâr köngül ışqda âgâh olmas.*” (*Her gönül aşta agâh olmaz.*); 14. beyitteki “Bahâsızdur¹⁸¹” kelimesi “Bahâsızde¹⁸²” şeklinde değişikliklerle verilmiştir. Bunun gibi 1972 yılının neşrinin 212. sayfasında “*Çämändä lâlä-i güldürmü yâ gülgün uzâringmu?*” (*Bağda senin lale gülün mü yoksa gül desenin mi?*) diye başlayan gazel, el yazmanın 69a. sayfasında verilmiş olup 1. mısrası “*Çämändä lâlä-i güldürmü yâ müşkin uzâringmu?*” (*Bağda lale gülün mü yoksa gamlı desenin mi?*) şeklinde gelmiştir.

Özbekçe gazeller sonuna, “*Tammät ğazâliyâtı Türkiy Âmir Umârxân Hoqandiy fi şâhri Cumâdül ävvâl, sänâ 1265.*” (*Türk gazel şairi Emir Ömerhan Hokandî, 1265 yıl, cemaziyelevvel ayında doğdu.*) ve Farsça gazellerin sonuna, “*Tammät şud ğazâliyâtı Farsiy Âmir Umârxân Hoqandiy fi şâhri Cumâdül ävvâl, sänâ 1265.*” (*Fars gazel şairi Emir Ömerhan Hokandî, 1265, cemaziyelevvel ayında doğdu.*) diye yazılmıştır. Siyah renkli mürekkeple ile iki sütun yazılmıştır. Yeşil renkli, damgalı karton kapaktır. Eksiği: 9-10, 55-56, 63-64, 116-117 sayfaları arasındaki varaklar yoktur. 146 varak; 15,5x24,5., SVR, VII. 111-113, No: 5133-5135.

-ÖZFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi El Yazmalar Bölümündeki 153 Rakamlı El Yazma: El yazma Özbekçe, Farsça ve Tacikçe şiirlerden ibarettir. Metinde şiirlerinin yerleştirilişine göre 99 rakamlı el yazmadan büyük farklılık vardır. Nesre “giriş”¹⁸³ ile başlanmaktadır. Giriş, 1b ve 4b sayfalarındadır. 1318 tarihi mevcuttur. 9b. sayfaya göre 6 sayfa hacminde, 4 üstün şekilde yazılan Fazlî’nin “Mecmuâ-i Şâirân” tezkiresinin başlangıcındaki mesnevi verilmiş. 9b. ve 10. sayfalarda Fazlî’nin Emirî’ye hediye ettiği Farsça ve Tacikçe mesnevi getirilmiştir. Sayfaların haşiyelerinde Mahmur, Fazlî Nemengânî ve Hoca Kiramî gibi şairlerin de şiirleri mevcuttur. Bundan sonra Emirî’nin yazmış olduğu mesnevi gelmektedir. Güzel yazı ile yazılmıştır:

Zihi hamdi Xüdvândâki, bârdur xâliqi aşiyâ...

¹⁸⁰Günahsız.

¹⁸¹Değersizdir.

¹⁸²Değersizde.

¹⁸³Debâçâ.

Sonu:

*Laxtā-laxtā olğân tavaffuq köngül Āmir.
Işq devânini faslu bâbürdür... (182a)*

Anlamı:

*Hamd olsun Allaha ki verdi halka güvenlik.
Leş leş olmuş yaralı gönül Emir.
Aşk divanı fasl-ı Babür'dür.*

Emirî divanı Kokanlı çağdaşları Şair Molla Gülşen, Vezir, Sultanhan Töre Ada, Hatifî, Hıçlet ve Fazlî'nin vefatı münasebetiyle yazılmış olan tarihler ile bitmiştir. Kâtibin adı: Oş'un Törtköçe mahallesinden Hemrahkuli, H.1318.

“*Āşiqmen, ışq otidä bağrım kabâbdur.*” (*Āşığım aşk ateşinde bağrım kebaptır.*) gazeli el yazmada yoktur. “*Menkim mastlığdin közläring öltürdi, sağ olsun.*” (*Beni ki gözlerin mest ederek öldürdü, sağ ol.*) mısrası 1872 yılındaki neşrinde 8. beyit; bu el yazmada 9. beyittir, ss.107b ve 108a. “*Çämändä lâlâ-i güldürmü yâ gülgün uzâringmu?*” beyiti ise, 1972 yılındaki neşrinde 9. beyit, el yazmada 11. beyittir, ss.115a-b.

-ÖZRFA Şİ Emirî Divan, Doküman No: 4419 El Yazma: İşte bu el yazmanın dibacesi sonrasında 187b. sayfada yazılıdır. Boşluk vardır. Fakat başlangıç kısmı korunmuştur, sadece: Bismillah.

Zihi hamdi Xüdävändâki, bârdur xâliqi aşıyâ...

Sonu:

Tammätäl kitâbı ba'vnîl Mälîkil Vahhâb.

Anlamı:

*Allah'a hamd olsun ki verdi halka güvenlik.
Kitabımız doğdu Melikil Vahhab elinde.*

Divan tam olarak 187 sayfadır. Tahminen 19. yüzyılın başında Kokant'ta geçirilmiştir. Kâtibin kimliği hakkında malumat bulunmamaktadır. Sıradan Kokant kâğıdına, siyah renk ve küçük el yazısı ile her sayfada iki sütun

halinde geçirilmiştir. Ölçeği; 16x28 cm, metin ölçeği 10x18 cm, koyu kırmızı, sert mukavvadadır. El yazma iyi durumdadır; ama bazı sayfaları lekeli.

“*Âşiqmen, ıŧq otidä bağrım kabâbdur.*” (*Âşığım aşk ateşinde bağrım kebaptır.*) mısrası, 1972 yılındaki nüshada 14. beyitte; el yazma ise 11. beyittedir, ss.43a- 43b. “*Ey läbing dävridä saf çekkän xati anbarmudur.*” (*Ey dudağında saf tutan mis kokulu bir mektup mudur?*) beyiti, 1972 yılındaki neşrinde 14. beyit; el yazmada 11. beyittir, ss. 43a ve 43b. “*Âhkim, yâr mengä yâr olmas.*” (*Ah ki yâr, bana yâr olmaz.*) gazeli el yazmada yoktur. “*Menkim mastlığın közläring öltürdi, sağ olsun.*” (*Beni ki gözlerin mest ederek öldürdü, sağ ol.*) mısrası, 1972 yılının neşrinde 8. beyit, el yazmada 9. beyittir, ss.143a ve 144b. “*Çämändä lälä-i güldürmü yâ gülgün uzâringmu?*” (*Bağda lale gülün mü yoksa gül desenin mi?*) beyiti ise, 1972 yılındaki neşrinde 9. beyit; el yazmada 10. beyittir, s.153b.

-ÖZFA Şİ Emirî Divanı Doküman No: 4227 El Yazma: Bu divan nüshası çoğu yönden 3642 rakamlı nüsha ile benzerlik gösterir.

Başlangıcı:

Bismillah.

Zihi hamdi Xüdävändäki, bârdur xâliqi aşiyâ...

Sonu:

Bu sözüm yâlgân emâsdur, barçä çin.

Anlamı:

Bismillah,

Hamd olsun Allaha ki verdi halka güvenlik...

Bu sözüm yalan değildir, tüm için (gerçektir).

El yazma güzel el yazısıyla siyah renkte Kokant kâğıdına geçirilmiştir (Sayfada şiirler 2 sütun halindedir.) Boşluk vardır, 225b. ve 226b. sayfalar boştur. Ölçeği:16x28 cm, metin çapı: 10x20 cm. Açık yeşil büyük karton mukavvadadır. El yazma iyi haldedir. Kâtibi bilinmiyor. 1865 yılında Kokant'ta geçirilmiştir.

“*Âşiqmen, ıŧq otidä bağrım kabâbdur.*” (*Âşığım aşk ateşinde bağrım kebaptır.*) mısrası, 1972 yılındaki nüshada 14. beyit; el yazmada 11. beyittir,

ss.47b ve 48a. “*Ey läbing dävridä saf çekkän xati anbarmudur.*” (*Ey dudağında saf tutan mis kokulu bir mektup mudur?*) beyiti, 1972 yılındaki neşrinde 14. beyit; el yazmada 7. beyit, ss. 62a ve 62b. “*Menkim mastlığın közläring öltürdi, sağ olsun.*” (*Beni ki gözlerin mest ederek öldürdü, sağ ol.*) mısrası, 1972 yılının neşrinde 8. beyit; el yazmada 7. beyittir, ss.143a ve 147a. “*Çämändä lälä-i güldürmü yâ gülgün uzâringmu?*” (*Bağda lale gülün mü yoksa gül desenin mi?*) beyiti ise, 1972 yılındaki neşrinde 9. beyit, el yazmada 11. beyit, ss. 158a ve 158b.

-ÖZFA Şİ Emirî Divanı, Doküman. No: 3642 El Yazma: Başlangıç dibacesi: Bismillah...

Hamdu cınâs şükri sitâişi...

Sonu:

...qarâ bolgay.

Anlamı:

*Hamdolsun şükrolsun varlığına
...kara olur.*

Dibace ss. 1a ve 8b. Esas divan 9b ve 264a sayfalarındadır. Başlangıcı: Bismillah.

*Zihi hamdi Xüdâvândâki, bârdur xâliqi aşıyâ...
Yaratdı sâbzâi tufrâqdin Âdâm bilâ Havvâ...*

Sonu:

*Çin-Mâçin zülfi nurtâbidâdur,
Bu sözüm yâlgân emâsdür, barçâ çin.*

(Tammat kâlâmı ba'vnîl mülküil a'lâm.)

Anlamı:

*Hamd olsun Allaha ki verdi halka güvenlik.
Yaratdı üreten topraktan Âdem ile Havva'yı.*

*Çin-Maçin zülf-ü nur vermektedir,
Bu sözüm yalan değil gerçektir.*

H. 1270/M.1853-54 tarih olarak atılmıştır. El yazma küçük el yazısı ve krem renkli Kokant kâğıdına siyah mürekkep ile geçirilmiştir. Dibace ve divan metni sayfaları cetvel içine alınmıştır, her sayfada şiirleri iki sütun halindedir. Boşluk vardır. Ölçeği:16x26,5 cm, metin ölçeği:10,5x19 cm. koyu yeşil sert parça kapaktır. El yazma iyi saklanmıştır, eksikliği yoktur. Kâtibi belli değildir. Tahminen Kokant'ta yazılmıştır. Bu divanda şairin Türkçe ve Farsça şiirleri karışıktır verilmiştir. El yazmanın 90b. ve 92b. sayfaları boştur. Divanda gazellerin miktarı 445 tane (1972 yılında neşredilen divanda 216 tane), muhammesler 54 tane (1979 yılındaki neşrinde bundan 34 muhammes yoktur) müsemman 5 tane, müseddes 2, tuyuğ 6 tanedir. Özbekçe gazeller 306 tane, Farsça ve Tacikçe şiirler ise 139'dan fazladır.

“Aşiqmen, ısq otidä bağrım kabâbdur.” (Aşığım aşk ateşinde bağrım kebaptır.) mısrası, 1972 yılındaki nüshada 14. beyit; el yazmada 11. beyittir, ss.43a ve 43b. *“Ey läbing dävridä saf çekkän xati anbarmudur.” (Ey dudağında saf tutan mis kokulu bir mektup mudur?)* beyiti, 1972 yılındaki neşrinde 14. beyit; el yazmada 7. beyittir, ss.62a ve 62b. *“Menkim mastlığdin közläring öltürdi, sağ olsun.” (Beni ki gözlerin mest ederek öldürdü, sağ ol.)* mısrası, 1972 yılının neşrinde 8. beyit; el yazmada 9. beyittir, s.150a. *“Çämändä lälä-i güldürmü yâ gülgün uzâringmu?” (Bağda lale gülün mü yoksa gül desenin mi?)* ise, 1972 yılındaki neşrinde 9. beyit, el yazmada 11. beyittir. ss.161a ve 161b.

Emirî Divanının İstanbul nüshası da kıymetli neşirler arasında görülmektedir. Zira divanının İstanbul neşrinde, önceki divanında bulunmayan şerhler eklenmesi mümkündür. İstanbul'da H.1299/M.1882 yılında yayınlanan “Emirî Divan-ı Mecmua-i üş-Şuara”da geleneksel divan tertibi biraz bozulmuş. Şerhlerinde alfabe sırasına riayet edildiği halde, lirik türler düzensiz verilmiş. Gazeller arasındaki muhammes, terci bent ve müseddesler karıştırılmıştır. Toplam olarak, gazel sayısı 417, muhammes 56, terci bent 2, müseddes 5 tanedir. Eğer C.Yuldoşev kütüphanesindeki el yazma ile mukayese edilirse İstanbul baskısında, 48 gazel, 1 müseddes az; 3 tane muhammes fazladır. Tuyuğ ve müsemmalar verilmemiştir. C.Yuldaşev el yazmasında terci bent olmadığı halde, İstanbul baskısında 2 tane mevcuttur.

Fazlî Nemengânî “Tezkire-i Mecmua”sında Emirî'nin 56 tane şiiri eklenmiştir. Bu şiirler, lirik türünün çeşitli şekillerinde olup ekseriyetini gazeller teşkil oluşturmaktadır. (46 tane). Bunun gibi Nevâî, Bedil, Lutfî

gazellerine bağlanan muhammesler de mevcuttur (50 tane). Tezkirede 4 tane 2 beyit ve 1 tane 11 beyitli tarih de verilmiştir. Züllisaneyn olan Şair Emirî'nin zikredilen 56 şiirinden fazlası (26 tanesi) Farsça ve Tacikçedir. Yine şunu belirtmek gerekir ki, 1972 yılı divan neşrinde zikredilen şiirlerin 38 tanesini eklenmemiştir. Kalan 187 şiirden 6 tanesi bu neşirde yer almıştır.

19. yüzyıldaki bazı mecmuaların meşhur şairler başlığı altında, Emirî ve Emirî şiirleri de zikredilmiştir. Bunların büyük kısmı ÖZFA Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde Kokan Edebiyatı Müzesi'nde saklanmaktadır. Sonuç olarak, el yazmaları karşılaştırıldığında, bazı metinlerde belirsizlikler mevcuttur. Bazı el yazmalarında ve birçok gazel beyitlerinde kâtipler tarafından yanlış aktarılan veya değiştirilen yerler vardır. Bazı gazelerde mısraların sayısının az veya çok olması söz konusu eksikliğe de bir başka delildir. Emirî divanının birçok nüshası çıkarılmış ve şiirleri birçok beyaz ve mecmuaya girmiştir. Esasen mezkûr el yazma ve mecmuaların çoğunluğu, Emirî'nin vefatından önce aktarılmıştır. Bu şiirler Özbek halkı arasında da çabuk şöhret bulmuştur.

Emirî'nin şiire yönelmesindeki temel mevzu “aşk”tır. Elbette ki bu tür şiirler, mecazi ve hakiki aşk telkini içinde barındırmaktadır. Dinî mevzudaki şiir ve beyitler daha az kısmını oluşturmaktadır. Onun divanı:

*Zihi hamdi xüdâvândâki, bârdur xâliqi aşyâ.
Câhân vücudi vücudingdin oldi nâpâyâ.
Zihi, sâne'ki andin bâr olub âlâm arâ aşyâ.*

Anlamı:

*Allaha sonsuz hamdolsun ki verdi halka güvenlik.
Cihan vücudu vücudundan faydasız oldu.
Bin şükranlar olsun ondan vardır âlem üzre güvenlik.*

mısraları ile başlayan hamt gazeller ve: “*Vasfing qılurda tâpti köngül közgüsi cila...*” / “*Bätäşrifil inâyat Qad kasânâ mucid âl-aşyâ...*” (Özlemine anlatırken gönül gözü cila buldu. / Yüzün muska sandım oldum güzelliğin-in sırrından agâh.) mısralı naat gazeller ile başlayıp aşka dair gazeller ile devam etmektedir. Ancak, sonunda “H” harfi ile biten gazellerde: “*Yüzüing mushaf dedim, boldim cämâling siridin âgah.*” (Yüzün Mus'haf sandım oldum güzelliğin sırrından agâh.) mısrası ile başlayan naat gazel, “N” harfi ile biten gazellerde “*Nâcât istâr kişi şâr'i nâbidâ üstüvâr olsun.*” (İmdat dileyen kişi,

peygamber şeriyatında üstün olsun.) mısrası ile başlayan dini gazel ve beyitlere rastlarız.¹⁸⁴

Emirî divanında yer alan lirizmin çeşitli nazım biçimleri ve türleri çeşitli timsallerle okuyucuların hafızlarında yer edinmiştir. Bu şiirlerde insanın tabiatla, maddi ve manevi değerlerle, toplumla olan münasebeti işlenmiştir. Eğer söz konusu şiirler dikkatle incelenirse, Farsça, Tacikçe ve Türkçe gazelerde geleneksel birçok usul işlenmiş ve olgunlaştırılmış timsaller vasıtasıyla kaleme alınmıştır. Dinî, tasavvufî, halk inancı, semavi cisim, bitki ve kuşlar, tabiat hadiseleri ile ilgili timsaller sadece Emirî gazellerine özgü yenilikler değildir. Nitekim bu timsaller, Emirî devri öncesi ve sonrasında da aynen veya farklı renk ve ahenkler ile zenginleştirilerek kullanılmıştır.¹⁸⁵

Gazelde kullanılan şiir ile ilgili timsaller; muayyen bir düzene, gazelin kompozisyon bütünlüğünü sağlayıcı bir özelliğe sahiptir. Bundan ötürü gazellerdeki her bir timsalin zamanın taleplerine ve yeni estetik şiir ihtiyaçlarına cevap vermesi gerekmektedir. Kadim Özbek gazel geleneğinin gelişmesi için birçok şairin muayyen bir hissesi olmuştur. Bu gazellerdeki timsallerin ortaya çıkmasında teşbih ve sıfatlar büyük rol oynamış. Maşukunun hüsnü ve âşığın hicran içindeki ıstırapları gibi tasvirlerde türlü teşbih ve sıfatlar işlenmiştir. Netice itibariyle “zülûf”, “kaş”, “kirpik”, “yanak”, “burun”, “diş”, “saç” gibi mazmun ve timsaller silsilesi oluşmuş ve şiirin temel taşları ortaya çıkmıştır. Gazelerde kullanılan mezkûr timsaller, daha da gelişerek bazı tasavvufî manaları ifade etmiştir. Emirî'nin birkaç gazelinde mevcut olan timsaller, mevzunun mahiyeti ve durumuna göre ya mecazi ya da hakiki manada ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu gazel, zahiri olarak âşıkane, batını olarak arifane olsa da, söz konusu timsaller de buna uygun şekil ve manada kullanılmıştır.

Özbek tarihinin muayyen geçmişinde derin izler bırakan, sosyal, felsefi ve fikrî terakkisinde büyük hisse oluşturan önemli simalardan biri olan Emirî, edebiyatın öncü temsilcilerindedir. Hayatı, eserleri ve faaliyetleriyle söz konusu edebî çevreyi ve dönemi incelemek mümkündür. Ömerhan, Kokan hanları arasında vatanperverliği ile tanınmış. Hükümdarlığı devrinde, Kokan hanlığını siyasi mevkii olarak yükseltmiş ve sınırlarını genişletmiştir. Bu bağlamda iktisadî salahiyet, refah, ilim, sanat ve edebiyat gelişmiş. Netice itibariyle, Emir Ömerhan, Hüseyin Baykara, Zahir ad-Din Muhammed Babür, Ubeydullahhan, Feruz gibi marifetperver hükümdarlar arasında kendine has bir yer edinerek Özbek medeniyeti ve edebiyatı tarihinde önemli bir iz bırakmıştır.

¹⁸⁴Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, ss.53-54.

¹⁸⁵Kabilova, Zeba, *a.g.e.*, s.54.

Kokan edebî muhitinin vücuda gelmesi ve gelişmesi direkt Emir Ömerhan ile ilgilidir. Zira sanatkârları maddi ve manevi destekleyerek etrafına 70'ten fazla şair toplamıştır. Alimhan devrinde çeşitli nedenlerle yurdu terk etmek zorunda bırakılan bazı şairler, Emirî'nin bu desteğine duyunca tekrar Kokan'a gelmişlerdir. Ayrıca, Buhara, Semerkant, Hive, Taşkent, Cizze, Hisar, Hocend hatta Herat ve Balkanlarda da Emirî'nin şöhretini ve faaliyetlerini duyan sanatkârlar Kokan'a gelerek söz konusu edebî muhit dairesini daha da genişletmişlerdir.

Kokan edebî muhiti Özbek edebiyatı tarihinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu muhit vekilleri, Özbek edebiyatının kadim geleneklerini muvaffakiyet ile devam ettirmiş ve aynı zamanda yeni içerik, üslup, teşbih ve timsaller ile zenginleştirerek kendilerinden sonraki sanatkârlara tesir edecek şekilde geliştirmişlerdir. Emirî memleket hükümdarı olarak, Kokan edebî muhiti temsilcisi, rehberi ve destekçisi niteliğinde devrin edebî muhitinin öncü şairlerinden biri haline gelmiştir. Söz konusu dönemde, hafızlar, biçim olarak güzel, mazmun olarak derin, hassas ve halkçı gazalleri, sevgiyle icra etmişlerdir.

Emirî'nin şiirleri, öncelikle şair divanının nüshaları, Fazlî'nin “Mecmua-i Şâirân” tezkiresi ve türlü beyazlarda yer almıştır. Emirî eserlerinde ilgi gittikçe artmıştır. Nitekim 19. yy. sonu ve 20. yy. başında Taşkent, İstanbul gibi şehirlerde taş basma usulünde bir kaç defa neşredilmiştir. Bununla birlikte, şariat muhlisleri tarafından yeniden ele alınmış; türlü beyaz ve mecmualara girmiştir. Ayrıca, bazı el yazma hazineleri, kütüphaneler, müzeler ve bazı edebiyat muhipleri, Emirî'nin eserlerini çoğaltarak el yazma nüshalarını saklamışlardır.

2. Muhammed Gazî Pungânî

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında eserler veren meşhur şairlerden biri de Gazî Pungânîdir. “Hokan Tarihî ve Edebiyatı” el yazma eserinin müellifi muallim L. Kayyumov, Gazî'nin asıl adının “Muhammed Gazî Kokand” olduğunu ve çevre köylerden birinde dünyaya geldiğini ifade etmektedir. Bunun dışında şairin şimdiki Pap bölgesine bağlı Pungan köyünde doğmuş olduğu ve “Gazî Pungânî” adı ile meşhur olduğu görüşleri mevcuttur. Polatcan Damulla Kayyumov, “Tezkire-i Kayyumov” adlı eserinde, Muhammed Gazî'nin Yaypan¹⁸⁶köyünden olduğunu ifade etmiştir.

¹⁸⁶Kayyumov, Polatcan Damulla, *Tezkire-i Kayyumî*, C:3 , yayınsız, T., 1998., s.93.

Gazî'nin biyografisine dair mevcut kaynak ve bilgiler çok azdır. Nitekim birçok şair gibi o da keşfedilmeyi bekleyen şairler arasındadır. “Mecmuâ-i Şâirân” adlı tezkirede, “Hokant Tarihî ve Edebiyatı”nda, Attâr'ın “Tukfet'üt Tevârih-i Hanî” adlı eserinde, şairin hayatı ve eserleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Böylelikle şairin hayatı ve şiirleri hakkında bir takım bilgilere mezkûr kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Gazî; Buhara'da okumuş, Hokand'daki Medrese-i Mir'de müderrislik yapmış ve müftü olmuştur.¹⁸⁷Gazî'nin ailevi durumu ile ilgili malumatlar ise çok azdır. “Mecmuâ-i Şâirân”de şairle ilgili şu ifadeler geçmektedir:

“Gazî'nin büyükbabası bu payitahtın toprağına- hükümdarın dergâhına- kıymet veren saygıdeğer biriydi.”

Aynı dönem şairi Ekmel ile iyi bir dost oldukları ancak ondan önce vefat ettiği bilgisi de verilmiştir. Fazlî, bu tezkiresinde Gazî'yi yetenekli ve büyük bir şair olarak yüceltip, söz ustası diye tarif etmiştir:

*Bu âlâm bud dâr ilm u fân.
Güzâşt âz câhân, mând iz vay süxân...
Çu Gaziyki dar kârzâri süxân,
Ve tıǵı zâbân bud lâşkârikan.
Sâfâr kard âz âlämi bemâdâr,
Gâzâl mând âz o dar câhân yâdigâr.
Zi fâyzi süxân görâş âbâd bâd,
Ki âz, dostân ruhi u şâd bâd.*

Tercümesi:

*İlmu fändä dünyâgä bayraq bolgän edi,
Câhânden ötdi, undän söz qâldı.
Til tıǵı bilän safni yâruvçi Gazi.
Bemâdâr âlämdän sâfâr qıldı,
Undan câhânda ğazâl esdâlik bolib qâldı.
Söz fâyzidän uning qarbi âbâd bolsın,
Dostlaridän uning ruhi şâd bolsın.*

Anlamı:

*İlm-i fende dünyaya bayrak olmuştu.
Dünyadan göçtü, ondan geriye söz kalmıştı.*

¹⁸⁷Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.36.

*Söz ile cenk meydanında,
Keskin diliyle safını ortaya koymuştu Gazî.
Bu vefasız âlemden sefer eylemiş,
Ondan cihana 'gazel' hatıra kalmıştı.
Söz feyziyle kabri nur ile dolsun.
Dost olan ruhu şad olsun.*

Bu satırlardan Gazî'nin 1821 yılından daha önceki zamanlarda vefat ettiğini anlıyoruz. Şairden miras olarak Özbekçe ve Tacikçe yazmış olduğu divan kalmıştır. Divanın 4 el yazma nüshası vardır. Bunlar, ÖZFA Şarkşinaslık Enstitüsü bünyesinde ve Sent-Petersburg el yazmaları hazinelerinde saklanmaktadır. Şark Bilim Araştırmaları Enstitüsü'ndeki 121 sayılı el yazma, şair divanının en mükemmeli olup 3000 mısradan fazla gazel, müstezat, rubai, muhammes, terc-i bet ve tarihlerden oluşmaktadır.¹⁸⁸ Bu divan Muhammed Mahmud ibn Molla Asurmuhammed adlı bir âlim tarafından Kokand kâğıdına güzel yazıyla geçirilmiştir. Aynı enstitüdeki 6117 numaralı el yazma, yazısı ve süsleriyle diğerlerinden ayrılrsa da birçok sayfası kaybolmuştur.

Leningrad (Sent-Petersburg) el yazması (No:109) ile Taşkent el yazmalarından 6117 ve 2296/II numaralı şiirler, yerleştirme ve düzen bakımından birbirine çok yakındır. Ancak en kapsamlısı Leningrad el yazmasıdır. No: 2296/II Taşkent el yazmasında muhammeslere çok az, müstezatlar ise hiç yer verilmemiştir. Bu 3 nüshada da gazel, muhammes ve rubai, karışık şekilde kopyalanmıştır. Bunların içinde en eskisi No:6117 Taşkent el yazmasıdır. Sene olarak eski olmakla beraber güzel yazılmıştır. Bunun dışında No:121 Taşkent el yazmasının 19. yüzyıl ortalarına ait olduğu düşünülmektedir. Leningrad el yazması (No:109) ve No:2296/II Taşkent el yazmasının ise kâğıt, hat, süs bakımından 19. yy. sonu ve 20.yy başlarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Gazî'nin divanlarına giren eserlere, ÖZSSR Bilimler Akademisi Berunî Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde, SSSR Bilimler Akademisi Asya Ülkeleri Enstitüsü Leningrad el yazmalar bölümündeki beyaz ve mecmualarda rastlamak mümkündür.¹⁸⁹

Gazî Divanı'nda "Tarih-i Madâri Hanı Hoca Safler" diye adlandırılan 2 mısralı bir tarih vardır. Şair, söz konusu beyitte Hoca Sefder'in annesinin vefatına dair "Hüda Rahmeti" diyerek tarih düşmüştür. Bu sözün sayı anlamı 1163 (1749-1750) yılına delalettir.¹⁹⁰ Şairin divanındaki şiirler arasında iki

¹⁸⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.37.

¹⁸⁹Kayyumov, Aziz, *a.g.e.*, s.78. ; *Özbek Edebiyatı Tarihi*, 18. yy. Sonu 19. yy. Baş, Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, T., 1978, C:4, ss.77-78.

¹⁹⁰*Özbek Edebiyatı Tarihi*, C:4, *a.g.e.*, s.79.

çocuğun çiçek hastalığından vefat ettiği ile ilgili de tarih ve rubaisi mevcuttur.¹⁹¹

Gazî'nin şiirleri “Mecmuâ-i Şâirân” tezkiresi ve el yazma ve taş basma birçok beyaza girmiştir. Şairin bir gazeli “Özbek Edebiyatı Tarihi” adlı kitabın 1. cildinde (1945), bir başka şiiri “Özbek Edebiyatı” mecmuasının 3. kitabında (1959) verilmiştir. Özbekistan Bilimler Akademisi'nin edebiyat uzmanı Aziz Kayyumov; Gazî'nin eserleri sebebiyle önemli bir araştırma yapmaya başlamış. 1959 yılında da yaptığı bu araştırmayı “Gazî” adlı bir eser ile tamamlamıştır.

Söz konusu esere şairin şiirlerini de eklemiştir. “Hokand Edebî Muhi” adlı eserde (1961), “Özbek Edebiyatı Tarihi” adlı 5 ciltten oluşan serinin 4. cildinde (1978), A. Kayyumov gibi bazı âlimler; Gazî'nin şiirlerindeki konu, biçim ve verilmek istenen mesaj, şiir türü, şairin bedi yeteneği gibi mevzularda detaylı incelemeler öne sürmüşlerdir.

Kayyumov'un ilmî çalışmaları göz önünde bulundurulursa Gazî'nin bazı şiirlerinin ayrıntılı tahlil edildiği ve bu doğrultuda geniş bir çalışma yapıldığı görülecektir. Ancak, bu araştırmalarda genel olarak şairin lirik şiirleri, özellikle “Ölmâgil”, “Aldidâ”, “Kâdine” gibi gazelleri ve manevi yönünü ifade eden “Bolmadim”, “Benâvâmen”, “Mengâ”, “Büküldi qâmätim bâri hâmu endühi mâtâmdin” redifli şiir ve bazı muhammeslerindeki kader ve kaderden şikâyet mevzuları üzerinde durulmuştur.

*Mengä xürsändlik mümkin emäsdür, aylämiş göyâ,
Qazâ me'mâri hâm tufrâqıdin tä'mir bünyâdim.
Bükildi qâmätim bâri hâmu ändühi meqnätin,
Degül râhat müyassâr tâ öläncä rânçu külfätin.*

Anlamı:

*Bana mutluluk reva değilmiş, öyleymiş kesin,
Kaza mimarisiyim (Kadı) hem toprak değil demirdenim,
Büküldü boynum bütün elem dolu kötülüklerden,
Ölünceye kadar müyesser değil rahatlık, gelen felaketlerden.*

Gazî birçok hiciv şiir de kaleme almıştır. Bunun dışında “Şir'ü Şeker”¹⁹² (Türkçe ve Tacikçe) olarak yazılmış müseddes ve terc-i bentleri vardır. Şairin

¹⁹¹ Özbek Edebiyatı Tarihi, C:4, a.g.e., s.79.

¹⁹² İki dille yazılmış eserler.

eserlerinde Azerbaycan'ın büyük şairi Fuzulî'nin güçlü etkisi de görülmektedir. Gazî'nin şiirlerinde Özbekçe sözlerin Azerbaycan telaffuzuna uygun bir şekilde verildiği gözlenmiştir.

3. Muhammed Emin Hoca Münşî

Muhammed Emin Hoca Münşî, Kasanlı olup 18. yy. sonu ve 19. yy. başlarında yaşayan büyük, usta bir şairdir. Âlim; şair, yazar ve aynı zamanda mimar, nakkaş ve marangozdur. Hakkında ulaşabileceğimiz tam bir kaynakça bulunmamaktadır. “Mecmuâ-i Şâirân”da Fazlî, “Muhammed Emin Kasanî” başlıklı mesnevisinde Münşî’yi şöyle tasavvur etmiştir:

*Bu zamândä Mulla Muhammäd Ämin
Şe'riyat fänidä edi sehr-âfärin.
Här san'atu här hünärgä mâhir edi.
Barçä ilmu hünär unda zâhir edi.
Behzâdu Mâniydek edi qalemi,
Kitâbât fänidä zebâ raqami,
Här işdä mâhiru nâmdâr edi,
Fazlu häm hünärdä şuhrätdâr edi,
Xıradmänd edi, naqqâşu naccâr häm,
Binâ ta'rih etguvçi me'mâr edi.
Muammâ silärni açguçi âsân,
Hikmetli söz dürrin sâçguçi här ân.
Nutqu ibâräti fasâhtlidir,
Yâzgan här bir şe'ri lätâfetlidir.
Hünär fazlı bilân tâpsä da kemâl,
Şe'riyat fänidä edi bemisâl.
Zamân дәftärläring körsängiz oqub,
Ğazälu şe'rleri uçrär cüde köp.
Latif, gözel edi xatlari, xusus,
Qoymışdir özigä Münşi taxallus.*

(Farsça'dan Ahmed Ubeydullah'ın Tercümesi)

Anlamı:

*Bu zamanda Hoca Muhammed Emin,
Şiir sanatında idi takdire şayan...
Her sanat ve her hünerde mahir idi...
Bütün ilim hüner onda zahir idi.*

Soylu ve mani gibi idi kalemi...
Kitabî ilimde idi en güzel makamda.
Her işte idi mahir, meşhur idi...
Fazilet ve hünerde şöhretli idi...
Güzel sesli, nakkaş hem marangoz idi...
Gelen felaketleri aşmakta ehildi.
Hikmetli söz mercanlarını söylemede her an.
Nutku ibaresi ferahlatıcı idi...
Yazdığı her bir şiir latif idi...
Hüner ve fazileti ile olduysa da usta,
Şiir sanatında tek idi bulunmaz.
Zaman defterlerin açıp okursak,
Gazel-i şiirleri bulunur bolca.
Latif idi, güzel idi yazıları, eşsiz...
Koymuştur özüne Münşî mahlas.

Fazlî Nemengânî'nin bu tarifinde Münşî Kasanî'nin tüm faziletleri ve özellikleri belirtilmiştir. Bir kişideki bu denli büyük bir cesaret, düzgün ifadeler, şiirinde zarıflık, marifet ve sanatında ustalık, hattatlıkta yetenek ve türlü faziletlerin oluşu gerçekten hayret vericidir.

Münşî, Kasansay'de doğup büyümüş, "Fazlî"nin yazdığına göre Nemengân'da yaşamıştır. Bir müddet Hokand şairleri, hattatları, mimarları topluluğunda bulunmuş. Fergâna vadisindeki birçok kuruluş ve onarım faaliyetlerine iştirak edip kendi yaptığı binaların dış cephesine güzel yazılar yazmıştır. Birçok kitabı örneğin, Ali Şîr Nevâî'nin eserlerini ince bir özenle ve resimler ile süsleyerek bezemiştir.¹⁹³

4. Meczub Nemengânî

Muhammed Aziz Molla Hasanoğlu Meczub Nemengânî, yukarıdaki yazar ve şairlerle aynı dönemin sofi şairlerindedir. Muhammed Azizhoca, Nemengân şehrinin Degrezlik mahallesinde doğup büyümüştür. Çağatay Türkçesi'nin son döneminde-hanlık zamanında- yaşamış ve Buhara'da medrese eğitime tabi olmuştur. Dini ilimlere iyi derecede vakıf olan şair Bahaidin Nakşibend'in kurduğu Nakşibend tarikatına mensup olmu. Ancak bu tarikat hanesi, tesadüfî bir vakıa ile yanmış. Torunu Ataullahan bunun yerine kümbet olan mescit inşa etmiştir. Degrezlik'te sergilenen bu bina merkez Asya'nın en önde gelen yadigarlarından.¹⁹⁴

¹⁹³Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.39.

¹⁹⁴Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.39.

Meczub Nemengânî, 19. asır Nakşibendî tarikatının büyük temsilcisi, ilkin Nemengân'da, sonra Türkistan'da geniş alanlara yayılmış Meczubîler grubunun kurucusu ve halk diliyle eser yazarak hikmetler söyleyen bir şair olmuştur.¹⁹⁵ Kaynaklarda yazıldığına göre, babası Hasan Hoca Nemengân'ın Pisakat köyünde yaşamış Şeyh Mansur'un müritlerinden sayılmıştır. İsanî Meczub Nemengânî adıyla bilinen şair; "Tezkire-î Kayyumî"de müellif ve şair çağdaşlarının naklettiğine göre iki çeşit tahsil yapmıştır:

"Meczub, Nemengân şehrinde doğmuş ve büyümüş olsa bile aslında Fergânalıdır. Bize ilk bilgi veren Muhammed Mahmut Hâkim Halifeoğlu, şairin Karşı Özbeklerinden olduğunu söylemiştir. Damulla Abdülkerimoğlu'na göre, Hokand vilayetinde Sarmazar sahasında, Kalenderhane mahallesinde doğmuştur.¹⁹⁶"

İsmetullah Abdülbayev ve Alihan Halilbekov ise Abdülaziz Meczub'un Degrezlik mahallesinde doğduğunu belirtmektedirler.¹⁹⁷ Meczub Nemengânî'nin her ne kadar adı Nemengân olup Nemengân'da doğduğu görüşü genel kabul görmüş olsa da o, kendisini "bî-vatan"¹⁹⁸ olarak tanımlamıştır. Şahsına ait Divanında kendi ismini "Meczub-ı bî-vatan" olarak kullanmıştır.¹⁹⁹

Vefat yılı hakkında da farklı görüşler mevcuttur. Karî Kunduzî'nin "Tevârih-î Manzume"²⁰⁰ adlı eserinde M.1847/H.1265 yılı gösterilse de Polatcan Hoca Kayyumov tezkiresinde M.1857/H.1275 yılı olarak gösterilmektedir.²⁰¹ Şairin mezarının Nemengân'daki mübarek insanlardan biri olduğunu göz önüne alırsa, doğumunun Nemengân ile bir bağlantısı olduğu düşünülebilir.

Abdülaziz Nemengânî ilk eğitimini Nemengân'da, sonraki eğitimini Buhara Medresesinde devam ettirmiş. Bununla beraber Nakşibendî şeyhi Halife Hüseyin Yengikurganî'ye biat ederek şeyhlik derecesine erişmiştir. Kaynaklarda şairin Karşı, Semerkant, Kokand, şehirlerinde de belli bir süre yaşadığı ve Mekke ziyaretini yerine getirdiği yazmaktadır.²⁰²

¹⁹⁵ Alikulova, Naima, *Meczub Nemengânî'nin Edebî Mirası*, Özbek Dili ve Edebiyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Fen Neşriyatı, No:4, T., 2008, s.123.

¹⁹⁶ *Tezkire-i Kayyumî*, C:1, a.g.e., s.187.

¹⁹⁷ İsmetullah, Abdullah, *Merkezi Asya'da İslam Medeniyeti*, T., 2005, s.206; Halilbekov, A. *Aşk Bir Nayab Güher* (Aşk Az Bulunan Bir Cevherdir); Nemengân Sedası, 2003, 18 Ocak.

¹⁹⁸ Vatansız.

¹⁹⁹ Divan, 43/65.

²⁰⁰ Tarih Kitabı.

²⁰¹ *Tezkire-i Kayyumî*, a.g.e., C:1, s.188.

²⁰² Alikulova, Naima, a.g.m., s.123.

Ömrünün sonlarına doğru, Nemengân'da yaşayarak müritlerine tasavvuf dersleri verdiği ve bununla birlikte sanat ile de meşgul olduğu bilinmektedir. Meczub Nemengânî müritleri hem nazarî hem amelî olarak eğitime tabi olmuşlardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, şair, Nakşibendi tarikatının piri olsa da esas olarak sessiz yapılan zikri temel almıştır. Tarikat ehli ve şair olarak hayranları günden güne artış göstermiş ve Meczubîler denilen ilmî bir topluluk vücuda gelmiştir. Meczubîlerin, günümüzde de Nemengân'da var olmalarından Nemengânî'nin 19. yy. dinî tasavvufî çevresinde yüksek mertebede olduğu anlaşılmaktadır.

Meczub, şiirlerinde esas olarak memleketlisi olan cesur Şair Babarrahim Meşreb'in izinden gitmiş, aşk ve tasavvuf konulu gazel ve muhammeslerini Meşreb üslubuyla oluşturmuştur. Şair, vecd eden, divane olan anlamlarını içinde barındıran "Meczub" mahlasını seçmiştir. "Meczub" mahlası, onun cezbe²⁰³ sahibi olduğuna imadır. Bazı tasavvuf sözlüklerinde "Meczub" kelimesi mecnun, cezbeyle tutulmuş, akıldan azat etmiş diye düşünülse de Cenab-ı Hakkın lütuf ve keremi ile hiç zorlanmadan bir hamlede bütün makamlardan geçmiş ve vuslata erişmiş, vuslatın tesirinde mest olmuş kişi olarak da bilinmektedir. Nakşibendi şeyhlerinden Ahmed Ziyevuddin Gümüşhanevî ise bu konuda şunları söylemiştir:

"Meczubî'nin Allah Teâlâ katındaki makamı bir bebeğin Allah Teâlâ katındaki kucağı gibidir. Göğsündeki çocuğa annenin tasarrufu ne kadar olursa, kudret eli ile tasarruf kılmış Allah Teâlâ'nın Meczuba olan tasarrufu da bunun gibidir. Ona, şefkat ile sarmaladığı ilahi-i terbiye kucağında, ubudiyetinin alameti olmuş sütünü içirir öyle bakardı. Onlar Allah-u Teâlâ katında çocuk gibidirler. Allah-u Teâlâ onlar hakkındaki bir hadis-i kutsiyede, Meczublara iradelerinin terbiye kucağında katımızın sütünü içerler, diye buyrulmaktadır."

Şairin edebî yönünden detaylı bir şekilde bahsetmeden ilk belirtilmesi gereken şey kendisinin de farkında olarak yaptığı özüne has bir üslubu olmasıdır. "Özgeçe" redifli gazelinde bunu açıkça belli etmektedir:

*Hâr vilâyet şâiri bir tarz şe'r inşâ itâr.
Şe'ri nâmerbut Mâczub Nämängân özgâçâ.²⁰⁴*

²⁰³Sözlükte "çekmek" anlamına gelen cezbe, tasavvufu ise "Hakk'ın kulu kendine çekmesi ve aniden huzuruna yükseltmesi", demektir. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006. s.99.]

²⁰⁴Divan- 45/15.

Anlamı:

*Her şehrin şairi kendine özgü tarzda şiir yazar,
Kusuruz güzel Nemengân'ın şairi Meczub bir başkadır.*

Şair bu beytinde kuralsız, kendine has bir üslubu olduğunu belirtmektedir. O, Şi'r-ü Şeker tarzında -Özbekçe ve Tacikçe- eserler meydana getirmiş Züllisaneyn²⁰⁵ bir âlimdir. Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsü'nde şairin bu şiirlerinden oluşan divanının 4 el yazma nüshası saklanmaktadır. Gazellerden oluşan divanı 10'lu yıllarda 2 defa neşredilmiştir. Şiirleri beyazlara da girmiştir.²⁰⁶

Şair, aşk çemberinin ateşiyle sarmalanmış, firak²⁰⁷ hasretiyle tüm uzvu türlü azap çekmiş, dertkeş ve cefakâr bir âşığı; dost vuslatını dileyen, gayretkeş biri olarak “saki ve mey bezminde bu çaresizliği gör” şeklinde konuşturmuş ve yakarmıştır. Dikensiz güle iltica eden bir sarhoşu, yüreğini hakka adayan bir derviş ve kalender²⁰⁸, temiz yürekli ve hakka râm olanları ateşzeban satırlarında kaleme almıştır. “Dönerek”, “Bugün” gibi birçok gazeli sofiyane bir düşünce dünyasıyla yazılmıştır:

*Tâlib-i diydârimen, uşbu talâbdâ bâr ümid,
Yaxşi iş kişini âxir müddâgâ başlâr.
Genc lütfi eşigidin nâümid Mâczub emäs...
Tâpqusi maqsadni uşbu şevädâ pâdâşlâr.
Käm körîbmiz aylämäy
Talibi diydarım ben, bu talepte maqsud müyassâr bolmâgil
Gülgâ bülbül yetdi köp gülzâr, bostân aylänib.*

Anlamı:

*Bir umut var.
Hayırlı iş insanı sona ulaştırmaya başlar.
Genç lütuf kapısında umutsuz ve Meczub (mecnun) değildir.*

²⁰⁵İki dilli.

²⁰⁶Halilbekov, A., a.g.e., ss.39-40.

²⁰⁷Firak.

²⁰⁸Doğu halklarının sözlü ve yazılı edebiyatında güçlü etkisi olan kalenderlik, Profesör Abdurrauf Fitrat'ın yazılarında “Müslüman tasavvufunun şubesi” olarak tanımlanmıştır. Kalenderlik için Bakınız: [Seyfiddin Refiddinov, *Meczub ve Kalenderlik*, Özbek Dili ve Edebiyatı, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2009, ss.No: 21-26.] Kelimenin kökeni ile ilgili kimi âlimler Arapça ve Farsçadan, kimi âlimler ise, Sanskritçeden alınmış olduğunu söylemişlerdir. Kalender kişileri, “Ağır yükü üstüne almış”, “saçları uzun, boyu kısa”, “derbeder gezici” kimseler olarak tarif edilmiştir. Tasavvuf ile yakından ilgili olan kalenderlik, tasavvuf edebiyatında da sıkça kullanılan bir kelime olmuştur.

*Bulacak aradığını burada arayanlar.
Az gördük demeyin yâre varınca,
Bülbül güle bahçe bostan gezerek kavuştu.*

Meczub Nemengânî'nin 18. yüzyılda yazmış olduğu ile ilgili bilgiler "Tezkiretü'l Evliya"²⁰⁹da, Buhara Hanlığı'nda 1753-1800 yıllarında - Rahimhan ve Şamuradlar'ın hükümrانlık yaptığı dönemlerde- geçen tarihî hadiseler aracılığıyla verilmiştir. Edip, "Münâkıb-ı Ehli Sulûk"²¹⁰, "Der Tavzeh"²¹¹ eserlerinin de müellifidir.²¹²

Şairin edebî mirasının en önemli kısmını, Farsça şiirler ve nesirler oluşturmaktadır. Ama halk arasında onun Türkçe divanı 19. yy. sofi şiirinin güzel örneği olarak pek meşhurdur. Abdülaziz Nemengânî'nin eserlerinin 20'den fazlası, taş basma ve el yazma kaynakları, bugünkü Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitü El Yazmalar Bölümü, Kokand Edebiyat Müzesi'nde ve birçok şahsi kütüphanede saklanmaktadır.²¹³

Edebiyat tarihinde Ali Şîr Nevâî'nin "Nesayimü'l Muhabbet" adlı eserinden sonra tasavvuf temsilcileri hakkında Ruşdî'nin tezkiresi bilinmektedir. Ancak Meczub'un tezkiresi, Attar, Camî, Nevâî, Ruşdî ve diğer yazarların taklidi olmaktan ziyade kendine has bir özelliği olan ve 17. ve 19. yüzyıllarda tasavvufî ve tarihi çevre hakkında bilgi veren nadir ve kıymetli bir kaynaktır. Orta Asya'da 18. yüzyılda yüzeye gelen içtimaî, siyasî ve medenî hayat, birçok tezkireye de yansımıştır. Bilhassa 17. ve 18. yüzyıllarda, din adamlarının devlet işlerindeki faaliyetleri, halkın içtimaî ve siyasî hayatına tesiri meselelerini aydınlatan Abdülaziz Meczub Nemengânî'nin "Tezkiretü'l Evliya" ya da diğeri ismiyle "Tezkire-i Meczub Nemengânî" eseri büyük öneme sahiptir.²¹⁴

"Tezkire-i Meczub Nemengânî" ismi ile şöhret bulan eserin 1337, 2662, 10169 numaralı nüshaları Ebu Reyhan Bergunî Şarkşinaslık Enstitü El Yazmalar Bölümü'nde bulunmaktadır. Bunlardan 2662 numaralı nüshası en mükemmeli ve nispeten en eskisi olup muhtevasında 100'den fazla tarikatçı,

²⁰⁹Evliyalar Tezkiresi.

²¹⁰Tarikat Ehlinin Nitelikleri.

²¹¹İzâh Hakkında.

²¹²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s. 40.

²¹³Alikulova, Naima, *a.g.m.*, s. 124.

²¹⁴Hamrayeva, Dilaram, "Tezkire-i Meczub" Menkıbesine Tarihi Yaklaşım, Edebiyat Közğüsü, ÖZRF, Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyatı Müzesi, No:11, T., 2009, s.31.

kalender ve dervişin makam ve halleri, kerametleri, bazı sofiyane istilah²¹⁵ mazzunları detaylı bir şekilde verilmiştir.²¹⁶

Söz konusu eserde, Ali Şîr Nevâî tezkiresi gibi belli başlı isimler olup özellikle Sûfî Allahyâr, Baba Rahim Meşreb, Mirza Hacı Cehan, Mirza Abdülkadir Bedil gibi şairlerin tasavvufî makam ve biyografilerine dair bilgiler, eserin kıymetini artırmıştır. Bunun dışında söz konusu eserde, Buhara’da hüküm süren Mangıt hanlarından Rahim Han ve Şah Murat (1753-1800) gibi tarihî şahsiyetlere yer verilmiş. Birçok şeyh hususunda muntazam düşünceler içeren söz konusu miras, herhangi bir tasavvufî mesele ya da düşünceyi anlamı derin içerikli birçok hikâye ve misaller yardımıyla bildirmekte ve bazı yerlerde -çoğunlukla hikâye sonlarında- Farsça ya da Özbekçe beyitler getirmektedir. Mahdumî Azam, Kasanî Dahbedî, Musahan Dahbedî, Şerif Hoca Taşkendî, Mirmaksut Hoca İşan, Afak Hoca İşan, Hazret İmlai Buharî, Damla İsa Ahund, Halife Hüseyin, Mevlevî Nemengânî, Mevlevî Cebelî, Halife Aşur, Molla Lütfullah Çustî, Halife Abdülkayyum ve daha birçok kendi zamanının velisi hakkında hikâyeler içermektedir.²¹⁷

Diyebiliriz ki, Meczub tezkiresi Abdülazizhan, Subhankulihan, Abdulfeyzhan, Emir Şahmurad, İbrahimbiy, Erdanebek, Abdurahimbek ve Abdukerimbek hükümranlıği dönemlerinde yaşayan bilhassa din adamlarının mevki, devlet işlerindeki faaliyetleri hususunda bilgiler içermektedir.²¹⁸

“Der Tavzeh” adlı eseri ise Özbek tasavvufçularına dair kaynak sayılmıştır. Tarikat temsilcilerinin silsilesi, şeyh-evliyaların nesil ve nesepleri, kerametleri ve tasavvufî düşüncelerin izahı verilmiştir. Meczub Nemengânî’nin bize kadar gelen Türkçe şiir mirasını, -tasavvufî, ahlaki ve ilmî muhtevadaki şiirler oluşturmaktadır. Tasavvufî kimliği şiirlerindeki mânâ zenginliği arttırmış, bu zenginliği ayet ve hadislere de yer vererek desteklemiştir.

*Yarumas şâm-i haqiqat tâ mâcâzi bolmasa,
Zülf bâğı çehrâ âtidin süz sazı bolmasa.*²¹⁹

²¹⁵Terimler.

²¹⁶Cörabayev, Atabek, *Meczub Nemengânî ve Onun Edebi Mirası Hakkında*, Özbek Dili ve Edebiyatı Meseleleri, ÖZRFA Fen Yay., T., 2005, s.46.

²¹⁷Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.47.

²¹⁸Hamrayeva, Dilaram, *a.g.m.*, s.32.

²¹⁹Divan-49/1.

Anlamı:

*Akşam hakikati yaramaz ta ki mecazi olmasa,
Güzellik bahçesinde ay yüzünden saz olmasa...*

Bu beyitte “Mecaz hakikatin köprüsüdür.” şeklinde bilinen hadisi şerife atıfta bulunmaktadır.

*Asâb bārisi yulduz hār biri hâdi-i din,
Çâğlap yürügân yetiŝgay qalmäs bu yol ârası²²⁰*

Anlamı:

*Her biri yıldız, her biri dinin bir dehası,
Çağlayarak yürüyen yetişecektir kalmaz yolda.*

Bu beyitte ise, “Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine tutunursanız kurtulursunuz.”²²¹ hadisine telmih vardır.

*Gâr içrâ yâr bolğan ya’ni ki sâniî nisyân
Cân içrâ nisarın itti boldi pesând vâfâsi.²²²*

Anlamı:

*Eğer ki içinde yar olmuştur yani ki bir isyan,
Can içre huzurun gitti oldu ihmal vefası.*

Hz. Ebubekir’in Hz. Muhammed’e Medine’ye hicreti esnasında arkadaşlık etmesinden ve yakın olmasından dolayı Kur’an’da ona “İkinin İkincisi”²²³ denmiştir. Burada da Hz. Ebubekir’den bahsedilirken ayete telmih vardır.

²²⁰Divan-52/30.

²²¹Hadis: Hz. Ömer (ra)’den naklediliyor: “Demışti ki: Ben Resulullah (sav)’ı dinledim, buyurmuştu ki: Ben, Rabbime Ashabımın benden sonra düşeceği ihtilaf hakkında sordum. Bunun üzerine şöyle vahyetti: Ey Muhammed! Senin Ashabın benim nezdimde gökteki yıldızlar gibidir. Bazıları diğerlerinden daha kavidirler. Her biri için bir nur vardır. Öyleyse, kim onların ihtilaf ettikleri meselelerden birini alırsa, o kimse benim nazarımda hidayet üzeredir. Hz. Ömer der ki: Resulullah (sav) devamla ilave etti: Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarmanız hidayet bulursunuz.” Rezin tahriç etmiştir. Hadisin birinci kısmı Cami’u’us-Sağir’de Suyutî kaydeder. (Feyzu-Kadir 4,76) İkinci kısmı da İbnu Abdu’l-Berr, Cami’ul-İlm’de kaydetmiştir (2,91).

²²²Divan-52/24.

²²³9/40 - Eğer siz ona (Peygamber’e) yardım etmezseniz, Allah ona yardım eder. Hani o kâfirler, onu Mekke’den çıkardıkları vakit sadece iki kişiden biri iken, ikisi de mağarada buldukları sırada

ÖZRFA Şİ el yazmalar enstitüsünde şairin divanından 10'dan fazla el yazma ve taş basma nüshalar bulunmaktadır.²²⁴Bunun dışında şiirleri 18. ve 19. yüzyıla ait çeşitli el yazma ve taş basma seçme şiirlerden oluşmaktadır. Şairin Türkçe divanı 20. yüzyıl başlarında -1904/1991 yıllarında- Taşkent'te 2 defa taş basma halinde basılmıştır. 1911 yılında neşredilen eskiye oranla daha mükemmel sayılan nüshasındaki şiirlerinin tasnifi şöyledir: Gazel-37 tane; muhammes-6 tane (2 tanesi Farsça); murabba-5 tane (1 tanesi Farsça); mesnevi-4 tane (2 tanesi Farsça); müseddes-1 tane (Farsça); sakinâme-1 tanedir. Bunun gibi, şairin divanında gazel ve mesnevi şeklinde yazılan 11 tane hamt ve 3 tane naat yer almaktadır.²²⁵

Divan nüshalarında iki dilde yazılmış (Farsça-Türkçe) şiirlere rastlanmaktadır ki daha önce de belirttiğimiz gibi bu, Meczub Nemengânî'nin maharetli ve usta bir şair olduğuna delil niteliğindedir. Şair kendi şiirlerini - Yesevîyane- halka yakın dil ve üslupta yazmış. Bunun içinde şairin murabba ve gazelleri özellikle sakinâmesi Meczubîlerin zikir meclislerinde özel bir ahenkle icra edilmiştir.

Şairin şiirlerinin kendine has bir çekiciliği, yakarışı vardır. Lirik kahraman; gâh gönlüne aşktan cevher saçarak onları fena²²⁶vadisine doğru bağışlayan gâh Mansur Hallaç gibi "En-el Hak"lık makamına davacı, "canını gönülden Allaha adayan kalender, gâh Allahtan başkasını "galat"²²⁷bilen bir derviş, gâh bütün mahlûkatta yaratıcının cilvesini gören bir arif²²⁸, gâh kendini aciz bilip malumat veren bir salih²²⁹, gâh "ilahi aşka" şehitliğe hazır, gönlünü

---

arkadaşına "Üzülme, çünkü Allah bizimledir." diyordu. Allah onun kalbine sükûnet ve kuvvet indirmişti ve onu görmediğiniz bir orduyla desteklemişti. Kâfirlerin sözünü alçaltmıştı. Yüce olan Allah'ın kelimesidir. Ve Allah güçlüdür, hikmet sahibidir [Tevbe Suresi 40. Ayeti Elmalılı Hamdi Yazır Meal]. Ayrıca e-destek:

http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/dijital_yayin/kuran_meal/KURAN_output/web/index.html.

²²⁴Divanın doküman rakamları: 4026, 4003, 1992, 1867, 3156, 1046, 12503, 1018, 2125, 2567, 2580, 1123, 1481, 2351.

²²⁵Alikulova, Naima, *a.g.m.*, s.124.

²²⁶Sözlükte "geçici olmak, ölmek, yok olmak" gibi anlamlara gelen fenâ, sürekli olmak anlamındaki bekâ kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Kur'ân'da her iki kavramında türleri geçmektedir. Tasavvufta fenâ, kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fani olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında kullanılmaktadır. Fenâ müridin kötü huylarını yok etmesi, bekâ ise iyi vasıflar kazanmasıdır.[Dinî Kavramlar Sözlüğü, *a.g.e.*, ss.175-176.]

²²⁷Yanlış söz ve kelime, yanlış.

²²⁸Ârif, bilen, vâkıf, tanıyan, anlayışlı, kavrayışı mükemmel, irfan ve marifet sahibi anlamlarına gelir. Allah Teâlâ'nın kendi zatını sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşâhade ettirdiği kimselere ârif denir.[Çelik, İsa, *Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara, 2004, Yıl 5, S: 12, ss.No:22-52, s.26.]

²²⁹Sözlükte "iyi, elverişli, yararlı, dürüst, âhlaklı ve güzel" anlamlarına gelen *sâlih*, kavramı, Kur'ân'da amelin ve insanın sıfatı olarak kullanılmıştır.[*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, *a.g.e.*, s.575.]

aşk ateşiyle yakmış bir âşık timsaliyle karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda şairin cezbesiyle ilgili aşağıdaki rivayet getirilir:

Rivayet edildiğine göre, günlerden bir gün pir müritler tarlada zikir getirdikleri sırada bir nehre rast gelirler. Nehirden atlayabilen Abdülaziz, aniden “hu”²³⁰deyiverir. Halife Hüseyin “halkamı boşaltın, ey Abdülaziz!” diyerek hitap eder. Abdülaziz “hu Allah, hu Allah” diyerek zikrini devam ettirir. Ashaplar halifeden “neden zikrine izin verdiniz?” diye sorduklarında: “Eğer izin vermeseydim gönlü yanıp helak olacaktı.” diye karşılık verir.²³¹

Bu yüzdendir ki, Abdülaziz Nemengânî'nin şiirlerine gönlü yanan ve helak olmamak için “hu” zikrini söylemiş bir âşığın hasret ve âhı ile ağlamasıdır, demek ve şiirlerini bu gözle okumak onu daha anlaşılır kılacaktır. “Hu” zikrine şairin gazellerinde çok rastlarız ve hepsi de aynı anlamları taşırlar. Farsça şiirlerinden birinde şöyle demiştir:

*Zî şävqi ışk dâr şâräm, zî mästi mäzanäm hu-hu.
Zî câni bâdä mahmuräm, zî mästi mäzanäm hu-hu.*

*Şâhidi tıği dillâräm, qâtüli ğamzâi yâräm,
Bubad dävânägi kâräm, zî mästi mäzânäm hu-hu.*

Anlamı:

*Aşk zevkiyle coştum. Sarhoşluktan diyorum: “hu, hu!”
Kadehteki şaraptan sarhoşum, sarhoşluktan diyorum: “hu, hu!”*

*Gönül okundan şehidim, yar gamzesinin kurbanıyım.
Aşkım divaneliktir, bunun için sarhoşluktan diyorum: “hu, hu!”*

Mısralarda söylenen “şarap” ve “yâr” misalleri “âşık” ve “maşuk”un ezeli mânâsını ifade etmiş. Meczub’un âşıkane, rindane Farsça ve Türkçe şiirlerinde “rint, kalender, talib, saki, gafil zahid, asi...” gibi tasavvufî semboller, peygamberler, Halife Hasan ve Hüseyin, Mansur Hallaç, İbrahim Ethem gibi lirik mânâ taşıyan tarihî şahıslar sık sık görülmüştür.²³²Babarahim Meşreb’in şiirlerindeki timsaller de bazen açıklayıcı ve yardımcı bir vazife üstlenmiştir.

²³⁰ Allah.

²³¹ Alikulova, Naima, *a.g.m.*, s.125.

²³² Alikulova, Naima, *a.g.m.*, s.125.

Bunun gibi Ahmet Yesevî ve Celaleddin Rûmî'ye münhasır “aşk ve âşık” tarzındaki şiirleri olmuştur.

Meczub Nemengânî Divanı'nı okurken, onun “mecazî ve hakiki aşk” tasavvurunu, geleneksel ve kendine özgü bir şiir diliyle ifade ettiğine tanık olmak mümkündür. Onun sanatsal istidadını gösteren sözlü ve manevî sanatların çeşitli türlerine, şiir ahengini tamamlayan kafiye sanatının ilginç numunelerine rastlarız. Sehlî mümteni²³³ sanatı hakkında çokça beyitler yazmıştır. Bazı cümleler sade ve akıcı olmak üzere fevkalade kafiyele zenginleştirilmiş. Aynı zamanda, şiirlerinde tezat, telmih, teşbih, istiare, tenasüp, mübalağa, hitabet gibi sanatlar vasıtasıyla yazdığı eşsiz beyitler sanat maharetini ve şahsına özgü yönlerini göstermiştir.

Malumdur ki, şairin Türkçe divanının asıl kısmını tasavvufî ve ilmi ruhla yazılmış mesnevi, gazel, muhammes ve murabbalar oluşturmaktadır. Şükür, naat ve şairin tarikat silsilesini açıkladığı mesnevi ile başlayan “Divân” sakinâme tarzında ortaya konulmuş bir eser ile son bulmaktadır. Kendi tarikat silsilesi hakkında yazmış olduğu mesnevisi, Meczubîler devrinin içten bir yakarışına dönmüştür.

Şüphesiz, Meczub'un hayatı ve bıraktığı kıymetli mirasını her bakımdan öğrenmek Özbek edebiyat halkasının daha da zenginleşmesine büyük hizmet edecektir. Meczub'un eserleri kendi devrinde ve sonraki devirlerde çoğunlukla el yazmalarda yer almıştır. Örnek olarak, Taşkent el yazma hazinlerinde saklanmakta olan kaynakların kısaca tavsifini verelim:

-Tezkire-i Meczub: Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar hazinesi, 2662 rakamlı el yazma. Eserin kitapta verilen tam adı: “Kitab-ı Tezkire-i Meczub Aleyhir-rahman” Bu kitap Farsça yazılmış evliyalar tezkiresidir. Kaynakça nesri olarak siyah (başlıklar kırmızı) mürekkeple aktarılmıştır. 132 sayfa el yazma iyi durumdadır.²³⁴

-Divan-ı Meczub: Bu hazine 1018 rakamlı el yazma. Meczub'un Farsça şiirleri toplanmıştır. El yazma, siyah mürekkeple Kokand kâğıdına aktarılmıştır. 178 sayfa. El yazma iyi durumdadır.²³⁵

-Divan-ı Meczub Nemengânî: Özbekistan İlim Akademisi Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü Profesör H. Süleymanov el yazmalar bölümü, 2125 rakamlı el yazma. Meczub'un Özbekçe ve Farsça mesnevi, gazel,

²³³ Derin anlama sahip; özlü söz.

²³⁴ Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.48.

²³⁵ Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.48.

muhammes, müstezat, terci-i bentleri yer almıştır. El yazma, güzel yazı mektup ile Kokand kâğıdına iki üstün halinde aktarılmıştır. Tahminen 19. yüzyıl sonudur. 66 sayfa, ölçüsü: 15x26 cm. El yazmanın sonu yoktur. Yazarı belli değildir. Koyu renkli, sert mukavvadadır.²³⁶

-Divan-ı Meczub Nemengânî: Bu hazine, 2567 rakamlı el yazma. Meczub Divanı'nın tam nüshalarından biridir. Özbekçe ve Farsçadır. (Esasen Özbekçe şiirleri yer almıştır) El yazma mektubunda sade Kokand kâğıdına aktarılmıştır. Yazarı aktarılmıştır, tarihi gösterilmemiştir. Tahminen 19. yüzyıl sonunda kitap haline getirilmiştir. 105 sayfa ve Ölçüsü: 14x25 cm'dir.²³⁷

-Divan-ı Meczub Nemengânî: 2580 rakamlı bu el yazma Meczub divanının tam nüshasıdır. Bu kaynakta divan terkibine girişte şairin Özbekçe şiirlerinin dışında "Sakinâme-i Hazreti Meczub" eseri de yer almıştır. El yazma güzel el yazısıyla mektubunda sade Kokand kâğıdına siyah mürekkep ile aktarılmıştır. 2 üstünlü metin, yazar paygiri vardır. Aktarılan tarih: H.1305 /M.1887 yılıdır. 76 s. Ölçüsü: 14,5x26 cm. Nakışlı mavi mukavvadadır.²³⁸

-Divan-ı Meczub Nemengânî: 1123/18 rakamlı el yazma. Bu el yazma yukarıda -2125 rakamın altında- kaydedilmiş kaynağını tekrarlar. Metin, kısa el yazma mektup, siyah mürekkep ile iki üstün halinde aktarılmıştır. Tarihi: H.1321/ M.1903 yılı, s.38, Ölçüsü: 14,4x26 cm. Sert yeşil mukavvalıdır.²³⁹

-Divan-ı Meczub Nemengânî: 1481 rakamlı el yazma Meczub Divanı'nın tam nüshası Özbek dilindedir. El yazma Kokand kâğıdına güzel yazı mektubunda siyah mürekkep ile yazılıp, iki üstün halinde toplanmıştır. Yazarı: Usmanhoca İbn Muhammed Alihoca Gafur, Tarihi: H.1326/M.1908 yılı, s.95, Ölçüsü: 15x25 cm. Koyu kırmızı sert mukavvalıdır.²⁴⁰

-Hikmet-i Meczub: Bu 2351/2 rakamlı el yazma. Küçük hacimli olup (s. 8) Meczub'un hamd içeriğindeki üç mesnevisi ve beş gazelini içine almıştır. El yazma sade Kokand kâğıdına çirayli nastalık mektubunda aktarılmıştır. Tahminen 19. yüzyılın ortalarıdır. Ölçüsü: 14x24 cm. Yeşil sert mukavvalıdır.²⁴¹

Bunların dışında yine Özbek Cumhuriyetinin diğer devlet el yazma hazinelerinde ve bazı kişilerin kişisel kütüphanelerinde de Meczub eserlerinin el yazmalarını bulmak mümkündür. Bununla birlikte 20. yüzyıla yakın

²³⁶Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, ss.48-49.

²³⁷Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.49.

²³⁸Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.49.

²³⁹Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.49.

²⁴⁰Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.49.

²⁴¹Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, ss.49-50.

Türkistan’da matbaacılık yolu ile kitap çoğaltma adet haline gelmiş, Meczub’un eserleri de bu sırada birkaç defa basılmış ve dağıtılmıştır. Örnek olarak, “Meczub Nemengânî” adı altında şairin şiirlerinden seçilmiş örnekler Taşkent’teki “Yakavlev” matbaasında 1904 yılında basılmıştır.

Yine bir başka kaynağı daha belirtmek gerekir ki bu da Âlim Profesör Adilhan Nasirov ile yakından ilgilidir. Malumdur ki, Abdulaziz Meczub’un eserlerini araştırma mevzu istiklalden sonra tekrar gün yüzüne çıkmış. Sonunda Kokandlı Hafızhan Muhammediyev tarafından söz konusu tezkire Özbekçe tercüme edilmiş ve 1. kısmı Nemengân’da Arap alfabesiyle basılmıştır.²⁴² Bu neşrin/yayımın sonunda yazar şöyle bir yekûn düşmüştür:

“Bu aziz kitabı aktaran Adil Bin Nasirdir. 2000 yılında 30 Kasım’da Cuma günü tamamlamıştır. Elhamdülillahi Rabbil Âlemin. Nemengân.”²⁴³

Klâsik Özbek edebiyatına sınıfsal bir düşünceyle yaklaşım sergilenen bir dönemde Meczub’un eserlerine de yabancı bir gözle bakıldığı için araştırılıp incelenememiştir. Ancak şimdilerde birçok şair ve Özbek yazarı Meczub’un da eserlerine eğilme ve irdeleme imkânı bulmuş. Bu bağlamda, şairin anısına hürmet nedeniyle Nemengân’da doğup büyüdüğü şehre “Meczub Nemengânî” ismi verilmiştir.²⁴⁴

5. Cihan Atın Üveysî

Üveysî 19. yy. Kokan edebî muhitinin büyük temsilcisidir. 18. yüz yılın 80’li yıllarında Mergilan (Merginan) şehrinde doğmuştur. Şairin gençlik dönemleri ana yurdu Mergilan’da geçmiştir. Edebiyata merakı olan anne ve babasının Üveysî’nin yetişmesinde ve onun da şiire ilgi duymasında önemli etkisi vardır. Şair küçük yaştan itibaren şiiri sevmiş, erken yaşta sanatsal faaliyetlere başlamıştır. Şairin şiirleri; sevgi, güzel his ve duygularla ve samimi bir üslupla yazılmıştır. İlk eğitimini babasından alan şaire, edebiyat ve şiir teorilerini; Çağatay ve Fars klasiklerini ondan öğrenmiştir.

Asıl ismi Cihan Atın olup dönemin önemli isimlerinden olan Üveysî, şiirlerini “Veysi” mahlasıyla yazmış. Allah, Şarkın bu akil ve kızına çok az sanatçıya nasip olan büyük bir nimet, parlak bir şairlik yeteneği lütfetmiştir. Üveysî ile aynı dönemde yaşayan Fazlî, tezkiresinde Üveysî hakkında, lisansız olmasıyla alakalı olumsuz düşüncelerden oluşan tavsif-nameler yazmıştır. Cihan Atın Üveysî, şiirleri; genel hacmi, gaye ve sanatsal gücü bakımından

²⁴²[Tezkiretü’l Evliya, Meczub Nemengânî, Nemengân, 2000.]

²⁴³Cörabayev, Atabek, *a.g.m.*, s.50.

²⁴⁴Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.40.

eski Yunan şairi Sappho, Fransız şairi Margarita Navarlı gibi büyük üstatlar arasındadır.

Ömer Han döneminde, sarayda şairlerin bir araya gelerek münazara yaptıklarını işiten şaire, bu sırada Mergilan'da bulunmaktadır. Bundan sonra Üveysî, Mergilan'da olsa da gönlü Ömer Han sarayındaki şairlerin sohbet meclisinde olmuştur. Han'ın sarayına gidip bu muhteşem ortamda bulunmak için babasının rızasını istese de, bu isteği hoş karşılanmamıştır. Bu konuda ısrar eden şair, uzun uğraşlar sonucunda babasını ikna eder ve saraya gitmek için hazırlıklara başlar. İlk olarak babası, Üveysî'yi Hokanlı bir dostunun evine gönderir. Şair, bu dost hanesinde bir süre kaldıktan sonra saraya giderek sohbet meclisine katılır.

Ömer Han, Üveysî'yle karşılaştığında ona nereden geldiğini ve ne istediğini sorar. Bunun üzerine Üveysî, şaha başından geçenleri anlatır. Üveysî'nin başından geçenleri dinleyen başta Ömer Han olmak üzere tüm şairler, bu genç kadının edebiyata olan ilgisi ve isteği karşısında hayrete düşer ve onu cesaretinden ötürü tebrik ederler. Ömer Han, Üveysî'yi buradaki hanımlara eğitmen olarak atar ve ona ayrı bir önem verir. Böylelikle Üveysî, bu dönemde yaşayan şairler arasında önemli bir yere sahip olup, saray şairlerinin edebi münazaralarına kâmil bir üye olarak katılır. Gûlam Zuferî'den rivayet edilen bir hikâyeye göre:

Andican valisi Rahmankulu Bey, kızı Nâdire'yi Ömer Han'a hediye olarak gönderir. Ömer Han, şiirde katı kuralları olan biri olarak tanınırdı. Bu yüzden "Benim evleneceğim kadının elbette şaire olması gerekir." derdi. Nâdire her ne kadar iyi bir aileden gelmiş olsa da, şaire değildir. Bu eksiklikten dolayı Ömer Han, Nâdire'yi nikâhına kabul etmez. Bu vakayı hakaret olarak nitelendiren Nâdire, çiçek gibi solar.

Bu olaydan Üveysî'nin de haberi olur; Nadire'ye çok acır ve onunla tanışmak ister. Nâdire ile tanıştıktan sonra onun son derece faziletli ve akıllı bir kız olduğunu anlayan Üveysî, o günden sonra Nâdire'yi edebiyat üzerine çalıştırmaya başlar. Nâdire, şiir yazmak için alıştırmalar yaparak 1 yıl içinde Özbekçe ve Farsça kaliteli şiirler yazmaya başlar. Yazdığı şiirleri okuyan hocası, öğrencisinin eserlerini çok beğenir ve böylece Nâdire, Üveysî imtihanından geçmiş olur. Fakat asıl zorluk, Ömer Han'a kendini beğendirmektir. Söz konusu sorun, hem Nâdire hem de Üveysî'nin aklını karıştırmaktadır.

Bir yaz günü, Üveysî, Nâdire'ye ipekten yapılmış elbiseler giydirip Ömer Han'ın bahçesine götürür. Bahçedeki mermer havuzun etrafında rengârenk güller açılmış, bülbüller ötüyordu. Üveysî, Nâdire'yi havuzun yakınına götürür ve harem hanımlarından birine: “Benim şah hazretleriyle çok önemli bir işim var, şahların şahına iltifat edip bir bağ gezisi yapmazlar mı ki; bu fırsattan istifade edip o hazrete arzı niyaz edeyim.” der ve hemen gidip havuzun yanındaki çiçeğin arkasına saklanır. Aradan çok geçmeden, Ömer Han bahçede görünür. Gururlu ve yavaş adımlarla havuzun etrafında yürüyen Ömer Han, süslü sandalyesinde güzel birinin oturduğunu görünce gül yüzlü bu kız karşısında büyülenir. Ona Farsça yazılan bir şiirle sorular sorar, Nâdire ise, bu sorulara gayet enfes cevaplar verir.

Sorularına böyle cevaplar verileceğini beklemeyen Ömer Han, bu kızın yüz güzelliğine değil de fazlı keremine meftun olur ve ona yaklaşarak elinden tutar. İşte bu esnada Üveysî, “Şahım!” diyerek saklandığı çiçeğin arkasından çıkar. Ömer Han, Üveysî'ye danışmak için: “Bu kız kim?” diye sorar. Üveysî: “O, sizin eşiniz ve benim de talebem.” diye cevap verir. O günden sonra Ömer Han büyük bir düğün ve eğlence düzenleyerek Nâdire'yle evlenir. Ömer Han'ın ve Nâdire'nin katında Üveysî'nin saygınlığı daha da artar. Bu olayın ardından Üveysî'yi “Cehan Atın” diyerek isimlendirir.

İşte Gûlam Zuferî'den Üveysî hakkında rivayet edilen olay, bu şekildedir. 1941 yılında Kızıl Özbekistan gazetesinde “Okul ve Ailede Çocuk Terbiyesi” meselesini araştırmaya giden gazeteci Şair Yunus Latif ile Fergâna vadisine gidilmiş. Bir gün Mergilan'da Tohtesin Şirmanpez isimli bir kişinin evinde misafir olarak kalınmıştır. Burada verilen halk ziyafetinde Özbekistan halk oyuncusu Yusuf Han da vardı. Mergilan, Üveysî'nin vatanı olduğu için Yusuf Han'a “Üveysî hakkında neler biliyorsunuz? Bu konu hakkında bildiklerinizi bizlerle paylaşır mısınız? ” diye sorulur. Son yarım asırdır Fergâna'daki vakıalardan haberdar olan bu sanatkâr, bildiklerini ayrıntılarıyla anlatmaya başlar.

Yusuf Han'ın söylediğine göre; Ömer Han, Üveysî'ye Mergilan'da muhteşem bir bina yaptırmıştır. Bu bina Mergilan'daki ipek fabrikası olarak kullanılmış ve 1941 yılına kadar şairenin çocukları da burada bulunmuştur. Üveysî hakkında söylenen bu hikâyeler ağızdan ağza, nesilden nesle aktarılmıştır. Merhum A.Şerefiddinov, bu hikâyelerden birinden “Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası”nda bahsetmiştir. Otkır Reşidov ise, “3 Şaire” isimli derlemesinin başında Üveysî'nin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca şairenin saraya nasıl girdiği konusunda bahsedilen halk hikâyelerinden yola çıkarak benzer bir varyant anlatmıştır.

Üveysî'nin bir "Divan"ı, "Kerbelanâme" ve "Vakiâtı Muhammed Ali Han" isimli manzum hikâyeleri vardır. Şairenin Divan'ı 1857-58 yılları arasında Muhammed Şah Yusuf Han tarafından 100 sayfa şeklinde yazılmıştır. Divan'da yukarıda bahsedilen iki manzum hikâyeden başka 269 gazel, 29 muhammes, 55 müseddes ve bir murabba vardır. Şairenin birçok eseri Özbekçe'de yazılmış olup Nevâî'nin 9 gazeline, Fuzuli'nin 3 gazeline ve Ömer Han'ın 5 gazeline muhammesler bağlanmıştır.

Üveysî'nin "kadın kalbi"de erken yaşına rağmen nefis bir Şark duygu dünyası ve kültürü uyanmış. Gençlik hislerinin etkisiyle şiir mevzunda epey ilerlemiştir. Ancak bu zamanlarda, hala hayatı anlamaya çalışmakta, etrafında olup bitenleri, toplumu, olay ve hadiseleri genç ve duru bir anlayışla algılamak için gayret göstermektedir. Aziz Kayyumov onun için şöyle demiştir:

"Üveysî şiirlerinin kendine has olan özelliği, onlardaki ince ve derin bir kederdir. Şairin hangi gazeline bakarsak derin bir kaygı hissedilir. Bunlar, şairin çok etkilendiği en derin ve karışık insanî duyguların onun nazik kalbindeki yansıması ve sesleridir."

Bu sesler kalpten çıkan aşk sesleri olup âşıkane ve karamsar bir ruh halinin, hicran diyarlarındaki insanın içten gelen sesidir. Şairin söylediği her bir şiir; insanın kalbinden geçen ve onda bulunan nurlu, davetkâr hakikatlere bir çağrıdır. Edebiyat çevresinde Üveysî'nin şiirlerine olan ilgi, onun hakkındaki çalışmalar ve bu çalışmalara teşvik, söz konusu dönemden günümüz kadar devam etmektedir.

Cihan Atın, Mergilan'da "Hacihan" isimli bir usta ile evlenmiş ve iki evlat sahibi olmuştur. Çok erken yaşlarında kocasının vefatından sonra dul kalmıştır. Bir gazeline şöyle yazmıştır:

*Beva mazlumu siyahbaht garibingdurmän.
Yaqışır kimgä insâniyat beni hasta turib.
Veysioğulları çok oldu tilär düğün kimin?
Sän kibi şâhi cähângiru cähândâr turib.*

Anlamı:

*Dul mazlum kara kaderi olan bir garibanınım.
Sever bazı insanlar beni hasta (ve dertli) görmeyi.
Veysioğulları çok oldu, diler düğün kimin?
Senin gibi cihan şahı cihan sahibi varken.*

Şair, şiir ile yüreğini dökmüş, şiirle münasebetini bildirmiş, şiirle kendini ifade etmiştir. Bu yüzden onun şahsî ve kendine has dünyasının, maddi ve manevi duygularının, kaygı ve endişe gibi ıstıraplarının yansımalarını şiirlerinde görmek mümkündür. O, kendi yazdıkları için, “Müsännif şâhları tac etsä tang yok gävhäri nazming” (Musannif şahları taç etse de yoktur eşi nazmımın.) demekte haklıdır.

Kabiliyeti; kişisel sınırlarını aşarak sosyal meseleleri ele almasına ve sanatsal güce ulaşmasına yardımcı olmuş. Özbek kadınının sosyal durumu ve manevi kederini, kendi devrine nispeten çok daha iyi anlamış, kadınların sıkıntı ve keder içinde olması durumu eserlerine aksetmiştir.

Üveysî, Özbek şiir sanatındaki dramatik karaktere sahip olan bu üsluba yeni bir ufuk kazandırmıştır. Nitekim feodal düzen tarafından Özbek kadınlarının kısıtlandığı zamanlarda insanlık için bir şeyler kaleme almak, Şark kadının alışkın olmadığı bir cesaret şeklidir:

*Zamânä külfätidin bu köngül oldi, tâğ oldi,
Bu çarxi bemürüvvätidin köngül tâğ boldi.
Cârâhat boldi bağrim tığı bedâdi rakiblârdin,
Bu kotah mardumi nâfâhmdin tâğ oldi, tâğ oldi.
Bu gölzâri fânâ içrâ mahalliy behälal yoktur,
Hämişä hârâdin zahmu, köngül tâğ oldi, tâğ oldi...*

Anlamı:

*Zaman külfetinden bu gönül oldu, dağ oldu.
Bu merhametsiz dünyadan gönül dağ oldu.
Yara oldu bağrım acımasız rakiplerin keskin sözlerinden.
Bu ne iş oldu ölü bedenimden dağ oldum dağ oldum.
Bu bahçe içinde benim gibi huzursuz yoktur.
Daima acı zorluklardan bu gönül dağ oldu dağ oldu.*

Şair, zikredilen bu sözlerle şiirini “Acâb güstâhlik, birlä” (endişesiz olarak) inşa eyledim” demiştir. Üveysî, elbette ki, dağ gibi olan zamanın sıkıntılarında “çarxi bemürüvvätidin” (merhametsiz dünyadan) azap ve ıstıraplarına daima hazır olan kadın olarak dillendirdiği bu isyankâr fikirlerinin kimler tarafından üstüne alınacağını çok iyi biliyordu. Şairin bunları bile bile şiirlerini “Acâb güstâhlik” (endişe duymadan) ile yazması, onun sanatkâr olarak cesaretli biri olduğunu göstermiştir.

Şair, “Gönlümde bir harman-ı gam²⁴⁵, ben de ona çiftçi.” diyerek lirik kahramanın iç dünyasını açmıştır. Şair, gerçekten de kendini insanlar nazarında dünyevî keder ve kaygıların, aşk ıstıraplarının cefakâr çiftçisi olarak görmüştür. Onun kalbi kadınlara has sadakat, şefkat, iyilik, samimiyet ve inanç duyguları ile doludur:

*Gül işqindän emäs bülbülgä şeväng qılmaği tün-kün.
Kelib rahmi, körüb ahvâlimni dâim etâr fâryâd...
Hayâling bağladim ihrâmdek hâr râz, hâr saât,
Tagâfil dilbârim xastai qulni heç qılmas yâd.*

Anlamı:

*Gül aşkından değil bülbülün gece gündüz dert etmesi.
Acır bana görüp de halimi daim ederim feryat.
Hayalin bağladım ihram gibi her gün her saat.
Kibirli sevgilim hasta kulu hiç etmez yâd.*

Üveysî'nin şiiri; şekil, mazmun ve tesir bakımından o zamana kadar oluşturulan Doğu edebiyatı geleneğine sıkı bir şekilde bağlı olup Doğu edebiyatının temelleri esasında meydana gelmiştir. Şair, Fars ve Tacik lirazminin Hafız Şirazî, Mirza Bedil gibi güçlü isimlerinden etkilenmiştir. Üveysî şiirlerinin birinde Bedil'in yolundan gitme arzusu içinde olduğunu söyler ki Bedil, benzeri çok az bulunan bir filozof ve sanatkârdır. Onun edebî dünyası insan, hayat ve zaman doğrultusunda kaleme alınmış felsefi müşahedelerle doludur. Şiir tiplmelerinde; insan, tabiat, cemiyet ile ilgili muameleler, fevkalade bir ustalıkla tasvir edilmiştir. Bedil ve Üveysî'nin şiirleri arasında her ne kadar çeşitli farklar olsa da fikri yönünden yadsınamaz bir alaka vardır. Üveysî lirazminde, Muhammed Fuzulî'nin de ciddi derecede etkisini görmek mümkündür:

*Yâzma tumâringni ümr ey gül kerâkmâsmi sengâ,
Bermâ köp xoringgâ yol bülbül kerâkmâsmi sengâ,
Bermâ hâr mâşşâta ilkiğâ sāçing ändişâsin.
Aciz olgay şânasi kâkül kerâkmâsmi sengâ.
Gota ur bahir tävâkkül içrâ, ey gavvâsi dil,
Işk, baxti içrâ aqlı qul kerâkmâsmi sengâ
Köblamâklik ihtiyâr etti, dedim men yalbarib.
Därgahing corub etärgâ kul kerâkmâsmi sengâ,*

²⁴⁵Harman-ı gam: Dert harmanı.

*Sâkiyâ kildur mânâdi etti cân lâbgâ yakın,
Tâšnâ olsang, kekli sogar mul kerâkmâsmi sengâ...
Vâysiy, gül qân bağrin yâzdiyu uzdi bağbân,
Yâzma tumâringni ümr, ey gül kerâkmâsmi. sengâ...*

Anlamı:

*Yazma muskanı ömür ey gül lazım değil mi sana?
Verme her müşkülata saçının endişesini²⁴⁶.
(Her zorluk ve müşkülata saçını ağartma.)
Aciz olur tarağı kâkül lazım değil mi sana.
Batma o tevekkül denizi içinde ey yüzen gönül.
Aşk bahtı içinde akıl kulu lazım değil mi sana?
Nankörlük ihtiyar etti beni dedim yalvarıp,
Dergâhın süpürmeye kul lazım değil mi sana?
Sakiye anlamlı kıldı hayatımı, canım dudağıma yakın.²⁴⁷
Teşne isen çeşme suyu olan lazım değil mi sana?
Veysi, gül kan bağrin yazdı da kopardı bahçivan
Yazma muskanı ömür ey gül lazım değil mi sana?*

Şairin bu gazeli, Fuzulî'nin "Ġamzâsin sevdin, köngül, cânin kerâkmâsmi sengâ" (Gamzeyi sevdin, gönül, canın gerek değil mi sana?) mısrası ile başlayan pişmanlık duygularının yoğun olduğu şiiri akla getirmektedir.

Üveysî'nin edebî eserlerinde Ali Şîr Nevâî'nin etkisi de açık bir şekilde görülmektedir. Nevâî bu bakımdan Üveysî'nin hocası durumundadır. Şaire, bu büyük şairin lirik mirasını çok iyi inceleyerek muhabbetle öğrenmiş, onun sanat üsluplarını araştırmıştır. Nevâî'nin, "şiirin temelinde mazmun olması gerekmektedir." şeklinde ortaya koyduğu edebî kaide, Üveysî şiirlerindeki başarının özünü oluşturmaktadır. Hatta şair, bir yerde "Üveysî, kafiye zor olsa da mazmun çokluğuna sadık kal." diyerek şiirde mana ve fikrin üstün olduğunu savunmuştur. Şairin bu konuda: "Şiir çeşmesinde 'mana suyu' abı hayat'tır. Dilin canlılığı 'o sudan'dır." demesi, dikkat çekici sözlerindedir. Üveysî, Nevâî'nin buna benzer fikirlerini edebî bir hakikat olarak bilmiş ve kendi tecrübelerini de göz ardı etmeden bunlardan faydalanmıştır. Onun kendi divanında, Nevâî'nin gazellerine bağlanan muhammesleri de mevcuttur. Bu

²⁴⁶Āndiṣhâ (Endişe): Duygu ve düşünce, his, utanç, utanma, ar, hayâ, ayıp; bilge, bilgelik.

²⁴⁷Canı dudağa yakın olmak: "Canı ağzına gelmek" deyimini kastedilmiş.

muhammeslerde şairin doğrudan doğruya Nevâî'yi izleme gayesi kendini açık bir şekilde belli etmektedir. Şair, bu üstadın fikir ve görüşlerini, yeni bir tarz ve şiirsel vasıta ile zenginleştirerek sanatsal bir tahlil ile genişletmiştir.

*Dâimâ mäyhânâdad piri mugân birlä köngül.
Yigmagay boş yolidin yüz qatla gâr qılsan qatul,
Tâ körüb mahrum ul mäydin mani bolma malül,
İşqning tärkini, ey nâsîh, nâ nâv etgây qabul,
Kim köngülgä ârzu ul zarfu sâkidur hânüz.*

Anlamı:

*Daima meyhanede yaşlı dert ile gönül.
Sapmıyor yolundan hiç bin katil edersen bile,
Ta ki ölü gördüğünce o meye²⁴⁸ mani olma malül²⁴⁹,
Aşkınin terkini ey kalpsiz yine kabul eder gönül.
Kimin gönlüne arzu o azıcık sakidir²⁵⁰ henüz.*

Nevâî'nin: "Özgâ boldi yâr, mehir mendâ bâkidur hânüz, hâtavân könglümgä ul ây iştiyâkidur hânüz." (Başka oldu yâr, mehrin²⁵¹ ben de hala bakidir, Akılsız gönlüme o ay, iştiyaktır henüz.) matlaı ile başlayan gazelindeki fikirleri, yüksek seviyede seçici bir zevk ile yükseltmiştir.

*Manu dârdu ğamım, bilmäkkä bolgaymu kişi hämdäm,
Nâdimdur citäm birlä äläm, vahkim işimdur ğam...
Ayâ ye nâzim âhli, Vâysiydin nazming darig etmä...
Nâçün kim bul cârahâtlig köngülgä bolgusu mälhäm.*

Anlamı:

*Benim dert ve gamımı bilen kişi olur mu daim?
Daimdir sitem ile acı eyvah ki işimdir benim gam...
Ey şiir ehli Veysi'den nazmı uzak tutma...
Çünkü bu yaralı gönlüme olur deva.*

²⁴⁸Şarap, içki.

²⁴⁹Bir illeti olan, illet sahibi, hasta, sakat, kötürüm.

²⁵⁰Mecliste içki dağıtan, kadeh sunan.

²⁵¹Erkeğin evlenirken eşine verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para ya da başka bir mala mehir denir. [Dini Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.419.]

Şair, “hasta gönle merhem” diye nitelendirilen bu şiirlerini daha çok Nevâî şiirlerinden ilham alarak yazmıştır. Onun içindir ki sıklıkla büyük Şair Nevâî’nin şiirlerine müracaat etmiştir. Nevâî’nin

*Özgälär hüsnüning tämâşa äyläsäm, çiqsun közüm,
Özgä bir köz hämki, hüsnüingni tämâşa äyläsä...*

Anlamı:

*Başka kişilerin hüsnüne bakarsam, çıksın gözüm.
Eğer ki başka bir göz de senin hüsnüne bakarsa...*

şeklindeki satırları şairin ilham aldığı, bu tarzda bir şiirdir. Üveysî’nin “Tâpmadim izläb bu äläm ählidin bir dârdmänd.” (*Bulmadım arayıp bu dünya ehlinden derdime derman.*) şeklindeki hararetli sözleri, Nevâî’nin “Tâpmadim”²⁵² redifli gazelinde ifade edilen başka bir manaya uygundur. Özetle Üveysî’nin “kâmil ve sanatkâr” sıfatıyla olgunluğa erişmesinde Doğu edebiyatındaki eski edebî kaideler ilk sırada olmakla birlikte büyük şair ve mütefekkir Ali Şîr Nevâî’nin çok yönlü edebî rolü ve tesiri büyük ehemmiyete sahiptir. Onun sanatında lirizm ön planda olup ortaya koyduğu eserlerinin çoğu gazel türündendir. Büyük Özbek şairi Aybek, şairin gazellerini şu şekilde karakterize etmiştir:

“Üveysî’nin gazelleri, hayal gücünün genişliği, nefis mısraları ve farklı olmasıyla direkt parlamaktadır... Şairin şiirlerinde suni, karışık, klâsik şiir şablonlarından kaçış ve bağımsızlık görülür. Lirik kahraman -âşık-kendisini ‘işbu dünya içrâ misli mihman’²⁵³ bilmektedir. Fakat ona göre, en yüce hakikat dünyanın geçiciliğine aldanmamaktır. Onun için en büyük irfan aşktır. Aşk, eğitim yeri ve mektebidir.”

*Ey, ki işk ätfâlisän, qaddi hilâlidin oku,
Tânibân qaddini, ândin song hayâlidin oku.
Tâ Zülâyhâdek sâzâvâr olmay urma lâfu kof,
Mâcburi işq ilä sän Yusuf cämâlidin oku.
Közmâgil behudä ğam tâgini, mehnâtkâş köngül,
Käsbi fârhâd ilä Şirin la’li bâlidin oku...
Gül ruhing vasli müyâssâr bolsa, ey bülbül misâl,
Gâh qân yut, gök yüzün ävrâqı âlidin oku.*

²⁵²Bulmadım, bulamadım.

²⁵³Misafir olunan yer, misafir gibi.

Anlamı:

*Ey aşk tasvirisin sen, arzı endamından oku.
Tanyıp endamını ondan sonra hayalinden oku.
Ta ki Züleyha gibi olana kadar (âşık olana kadar) etme laf, kelime.
Zor aşkı sen Yusuf cemalinden oku.
Dağıtma boşuna gam dağını ey mihnetkeş²⁵⁴ gönül.
Ferhat'ın durumu ile Şirin'in kırmızı baldudağından oku.
Gül ruhunun vasl²⁵⁵ müyesser²⁵⁶ olsa, ey bülbül misal,
Bir an kan yut da, gökyüzünün evraki²⁵⁷ elinden oku...*

Bu, âşık ve hocanın dersleridir. Şair, bunun ile sanki aşk çocukları için sevgi kaidelerini sunmaktadır:

*Quyib qul qıldı cismim ışk oti, men kimgä äyläy dâd,
Qulim kökkä sâvurdi häcr bâdi, dâd ilä bedâd...*

Anlamı:

*Yakıp kul etti cismimi aşk alevi, ben kime söyleyeyim derdimi?
Külümü göğe savurdu hasret acısı eyvah eyvah...*

Üveysî'nin gazellerinde daha çok aşk ateşinin şiddetinden kalbi kavrulmuş bir âşığın dert, hayal, duygu ve düşünceleri tasvir edilmiştir.

*Berib dâniş bahârigä sözüng ârâyişi tüz yin,
Fârâsât dâftâri mısralaringdin tâpdi cäm'iyat...*

Anlamı:

*Verip de danış baharına sözün huzuru tez kaçır.
Feraset defteri mısralarında bul cemiyet.*

Üveysî iç dünyasındaki halleri, kendine has samimi bir üslupla yansıtmıştır. Hayatın içinden olaylara, duygu ve düşüncelere müracaat etmiştir.

²⁵⁴Mihnet-keşân, Arapça 'mihnet': eziyet, Farsça 'keşiden': çekmek; Mihnetkeş: Eziyet çeken, gam ve kederle ömür geçiren.

²⁵⁵Ulaşma, birleşme, bitişik, visâl, vuslat.

²⁵⁶Kolayı bulunup yapılan, rastgelen, nasip olan.

²⁵⁷Varak, yaprak. (Gökyüzünü yaprak sayfa gibi dümdüz ifade etmiş.)

*Tanbur²⁵⁸ qolgä äldim, cân riştäsin qılıb târ,
Näyläy bu äncümänni, sâhibi dutâr kelmäs.*

Anlamı:

*Tamburu ele aldım, can riştesini²⁵⁹ edip dar.
Neyleyim bu meclisi, sahibi dutar²⁶⁰ gelmez.*

Tamburu eline alması bir bahar havası ve kalbin arzu ve istekler ile dolması halidir. “Can bağının tambura bir tel olarak bağlanması” ise sadakatin güzel bir timsalidir. Tambur söz konusu beyitlerde güzel bir mana kazanarak âşığın ıstıraplarını parlak bir şekilde izah etmiştir. Üveysî gazellerinin gayesi, sanatsal terkihi yeni; fakat bir o kadar çetin ve ateşlidir. Esasen, gazellerinin merkezinde dünya bahçesinden “hasret güllerini” toplamak vardır. Fakat “bu âlemde bir dert ortağı” bulamamıştır. Şairin dünyada dayandığı temel hakikat “sevgi”dir. Gerçek insanlığı sevgide görmüştür. Ancak onun tezat içindeki kalbi, zaman zaman değişik duygulara da yer vermiştir. Bu şekilde kendisini bir “hiç” olarak görüp fena²⁶¹ mertebesine ulaşmayı arzulamıştır. Bazen de inzivaya çekilerek kendisini “Allah aşkına” vermiştir.

*Fänâgä gâr qadäm qoysang, tävâkkül potasi birlä,
Bolur özlük bilä cäng, Väysiy, belni bâglağil bozud.*

²⁵⁸ Klâsik Türk müziğinin başlıca çalgılarından biri olan, yay veya mızrapla çalınan, uzun saplı, telli tahta çalgı. [*Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 2005, s.1897.] Orta Asya’da “donbire” diye bilinen çift telli bir müzik aletinden gelmektedir. [Abdür-rauf, Fıtrat, *Özbek Klâsik Müziği ve Tarihi*, T., 1993, s.23]

²⁵⁹ İplik, tire, rabıta, alâka, ilgi, vasıta.

²⁶⁰ İran ve Orta Asya’nın birçok yerinde kullanılan Dutar; Fars, Uygur, Özbek ve Türkmen halklarıyla adeta özdeşleşmiştir. Tar tel anlamına gelir ki Dutar, iki telli, setar üç telli, çahar tar dört telli saz demektir. Dutar, "Dütâr", "Dotar", "Dotar-i Mayda" gibi imlalarla yazılabilmektedir. “Bahşılık, Türkmen, Özbek ve Karakalpak Türklerinin yaşadığı bölgelerde destan anlatıcılarının ve çeşitli şiirleri söyleyenlerin oluşturduğu; Kazak ve Kırgız Türklerinde ise falcılıkla, büyücülükle uğraşan tiplerin temsil ettiği bir gelenektir. Sözlü ortamda usta-çırak ilişkisi içinde yetişen bahşılar; dutar, dombıra veya komuz adı verilen müzik aleti ile sanatlarını icra etmişlerdir.[Şahin, Halil İbrahim, *Bahşılık geleneğinde hediyelerin fonksiyonları ve sembolik anlamları üzerine bir değerlendirme*, TDİD, Cilt: 6, İzmir, 2006, s.437.]

²⁶¹ Sözlükte “geçici olmak, ölmek, yok olmak” gibi anlamlara gelen fenâ, sürekli olmak anlamındaki bekâ kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Kur’ân’da her iki kavramında türleri geçmektedir. Tasavvufta fenâ, kulun kendi fiil ve davranışlarını görmekten fani olup gerçek kul olma noktasına ulaşması anlamında kullanılmaktadır. Fenâ, müridin kötü huylarını yok etmesi, bekâ ise iyi vasıflar kazanmasıdır.[*Dini Kavramlar Sözlüğü*, a.g.e., ss.175-176.]

Anlamı:

*Fenaya eğer adım adım atarsan tevekkül ile
Olur benlik ile savaş Veysî belini bağla sıkı.*

Şairin “benlik savaş”ı bazı durumlarda ilahî aşkı veya Hoca Ahrar’ın yolunu anlamaktan geçer ki bunlar onun dünya görüşündeki sınırlandırılmış zamanları belirtmektedir. Fakat Üveysî’nin bu gaye ile yazdığı şiirler, dünyayı terk etmeye meyli, takva yoluna özlem duyması ve ayrıca ümitsizlik içinde bulunması, çirkin bir düzen ve adaletsiz bir zaman diliminde yaşamış olmasındandır. Esasen Üveysî’nin gazellerinin konusu, çok çeşitlidir. Şair, bir şekilde şarap ve şarap içme hakkında da görüş bildirmiştir:

*Dünyani бүкүн дәвр ilä дәvrâni ganimät,
Keltürdi halâyikniki, mehmani ganimät,
Tâ bülbülü mästânä suxânrezni bul däm,
Ayvâni cahân bâgi gülistâni ganimät.*

Anlamı:

*Dünyanın bütün devir ile devranı ganimettir.
Getiren insanıyeti misafir ganimettir.
Ta mestane²⁶² bülbülü dili tatlıyı bu dem,
Cihan bağ avlusu gülistan-ı ganimettir.*

‘‘Râmuzi işkdin vâkıf emâsdur nutqai zâhid. Bu surät âhlini kotah turfä noraso kördim.’’ (Remuzî, aşka vakıf değıldir, zahid²⁶³ sözleri, Bu suret ehlinde çok alçaklar gördüm.) gibi düşünceler, yani zahid ve din temsilcilerini tenkit, Üveysî’nin şiirlerinin konu olarak başka bir yönünü aksettirmektedir. Fakat bütün Şark şairlerinde görüldüğü üzere, Üveysî için de en önemli mevzu, aşk ve dünyevi sevgi olmuştur.

*Meni râşk ila bakmäy, ey pärivâş, neçä incitmäk,
Günâhimdur, günâhimdur, günâhimdur, günâhimdur...*

²⁶²Sarhoşa lâıyk bir surette, sarhoşçasına, sarhoş gibi.

²⁶³Küçümseyip terk eden, rağbet etmeyen anlamına gelen zahid, tasavvufta, dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan el etek çekerek kendini bütünüyle âhirete ve Hakk’a veren, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünyayı âhirete tercih eden kimse demektir. [*Dini Kavramlar Sözlüğü, a.g.e., s.702.*]

Anlamı:

*Bana reşk²⁶⁴ ile bakma, ey periveş,²⁶⁵ nedir incitmek?
Günahımdır, günahımdır, günahımdır, günahımdır.*

Buradaki kelimeler sıradan tekrarlar (tekrir) değil, seven bir gönlün heyecanlı duygularıdır. Şair bu tür söz sanatlarıyla insan ruhunun renkli suretlerini çizmiştir. Üveysî,

*Därgâhingdin män yirâku gârçi bu nâlâm yaqin,
Hâr sâhâr, ey gül, firâkingdin figân keltirmişâm,*

Anlamı:

*Dergâhından ben yırak²⁶⁶ düştüm gerçi bu nâlem²⁶⁷ yakın.
Her seher ey gül, firakından²⁶⁸ fiğan²⁶⁹ etmişim.*

şeklindeki ahu figanlarla âşıkların talihsiz kismetlerini yazmış. Sevgili, memleket, dünya ve insan ilişkilerine değinmiştir. Şair, daha çok insan psikolojisinin zor ve çetin taraflarını ele almış ve söz konusu yönleri gazellerinde işlemiştir. İstirap ile rahatı, ümitsizlik ile ümidi, inkâr ile tasdiki, kaygı ile kıvancı, durgunluk ile taşkınlığı uygun bir şekilde aksettirmiştir.

*Cân tasadduk bâşing üzrâ çirmägän dâstoringä,
Boş tasadduq sözlägän şahdu şäkär güftaringä.
Köz tasadduqdur seni hurşid tal'at hüsnüngä,
Qaddi dâlim hâm tasadduq çün âlif räftâringä.
On kadar sordum tabiblârdän bu dârdingä dävâ,
Vaslidin özgä davâ yok dedi ul bemâringä.*

Anlamı:

*Can kurban başın üzere örtülmüş eşarbına.
Baş kurban söyleyen şeker gibi güftarına²⁷⁰ ...*

²⁶⁴Kıskanma, hased, gıpta; hased ve gıpta veren.

²⁶⁵Peri gibi, peri kadar güzel.

²⁶⁶Uzak.

²⁶⁷İnleme, inilti.

²⁶⁸Ayrılış, ayrılık. (Hasretinden)

²⁶⁹İnleme, feryat, aman, feryat, eyvâh.

²⁷⁰Giftar:Söz, lâkırdı, söz söyleme.

Göz kurbandır senin hurşid talat²⁷¹ hüsnüne.²⁷²
 Endamı dalım kurban senin elif gibi kametine.
 On kere sordum tabiplere bu derdime deva...
 Vaslından²⁷³ başka deva yok dediler hastana.

***

*Keldi vaslingdin netäykim, bul keçä hicrân isi,
 Ul säbâb erdi tábässümdin kelur giryân isi.*

Anlamı:

*Geldi vaslından ne yapayım bu hece hicran kokusu.
 O sebep artık gülüşünden gelir huzur kokusu.*

Bu mısralardaki esas duygu nedir? Sevgiliye kavuşma şevki ya da hicran elemi mi? Sevinç mi yoksa gözyaşı mı? Şunu söylemek gerekir ki, Üveysî'nin sözlerindeki tesirin esas nedeni; sözlerinin her birinin yukarıda da olduğu gibi insanları manevi uyanıklığa, insanlığa, aşk ve sadakate çağırmasındandır.

*Zâbâningni keturgil, ey şakârlâb, tuti güftârâ,
 Neçukkim, mârhamat olsun neçä mendek diläfgârâ.
 Nigâhing taşlagil, lütf äyläbân, ey şuhi bepärvä,
 Yolingdä intizâr olgân mani bul âşiki zora...
 Müyässâr bolmasa, gâr tâki âbro säcdägâhingdin,
 Nä hâsil sängä zâhid, taşlagil boyningni zünnârâ.
 Üveysiy, yüz cäfâ körsäng haqiqat yâridin dâim,
 Yuğürmä yüzing andin, çalma közing özgä dildârâ.*

Anlamı:

*Dilini getir ey şeker dudaklı, tatlı dilli,
 Olsun ki merhamet benim gibi nice gönlü dertliye.
 Bakış at lütuf eyleyip ey afacan pervasız.
 Yoluna intizar olan bana, bu âşık fakire...
 Müyesser olmazsa ta ki onur secde dergâhından
 Ne fayda gelir sana at boynu kadar kibrinin.*

²⁷¹Hurşid: Güneş,şems; Tala't: Yüz, çehre, yüz güzelliği, yüz, surat; güzellik, yüzün güzelliği, aydınlığı; Hurşid Talat: Güneş gibi güzel, güneş gibi parlayan güzel çehre.

²⁷²Hüsn: Güzellik, cemâl; iyilik, makbûl olma.

²⁷³Ulaşma, birleşme, bitişik, sevdiğine kavuşma, visâl, vuslat.

*Üveysî yüz cefa görse hakikat yârinde daim,
Çekme yüzünü ondan, çalma gözünü başka dildare.²⁷⁴*

Üveysî, aşk muhtevalı gazellerin güzel numunelerini meydana getiren bir sanatkârdır. Gazellerinde muhabbete çağrı ve sığınma prensibi öne çıkmaktadır.

*Ki bülbül nâlâ, âfgân äylämäkin mandin ögrändi,
Vücludin şâm'i suzan äylämäkin mandin ögrändi.
Bârib sahrâgâ qân bagrimdin izhâr äylädim bir kün,
Fälâk bağrın qızıl qân äylämäkni mandin ögrändi.*

Anlamı:

*Ki bülbül nale,²⁷⁵ efgan²⁷⁶ eylemeyi benden öğrendi.
(Ki bülbül derdini söylemeyi benden öğrendi.)
Vücudun şemi suzan²⁷⁷ eylemeyi benden öğrendi.
(Vücudunu yanan bir mum gibi eylemeyi benden öğrendi.)
Gidip sahraya²⁷⁸ kan bağrımdan izhar²⁷⁹ eyledim bir gün.
(Gidip çöle dertli bağrımı ayan eyledim bir gün.)
Felek bağrın kızıl kan eylemeyi benden öğrendi...
(Felek bağrını kan gibi kızıla boyamayı benden öğrendi...)*

Şairin gazellerinde sağladığı ahengin gerçekten de “bülbüleri büyüler” nitelikte hararetli ve tesirli olduğu gözlemlenmek mümkündür. Bilinmektedir ki şiir, aynı zamanda bütün mahiyetiyle insanı uyanıklığa davet eden bir araçtır. Şairlik de ruhen ve kalben bir uyanıklık hali olup halka ve çevreye bir çeşit manevi uyanıklık sağlamaktır. Bir şairin dünyevi hadiselerin hayalini kurmadan bir fikir elde etmesi mümkün değildir. Bu yüzden söz konusu durumu, Üveysî'nin gazellerinde de görmek mümkündür.

Malumdur ki, Özbek edebiyatında “arifane gazel” olarak bilinen bir tür mevcuttur. Ariflik, bilmek ve derin kavrayış manasına gelmektedir. Üveysî'de mükemmel denecek düzeyde olmasa da, divanında arifane söylenmiş birçok beyit kaleme almıştır. “Arif bir şair” olarak dünya ve çevresindeki insanların durumlarını ve manevi seviyelerini aydınlatacak cesur cümleler kullanmış.

²⁷⁴Birinin gönlünü bağlayıp tutan, sevgili.

²⁷⁵İnleme, inilti.

²⁷⁶İnleme, feryat, figan.

²⁷⁷Şem: Balmumu, mum; suzan: yakan, yakıcı, yanan; ateşli, coşkulu, yakan, yakıcı, yanıcı. Şem-i Suza;

²⁷⁸Sahra sözcüğü Arapça'daki 'sahara' sözcüğünden gelme olup 'çöl' anlamına gelmektedir.

²⁷⁹Gösterme, meydana çıkarma, aşikâr etme.

Böylece, okuyucusunu derin düşünce ve mütalaalara davet etmiştir. “Däryâi ilm cuş urubân mävcî nazmidin, Väysiyin tab’i çäsmäsîdin çıktı bu zülal” (İlim deryası dalgalandı şiirinden, Veysi’nin ateş çeşmesinden çıktı bu zülal.²⁸⁰) gibi arifane beyitlerini örnek olarak göstermek mümkündür.

*Çäykämä âgzing mälâmät şahida nâdiydä halk,
Yüz tümän tofân suyi bu çäşmi giryânumdädür.*

Anlamı:

*Çalkalama ağzını acı dalında ey görmeyen (şükürsüz) halk!
Yüz bölge (ilçe) tufan suyu, bir bu gözyaşımdaydır.*

“Pek değerli görmez” sözü ve “görme talihinden mahrum” demesi, bakan ama görmeyenler -halk arasında; bakan körler- hususundadır. “Nadiyde” kelimesini ise üzgün bir kalple dile getirdiği aşikârdır.

Üveysî, şiirlerinde insan, çevre, milli onur, halkın maneviyatı ve bu maneviyatı yaralayan zilletleri, görmek mümkündür. O, şahıs ve çevre, insan ve cemiyet münasebetindeki olumsuz hadiseleri geniş bir şekilde araştırmış ve ele almıştır. Bunun için şair, “Sen ey xalq, qahqaha birlä külgäninig mengä külfät. Yâ Rab, körsäng içimni, tab’i mavzunimdä ming illät.” (Sen ey halk, kahkaha ile güldüğün bana külfet²⁸¹, Ya rab, görsen içimi ruh halimde bin illet.²⁸²) diye hiddetlenmiştir.

Bilinmektedir ki, klâsik şiir sanatlarında “kanaat” konusu önemli bir yer kaplamaktadır. Yine Ali Şîr Nevâî’nin eserlerinde de görüleceği gibi Üveysî’nin de bu hususta şiirler yazdığı görülmektedir. Üveysî kanaat etmeyi, dünyeviliğin ve aç gözlülüğün arttığı bir toplumda âriflik olarak görmektedir. O, şiirlerinde otobiyografisi hakkında da bilgi verir. Otobiyografinin ilk örneklerini Nevâî ve Babür eserlerinde görsek de Üveysî’yi de onlar arasına dâhil etmek mümkündür. Zira şiirlerinde Medalihan hâkimliği döneminde yaşadığı maddi ve manevi sıkıntıları, kızı Kuyaş’ın vefatından duyduğu üzüntüleri dile getirmiştir.

Bunun dışında Şair Üveysî’nin şiirlerinde paralelizm²⁸³ sanatını da görmek mümkündür. Paralelizm, Türk halkları edebiyatında çok eskiden beri

²⁸⁰Zülal: Saf ve hâlis su.

²⁸¹Zahmet, meşakkat, zahmetli iş, ağır görev.

²⁸²İllet: Hastalık, Arapça’da maraz, eski Türkçe sayruluk.

²⁸³Koşutçuluk.

kullanılmış olup özellikle Nevâî eserlerinde örneğini görmek mümkündür. Bu konuda Maksud Şeyhzade şunları söylemiştir:

“Nevâî paralelizmine has olan özellikler, şairdeki büyük realistik gücü göstermektedir. Ancak, hayatı, gelenek ve göreneklere, insanları, tabiatı ve içtimaî yaşamı mükemmel derecede bilen biri; maddi, manevi, duyu ve düşünce dünyasını anlatmada dış dünyanın objektif tezahürlerinden bu kadar cesur ve maharetle faydalanabilir.”²⁸⁴

Üveysî şiirlerinin bir kısmını destanlar oluşturmaktadır. Bu destanlardan ikisi, Hz. Ali'nin evlatları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in hayat ve kaderleriyle ilgilidir. Tamamlanmamış olan 3. bir destan ise, “Vakıati Muhammedalihan”dır. Bu eser, Kokan Hanı Ömer Han ile şaire Nâdire'nin oğulları Muhammedalihan'ın Kaşgâr'a yaptığı sefer üzerine yazılmıştır. Şairin yazmış olduğu destanlar ve destan yazarlığıyla ilgili çeşitli fikirler de ortaya atılmış.

Bir kısım âlim, epik türünün şairin tabiatından uzak bir konu olduğunu bu yüzden hem dinî hem de cihangirlik hususunda kalem oynatmasını, kalbi ile aklı arasında kaldığının bir göstergesi olarak düşünmüştür.²⁸⁵ Aybek gibi kimi âlimler ise onun her iki yönde de eser yazmasının samimiyetinden kaynaklandığını ve dine teşvik için olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁶ Nitekim şair, bu destanlarda sadece Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in hayatı ve malum kaderlerini değil, Hz. Ali'nin hayatı ve yaptığı cenkleri de anlatmaktadır.

Üveysî şiirlerinde kadim Türk şiir sanatı olan birçok tuyuk kaleme aldığını da görmek mümkündür. Şair, doğu şiiri sanatı ekolünde kendini çok iyi yetiştiren bir isimdir. Sözün tesir gücünü ifade için değişik edebî üslup, teşbih, telmih, tezat, tenasüp, irsali mesel ve tekrar gibi sanatlarından maharetle faydalanmıştır. Malumdur ki, çîstân,²⁸⁷ klâsik doğu edebiyatında, bilhassa Özbek klâsik edebiyatında kendine özgü bir nazım türü olarak kullanılmıştır. Söz konusu türün örneklerini, Zayiddin Vazîfi'nin “Badaeü'l Vakae” adlı

²⁸⁴Şeyhzâde, M. Ali Şîr Nevâî Lirizmindeki Bazı Poetik Hususlar Hakkında, Özbek Edebiyatı Meseleleri, T., 1959, s.252.

²⁸⁵Bakınız: Celalov, T., *Özbek Şairleri*, T., 1970, ss. 53-54.

²⁸⁶Celalov, T., *a.g.e.*, s.402; İbrahimova E., *Üveysî'nin Destanları*, Özbek Dili ve Edebiyatı Meseleleri jurnali, 1960, S:6.

²⁸⁷Lugaz, “sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek, bilmece, zekâ oyunu” anlamlarına gelmektedir. Edebî tür terimi olarak, “bir nesnenin özellikleri anlatılarak, adının bulunması istenilen manzum bilmece” olarak tanımlanabilir. Lugaz, Arap Edebiyatında ortaya çıkmıştır. Fars Edebiyatında bu tür manzumelere, “çîstân” ve “uglûta” denilmiştir.

eserinde, görmek mümkündür. Vazîfî; Kul Ubeydî Danışmend ile yaptığı bir sohbet, çîstânın edebî cereyandaki yerini, luğaz şiirinin bir türü olarak değerlendirmiş ve bazı şairlerin bu türe olan ilgisi hakkında bilgi vermiştir. Ataullah Hüseyinî de “Badei Sanayi” adlı eserinde çîstân türü hakkında benzer açıklamalarda bulunmuştur. Söz konusu tür, Araplarda “luğaz”, Fars ve Türklerde “çîstân” olarak adlandırılmıştır. Kays Razî, Raşididdin Vatvat, Ataullah Hüseyinî, Ahmet Tarazî gibi âlimlerin çîstân hakkında düşünceleri meşhurdur. Şerafeddin Ali Yazdî, eserlerinin edebî sanatlar kısmında çîstân ile ilgili malumatlar vermiştir.

Klâsik Özbek edebiyatında çîstân ile ilgili gazel, rubai, kıta, mesnevi, ferd numunelerine rastlamak mümkündür. Ali Şîr Nevâî'nin “Hazayinü'l Maâni” divanına giren 10 çîstândan 8 tanesi kıta, 2 tanesi dörtlük şeklindedir. Üveysî çîstânları ise, gazel, dörtlük ve ikilik şeklinde yazılmıştır. Çîstân, yalnızca Araplarda şekillenmiş. Fars edebiyatında ilk olarak Rudakî'nin yazmış olduğu eser tahmin edilmektedir. P.Arzibekav bununla ilgili, “Lirizmdeki Küçük Nazım Türleri” adlı eserinde çeşitli malumatlar vermiştir. Özbek edebiyatında ise, ilk çîstânın Ali Şîr Nevâî tarafından yazıldığı kabul edilmiş. Ayrıca 1436-1437 yıllarında Ahmed Tarazî tarafından yazılan “Fünun'ül Belağa” adlı eser de bilinmektedir.

Şaire Üveysî'nin şöhret bulmasında çîstân türünde yazmış olduğu eserlerin ayrı bir önemi vardır. Nitekim şair, Özbek edebiyatında ve ilmî çevrelerde, birçok çîstân yazmış olan bir şair olarak bilinmektedir. Neşredilen divanlarında, 13 tane çîstân mevcuttur. Ancak şairin kaynaklarda 50'den fazla çîstânı olduğu söylenmektedir. Uzman Evliya Muhammediyev, hatıralarında, şairin bu çîstânlarını da gördüğünü söylemiştir.

Üveysî'nin çîstân türüne tarihi gelişimi açısından büyük bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Çünkü onun bu tür şiirleri, ince ve derin tefekkürle işlenmiş içtimaî ve felsefî fikir ve düşünceler içeren çîstânlardır. Üveysî çîstânlarının esas kısmını soru-cevap usulü oluşturmaktadır. Şair, bilmeceyi esas olarak 1. mısradan getirmiş, vermek istediği mesaj anlaşılabilir diye farklı, belki biraz mübalağalı teşbihler kullanmış, soru yöntemiyle ebcet hesabından itina ile faydalanmıştır. Örneğin şair, bir şiirinde, dünyayı “nar”a benzetererek bu meyveden ders alınması gereken nice hikmetler olduğunu söylemiş. Ayrıca, nar tanelerini, dünyada elem ve keder çeken bağı bu elem ıstıraplarıyla kan dolan hüznü kişilere benzetmiştir.

O, şiirleriyle kendi dönemindeki ve kendinden sonraki kadın şairlerin de üstat olarak gördüğü bir şair olmayı başarmıştır. Zira Nâdire, Mahzune, Anber gibi kadın şairlerin şiirlerinde onun etkisini görmek mümkündür. Örneğin bunlardan biri olan Anber Hatun'un babası, Üveysî'nin öz yeğenidir.

Dolayısıyla Şair Anber, çocukluğundan itibaren Üveysî'nin şiirleriyle büyümüş bir kadın şairdir. Şiirleri Üveysî'nin sanatıyla ilgili olup bu şiirlerde de dert, zayıflık ve yavuzluk gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Diyebiliriz ki, Şark edebiyatı tam manasıyla şiir ve şairler diyarı olmuşsa da bayan şairlerin varlığı toplum tarafından genel bir kabul görmemiştir. Üveysî, kendi döneminde kadınların toplumsal problemlerini ve kişisel sorunlarını dinleyerek yol göstermiş, bu mevzuları derinden hissetmiştir. Söz konusu durumları, şiirlerinde hassas bir duyarlılıkla işlemiş, geleneksel ve yeni yaklaşımlarla edebî olarak tasavvur etmiştir.

6. Yarmuhammed Muhlis Nemengânî

Yarmuhammed Muhlis, dönemin bilinen ve adının zikredilmesi gereken en önemli kalem ehillerindedir. Muhlis, 18. yüzyılın 90'lı yıllarında Nemengân şehrinin karışık Karatut mahallesinde Kasıb ailesinde dünyaya gelmiş. Öncelikle Nemengân'da daha sonra Buhara medreselerinde olmak üzere eğitimini tamamlamıştır. Afganistan, Türkiye, Arabistan gibi ülkeleri ziyaret ederek İslâm'ın farzlarından olan haccı eda etmiştir. Haccdan döndüğünde Nemengân'da yaşayıp şiir yazmaya devam etmiş, tahmin olarak 1876 yılında vefat etmiştir.²⁸⁸

Şairin şiirleri el yazmalarda toplanmış. Birçok şiiri “Tuhfetü'l Abidân ve Enisü'l Aşikân” şeklinde beyazlarda neşredilmiştir. Şair, gazellerinde insanlığı, saflığı ve iyi niyetliliği anlatmış. İnsanları; doğruluğa, yardımseverliğe, haysiyetli ve onurlu olmaya çağırmış ve onları bunların gerekliliğe inandırmak istemiştir.

*Ägär hâcât taläbsäng, el arâ hâcât rävä bolğil,
Qanâat äylägil, baring dariğ tutma gädälardin.
Sahiy bolsang, birädär, ikki äläm äbroyidir,
Hazar qıl, tegmäsung äfät xasisi hudnämälardin...
Qolingdin qoymagil aslä täräzuyı hemiyatni,
Pänâh bersun hämiyatsiz, hayâsız-behayälardin.
Hayâlikläрни savtı dildädur, här kim emäs mahräm,
Cähân zulmätgä toldi mällä tönlük beibälardin.*

Anlamı:

*Eğer ihtiyaç sahibiyisen, önce halkın ihtiyacını gör,
Kanaat eyle, yoksullardan zenginliğini uzak etme.*

²⁸⁸Halilbekov, A., a.g.e., ss.40- 41.

*İyi niyetli olursan ey dost, iki âlem de senindir.
Uzaklaş, değmesin sana büyük musibet kibirliden,
Elinden bırakma asla izzet-i nefis²⁸⁹ terazisini,
Sakınsın Râb arsız, hayâsız ve onursuzlardan.
Hayânın sesi kalptedir, hiç kimsede değildir mahrem,
Cihan zulüm ile doldu, oldu bela molla hırcaklılar.*

Muhlis “Karz”²⁹⁰ redifli gazelinde borç ve borçluyu, tefecinin tuzağına düşen kişilerin bulunduğu durumu kendine has üslubuyla anlatmıştır:

*Sâlmagil tavq qumridek boyniggâ sen zâncir qarz,
Bändä äylâb bâşinggâ, äylär tümän taqsir qarz...
Târtmägil zâhir yilândek târ közler minnätin,
Cöşäyi cândın ötär âlmâsdek tä'sir qarz.
Uxlämäk râhât erur, gâr xayf-ı ğaflät bolmasa,
Tüşgädür dozâh azâbın körmägi ta'bir qarz.
Âb-u cârub etmäsäng, üyni fälâkât çirmänur,
Çü här âyinâdek iflâs dur ta'hir qarz.
İkki betdi söz berib âlmäkni inşâ äylädi.
Til yolini bağlagaydi, kâşki, taqrir qarz.
Qatre yaşin elänmäz kipriging tor äyläsän,
Bul öşäldürkim uzâr yüz däm, minn naxçir qarz.
Zâhiri yaxşı-yu, le bâtın yamân källâfdur,
Çärkänät zâti käsâfätxäydur, benir qarz.*

Anlamı:

*Uçma kuş gibi, boynuna zincirdir borç,
Seni başta kul yapan âlemlerin Allah'ı Nâdir borç.
Zehirli yılan gibi çekme gözlerin minnetten,²⁹¹
Candan gecen elmas gibi can borçlusun.
Uyumak rahat verir, eğer ki olmazsa gaflet,
Cehennem rüyada görmek borçlusun.
Temiz etmezsen evi felaket bastırır,
Çünkü oyun gibi pistir, temiz olanı borçlusun.
İki beyit kelime söyleyip ölmeyi nasip eyledi,*

²⁸⁹İnsanın insanlık, şeref ve haysiyetini korumasıdır. İzzet kelimesi kuvvet, üstünlük, şeref ve galibiyet anlamlarını dile getirdiği gibi, insanı zillete düşmekten alıkoyan iyi nitelikler anlamına da gelir.

²⁹⁰Borç-Borçlu.

²⁹¹Minnet: İhsan, cömertlik, lutuf ve kerem, edilen bir iyiliği başa kakmak, görülen bir iyiliğe karşı yük altında kalma.

*Dilimi keşke bağlasaydı, şimdi tekrar borçtayım.
Gözünde yaş tükenmez, kirpiğini sıksan da,
O zaman da yüz dirhem vardı, bin nahçir²⁹² borçlusun.
Dışı iyi velâkin içi çok fena Nâdir.
Cehennemi göstermek rüyaya borçtur.*

Gazeldeki her beyitte tekrarlanan “karz” redifi borçlunun kötü durumunu anlatmaktadır ve tek tek incelendiğinde “Zincir” (Boyunduruk Zinciri), “Âlemlerin Rabbi”, “Saflık” (saflığının bozulması), “Tekrar” (Dile getirmek), “Avlamak” (Para yerine başka bir şeyi esri/rehin olarak vermek) gibi kafiyeler borç sahibinin halini ortaya koymaktadır. “Kuş gibi”, “Yılan gibi”, “Elmas gibi” kelimelerindeki benzer teşbihler, “Cehennemi göstermek, rüyaya borçtur.”, “Temiz eylemezsen eğer evi, felaket bastırır.” gibi istiare satırlar, şiirin edebî yönünü güçlendirmiş, şairin düşünce ve fikirlerini okuyucuya aktarmada kolaylık sağlamıştır.

7. Ziyâüddin Mahzun

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında yaşayan Ziyâüddin Mahzun, usta bir şair ve fazilet sahibi bir insan olarak tanınmakta, biyografisi hakkında yeterli veriler bulunmamaktadır. Mahzun, Çust şehrinde doğmuş, memleketinde sakin bir yaşam sürmüş daha sonra Hokant’ta yaşayıp Hokant’ın edebî muhitinden nasiplenerek ömrünün geri kalanını Çust’da geçirmeye devam etmiştir. “Mecmuâ-i Şâirân” tezkiresinde Mahzun’un “Yedi” redifli bir gazeli verilmiş daha sonra gazel hakkında aşağıdaki bilgiler eklenmiştir:²⁹³

*Zi qâziçân Uyçigi in ğazâl,
Nişân mând bâ dostân dâr milâl.
Hämâ ümr rāncür budi tamâm,
Az ân roy Mahzun bâ hud kârdi nâm.
Bâ fâhm-u hırat bud rāvşân zamir,
Ğızâyaş zi hânı atâi âmir.
Çü gârdid cânâş âsiri âcâl,
Nişân mând âz şe’ri o in ğazâl.*

Tercümesi:

*Bu ğazâl Uyçining qâziçâsidân,
El arâ dostlargä nişânâ qâlgân.*

²⁹²Para.

²⁹³Halilbekov, A., a.g.e., s.42.

*Bütün ümri ötdi âzârdä tamâm,
Şuning-çün u âldi Mahzun däğän nâm.
Fähmu aqlda edi fikri köp rävsän,
Ğizâsi Âmiring dâsturxânidän.
Âcäl uning cânni âsirgä âldi,
Şe'ridän şu ğazâl nişânä qâldi.*

Anlamı:

*Bu gazel Uyçı'nin koyunundan,
Halk arasında dostlara nişane kalmıştır.
Bütün ömrü geçti azapta,
Bundandır aldı Mahzun namı.
Fehmi akılda idi, fikri çok parlak,
Gazi Emir'in sofrasından...
Ecel onun canını almaya kıyamadı,
Şiirinden bu gazel nişane kaldı.*

Tezkiredeki bu araştırmalar Mahzun'un biyografisine ait bazı malumatları gün yüzüne çıkarmıştır. Şiirde de görüldüğü üzere şair, algısı açık ve zeki biri olarak tanınmış meşhur bir şairdir. Kaynaklarda aslında sakin bir yaşam sürse de mahzun bir hayat geçirdiği bu yüzden, "Mahzun"²⁹⁴ mahlasını aldığı ifade edilmektedir. Tahmini olarak 1821 yılında vefat etmiştir. "Mecmuâ-i Şâirân"da ifade edilen Ziyâüddin Mahzun'a ait aşağıdaki gazel içeriği ve ahengiyle şair hakkında Fazlî'nin verdiği tasvir buna delildir:

*Qaçânkim lâ'li nâbin sözdä mäyli noşxand etti,
Hazin cân-u köngülni tälxâmu dârdmänd etti.
Buti nâmahribânım mästi lâyahil çıqıb vahkim,
Bâşimge säkrätib, xâki tânim gârdi sâmänd etti.
Befâsız dilrâdın şikvâ qılsam, ayb qılmanlar,
Ki, meng cân bârdim-u, ağyârni ul xoblar şâhi,
Cämâl-i âtäşigä dânä-i xâling sipänd etti.
Hämä üşşâq eling qatl etgäli bebâk cällâdim,
Qâşiding tığ târtıb, târi kâkilding kâmänd etti.
Şaqarläblär täbässüm qılsalar, könglüni âldürmä,
Mengi yığlattı aççıq, hâr qaçânkim noşxand etti.
Fäläk hâr kimni alâ rütbä qıldı, besâbâb ermäs,
Quyâşni yergä kirgüzümäk üçün, bilkim, bäländ etti.
Âcälni tündbâd-i âqibät xâr-ı nicänd etti.*

²⁹⁴Kederli, mahzun, üzgün.

*Zamânâ şâhlari körgilki, yanımğa münâsib deb,
Ki, rûhdek râstdin farzidek eğrini pisând etti.
Kıyâ bâqqaymu deb Mahzun köngül köp intizâr erdi,
Bihamdillâhki, mücgân nâvâkidin bâxrâmând etti.*

Anlamı:

*Leyli dudağın şarap gibi sözler bestelendiğinde,
Hazan canı gönlümü derdine dertli eyledi.
Şefkatsiz bedenim sarhoş olup çıktı,
Başıma gelerek, teni rengimi saman eyledi.
Vefasız yardan şikâyet eylesem de etmeyin ayıp,
Ki, ben can verdim o vefasızın yoluna.
Cemal-i ateşine her halimi mahkûm eyledim.
Bütün halkı katletmeye gelmiş hemen cellâdım,
Kaşını çattı, çekip kirpiklerin keman etti.
Gül dudaklar tebessüm eyleyse, öldürme gönlünü,
Beni ağlattı acı, her defasında beste yaktırdı.
Felek kimi eşsiz yarattı, sebepsiz değil.
Güneşi yere batırmak için belki yüksek eyledi.
Eceli gece boyu en sonunda selamete erdirdi.
Zamanın padişahlarını gör yanıma münasip diyerek,
Ruhum gibi doğru yolda olan, ferzin (vezir) gibi eğri yolu tercih eyledi.
Bakar mı diye Mahzun gönlüm çok intizar²⁹⁵ eyledi,
Elhamdülillah, kirpiklerin beklediğimi bana nasip eyledi.*

Bu gazelde mânâ, enfes söz sanatları yardımıyla mükemmel bir şekilde ifade edilmiştir.

8. Adinemuhammed Maden

Adinemuhammed Avazmuhammedoğlu Maden (1761-1838), eserleri 18. ve 19. yüzyıl Hokan ve Nemengân edebî muhitinden nasibini almış olup devrine yön veren usta bir şairdir. Adinemuhammed, Pungan yakınlarındaki Pangaz köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir.²⁹⁶

Devrin âlim ve faziletli kişilerinden olan Muhammed Kasanî'den tahsil görmüş. 10-12 yaşlarında şiir yazmaya başlamıştır. Özbekçe ve Tacikçe şiirlerinde "Maden" mahlasını kullanmış. Şair olarak ünü payitahta kadar

²⁹⁵Bekleme, gözleme.

²⁹⁶Halilbekov, A., a.g.e., s.43.

gitmiş, hanın sarayına çağrılmışsa da bir şiirinde: “Şähärgä özüm sığsam häm, äğu-fiğänim sığmaydı.” (Bedenim şehre sığsa da ahu figanım²⁹⁷ sınıyordu) demiştir.²⁹⁸Fazlî “Mecmuâ-i Şâirân”da Maden’in belagatini ve ustalığını heyecanla ve kıvançla şu şekilde anlatmıştır:

*Çü Ma’dän bā gävähäri tärâzi büväd...
Büväd Ma’dän ân kâni gänç-i suxän...*

Tercüme:

*Ma’dän gävähärni ölçäş üçün tärâzidir...
Ma’dän söz xazinäsining kânidir...*

Anlamı:

*Maden, inciyi ölçmek için bir terazidir...
Maden söz hazinesinin esas kanıdır...*

Âlim A.Kayyumov ise, Maden için şöyle demiştir:

“Maden, avam içinde yetişmiş bir şair olarak ömrünün sonuna kadar halk ile hemhal olmuş ve halk için birçok eser yazmış, halkın fikir ve duygularına, kaygı ve elemelerine tercüman olmuştur.”²⁹⁹

Şairin “Ya Rab” muhammesindeki mısralar bütün mazlumların ahının da açık bir ifadesi şeklindedir:

*Fäläk vâcun, zamân ähli zäbun, şâh iltifâti käm,
Tänim mäcruh, hicrân xançäri dil çäkina märhäm,
Mäqänim kâxi mähnät, hämdämim-âhu, räfiqim-ğam,
Nä ma’qulä müqärrär mäzräm rizqım üzä mahräm,
Maişät âzu, munçä häm ferāvân olmasun, yâ Râb.*

Anlamı:

*Felek ters, zaman kötü, padişah iltifatı az,
Bedenim yaralı, hicran hançeri gönül yarasına merhem,
Mekânım mihnet dağı, dert arkadaşım ahu figan, yoldaşım gam,
Ne bereketim üzere kararlı ebedîdir mahremim,*

²⁹⁷Ah u Figan: İneleme, feryat, haykırış.

²⁹⁸Halilbekov, A., a.g.e., s.44.

²⁹⁹Kayyumov, Aziz, a.g.e., s.44.

Haz ve eğlence bu kadar da az yaşanmış olmasın, Ya Rab.

Maden'in edebî mirası çeşitli konu ve türlerdeki şiirlerden oluşmaktadır. Şairin divanı sevgi, sadakat konulu gazel, müsemma ve içtimaî konulardaki şiirler, hiciv türündeki eserler ve kasidelerden teşekküldür. Söz konusu divan günümüze kadar gelmiştir.

1966 senesinde Düşünbe'de şairin "Seçkin Şiirler" adı altında şiirleri basılmış. A. Kayyumov'un "Hokan Edebî Muhiti" monografisinde "Özbek Edebiyatı Tarihi" adlı 5 ciltten oluşan kitabın 4.cildinde (1978) Maden ilgili geniş bir bilgi verilmiştir. B.Adullayev'in "Özbek Edebiyatı Tarihi" (2 kitap) ders kitabında (1974-1980) Maden'in hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.³⁰⁰Sonuç olarak Maden, Özbek ve Tacik edebiyatı gelişimine büyük hizmet etmiş önemli bir şairdir.

9. Muhammed Şerif Gülhanî:

Muhammed Şerif Gülhanî, 18. yy. sonu ve 19. yy. başlarındaki Özbek edebiyatının büyük temsilcilerinden biri olup hiciv ve darbul meselci bir şairdir.

Üzülerek belirtmeliyiz ki, Gülhanî hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Türkiye'de, Janos Eckmann'ın kaleme aldığı ve "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten"de, "Çağatay Edebiyatının Son Devri" adıyla yayınlanan makale ile geçtiğimiz yıllarda yayımlanan "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi"³⁰¹ adlı eserin 15. cildinde yer alan "Gülhaniy" maddesi dışında Muhammed Şerif Gülhanî'den bahseden bir kaynağa rastlanmamıştır.³⁰²Özbekistan'da ise pek çok kaynakta ismi geçmektedir.

Masal türündeki meşhur "Darbü'l Mesel" (Zarbü'l Mesel) adlı eseri, Özbek nesir türünün nadir eserlerinden olup Kokan hanı Emir Ömer Han (1810-1822)'in teşebbüsü ve tavsiyesi ile yazılmıştır.³⁰³

Muhammed Şerif Gülhanî'nin gençlik yılları Nemengân'da geçmiştir. Fazlî "Mecmuâ-i Şâirân"da onun Kûhistanlı olduğunu söylemiştir. Karî Rahmetullah Vâzih'in "Tühfetü'l Ahabb fi Tezkiretü'l Ashâb"³⁰⁴ adlı

³⁰⁰Kayyumov, Aziz, *a.g.e.*, s.44.

³⁰¹*Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 14, 15, [TDTEA 14, 15], (2000), Özbek Edebiyatı I-II, (Nevzat Köseoğlu), KB Yay., Ankara, ss.151, 152.

³⁰²Toker, Mustafa, *Gülhanî; Darbü'l Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri*, Türkiye Araştırmaları Dergisi, s.61.

³⁰³İsabayeveva, Gülşen, *a.g.e.*, s.51.

³⁰⁴Ashap Tezkiresindeki Armağanlar.

tezkiresinde aslen Nemengânlı olarak ifade edilmişti.³⁰⁵ J.Ecmann ise, onun Karategin’de doğduğunu, genç yaşlardayken Semerkand’a, oradan da Nemengân’a gittiğini, bir müddet Nemengân medresesinde okuduktan sonra, malî sebepler yüzünden Hokand’a gelip Ömer Han’ın nökeri (hizmetli) olduğunu kaydetmektedir.³⁰⁶

Gülhanî’yi 18. yüzyılın 70’li yıllarında doğmuş biri olarak tahmin ediyoruz, diyen Akademisyen V.A.Abdullayev “Özbek Edebiyatı Tarihi” ders kitabının 2. cildinde (1980) kendine has üslubuyla onun edebî faaliyetlerinin başladığı Nemengân medreselerinden sonraki eğitim sürecini ele almıştır.

Elbette, Muhammed Şerifi’nin de önceki şiirleri medreselerdeki şiir ehilleri ve şehirdeki şairler tarafından düzenlemeden geçmiştir. Şair, hazırcevaplığı ve hiciv şiirleri sayesinde diğer ülkelerde büyük bir şöhrete sahibi olmuştur. Fazlî’nin tezkiresinde Mudammed Şerifi’nin “Gülhanî” mahlasını alışına dair bahis aşağıdaki şekliyle izah edilmektedir.³⁰⁷

*Xushâ Gülxani şâiri pürfân âst,
Çi Gülxan, ki zebâtâr âz gülşân âst.
Zi devânäxoiyu âtäşfani,
Taxallus niqâdä bâ hud Gülxani.*

Anlamı:

*Gülhanî ki cihan şairidir.
Gülhanî bağının mis kokusudur.
Divaneler, ateşe inananlar içinde,
Gülhani gibisine denk isim yoktur.*

Ayrıca hamam ateşçiliği yaptığı için de “Gülhanî” mahlasını aldığı ifade edilmektedir.³⁰⁸ Şair hamam ateşçiliği yaptığına göre aslında mahlasının “Gülhanî” değil, “Külhanî” olması gerekmektedir. Ancak genel olarak Gülhanî mahlası kullanıldığı için “Gülhanî” denilmektedir. Şiirde de görüleceği üzere şairin divaneliği, idealistliği, yetenekliliği ve keskin fikirleri sebebiyle “Gülhanî” mahlasını aldığı ifade edilmektedir. Hokan’a giderek bir dönem sipahi olmuş. Ancak hayatı zorluklarla geçmiş ve ömrünün son zamanlarını kendi köyünde geçirmiştir.

³⁰⁵ Halilbekov, A., a.g.e., s.44.

³⁰⁶ Ecmann, J., *Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten (1964), ss. 135.

³⁰⁷ Halilbekov, A., a.g.e., s.45.

³⁰⁸ *Özbek Edebiyatı Tarihi*, (1978), a.g.e., s.126.

Bazı kaynaklarda, Muhammed Alihan Gülhanî'nin Yeni Kurgan'a hâkim olarak tayin etme bahanesiyle Nemengân hâkiminin yanına getirilerek burada öldürdüğü ifade edilmektedir.³⁰⁹ Ancak bu rivayetin hangi kaynaktan geçtiği ile ilgili kesin bir kaynak belirtilmediği için, edebiyat ve tarih araştırmacıları bu hikâyeyi, Gülhânî'nin ölümüyle ilgili olarak anlatılan rivayetlerden birisi diye kabul etmişlerdir.³¹⁰

Bunların dışında Âvazmuhammed Attâr'ın "Tarîh-î Cihânnümâ" adlı eseri de en eski ve önemli kaynaklardandır. Daha yakın zamanlarda hazırlanmış olan F. İshakov'un "Gülhâniy-Zarbulmesel" (Taşkent, 1958), "Gülhâniy ve Uning Zarbulmesel Eseri" (Taşkent 1972), "Mektepte Gülhâniy İcadını Örgeniş" (Taşkent, 1986) adlı eserler ile M. Kaşyanov'un "Zarbul Mesel Eserining Bediiy Hususiyetleri" (Taşkent, 1974) adlı eseri ve M. Kaşmakov'un Şark Yıldızı adlı dergisinin 1. sayısında 1991 yılında yayımlanan "Mulla Gulhâniy" adlı makalesi sayılabilir.³¹¹ Şairin 12 gazel ve 1 kasidesi "Mecmuâ-i Şâirân" vasıtasıyla günümüze gelmiştir. Onun şöhret bulmasını sağlayan Darbu'l-Mesel adlı eseri hakkında "Özbek Edebiyatı Tarihi" adlı eserde şu bilgiler verilmektedir:

Darbu'l-Mesel'in bugün 6 yazma ve 10'dan fazla basma nüshası bilinmektedir. Elyazması nüshalardan birisi (daha eski ve tam olanı), Babür Andican Eyalet Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Bu nüsha 80 varaklı küçük bir mecmua içerisinde olup H.1272/M.1855'te istinsah edilmiştir. Gafur Gulam Hokant Edebiyat Müzesinde eserin 3 elyazma ve birçok basma nüshası bulunmaktadır. Burada muhafaza edilen elyazmalarından 1068 envanter numaralı nüsha, H.1288/M.1871 yılında Andican'da Molla Abdülkayyûm tarafından istinsah edilmiştir. Bu el yazmada eserin giriş bölümüne ait olan ilk varak yoktur. Eserin Hokant nüshalarından bir diğeri, 1052 envanter numarasıyla kayıtlı bir mecmua içerisinde. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmeyen bu nüshanın giriş kısmı yoktur. 1024 numaralı 3. nüsha; hacmi dil özellikleri ve kenar çizgileri bakımından 1052 numaralı nüshaya benzemektedir. Ancak söz konusu nüshanın sonunda 1290 tarihi yazılıdır.³¹²

Eserin 2 adet yazma nüshası A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat İlmî Araştırmalar Enstitüsü bilim adamlarından merhum Büyük Kerimiy'nin elinde olduğu bilinmesine rağmen, bu nüsha şimdiye dek bulunamamıştır. Ancak nüshanın özellikleri hakkında, Kerimiy'nin yapmış olduğu tenkitli metin vasıtasıyla tam bilgi sahibi olmak mümkündür. Buna göre, Kerimiy'deki

³⁰⁹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.45.

³¹⁰Toker, Mustafa, *a.g.e.*, s.62.

³¹¹Toker, Mustafa, *a.g.e.*, s.61.

³¹²Özbek Edebiyatı Tarihi, *a.g.e.*, ss.138-139.

yazmalardan biri H.1299/M.1882 tarihinde istinsah edilmiş olup oldukça geniş ve tam bir nüsha görünümündedir. Bu nüshada yer alan Muhammed Kâsım ile ilgili hikâye, diğer nüshaların hiçbirisinde yoktur. Uzun bir metin olan bu hikâyenin esere sonradan eklendiği açıktır. Bu yüzden orijinal nüsha olması mümkün değildir. Öteki nüshanın müstensihisi olmamakla birlikte, Andican nüshasında benzetildiği görülmektedir.³¹³

Darbü'l Mesel'in yazma nüshaları dışında, basma nüshaları da vardır. Eserin kitap halinde basılması 1890 yılında başlar. İlk baskı, N.P. Ostroumov tarafından Kazan Üniversitesi Basımevinde yapılır. 2. baskısı, 1896'da, Taşkent'te F. Breydenbah Basımevinde gerçekleşir. Bu baskının kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kazan baskısının hangi kaynağa dayanılarak basıldığı belli olmamasına rağmen, Taşkent baskısının Kazan baskısından yararlanılarak yapıldığı açıktır. 1903 yılında eserin 3. baskısı İ'in Basımevinde yapılır. Eser, 1904 yılından itibaren kuşların kendi aralarında konuşmalarını tasvir eden resimlerle basılmaya başlar ve sonraki bazı baskılara da bu resimler alınır.³¹⁴

Gülhanî, eserine 400 darb-ı mesel aldığını ifade etmiştir. Bu darb-ı mesellerin çoğunluğu, Türkçe olmakla birlikte Farsça (Yazar, Tacik ifadesini kullanmıştır.) olanlarına da oldukça fazla yer vermiştir. Bugünkü atasözü kavramını karşılayan darb-ı meseller yanında, söyleyeni belli olan ve özellikle Sûfî Allahyâr'dan alınan manzum ve mensur vecizelere de eserde sık sık yer verilmiştir.³¹⁵ Gülhanî, darb-ı meselleri listeler halinde değil, kuşlar esas alınarak ana hikâye ve bu hikâye çevresinde dönen ara hikâyeler şeklinde yazmıştır. Bu hikâye, ana kahramanlardan Bayoğlu ve onun güzel kızı, Yafalakuş ve onun oğlu ile Körkuş etrafında dönmektedir.

10. Babarrahim Meşreb

Babarrahim Meşreb, dönemin önemli âlimi, büyük mütefekkeri, zeki bir bilim adamı, halk sever, halkın sıkıntılarını, ümitlerini, istek ve arzularını dile getiren bir şair, yüksek istidat sahibi usta bir kalemdir.³¹⁶

Meşreb'in hayatı hakkındaki verilere, şairin eserlerinin esas bölümü hakkında bilgi veren "Kıssa-i Meşreb"³¹⁷ ve "Eşani Şah Meşreb-i Divane-i Nemengâni"³¹⁸ gibi menkıbe ve kıssalarından ulaşabilmekteyiz. Halk destanları

³¹³Özbek Edebiyatı Tarihi, *a.g.e.*, ss.138-139.

³¹⁴Özbek Edebiyatı Tarihi, *a.g.e.*, s.139.

³¹⁵Toker, Mustafa, *a.g.e.*, s.66.

³¹⁶Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.45.

³¹⁷Meşreb Kıssası.

³¹⁸İşan(Hoca) Şah Meşrebî Nemengâni Divanı.

ve kıssaları şeklinde yazılan, Meşreb'in kendisi hakkında rivayet ve hikâyelere yer veren, âşık şairin şiirlerini de bünyesinde bulunduran bu miras, halk arasında yer edinmiş ilgiyle okuna gelmiş, hanedanlar tarafından saraylarda, şehirlerde, gençlik ve yaşlılık dönemlerinde, mütalaa meclislerinde konuşulan bir eser olmuştur.

“Kıssa-i Meşreb”in taş basma usulüyle birçok kez baskısı yapılmış. 1922 senesinde Yezuvçi Neşriyatı tam anlamıyla neşretmiş. 19. yy. ve 20. yy. başlarında yazılan veya bir araya getirilen birçok beyaz ve mecmuaya Meşreb'in şiirlerinden numuneler getirilmiş. Daha sonraki yıllarda şairin yeni yeni gazel ve müsemmaları bulunarak gün yüzüne çıkarılmış ve gereken önem verilmiştir. 17. ve 19. yüzyıllarda yazılmış olan Muhammed Bade' Malehan'ın “Müzakirü'l Ashâb” adlı kitabında, “Tezkire-i Fahmiy”, “Müsevedden Abdüşükür Ziya”, “Tezkiretü'l Evliya Meczub Nemengânî”³¹⁹ gibi eserlerde Meşrebî'nin hayatı ve eserlerine dair bazı bilgiler verilmiş; şiirlerinden numuneler gösterilmiştir.³²⁰

Bilindiği üzere Meşreb, bir derviş olarak yaşamıştır. Onun bu özelliğini bilen tezkire yazarları bu yönüne daha fazla dikkat çekmişlerdir. Ancak Melehan Semerkandî'nin yazmış olduğu tezkirede şairin eserlerine daha fazla kıymet verilmiş ve yazdığı Farsça şiirlerden 29 beyitlik örnekler getirilmiştir.³²¹

Rus şarkiyatçısı N.S. Likaşın, şairin hayatı ve şiirlerini araştırmış, 1910 senesinde “Kıssa-i Meşreb”i Rusçaya tercüme etmiştir. Ayrıca tercümeye şerh ve dipnotlar düşmüştür. Profesör V.A. Vyatkin, şairin şiirlerinin kendine has özelliklerini araştırmıştır. Meşreb eserleri A.Fıtrat, İ.Müminov, İ.Sultanov, V.Abdullayev gibi büyük mütehasıs âlimler tarafından geniş çapta araştırılmaya tabi tutulmuştur. Özellikle, Profesör A.Abdugaffarov'un birçok ilmî çalışması Meşreb'i araştırmakla ilgili olmuştur.³²²

Şairin eserlerini bir araya getirerek neşretmede Özbek âlimlerinin büyük katkısı olduğu açıktır. 1958 senesinden 1990 senesine kadarki dönemlerde Meşreb'in şiir kitabı, 6 kez ve nazım biçimlerinin birçok şekliyle bir araya getirilmiştir. Şairin “Seçilmiş Şiirler”i Rusça basılmıştır. “Meşreb Kıssası” ve gazelleri Fransızcaya çevrilip 1993 yılında Paris'de basılarak yayınlanmıştır. Bazı edebiyat uzmanları, Meşreb'in ne zaman, nerede doğduğu ve dünya görüşü ile ilgili farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Bu bağlamda, Kızıl

³¹⁹Meczub Nemengânî'nin Evliyalar Tezkiresi.

³²⁰Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.46.

³²¹Bakınız: Semerkandî, Malehan, *Müzakirü'l Ashâb*, ÖZREA Şarkşinaslık El Yazmalar Kütüphanesi.

³²²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s. 45.

Özbekistan³²³ gazetesi 1959 senesinin 24 Mart tarihli sayısında “Meşreb Nemengânlı Değil Mi?” adlı bir makale kaleme alınmıştır. Makalede, Babarrahim Meşreb’in doğduğu şehrin Nemengân olduğu ve bu yüzden adının Meşreb Nemengânî şeklinde bilindiği kaynaklar dâhilinde ifade edilmiştir.³²⁴

A.Abdulgafurov, Meşreb’in “Seçilmiş Eserler”ine yazmış olduğu söz başında, “Meşreb Biyografisinin Bazı Noktaları” (1978) çalışmasında, “Babarrahim Meşreb” araştırmasında (1979) ve “Meşreb Ne zaman Doğmuş” makalesinde (1980) şairin doğmuş olduğu sene ve yer hakkında, kaynaklar esasında ilmî bilgiler vererek gün yüzüne çıkarmıştır.³²⁵ 1889 yılında, Türkistan Vilayeti gazetesinin de birçok sayısında (26, 28, 29, 34, 39) “Kıssa” materyalleri esasında Meşreb divanı ile ilgili araştırmalar yayımlanmıştır.³²⁶ Meşreb’in doğmuş olduğu şehrin Malehan’ın tezkiresinde yanlış ifade edildiği ispat edilmiş. Bu yüzden şairin doğum yeri, yılı, şehir ya da köyü hakkındaki kaynaklara ve bilgilere kısmî sınırlandırma getirilmiştir. Meşrebî’nin,

*Nä mäläkmän, nä färişte, men häm âdäm nâslidin,
Men tävällüdi öşäl färzändi Nämängänimen.*

Anlamı:

*Ne meleğim ne de peri, âdem soyundanım,
Ben doğan o çocuk, Nemengânliyım.*

mısraları da onun hangi şehirde doğduğunu gösteren delillerdendir. Âlim İshakhan İbret, “Tarih-i Fergâna” adlı eserinde, şairin doğum yeriyle ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Evliya Meşrebî’nin evi ve doğmuş olduğu yer Nemengân’ın kırsal bir bölgesidir.”³²⁷

Babarrahim (Rahimbaba) Meşreb, M.1640/H.1050 yılında Nemengân şehrinde doğmuş ve babası Velibaba adında bir dokumacıdır. Şairin “Meşreb Kıssası”nda ne kadar temiz ve helal süt emmiş biri olarak dünyaya geldiği şu şekilde bir hikâye ile ifade edilmektedir:

³²³Şimdiki “Özbekistan Sesi”.

³²⁴Halilbekov, A., a.g.e., ss.46-47.

³²⁵Halilbekov, A., a.g.e., s.47.

³²⁶Özbek Edebiyatı Tarihi, C:3, a.g.e., s. 241.

³²⁷Halilbekov, A., a.g.e., s.47.

“Bir gün Meşreb’in annesi iki top ip alarak nafaka için pazara gitmiştir. Pazarda gezerken görür ki iki tane üzüm yere düşer. Hemen eğilerek yere düşen üzümleri alır ve ağzına atar. Bu yerler pazarcıların üzüm sattığı yerlerdir. Annesi, üzümü yedikten sonra henüz yürümeye başlamıştı ki birden bir ses yükselir: Ey anneciğim, Allah’tan korkmaz, kuldan utanmaz mısın, hakkını nasıl ödersin yediğinin? Eğer bu üzümün hakkını ödemezsen karnından düşeceğim, der.”³²⁸

Meşreb gençliği süresince derviş gibi bir yaşam sürmüş olmasından dolayı yazmış olduğu divan, “Divâne-i Meşreb”, “Meşreb-i Divâne” şeklinde meşhur olmuştur. Onun “divaneliğine” Halilbekov şu şekilde bir açıklama getirmektedir:

“Peki, tam olarak neden divane adını almıştır, şöyle ki; şair sadece mecnun bir adam değildi. Bilindiği üzere ruhu tasavvufi bir aşkla yanmış ve Allah aşkı ile nefsinin yok edebilmiş kişilere ‘divane’ deniliyordu. Meşreb, işte tam da böyle bir divane olarak biliniyordu.”³²⁹

Şair, İdrak sahibi, zeki bir çocuk olarak yetişmiş, keskin zekâsı, atikliği ile okuldaki hocası ve üstadı Molla Bazar Ahund’u hayrete düşürmüştür. Dinî bilgilere, Arapça ve Farsçaya sağlam bir şekilde vakıf olmuştu. Meşrebî’nin tasavvufi ilimlerine olan derin ilgi ve alakasını gözlemleyen Molla Bazar Ahund, onu meşhur Eşan Afak Hoca’nın huzuruna -Kaşgar’a- göndermiş ve yedi yıl hocanın hizmetinde kalmıştır. Burada geçirdiği yıllar onun için bir imtihan niteliğinde olmuş ve dirayetli olmaya gayret göstermekle geçmiştir.

Şairin daha sonraki hayatı çeşitli şehirlerde derbeder bir yaşam sürerek devam etmiş, Kaşgar, Yârkent, Hocend daha sonra yine Kaşgar, Taşkent, Oş gibi şehirlerde bulunmuştur. Babarahim, babasından genç yaşta yetim kalmış ancak annesi daha uzun bir ömür sürmüştür. 1673 yılında Nemeğan’a -annesinin yanına- döndüğü sırada hasta annesi oğlunu gördüğüne şükürler edip gözlerini dünyaya yummuştur. Çok sevdiği, merhametli annesinden ayrılan ve kimsesiz kalan Meşreb, şehirden bir daha ayrılmış. Ömrünü çeşitli ülkelerde misafir olarak geçirmiş: Hocend, Semerkant, Taşkent, Türkistan, Buhara gibi şehirlerinde bulunarak daha sonra Hindistan ve Orta Doğu gibi yabancı memleketlere gitmiştir:

*Dili, tığı sitâmdin pârâ bolgân xalqni kördüm,
Teni dârdü âlämdin yârâ bolgân xalqni kördüm.*

³²⁸Halilbekov, A., a.g.e., s.47.

³²⁹Halilbekov, A., a.g.e., ss.47-48.

Anlamı:

*Gönlü, dili sitemden pare olan halkı gördüm,
Canı derdi elemden yara olan halkı gördüm.*

Bütün şehir, köy ve vilayetleri adeta bir seyyah gibi gezen yoksulluğu bütün dünyaya âyan olan şair, halk adamı, şefkat ve ihlâs sahibi gibi sıfatlarla onore edilmiştir. Elbette ki her dönemde birçok şairin olduğu gibi Meşreb'in de dış görünüşüne ve suretine değer biçen bir sınıf olmuştur. İşte bu sınıfın fitnesinden ve içtimaî-siyasî sebeplerden ötürü M.1711/H.1123 senesinde Belh hâkimi Makmüdbî'nin hükmü ile Kunduz'de darağacına asılarak elim bir şekilde öldürülmüştür. Meşreb bu noktada Âlim Mansur-i Hallaç ile aynı kaderi paylaşmıştır:

*Mänsuri Hallâcdek içib şarâbi äntaxur,
Çarx urib yığläb türürmen uşbu däm dâr âstide.*

Anlamı:

*Mansur-i Hallac gibi içerek intihar şarabı (aşk-ı şarabı).
Yanarak ağlayıp duruyorum, şu dem darağacı altında.*

Bilinmektedir ki, “Mansur-u Hallaç”, Meşreb'in şiirlerinde sıkça rastlanan bir isimdir. Hallaç'ın görüşlerinin ve hayat hikâyesinin de Meşreb'i derinden etkilediği çok açıktır. Hallaç onun için “aşk, sıdk, vahdet ve kemâlin” sembolüdür. Cezbe, enel-hak, şehid-i aşk olmak isteği, Meşreb'i Hallac'a daha da yakınlaştırmıştır. Meşreb'in de şiirlerinde görüleceği üzere “kan”, “kanlı libasım”, “kan dökmek”, “kanlı pırahan” gibi tasavvufî söylemler Hallaç Mansur'dan sonra daha da yaygınlaşmıştır.³³⁰ Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki Özbekistan ve Türkistan şairlerinin çoğu kaçınılmaz olarak birbirinden etkilenmişlerdir. Örneğin söz konusu sanatçıların çoğu Mevlâna Rûmî'den etkilenmiş ve bu etkileşimi şiirlerine de yansıtmışlardır.³³¹

Kıssa-i Meşreb'deki tarihî rivayet ve hikâyeler, Orta Asya halklarının eski folklorik geleneklerine göre oluşturulmuştur. Şiir okurları ya halk arasında eskiden söylenmiş meşhur hikâyeleri Meşreb ile ilgili olmak üzere yeniden yapılandırmış, ya da şairin mucizevî hayatını (ateşte yanmadığı, Hazreti Hızır ile görüştüğü, su altında çok süre kaldığı, kaderi tabir ettiği vs.) betimleyen halkın mitolojik tahayyüllerinden faydalanmışlardır. Bunun yanında Meşreb

³³⁰Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1995, s.299.

³³¹*Tezkiretü'l Evliya*, Meczub Nemengânî, ÖZRF A Şİ El Yazma Eserler Kütüphanesi, No:2662, 53 (6).

hakkındaki rivayetlere bazı dinî hikâye ve motifler de bağlanmıştır. Molla Bazar Ahund ile Meşreb arasındaki konuşmaya ayrılan bölüm şu şekilde oluşturulmuştur:

Kıssa odur ki, Molla Bazar Ahund Meşreb'den âşıkane kelimeleri duyunca “aferin” der ve Meşreb için dua eder. Daha sonra şöyle devam eder: “Ey oğlum, atan ve ananın hizmetinde ol!” Şah Meşreb cevap verir: “Aşığın atası ve anası olmaz ki, Ahund’um. Sizden bir soracağım, eğer cevaplarsınız atam ve ananın hizmetinde olacağım.” Ahund: “Sor!” der. Meşreb: “O günde ki Allah-u Teâlâ, Hazreti Âdem Aleyhisselâm’ı öz gücü ve kemaliyle yarattı ve yere indirdi, o an Âdem (a.s.): ‘Benden olan evlatlarımı yaratıp, onlarla dünyayı dolduracaksın. Öyleyse bana onarların ruhlarını göster.’ dedi. Allah-u Teâlâ’dan ses geldi: ‘Ey Âdem, sağ eline bak!’ Hazreti Âdem baktı ve tamamen beyaza bürünmüş ruhları gördü: ‘Ey Allah’ım, bunlar kim?’ dedi. Allahu Telâlâ’dan: ‘Ey Âdem, bunlar senin Salih evlatlarının ruhlarıdır!’ diye işitildi. Yine Allah buyurdu ki: ‘Ey Âdem sol eline bak!’ Hazreti Âdem baktı ve tamamen karaya bürünmüş ruhları gördü ve dedi: ‘Ey Allah’ım, bunlar kim?’ Ses geldi: ‘Ey Âdem, bunlar senin kâfir evlatlarının ruhlarıdır.’ İşte, ey Ahund’um, benim ruhum hangi taraftadır? Sağda mı, yoksa solda mıdır? Eğer gerçekten sağ tarafta olursa, ben ferahlayacağım ve sabah akşam anam ve babamın hizmetinde olacağım!”³³²

Hiz. Âdem (a.s.) hakkındaki bu kıssa belirli değişikliklere uğrayarak dünyadaki iyi ve kötü insanların yaratılması, sağ sol, beyaz kara, iyilik kötülük düşüncelerinin anlamını betimlemeye hizmet etmiştir. Öykü, Meşreb’in aklını, fikir sahibi olduğunu açık bir şekilde göstermek amacıyla verilmiştir. “Meşreb Kıssası”nda insanın yaratılışı hakkındaki en eski rivayetlerde edebî niteliğini de bu şekilde taşınmıştır. Hikâye ediliyor ki, Allah, Âdem’i topraktan yaratmış. Bu yüzdendir ki Yarkent vilayetinin şahane yatağını kirleten valiye Meşreb: “Sen neyden yaratılmışsın?” diye sorduğunda, o: “Topraktan!” diye cevap verince Meşreb: “Öyle ise kendi vücuduna ar eder misin?” diye başka bir soru yöneltmiştir. Toprağın mitolojik önemini yüceltmek tasavvuf felsefesinin en önemli konularından biridir. Tasavvuf ilmine göre, toprak-mütevazılık, fukaralık ve büyük insan vücudunun simgesidir.

Şair Ahmed Yesevî hikmetlerinin birinde “Başım toprak, kendim toprak, cismim toprak, Hakk’a kavuşacağım, ruhum sabırsız.” diye kendini ifade etmiştir. Meşreb’in hayalindeki insan cismi, Allah’ın sevgisinden yaratıldığı

³³² *Kıssa-i Meşreb*, Haz. Ref’iddin, Seyfiddin; Muhammed Yakub Selimoğlu; Şerefhan Cemalhanoglu, Halk Kitapları, T., 1992. s.4.

için şaire göre Müslümanların toprağı kirletmesi kendi vücudunu haram etmesine ve kirletmesine denktir. “Meşreb Kıssası” rivayetlerinde hikâye edilir ki: “Şair salıncağın bir ucunu kendi boynuna, diğer ucuna köpeklerin boynuna bağlayarak padişahın hizmetine gitmiştir.” İlginç olan nokta şudur: Meşreb, Mahmud Katağan’ın pişirtmiş olduğu yemeğı kendisi yemiyor, köpeğine uzatıyordu. Şairin bu davranışı, hayvan sevgisi, vefa simgesi olmasıyla birlikte benzer diğer bir rivayet de şöyledir:

Şah Meşreb yola çıkmak için Lengar meydanına gider. O anda görür ki bir çoban koyun güdüyordur. Şah meşreb seslenir: “Ey çoban, pirini biliyor musun?” Çoban: “Bilmiyorum.” Şah Meşreb: “Eğer senin pirini söylersem, bana ne verirsin?” Çoban: “Bu koyunlar başka birine aittir. Benim sana verecek hiçbir şeyim yoktur.” Meşreb: “Öyle ise bu köpeğini ver, ben de sana pirinin kim olduğunu söyleyeyim.” Çoban çaresizce köpeğini verir. Daha sonra Şah Meşreb Ashab-ı Keyf’in ismini birer birer sayar. Ve: “Ey güzel hayvan şimdi benim ol” der.³³³

Söz konusu rivayetin Kur’ân’daki Kehf Sûresi’ndeki olaylarla da ilişkili olduğu görülmektedir. Söz konusu vakıa, Harezm’den derlenip alınan bir diğer rivayette de şöyle ifade edilir:

Eski zamanlarda “Dekki Yunus” adına bir padişah yaşarmış. Bir gün huzuruna dinsiz bir derviş gelip onu inancından vazgeçirerek başka bir kabul etmeye ikna etmiş. Oğlunu da bu yola getirmeye çalışan padişah, şehzade tarafından reddedilmiş. Şehzade yakın dostları ile 6 kişi şehirden ayrılırlar. Yolda bir çobanla karşılaşılır. Genç çoban da olanlardan haberdar olur ve üzülür. Kaçaklarla birlikte gitmeye karar verir. Bir de köpeğı vardır, o da gençlere katılır. Bunları gören gençler bu köpek bizi satmasın diye kuşkulanırlar ve köpeğı kovmaya çalışırlar. O an köpek dile gelir, insan gibi güzel bir şekilde konuşmaya başlar: “Ey Müslümanlar kötülük yapmayacağım, lütfen beni kovmayın.” Bunu duyup hayret eden gençler köpeğı de alıp yollarına devam ederler ve bir dağa gelirler. Dağda bir mağara vardır bu 7 genç köpeğı de alarak bu mağaraya girer, mağaranın ağzını taşlarla kapatarak saklanırlar. İşte burada tam bin yıl uyurlar. Bin yıl sonra uyanıp dışarı çıkar ve bakarlar ki “Dekki Yunus” çoktan vefat etmiş ondan sonra birkaç sultan dahi gelmiş geçmiştir. Bunu gören 7 genç tekrar mağaraya geri girer ve uyumaya devam ederler. Artık onlar kıyamet gününe kadar uyuyacaklardır.³³⁴

³³³ *Kıssa-i Meşreb, a.g.e., s.5.*

³³⁴ *Kıssa-i Meşreb, a.g.e., s.5.*

Bu rivayet, çeşitli biçimlerde Orta Asya halkları arasında yayılmış olup çok eski kaynaklara dayanmaktadır. Hatta Ebu Reyhan Berunî, “Eski Nesillerden Kalan Miraslar” adlı eserinde Suriye halk takvimine göre kutlanan bayramlar hakkında bilgi verirken “Tiştriya ayının 5. Günü Efes şehri yakınındaki mağarada uyuyan evliyalar anılır.” diye not düşmüştür. Bu bilgiye göre, rivayet 3. ve 4. yüzyıllarda Küçük Asya halkları folklorunda yaratılmış ve ilk Suriye Hıristiyan edebiyatında geçmiştir. Daha sonra Müslüman kaynaklarında da verilmeye başlamıştır. “Dekki Yunus” adı ile ünlenen efsanevî hükümdarın MÖ 201-251 yılları arasında yaşayan Rum imparatoru Kay Messi Kuint Troya-Dessi olduğu hakkında da kaynaklar vardır.

“Efes şehrinde yaşayan 7 genç ‘Dessi’ denilen zalim hükümdardan kaçarken dağda koyun otlatan çobanla karşılaşmışlar. Bir süre sonra çobanda köpeği ile onlara katılmış. Hepsi dağdaki mağarada saklanarak 300 yıl uyumuşlar. 300 yıl geçtikten sonra uyanan gençler, Yamlihan’ı ekmek getirmek için şehre göndermişler. Çarşıda ekmek satan esnaf, Yamlihan’ın verdiği paralarda 300 yıl önce ölen hükümdar Dessi’nin resmini görünce şaşırılmış. Dessi’den kalan paraları getiren gencin başından geçenleri duyan insanlar 7 gence evliya diye sığınmışlardır.”³³⁵

Divan-ı Meşreb”deki şiirleri amaç ve hususiyetlerine göre üç gruba ayırmak mümkündür: İsyankâr şiirler (Meşreb’in feodal yöneticileri tenkit ettiği halkçı şiirler), aşk şiirleri ve sofiyane şiirler.

Meşreb Nemengânî iki dilde de yani Özbekçe ve Farsça eserler vermiş değerli bir yazardır.³³⁶Öyle ki Cüzânî’ye göre, Türkçe bilmeyen kâtipler tarafından Farsça şiirleri Özbekçe şiirlerine nazaran daha düzgün yazılmıştır.³³⁷Gerçekten de onun şiirleri Türkçe şiirlerine göre daha az değişmiştir. Söz konusu şiirlerin orijinali ile farklılık göstermesinin sebebi; muhtemelen, kâtiplerin terim anlamlarını hesaba katmadıkları kelimeler olmasından ya da kendi edebî zevk ve anlayışlarına göre yazmış olmalarındandır.

Meşreb, klâsik geleneği iyi bilen bir şairdir. Nitekim Doğu’nun önde gelen tüm şairlerinin mirasını ve tecrübesini öğrenmiştir. Söz konusu âlimlere birçok tahmis, tazmin ve nazire yazmışsa da taklitçi olmamıştır. Şiirlerinde kalplerde yer edinen ve bilinen karakterlerle ilgili yeni şeyler keşfetmiş kendi

³³⁵ *Kıssa-i Meşreb, a.g.e., ss. 5-6.*

³³⁶ Halilbekov, A., *a.g.e., s. 49.*

³³⁷ Cüzânî, A. Ş., *Tasavvuf ve İnsan, T., 2002, s.141.*

zevk ve coşkusu işlemeyi bilmiştir. Prof. A.Hayitmetov'un da dediği gibi: "Meşreb, Nevâî'den sonra en çok okunacak simadır."³³⁸

Şairin lirizm müfredatı gazel, müstezat, mürebbi, muhammes ve müseddeslerden ibarettir. Şiirlerinde Üstadı Afak Hoca'nın verdiği "Meşreb" mahlasını kullanmış ve bunla ilgili: "Değerli ve ulu hocam adıma 'Meşreb' demiştir." şeklinde bir açıklama getirmiştir. "Meşreb" kelimesi birçok anlama gelmektedir: Tabiat, Huy, alışkanlık, hâl, değer, nasip, gaye, fikir, şarap, mey³³⁹ vs.³⁴⁰

Meşreb şiirleri günümüze kadar şevkle okunup, yâd edilerek söylenegelmiştir. Çünkü bu şiirler gayet samimi ve tatlı bir üslup ile yazılmış, konuşma diline yakın, son derece sade, kıvrak, akıcı halk koşuklarıyla süslenerek kaleme alınmıştır:

*Hâr kişining dârdi bolsa yığlasun yâr âldide,
Qâlmasung ârmân yüräkdä, etsung izhâr âldide.*

*Men nälä qıley şâmu sähâr dâd eşigingdä,
Cânimni beräy, şoxı pârızâd, eşigingdä.*

*Tüşti sävdai muhabbât bâşimä,
Âr eter mârduim kelürgä qâşimä.*

*Ey mening nâzik nihâl, ârâmi cânim, qaydesen?
Bu köngil bostânide ğunçä dâhânim, qaydesen?*

Anlamı:

*Kimin derdi varsa ağlasın yâri önünde.
Kalmasın hasret yürekte, aşikâr eylesin yâri önünde.*

*Ben feryat edeyim, gece gündüz dertle kapında.
Canımı vereyim vefasız perinin kapısında.*

*Geldi sevdai muhabbet başıma.
Çekinir de gelmez o gözbebeğim yanıma.*

³³⁸Hayitmetov, A., *Hayatbahş Çeşme (Hayat Bağışlayan Çeşme)*, T., 1974, s.156; *Meşreb Lirizmi, Şarkı Yıldızı Yay.*, 1980.

³³⁹Vahdet Şarabı.

³⁴⁰Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.49.

*Ey benim nazlı goncam, canımın huzuru neredesin?
Bu gönül bahçesindeki gonca dudaklım neredesin?*

Bunun gibi gazel ve sade halk koşmaları büyük bir yankı uyandırmış ve yayılmıştır. Bunlar halk koşuklarına özgü Özbek millî motifleriyle bezenmiş. Bununla birlikte, Meşreb'in mısraları halk koşmalarında da geçmiştir.

*Mänäm dävânâi Mâşrâb
Cähân birlä işim bârmi?
Köngilni sängä bây berdim,
Mening aqlu xuşim bârmi?*

Anlamı:

*Ben bir Divane Meşreb,
Cihanla işim olur mu?
Gönlümü sende kaybettim,
Benim aklım olur mu?*

Şairin “Görmeye Geldim” redifli gazeli, gelin kapısındaki damadın yürek çarpıntısını ifade eden, bir düğün koşması olarak işlenmiştir. Halk koşmalarındaki ruhaniyet, samimiyet, akıcılık ve kıvraklık Meşreb'in şiirlerinin temel niteliklerindedir:

*Ey sänäm, gül-gül yänibsän, mäy içib raxşänmusen?
Bärq uradur ây yüzing, hay-hay, mâhi tâbänmusän?
Huş kelib bergil cävâbim, cânmusän, cânânmusän?
Şişei cânimgä tüşgän bir päri cävlänmusän?
Ârasing-änvar, xating-änbär, läbing-şahdu şäkär,
Pistâi xandändür âğzing, közlering bådâmi tar,*

Anlamı:

*Ey senem, gül gibi yandın, şarap içerek mutlu musun?
Parlıyor o yüzün, maşallah, yoksa gökte bir ay mısın?
Hoş gel de söyle can mısın canan mısın?
Yürek aynama konan bir peri cevelan³⁴¹ mısın?
Yüzün nur, kokun amber, dudağın şeker,
Fındık gibi gülen ağzın, bademdir gözlerin...*

³⁴¹Dolaşma, gidip, gelme.

Meşreb'in şiirleri, içerik ve şiirsellik açısından oldukça zengindir. Bu şiirlerin yüksek derece edebî istidatlar ile meydana getirilişi, his ve duyguların yoğunluğu, tekrar albenisi, kısa ve özlü oluşu, halkçılığı işlemesi, huzur ve coşku vermesi, pürüzsüzlüğü, ahenkli oluşu gibi nedenlerle dikkat çekiyordu.

Bunun birlikte şiirleri; çekmiş olduğu dünyevî elem ve sıkıntıları, duygu ve hisleri ifade etmesi ve duyguyu gönülden hissedebilen kişilerin hislerine tercüman olması bakımından önemseniyordu. Şairin mısralarına ilham olan dert muhtevası, aşk ateşi ve buna bağlı olan hissî duygular, ayrılık derdi, hicran elemi, kalp ağrısı ve huzursuzluk, beyitlerinde, *Kime anlatsam ağlar nazlı edanın derdine, / Düşmüştür gönlüme derdin, kime anlatsam, kime ağlasam. / Benim halimi eğer ki aşk ehli görse, kötü ağlayacaktır. / Eğer, derdi gamımdan zerrei âlem eylesem.* şeklinde nakış nakış işlenmiştir. Büyük Âlim Nevâî'nin tabirine göre: "Ki âlem hilkati ile birlikte söylenmiştir", muhteşem manevi kudret ve büyük ilahî güç niteliğinde söylenegelen bu kadim muhteva, Meşreb şiirinde ona özgü bir tarzda -meşrebane üslupla- terennüm edilmiştir. Şairin;

*Äğâr âşıqligim aytsâm, quyub cânu câhân örtär,
Bu işq sırrın bâyân qılsam, tâqı ul xânumân örtär.*

Anlamı:

*Eğer âşık olduğumu söylersem, yanarak canu cihanı yüklenirim,
Bu aşk sırrını söylersem, tok ve yoksul ağlayarak dünyadan geçerim.*

matla olan bu meşhur gazel, aşk derdinin mükemmelliğini, büyüklüğünü ve benzersiz kuvvetini temsil etmektedir. Bu tür şiirler aşk ve inanç çerçevesinde kaleme alınmış olup yukarıdaki beyitte ifade edilen aşk, son derece güçlüdür. O kadar güçlüdür ki "Bu aşk ateşinin kudreti, eğer gün yüzüne çıkacak olsaydı, bütün âlemi alevler içinde bırakırdı. Bu aşk o kadar büyük ve sıcaktır ki onun zerresi bir yüreğe düşerse o yüreği hıçkırıklar içinde takatsiz bırakır, yanıp tutuşturur, küle çevirirdi." şeklinde derin anlamlar yüklenerek ifade edilmiştir:

*Kişigä işq ötidin zärräye yetsä, bolur giryan,
Bolur besabr, betâqat, yüräk-bağrı çünân örtär.*

Anlamı:

*İnsana aşk ateşi dokunsa, giryan³⁴² olur,
Olur, sabırsız, kanaatsiz, yüreği yanan olur.*

³⁴² Ağlayan.

Gazelinin sonraki beyitleri ayrılık acısı ile yanan âşığın ahını, aşk derdiyle yanan yüreğin figanını ortaya koymaktadır:

*Nä qattıq ekän, cânâ, vilsâлиндin cüdâ bolmäy,
Meni âhim tütüniğä zâminu âsmân örtär.
Bu dârd ile harâb oldum, kelib hâlimni sormassen.
Ğaming başqa älâm başqa, yürekimni fiğân örtär.*

Anlamı:

*Ne zormuş cana özlediği yardan ayrılmak,
Benim ki ah oduma yer ve gök yanar.
Bu dert ile harap oldum, gelip bir halimi sormaz isen,
Dert başka, ilim bambaşka, yüreğimi hasret yakar.*

Aşk derdinin kudreti ve tesirinin her beyit sonrasında gittikçe güçlendiği görülmektedir. Âşık ahının alevi gökyüzünü yakacak kadar kuvvetlidir. Eğer mahşerde ah edersen, / Sonsuz Firdevs'e (cennet) varmaya kadirsindir, beyti bu âh'ı destekleyen bir başka beyittir:

*Bu Mâşrâb dârdini, cânâki, xeç kim başığa sâlma,
Âğâr mahşärgä âh ursan, bihişti câvidân örtär.*

Anlamı:

*Bu Meşreb derdi kimsenin başına gelmeye,
Eğer mahşerde ah edersen, sonsuz Firdevs'e varmaya kadirdir.*

Bu gazelde bâtinî³⁴³ aşk derdinin ifade edildiği de aşikârdır. Bâtini aşk derdi Meşreb'in şiir dünyasının bütününü oluşturmuştur. Bu aşk ateşi ve derdi ya doğrudan aşikâr semboller ile ya da dolaylı motiflerle ifade edilmiştir. Her iki durumda da tasavvur edilen en önemli şey “Allah'ın güzi cemalini ifade etmek” için çaba gösterilmiş ve vuslata olan özlem verilerek gerçek ve hakikate erişme derdi ile yanan âşığın gönül huzursuzluğu dile getirilmiştir:

*Ayting-ayting, bändäi hâliq özi bändäm desun,
Tâ özi bändäm demäy härgiz mükärräm bolmadim.*

Erurmen âşiqın, xalqı cähân derlär meni Mâşrâb,

³⁴³İç, dahilî, sır ve gerçeğe mensup ve müteallik.

Näçün kim mänzilimni säyâi pärvârdigâr ettim.

Anlamı:

*Söyleyin salih³⁴⁴ bir kul kendine kul desin,
Ki kendine kulum demedikçe, hiç mükerrem³⁴⁵ olmasın.*

*Aşığının ben, derler cihan halkı Meşreb bana,
Çünkü ben menzilimi yaratanın gölgesi eyledim.*

Şairin arifane gazelleri ve eserleri, dünyayı tasavvufî ruhta, kendine has felsefî ve edebî idrak ile ele alması bakımından ayrı bir yer tutmuştur. “Sıgmiyorum” redifli gazelini ele alacak olursak:

*Acâb mâcnun erurmân, dâşt ile sahrâğa sıgımamdur,
Dilim dâryâyı pürdür, mâvc urub dünyâğâ sıgımamdum.
Şäriat hâm, tariqat hâm, haqqat mendâdur mâvcud,
Çü sülâtânî äzâldürmân ki arş a'lâğa sıgımamdur.*

Anlamı:

*Farklı bir mecnunum ben, çöl ile sahraya sıgmiyorum,
Kalbim dolu deryadır, coşup dünyaya sıgmiyorum.
Şiir de, tarikat da, hakikat da mevcuttur bende,
Ezelden bir sultanım, arşı alaya sıgmiyorum.*

Şüphesiz, Meşreb, Özbek edebiyatındaki felsefî sofiyane yönelişin büyük temsilcilerindendir. Fakat yeri gelmişken söylememiz gerekir ki, Meşreb, şiirlerinde eskiden sadece dünyevî aşka değinmiş olsa da edebiyat uzmanları bunun aksini savunarak şairin lirizmindeki dünyevî aşkı tamamıyla reddettiğini ifade eden iddialar dile getirmişlerdir. Şair, şiirlerinde mecazî aşk ve ilahî aşkı uygun ve dengeli bir şekilde işlemiştir. Meşreb’in şiirleri, başından geçen kötü hatıra ve acılarını ifade eden bir “âh” ve bir sesleniştir. Nitekim şairin hayatı zulüm içindeki geçmiş. Adaletsizliğe ve haksızlığa baş eğmemiş, tüm bunlara karşı yaşam mücadelesi vermiştir. Kalbindeki bu coşkular şiirine de yansımış; şahsî ıstıraplarını, içtimaî huzursuzluklarla birlikte işlemiştir. Devran, onu: “Derde, eleme müptela.”, “Derdi çok, dert ortağı yok, düşmanı çok, talihi kötü.”, “Dünyaya gelerek incinip belaya giriftâr olan biri.” şeklinde tasvir etmiştir:

³⁴⁴Hayırlı.

³⁴⁵Saygı gören.

*Nä ğurbätlärni çekdim, çarxı bebünyâd, dâstindin.
 Tamâm xânimânim oldi çün bərbâd dâstindin.
 Mudâm mâtämdä qâldim, bolmadim dilşâd dâstindin.
 Hämä âbâd boldı, bolmadı âbâd dâstindin,
 Ki men här qayga bârsam, dâd etärmän, dâd dâstindin.*

*Bu meni râzi dilimni zâr bölğanlar bilir,
 Dârd körgänlär bilir, bemâr bolğanlar bilir.
 Ğussälär birlä dili äfgâr bolğanlar bilir,
 Yol arâ beraxnämâ bolgân kişidin dârd sorang.*

Anlamı:

*Ne gurbetler çektim, sonsuz olmayan dünya yüzünden.
 Bütün huzurum oldu berbat, oldu yüzünden.
 Daim yas içinde kaldım, olmadım dil şad yüzünden.
 Her şey abad³⁴⁶ oldu, olmadım ben abad yüzünden,
 Ki ben nereye gidersem, figan ederim, sitemlerim yüzünden.*

*Kalp gözümü benim acı çekenler bilir.
 Dert görenler, hasta olanlar bilir.
 Özlem ile zayıf düşenler bilir,
 Yol yürürken yalnızca mutsuz olandan dert sorun.*

Halkın içinden ve hakikî bir sanatkâr olan şair, halkın kederiyle yaşamış ve halkın ruhuyla eserler meydana getirmiştir. Nitekim sosyal ve siyasal krizin yoğun olduğu bir dönemde yaşamış, eserlerinde zamanın sitemini, toplumsal ve bireysel sorunları yansıtmış. Bu duyarlılığından ötürü, en sonunda ölüme mahkûm edilmiştir.³⁴⁷

Meşreb'in halkçılık ve halk sevgisiyle ele aldığı birçok eser tam olarak buna delalettir. Memleket meseleleri ve dertlerini kalben hissedenden ve bunları kendi derdi gibi görüp eserlerinde işleyen şair, halkçı yönüyle feryat etmiş, tüm bu sıkıntıları dile getirmiştir. Sivri bir dili olan, açık sözlü ve korkusuz biridir. Türlü sıkıntılardan dolayı ömrü eziyet ve zulüm içinde geçen halkın bu müşkül durumu onun yüreğini parçalamış. Bu yüzden tüm haksızlıklara açıkça karşı koyan eserler meydana getirmiştir. *Benim gibi perişanları gördüğümde çok ağlardım. / Kaderi kötü olan iyi anlar kaderi kötü olanın halinden,* gibi mısralar şairin halk ile dert ortağı olduğuna bir delildir.

³⁴⁶Ebed'ler, sonu olmayan zamanlar.

³⁴⁷Müntehab-üt Tevârih, ÖZRF A Şİ, El Yazma Eserler Kütüphanesi, No:1560, s.135.

Babarahim Meşreb, şiirlerinde ifade edilen başka bir muhteva da vatandan ayrı olma ve gurbet hasretidir. Şairin bizatihi kendisi devlet görevlilerinin daimî baskısı nedeniyle tüm ömrünü sıkıntı içinde, yersiz yurtsuz geçirmiş. Tam olarak gençlik yıllarını doğup büyüdüğü memleketinden çok uzakta Kaşgar'da, Hoten'de, Deşti'de acı ve zorluklar içinde geçirmiştir. Daha sonraları doğduğu şehir olan Nemengân'a annesinin yanına gitmişti ki burada da ağır bir musibetle karşılaşmış. Çok sevdiği annesi vefat etmiş ve öksüz kalmıştı. Kimsesiz şairin öksüz yüreği bu acıya dayanamayarak şöyle dile gelmiştir:

“En büyük şansızlığım bu dünya bahçesinde annemden ayrılarak yetim kalmamdır, ne yapsam olmaz şimdi, kırıldı kanadım. Şimdi Nemengân'a gitsem evim barkım, akrabam var mıdır?”³⁴⁸

Artık onun bahtına gurbet yazılmış, hayatını derbeder bir misafir gibi şehir şehir, yurt yurt dolaşarak geçirmiştir. Vatandan ayrı, garip kalan şairin bu yüreği vatan sevgisi ve hüznü ile kavrulmuştur:

*Bu müsâfir şâhridâ hâr dâm tütâşib yânâmân,
Hâr qayan bârsam bu kün yoldan adâşib bâramân.
Nâ âtâm bâr, nâ ânâm bâr, heç kişim yoqdur meni,
Hâr dârdü dâvârlarda zâru sârgârdânamân.*

Anlamı:

*Bu misafir şehrinde daima alev gibi yanıyorum,
Her nereye gitsem o gün yoldan yanlış gidiyorum.
Ne babam, ne de anam, hiç kimsem yoktur benim,
Her dert duvarında hasretle perişan yürüyorum.*

Şairin bu şiirlerin gönülden gönle sirayet etmesi ve yayılmasının en büyük sebebi halkın dertlerini, elem ve kederlerini, huzursuzluk ve musibetlerini bu şekilde dile getirmiş olmasındandır.

Yine Meşreb'in gazellerinin önemli ve kıymetli oluşu, halktan yana olması, içtimaî, felsefi fikirler ile insan ve hayata dair müşahedeler içermesi, maarifi ve ahlaki nasihatler bakımından zenginliği, hassas meselelere değinmesi, anlam ve içerik bakımından mükemmel olmasındandır. Bu özellikleriyle şair birçok sanatçıdan ayrılmıştır. Şiirleri maneviyat ve tasavvuf çevresi için manevi olgunluğun bir ölçüsü ve edebî ifadesi olmuştur. Gazellerinde “*Dikensiz gül sedefsizdir; meşakkatsiz bir hüner yoktur, nefsi*

³⁴⁸Halilbekov, A., a.g.e., s.53.

kırmayınca yâre kavuşulmaz. / Dilde mânâ yoksa hakikat ehliyim deme. / Ümitsizlik küfürdür dostlar, ümit etmek gerek! / Bil bu köhnemiş dünyada mahkeme-i ziyanını, örneklerinde olduğu gibi geçmişe dair hikmetler görmek mümkündür. Ayrıca birçok gazel ve muhammesini tamamen ilmî ve ahlaki konulara ayırmış. Halk sevgisini en önemli insanlık fazileti olarak ifade etmiştir. Şöyle ki:

*Maqâmi ğurbât ötigä ägär kirsäng, huzur tâpsäng,
Özing zährâba yutging, xalqı kâmigä şakkär tut.*

Anlamı:

*Gurbet makamının ateşine girersen, huzur bulursan eğer
Kendin zehir iç; ama halkın eline şeker tut...*

Bilinmektedir ki iyi ve kötü alışkanlıklar ile kötü ve iyi karakterler, insanoğlunun gençlik dönemlerinde şekillenmekte; fakat gençliğinden önceki dönemlerinde oluşmaya başlamaktadır. Şair de aynen bunu destekleyen bir ifadeyle, kişinin doğru yoldan gitmesini ve daha sonra olgunluğa erişmesini, insanın genç olduğu zamanlardaki gittiği yollara bağlamaktadır. Ona göre, kişi eğer doğru bir yolda değilse, kötü hasletler edindiği için tekrar düzelmesinin zor olduğunu ifade etmektedir:

*Yâşligindä yolgä kirgil, tâki tâpqaysän kâmâl,
Gär cärâhât köhnä bolğân, songra bemâlhäm kelur.*

Anlamı:

*Gençliğinde doğru yola gir, ta ki bulursun olgunluk,
Eğer yâran eskirse, merhem mi bulunmaz.*

Meşreb, vicdanlı insaflı, merhametli, saygıdeğer, hünerli ve adil kişileri; alçak gönüllü ve lütuf sahibi, adalet ve ilim sahiplerini çokça yücelterek haklarında samimi duygular içeren mısralar kaleme almıştır. Bu bakımdan uzun yıllar memleketinden uzakta, gurbette olan şairin, doğduğu şehre geldiğinde ve sevdiği dostlarını gördüğünde, hissettiği mutluluğu anlatmak adına yazdığı:

*Nämängän şähridin, dostlar, mening yârânlarım keldi,
Âtäm birlä ânämni bilguvçı mähmânlarım keldi.*

Anlamı:

*Nemengân şehrinden dostlar, benim yârenlerim geldi,
Babam ile anamı tanıyan misafirlerim geldi.*

bu matla ile başlayan gazeli son derece büyük öneme haizdir. Bu sevinç ifadesi yürekten gelenlerin satırlara dökülmüş hali ve hemşerilerini tasavvur eden eşsiz bir methiyedir:

*Şicâat bâbıda hər qaysı bir Rüstâmu Suxrâb,
Adâlât taxtigä mingän bu kün sultânlarım keldi.
Înâyatli, diyânätli yanä hâm mürşidi kâmil,
Hämä ârif, hämâ sâdıq, hämâ irfânlarım keldi.*

Anlamı:

*Yiğitlik babında her biri Rüstem, Sohrab,
Bugün adalet tahtına binen sultanlarım geldi.
Înayetli, alçak gönüllü, kâmil bir mürşit,
Hem arif, hem sadık, hem irfan sahibi dostlarım geldi.*

Kendisi de lütufkâr, alçak gönüllü, ârif ve mürşidi kâmil³⁴⁹olarak nitelendirilen halk şairi, yurttaşlarının çoğundaki bu faziletleri görmüş ve herkesin de bunları görmesini istemiştir. Sadelik, doğruluk, mütevazılık gibi nitelikleri öven şair; kibirliliği, kendini beğenmeyi, mağrur olmayı, olgunluk ve ululuk gibi davranışları cahillik, haddini bilmezlik olarak tarif etmiştir. Mütevazı olmanın önemli bir fazilet olduğunu, kibrin ise zavallılığa delalet ettiğini söylemiştir:

*Bâşing gârdüngä yetsä, bolmagil zinhâr hursândya,
Özüngni hər xası xâşâkdin, ey bändä, kâmtâr tut.*

*Täkâbbür yoligä bərbâd etib ketmä imâningni,
Saidän, xâcasän; zinhâr mağrurı näsâb bolma,*

*Gär bâşing arşgä yetüşse, sen özingdin ketmägil,
Här dâraxting mevâsi köp bolsa, başı hâm kelür.*

³⁴⁹Mürşidi Kâmil: Önder, şeyh, hoca.

Anlamı:

*Başın boynuna yetse de, olma zinhar sen mutlu,
Kendini her türlü habislikten dahi, ey bende, mütevazı tut.*

*Özünü beğenmişlik yolunda etme berbat imanını,
Saidsin,³⁵⁰ hocasın, zinhar mağrur bir insan olma.*

*Eğer başın arza ulaşırsa da, sen hiç vazgeçme özünden,
Hangi ağacın meyvesi çoksa, başı eğik durur.*

Yazar, satırlar arasında şiir yardımıyla “Ben bir arifim!” diyenleri, aslında halkı kandırmaya çalışarak vesveseye götüren “ikiyüzlüleri”; halkın gözü önünde her zaman diğer yüzünü gösterip şeytan ile yürüyen, sahtekâr bir geda,³⁵¹ olarak ağır bir şekilde hiciv ediyordu. Bu tür insanlara duyduğu öfkeyi şöyle dile getirmiştir:

“Kim ki kötü mizaçlı biriye, ömrü boyunca rahmet onun kapısını çalmayacak. Çirkin ve mundar bedenini mezar dahi kabul etmeyecek, kötü sözlü ve niyetlilere Allah hiçbir zaman ‘Kulum’ demeyecektir. Kim ki babasını azarlıyorsa Allah ondan yüz çevirecektir. Bu yüzden insan, gönlünü ihmal etmemeli, onu zerre kadar bile incitmemeli, gönlüne leke düşürmemeli ve onu her şeyden çok önemsemelidir.”³⁵²

*Gär qolingdän kälsä härgiz morçani ağritmägil
Kim, hüdâ bändäm demes, här kimki dilâzârdur.*

*Tavâfi âlämi dil qıl cähânde här başardin sen.
Ägär bir dilni ağritseng, yüzär Ka 'bâ büzülmasmu?*

Anlamı:

*Eğer elinden gelirse asla, verme karıncaya zarar.
Kim “Allah” demez, “kulum” demez ise, o insan dilazârdır.³⁵³*

*Âlemi tavaf et fethet cihanda her bir sureti sen,
Bir kalbi kırarsan, yüz Kâbe 'ye denk gelmez mi?*

³⁵⁰ Allah (c.c)'ın rızasına ermiş olan. Ahireti için çalışan kimse, mes'ud. mübarek, bahtiyar.

³⁵¹ Geda: Dilenci, yoksul, fakir.

³⁵² Halilbekov, A., a.g.e., s. 55.

³⁵³ Dilazâr: Gönül inciten.

Şairin inancına göre, insanlara zarar vermek veya üzmemek, imanı bozan şeylerdendir. Kâbe'ye yüz çevirmekten bile daha kötüdür; bin kere Kâbe'ye gitmekten ise bir kere gönlünü temizlemek daha evladır.

Edebî eserlerinde Meşreb, anne baba hürmeti ve saygısına her şeyden fazla önem vermiş. Sıkı bir eğitim için hakikat ve adalet yolunu izleyerek şehir şehir gezip ömrünü başka başka memleketlerde gurbet içinde geçirmiş ve annesinden uzakta uzun yıllar yaşamıştır. Fakat her zaman onları özlemiş ve onları yâd etmiştir. Meşreb için anne sevgisi “Ebedî Firdevs” olan cennetle, “Kâbe” ile birdir, anneyi ziyâret Kâbe'yi ziyârete eştir. Bu yüzden heyecan içerisinde, sevgi, samimiyet ve duygu yüklü hisleriyle annesine olan duygusunu şöyle ifade etmiştir:

*Acâib mehrîbânımsan, meni âromicânim
Murâdu câhânımsan, bihişti câvidân ânam...
Seni köp intizâr etdim firâq otigâ, ey Ka'bâm,
Tavâf-ı Ka'bâi maqsudâ keldim, dilkâşân ânam.*

Anlamı:

*Benim göz alıcı Mührîban'ımsın, benim canımın ta canısın.
Muradımsın, cihanımsın, cennetimsin annem...
Seni tutkuyla sevdim bir hasret ateşiyle, ey Kâbe'm,
Tavâf-ı Kâbe'yi maksat ettim geldim, kalbimin anahtarı annem.*

Bu satırlar “Cennet annelerin ayağı altındadır.” hadisinin edebî bir ifadesidir. Saygıdeğer validesinin vefatından sonra şairin yürek sızı katlanarak daha da büyümüştür. O günlerde ahu figan ile yazdığı muhammesi tüm iyi yürekli olan annelere sonsuz muhabbetini ifade etmiş, annesine olan üzüntü ve derdine tercüman olmuştur:

*Ey sâfâbaxşi bahârim, bostânim, qaydâsân?
Nurî diydâm müşfikim, âramicânim, qaydâsân?
Ey tiriklik bâis, sârvi râvânim, qaydâsân?
Yâlgızım, üydâ râfiqi hâmgürsârım, qaydâsân?
Vâlidâm, Mâkkâm, Mâdinâm, mehrîbânim, qaydâsân?*

Anlamı:

*Ey baharımın neşesi, bağım bahçem, neredesin?
Gözümün nuru, müşfikim, canımın huzuru neredesin?*

*Ey yaşama sebebim, kameti revanım³⁵⁴ neredesin?
Yalnızım, evimde eşim, dert ortağım neredesin?
Validem, Mekke'm, Medine'm, Mihriban'ım neredesin?*

Meşreb, sevgili validesi ile birlikte saygıdeğer babasını her şeyden daha çok önemsemiş. Bu yüzden “Ey gözümün şemi,³⁵⁵ göz bebeğimin nuru” şeklinde kaleme aldığı muhammesi kıymetlidir. Muhammes bentlerinin her birinde “Eğer atan razı değilse tövben kabul olmaz.” satırı tekrar edilmiş. Bu fikir ve amaçla okuyucuların bilinçaltına derin bir şekilde işlemek adına çaba sarf etmiştir. “Başın gökyüzüne ulaşırsa da, gece gündüz durmadan ibadet etsen de uzun yıllar ilim ile uğraşsan da, birçok şeyhin duasını alsan da, birçok hayırlı işe vesile olsan da eğer anne ve baban senden razı değilse bunların hiçbirinin önemi yoktur.” demiş ve bunun önemini her seferinde vurgulamıştır:

*Tääting behudädir, hergiz tâpalmassan sämär,
Säd hazârân nekim bir koyi bäd bärhäm urar.
Ey muqadder, dämäning kuydi özingdin behabär,
Arşı a'zamdän uluğdır bändägä ämri pädär,
Tâ âtang râzi emäs, tävbäng qabul bolmas sening.*

Anlamı:

*İbadetin boşunadır Nâdir, bulamazsın ki fayda.
Yüz keresi nedir ki bir kötü huyun varsa.
Ey mukadder, kaderin yandı senden habersiz,
Arşı âlâdan da büyüktür bir kula babanın emri,
İbadetinden razı olmaz, tövben kabul olmaz senin.*

***

*Bu Mäşrüb sözni dürdânäyi qımmätbahâ derlär,
Cämii xalq arâ söz bâbida sâhib süxân keldi.*

Anlamı:

*Bu “Meşreb” sözüne bir cevheri eşsiz derler,
Bütün halk arasında sözü geçen dili hitap geldi.*

³⁵⁴Kameti Revan: Servi boylum.

³⁵⁵Güneşi, mum ışığı, mum.

Şair, “Şiir şöhretinde Meşrebî olarak saygıdeğer ve hürmet edilen biriyimdir.” demektedir. Burada ifade edilen “kıymetli bir cevher” ve “saygıdeğer” olma niteliği onun gazel ve muhammesleri ile birlikte müstezat, mürebbî, müseddés, müşebbehlerine de has bir durumdur. Profesör A.Abdugafurov şair hakkında şunları söylemiştir:

“Belirtmek gerek ki Meşreb, Özbek lirikizminin en eski dönemlerinde en çok ve her türden mükemmel müstezat meydana getiren sanatçılarından biridir. Şair bu eserleri ile Özbek lirikizminin farklılaşmasında ve zenginleşmesinde büyük hisse sahibidir. Meşreb, karışık ve latif lirikizm ile müstezat türünde de yüksek derecede mühim bir ustalık göstermiştir. Onun müstezatlara mükemmel gazelleri gibi okuyucunun zihninde çabuk yer edinecek kadar güzel ve etkileyici; akıcı ve mantıklıdır.”

*Nâgâh körinib cılvâ qılıb ötdi pârızâd,
Bağrımnı qılıb qân,
Furqat ilâ hâm dâştidâ çün äylâdi nâşâd,
Ul va 'dâsi yalğon.
Yığlab, yügürüb ârqasidin ergâşâ qâldim,
Bir râhm qılır dâb,
Berâhmu vâfâsizgâ qılıb ümrimi bârbâd,
Sârgâştây häyrân...*

Anlamı:

*Birden görünüp parlayarak geçti peri güzeli,
Bağrımı kan eyledi.
Ayrılık ile hasret çölünde mutsuz eyledi.
O vaatleri yalan,
Ağlayıp, koşup arkasından geride kaldım.
Bir şefkat eyler dedim,
Şefkatten yoksun bir vefasızca ömrümü berbat eyledim.
Perişanım hayranım...*

Şairin Farsça kaleme almış olduğu gazel ve muhammesleri de gayet latiftir. Her iki dil ile karışmış “Şir’ü Şeker” üslubunda yazılmış gazelleri, gazel tarzındaki müsemmaları vardır.

Meşreb’in eserlerinde Cebrail, Azrail, şeytan, huri, gılman, peri ve ejderha simgeleri vardır. Melekler kanatlı varlıklardır ve Allah’ın her emrine yerine getirirler. Örneğin, Cebrail, Azrail, Mikail, İsrâfil, Münker ve Nekir gibi

nurdan yaratılan meleklerden bazıları kâinatı kötü cinlerden korumaktadır. Bu karakterleri özellikleriyle beraber onun şiirlerinde görmek mümkündür.

Eserlerinde bir diğer göze çarpan unsur da “Tambur³⁵⁶”dur. Tambur, Meşreb’in eserlerine özgü karakteristik bir edebî simgedir. Bu simge Orta Asya’da “donbire” diye bilinen çift telli bir müzik aletinden gelmektedir.³⁵⁷Şairin şiirlerinde kuşlar da edebî bir simge olarak kullanılmaktadır. Bu simgeler Şahbaz kuşu hariç özellikle hicran ve ayrılığı ifade etmektedirler. Şahbaz kuşu, eski inançlara göre can kuşa benzetilmektedir. Bu yüzden Meşreb, Şahbaz kuşunu manevi olarak yükselmenin ve kemâle ermenin bir simgesi olarak görmektedir.

Malumdur ki Meşreb, Özbek tasavvuf edebiyatına ilgi duyan bir şairdir. Bu yüzden onun şiirlerinde genel olarak; nur, kimya, mest, selam, gevher gibi tevhide işaret eden kavramlar ile kan, perde felek, arz, söngök,³⁵⁸baran, eşik, gaflet gibi kesrete işaret eden kavramlara çokça rastlamak mümkündür. Ancak şairin eserlerinde “Hu” terimi diğerlerine nazaran daha fazla görülmektedir. Nitekim “Hu” terimi, “Mir’atü’l Uşşak”da: “Gaybın mahiyeti” olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁹Meşreb söz konusu kelimeyle bir aşığın yârini arayarak inlemesini hu-hu kuşuna benzetmektedir. Hakkuş, hakkuv, hakgöy de denen bu kuşa Orta Asya’da rastlanmaktadır. Bu kuş, geceler hep “hu hu” diye ötmesinden dolayı halk arasında “zikreden/hu hu kuşu” olarak tanınmaktadır.³⁶⁰

Profesör Abdurauf Fıtrat araştırmalarında “Sözün Başlangıcı” ve “Kimyâ” adlı eserlerin de Meşreb’e ait olduğunu ifade etmiştir. İlmî Düşünce adlı gazetenin 1930 senesinin 1. sayısında Fıtrat, Babarahim Meşrebî’nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi veren makalesi ile karşımıza çıkmıştır.³⁶¹Müellif bu makalede Şark bilim uzmanı V.A. Viyatkin’in 1923 yılında yazmış olduğu “Fergânalı Mistik Meşreb Divanı” makalesi üzerinde durarak şöyle demiştir:

³⁵⁶Klâsik Türk müziğinin başlıca çalgılarından biri olan, yay veya mızrapla çalınan, uzun saplı, telli tahta çalgı. [Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2005, s. 1897.]

³⁵⁷Fıtrat, Abdürrauf, *Özbek Klâsik Müziği ve Tarihi*, T., 1993, s.23.

³⁵⁸Kemik.

³⁵⁹Hafız Taniş-el Buharî, *Abdullaname*, T., 1999, s. 77.

³⁶⁰*Nevâî Eserleri İçin Kısaça Lügat*, T., 1993, s. 234; *Nevâî Eserleri Lügati*, T., 1972, s. 778.

³⁶¹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.57.

“Profesör Viyatkin’in, ‘Sözün Başlangıcı’ adlı kitabın Meşrebî’ye ait olup olmadığından şüphe etmiştir. Sözün Başlangıcı adlı eserin başka bir ‘Meşreb’ mahlaslı şaire ait olduğunu ileri sürmüştür.”³⁶²

Doğu halkları edebiyatında “Meşreb” mahlası ile ortaya çıkmış birkaç şair vardır. Yani Özbek edebiyatı tarihinde Babarrahim Meşreb’in dışında İsfahanlı Şair Hâkim Abdurazzak da “Meşreb” mahlasıyla şiirler yazmıştır. Bu şair Avarangzeb padişahı devrinde Hindistan’a giderek H.1123/M.1714 yılında burada vefat etmiştir. Ancak, Meşreb ile aynı zamanda yaşamıştır.

Meşreb mahlasıyla yazmış olan şairlere; 18. yüzyılın sonlarında Tebriz’de vefat eden Mirhusayn’ı; Delhî’de yaşamış Mir İneyetullah’ı; 18. yüzyılın başında Nadirşah hizmetinde olup Şiraz’da vefat eden Mirza Aşrafî’yi; 17. yüzyılda ve hayatının çoğunu Ekberaba’da geçirmiş olan Muhammed Mukim Kaşmirî’yi, Hindistanlı Meşreb’i; Özbekistan’da yaşamış olan Hafız Rozibay’ı örnek göstermek mümkündür. “Meşreb” mahlası ile yazan bu şairlerin neredeyse hepsi aynı devirlerde yaşamış olmalarına rağmen (17. yy. ve 18. yy.) yaşamları ve yazılarının farklılıkları, fikri ve estetik yönleri, şiir, dil ve üslupları ile birbirlerinden ayrılmışlardır.

Şairin “Mebde-i Nûr”³⁶³ adlı eseri Celalettin Rûmî’nin “Mesnevîsi”ne benzer tarzda kaleme alınmış tasavvufî bir eserdir. Fıtrat, makalesinde “Mebde-i Nûr”u ise şöyle tasvir etmiştir:

“Celalettin Rûmî’nin mesnevisinden bazı beyitler alınmış. Her beytin Farsça metninden sonra aynı ölçüde Özbekçe manzum açıklaması verilmiştir. Bu ifadelerde Celalettin Rûmî’nin sofıyane remizleri de izah edilmiştir. Daha sonra söze uygun bir iki hikâye verilmiş. Hikâyeden sonra öyküye uygun Özbekçe gazeller eklenmiştir. Gazelin son mısramında ‘Meşreb’ ve ‘Mebde-i Nûr’ kelimeleri birlikte verilmiştir.”³⁶⁴

Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Buhara’da basılan “Mebde-i Nûr”un sonunda “Kimyâ” isimli bir kitabın varlığından da bahsedilmiş ve bu kitabın da aruz vezninin “mefailün mefailün failün” kalıbında yazıldığı ve çeşitli ahlakî hikâyelerden oluştuğu bilgisi verilmiştir.

İlmî çevrede “Mebde-i Nûr”un malum menkıbedeki “Meşrebî” mahlasına sahip olduğuna dair şüphe bildiren ifadeler mevcuttur. Bunda ilk olarak

³⁶²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.57.

³⁶³Nurun Başlangıcı.

³⁶⁴Haşimhanov, Mömin, *Mebdei Nur ve Onun Müellifi*, Edebiyat Közgüsi, ÖZRFA, Ali Şîr, Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, No:9, T., 2006, s.41.

Babarahim Meşreb üslubu ile bu eser arasındaki bazı farklılıklar gösterilmiş, daha sonra ömrü derbeder geçen, divan yazmaya takati olmayan şairin bunun gibi büyük eserleri kitap haline getirmeye nasıl yöneldiği ve nasıl buna imkân bulduğu mülâhaza edilmiştir.

“Mebde-i Nûr”, Meşreb’e ait başka bir eser olan “Kimyâ” ile beraber 10’lu yılların başında taş basma yöntemiyle basılmıştır. Dolayısıyla şaire ait 3 eserden bahsetmek mümkündür: Divane-i Meşreb, Mebde-i Nûr ve Kimyâ.³⁶⁵1994 yılında Arap uzmanları İ.Abdullayev “Mebde-i Nûr”u Babarahim Meşreb’indir, diyerek neşretmiştir. Bu taş basmayı üzerinde bazı değişiklikler ve eklemeler yaparak 1993 senesinde Nur neşriyatı yeniden bastırılmıştır.

Ayrıca, “Mebde-i Nûr” ve “Kimyâ”nın 1901’de İstanbul’da da neşredilmesi söz konusu eserlerin Osmanlı-Türk okuyucuları tarafından da tanınmış olduğunu göstermektedir.³⁶⁶Mezkûr eserin el yazmaları Orta ve Yakın Doğu memleketleri kütüphanelerinde geniş bir şekilde yayılmıştır. Ancak, ÖZFA Şarkşinaslık Enstitüsü hazinesinde, çeşitli hattatlar tarafından yazılmış 28 nüshası vardır. Babarahim Meşreb eserleri Özbek edebiyatı tarihinde aydınlatıcı bir sayfadır. Şair, ateş gibi tutuşarak ve yanarak yaşamış, kor gibi bir kalp ve kelimelerle eserler meydana getirmiştir. Yüreğindeki ateş ile aşk yurduna bir ateş ve bir ışık olduğu, kara günlerin aydını olduğu ifade edilmiştir.

Meşreb’in halkın dert ve tasasını bilerek şiirlerinde dile getirmesi, lirizminin kendine has güçlü üslubu, zarif, hoş ve akıcı ahenkleri, birçok anlama gelen bir nükteyi kısa bir cümle ile ifade edişi gibi özellikleri halkın takdirini ve sevgisini kazanmış, yüreklerde derin bir yer edinmiştir. Fergâna muhitinin seçkin şiir dünyasının yol kat etmesinde büyük hisse sahibi olmuştur. Kendine has üslubu ve dünya görüşüyle izinden gelenlere ilham olmuş. Gazellerine çoğunlukla muhammesler eklenmiştir. Şair bir taraftan keder ve üzüntü ile bir taraftan da ümitle düşüncelerini dile getirmiştir:

*Nämängân şähridân kâtsäm, meni yoqlar kişim bârmu?
Ĝariblik şähridân ötsem, meni yoqlar kişim bârmu?*

Anlamı:

*Nemengân şehrinden gitsem, beni soran var mıdır?
Gariplik diyarından geçsem, beni soran var mıdır?*

³⁶⁵ Abdullayev, V.A., *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C:2, Okutuvçı Neşriyatı, T., 1980, s.143.

³⁶⁶ Hasan, Nodirkhon, *Meşreb’in Mebde-i Nûr Adlı Eseri*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S:25, İstanbul, 2010, ss. No: 239-250, s.240.

Meşreb, Afak Hoca'dan sadece tasavvuf ilmini değil, bir makam ve bir derecelendirme dersi de almıştır. İşte almış olduğu bu derslerin merkezinde Celaleddini Rûmî talimatı ve onun Mesnevî'si durmaktadır. Abdurauf Fıtrat, "Mebde-i Nûr" hakkında yaptığı açıklamada: "Celaleddin-i Rûmî Mesnevî'sinin bir şerhi" olarak ifade etmiştir. Fıtrat, Rûmî Mesnevî'sinin Afak Hoca müritleri arasında meşhur olmasını ve özellikle bu eserin Özbekçe şerh edilmesinin ayrı bir öneme haiz olduğunu belirten yazılar da kaleme almıştır. Şair Meşreb ise Mesnevî ile ilgili yaklaşımlarını şöyle dile getirmiştir:

"Mesnevî meşhur oldu ve âlem ondan feyiz aldı. Bu fakir Meşreb lakabıyla tanınan Mollarahim Baba Divane-i Nemengânî, Mesnevî'yi okuyup mütalaa ettim ve içimde onu Türkçe şerh etmek arzusu uyandı. Ve Hz. Sultan Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinden işâret, icâzet ve yardım yetiştirdi. Ve Mesnevî'yi şerh etmeye başladık ve Türkçe şerhini beyan ettik. Tâ ki has insanların da, sıradan halkın da anlamasına uygun olsun, hem de sadık talebeler ve âşık salıklar işitip ondan feyiz alsınlar, eserin eksiklerini bulurlarsa müellifi bağışlasınlar. Kitabın adını da 'Mebde-i Nûr' olarak adlandırdık."³⁶⁷

Afak Hoca'nın müritlerine öncelikle Rûmî'nin Mesnevî'sini şerh etmeleri gerektiği şartını koyması müritler arasında çokça tartışmalara yol açmış, "Mesnevî"deki tasavvufî makamlar tahlil edilmiş ve eserin altında yatan batınî³⁶⁸ mânâ ve mazmunlar tefekkür edilerek tasavvufî terbiyede olgunluk kazanılmış, ilim ve istidatları gelişmiştir.

Eserin önsözünü, neşre hazırlayan Prof. Hacı İsmetullah tarafından yazılmıştır. "Mesnevî"nin Özbekçe tercümesini düşünerek söylemek mümkündür ki, edebiyat hayranları "Mebde-i Nûr" ve "Mesnevî"yi kıyaslayarak okuma imkânına sahip olmuşlar. "Mebde-i Nûr" 3 ciltten ibaret olsa da "Mesnevî" 6 ciltten meydana gelmektedir, ancak Meşreb'in de kendi şerhini 6 cilt olarak tasarlamak istediğini tahayyül etmek mümkündür.³⁶⁹ 176 tane dinî, efsanevi, ahlaki hikâyeler, 30 tane ilmî parça, 35 tane gazel, 2 Özbekçe, 1 Farsça müstezattan oluşmaktadır.³⁷⁰ Meşreb, "Mebde-i Nûr"un oluşturulma sürecini, "Mesnevî" ile tanışmasına vesile olan ustası Afak Hoca'nın yardımını şu beyitle de beyan etmiştir:

³⁶⁷ Babarrahim Meşreb, *Mebde-i Nûr*, Haz. Prof. Dr. Hacı İsmetullah Abdullah, ÖZRF, T., 1994, s.15.

³⁶⁸ Sözlükte "gizli şey, bir şeyin içi" anlamına gelen "bâtın" kelimesi, Kur'ân'da; Allah'ın ismi (Hadîd, 57/3) gizli olan (Enâm, 6/120) ve bir şeyin iç kısmı, görülmeyen (Lokmân, 3/20) anlamlarında kullanılmıştır. [Dinî Kavramlar Sözlüğü, a.g.e., 57.]

³⁶⁹ Haşimhanov, Mömin, a.g.m., s.41.

³⁷⁰ *Mebde-i Nûr*, Babarrahim Meşreb, Fen Neşriyatı, T. 1994, s.7.

*Yetüştü Mâşrâb uşâl qâni Mâbd-i Nurgä,
Balyı Xâcayı Afâk şâhnı hürmätidindür.*

Anlamı:

*İnandı Meşreb o Mebde-i Nûr'a (o nur dolu pir'e, padişaha),
Hacı Afak oldu o padişah hürmetinden.*

Şüphesiz, burada “Mebde-i Nûr” ve Mevlânâ Rûmî ve “Mesnevî”si göz önünde tutulmaktadır. “Mebde-i Nûr”un 1. cildi Mesnevî’nin ilk şiiri ile başlamıştır. Meşreb, bu beyti tercümesiyle şöyle dile getirmiştir:

*Bişnäv in näy çün hikâyät mikünäd,
Äz cüdâyihâ şikâyät mikünäd,
Kâz näyistân tâ märâ bübrîdäänd,
Äz näfiräm märe ü zân nälîdäänd.*

Tercümesi:

*Biznäv äz näy hikâyät mäkunäd,
Baz cüdâyihâ şikâyät mäkunäd,
Anglağıl, näy vä hikâyätlär qılır,
Kim cüdâliğdin şikâyätlär qılır.*

Anlamı:

*Dinle, bu ney neler hikâye eder,
Ayrılıklardan nasıl şikâyet eder.
Beni kamaşlıktan kestiklerinden beri feryadımdan,
Erkek ve kadın müteessir olmakta ve inlemektedir.*

Mesnevî’den alınan beyitlerin doğrudan doğruya tercümesi olmasa da Meşreb, onların mazmununun şerh sürecini bir veya birkaç yerde belirtmiştir. Bu fikirlerin hepsini beyitlere nispeten yerleştirmiştir. “Mebde-i Nûr”daki şerhler Rûmî “Mesnevî”sindeki felsefî ve tasavvufî fikir ve düşünceler bakımından benzerlik göstermektedir.

Meşreb, şerh ve hikâyelerinde; peygamber, halife, büyük şeyh ve evliyalar ile Orta Asya’da vücuda gelen tarikat liderlerinden Hoca Bahavaddin Nakşibend, Necmeddin Kübra gibi, aynı dönemde ve kendisiyle aynı tarikata mensup şeyhlere büyük önem vermiştir. “Mebde-i Nûr”da Mevlânâ’nın şahsiyeti, faziletleri, marifetleri, tarikattaki yeri, Şems ile ilişkisi gibi birçok

bilgi yer almıştır. Mesnevî'deki: "Aşkta millet ve mezhep ol maz." düşüncesi, "Mebde-i Nûr"da da mevcuttur. Bunun gibi "Mebde-i Nûr"daki nefis ve ruh, pir ve mürit tasvirleri de Mevlânâ ve Meşreb'in fikir ve düşüncelerinin bir birine yakın olduğunu ve şairin Mevlânâ'dan etkilendiğini göstermektedir.

Mesnevî'den:

*Cäxd mäqun tâ rahä yâ bi dârun,
Varna mâni halqâvâr äz dâr bârun,
Çün güzidi pir nâzuqdin mabâş,
Sustu razidä çü âbu gilmabâs,
Var här zaxmä tü purkinä şävi,
Päs kücâ bäsayqal âyinä şävi.*

Anlamı:

*Fikrin batniye doğru yol bulmaya hareket etmezse,
Kapıdaki avama benzeyip dışarıda kalırsın.
Pir istedi mi şimdi, gönlün boş olmasın,
Suya benzeyip yumuşak ve saçılmış olmasın.
Pirden kapılırsan ve herhangi bir çileye,
Üzülürsen ne zaman, onun gibi parlak bir ışık olacaksın.*

Malumdur ki, Mevlânâ Mesnevî'sindeki: "Yere mensup olanlarda, yüce gök ehliyle gönülleri bir, kibleleri bir, huyları bir olsun! / Ayrılık kalksın, şirik ve ikilik kalmasın! / Zaten manevi varlıkta ancak birlik vardır!" gibi birçok beyitle insanlığı birlik ve beraberliğe davet etmiştir. Meşreb de Mevlânâ'nın izini takip ederek insanlığı, birliğe barışa ve adalete çağırmıştır.³⁷¹ Mesnevî'nin belirli yerlerinde Mevlânâ, olgun insanları beşeriyetin ilâhi tabibi olarak telkin etmektedir. Meşreb de Mevlânâ'nın etkisiyle kâmil insanları tarif eden ifadelerde bulunmuştur. O, Allah dostlarını: "İyilerin zâhiri bir posttur³⁷², hiç kimse bilmez Hüda'ya dosttur." diye medheder.³⁷³ Mebde-i Nûr tam bir Mesnevî şerhi değilse de, onda hem şeklen hem mânen Mesnevî'nin tesiri açıkça göze çarpmaktadır.

Meşreb, günümüzde de doğum yıl dönümü vesilesiyle Özbekistan ve diğer Türkî memleketlerde anılmakta, Meşrebhane günlerinde her yıl olmak üzere farklı ananeler düzenlenmektedir. Meşrebhane Bayramında sevap

³⁷¹Hasan, Nodirkhon, *a.g.m.*, s.249.

³⁷²Deri.

³⁷³Hasan, Nodirkhon, *a.g.m.*, s.249.

kazanmak adına birçok hayırlı iş yapılmıştır. Örneğin, Nemengân şehrinde Nemengân adlı bir park teşkil edilmiş. Yine aynı yerde şairin müzesi açılmış. Üstadı Molla Bazar Ahund'un mezarı tekrar yenilenmiş ve önemli bir ziyaretgâh haline getirilmiştir Şehrin merkezinde olan şairin doğduğu mahalle ve yakınlarındaki birçok sokak, mahalle, ilmî merkezler, okullar ve tiyatrolar “Babراهيم Meşreb” adını almış. Ayrıca birçok şehir ve meskende şairin adıyla bilinen ilmî ve maarifi merkezler, park ve sokaklar inşa edilmiştir.

Sonuç olarak şairin hayatı ve eserleri Ekim inkılabından öncede insanların ilgisini çekmiş. Çağdaşlarından Belh Şairi Surat (17. yy.), Hint şairi Behud (1673 yılında vefat etmiş), Şevket Buharî (1692 yılında vefat etmiş), 1645 yılından başlayarak Hindistan'ın Şahizahanabad'da yaşayan Fars şairi Rafi Şahid (1717 yılında vefat etmiş), Suhan (1728 yılında vefat etmiş), Afgan şairi Zuhur (17.-18. yy.) ve “Müzakirü'l Ashab” tezkeresinin müellifi Semerkantlı Maleha gibi âlimler Meşreb'in şiirleri ve hayatı hakkında kalem oynatmışlardır.

11. Fazlî Nemengânî

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında yaşayan ve eser meydana getiren Fazlî Nemengân, Özbek edebiyatının önemli simalarından olup aydın, yetenekli bir âlim olarak Asiruddin Ahsikatî'den sonra bu bozkırın yetmiş 2. “Melikü'l Şuârâ”³⁷⁴ sı ve meşhur edebiyat tarihi uzmanıdır.

Fazlî'nin Özbekçe ve Farsça yazılmış olan gazelleri, klâsik Özbek edebiyatının en güzel numuneleri arasına girmiş. Şiirleri birçok el yazma ve beyazlarda da yer almıştır. Özbekçe ve Farsça yazmış olduğu 2 tane mükemmel divanı vardır. Ancak şairin Özbekçe divanı bu zamana kadar henüz bulunabilmiş değildir. Malumatlara göre bu divan, yazarın oğlu Molla Ahuncan'a, ondan torunu Molla Fazlîddin'e sonra daha büyük torunu olan Molla Abdurahman'a miras kalmıştır. Karışık bir dönem olan 30'lu yıllarda birisinin bu divanı alarak Tacikistan tarafına alıp götürdüğü rivayetler arasındadır. Divanın sonraki kaderi hakkında ise herhangi bir malumat bulunmamaktadır.³⁷⁵

Fazlî'nin diğer Farsça divanı ise Tacikistan İlim Akademisi'nde el yazmalar bölümünde 956 rakamı ile saklanmaktadır. Bu miras arasında “Bahr-i Tevil”³⁷⁶ adlı eseri de mevcuttur. (292/11 rakamı ile) Şair, bazı kaside ve gazellerini, kendi rehberliğinde yazmış olduğu “Mecmuâ-i Şâirân”a dâhil

³⁷⁴Şairler Meliki.

³⁷⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.59.

³⁷⁶Tevil Denizi.

etmiştir. Özbekistan Tarihî Müzesi arşivinde 19. yüzyıl ortalarında kopyalanan şiirlerinden oluşan el yazması da mevcuttur. Edip, “Zafernâme”³⁷⁷ adında tarihî bir destan kaleme almıştır. “Ehadisü’l Mukaddes”³⁷⁸, “Hikâyet-i Bülbül”³⁷⁹ gibi eserleri ise Özbekistan Bilim Akademisi Halit Süleymanov El Yazmalar Enstitüsü hazinesinde 737/2. 3. 4. doküman numaralarıyla saklanmaktadır.

“Mecmuâ-i Şâirân” adlı şiir tezkiresini meydana getiren Fazlî, Özbek edebiyat tarihi ve edebiyat mirası açısından büyük bir hizmette bulunmuştur. Hakkındaki bazı malumatlara, Mir Sıddık Haşmet’in “Tezkiret’üş Şuara-i Himmet”, Müşrif’in “Şahnâme-i Nusret Payem” eserlerinde rastlanmaktadır. Sadrittin Aynî’nin Tacik edebiyatı numunelerinden yazdığı antolojisine (1926), “Özbek Edebiyatı Tarihî Okuma Kitabı” adlı eserin 2. cildine (1945), “Özbek Şiir Antolojisi” (1948), “Özbek Edebiyatı” mecmuasının 3. cildine (1959) bazı şiirleri dâhil olmuştur.³⁸⁰

A.P. Kayyumov, “Kokand Edebiyatı Muhiti” (ÖZFA Neşriyatı, Taşkent, 1961) adlı eserinde, Fazlî hakkında kıymetli bilgilere yer vermiştir. “Özbek Edebiyatı Tarihî” 5 ciltten oluşan dizinin 4. kitabında (ÖZFA Neşriyatı, Taşkent, 1978), V.A. Abdullayev Tuagen “Özbek Edebiyatı Tarihi” ders kitabının 2. cildinde (Okutuvçi Neşriyatı, Taşkent, 1980) de şair hususunda malumatlar bulunmaktadır. Filoloji bilimi doktoru, Profesör E.Ş. Şadiyev el yazma hazinelerinde Fazlî’nin birkaç eserini uğraşarak bulmuştur. Şairin yukarıda belirtilen Farsça divanı ve ÖZRFA El Yazmalar Enstitüsü hazinesinde saklanmış olan şiirleri de bunlar arasındadır. Şadiyev, “Fazlî Nemengâni ve Hocend şairleri” (Hocend, 1993) risalesinde Fazlî’nin yazmış olduğu “Mecmuâ-i Şâirân” ve bazı kaynaklar esasında Özbek-Tacik edebiyatı ile alakalı derin çalışmalar yapmıştır.³⁸¹

Fazlî’nin şiirdeki yeteneği, edebiyat tarihindeki hizmeti büyük bir takdire ve kıymete layıktır. Onun şiirleri ve gazelleri sevilerek ve okunarak günümüze kadar gelmiştir. Birçok şair, Fazlî’nin şiirlerine nazire ve tahmis yazmış. Çeşitli araştırmacılar, “Mecmuâ-i Şâirân”dan verimli olarak faydalanmış. Tüm bunlara rağmen şairin edebî mirası hakkında incelenememiştir. Bazı edebiyat uzmanları Fazlî ile ilgili doğru olmayan araştırmalarda bulunup onun hakkında sadece doğruluğu kesin olmayan bilgiler ortaya koymuşlardır. Cemiyeti belli guruhlara bölerek aralarına duvar koyar gibi edebiyatı ve sanatçıları da gruplara bölmüşlerdir.

³⁷⁷Şahnâme.

³⁷⁸Kutsal Emanetler.

³⁷⁹Bülbül’ün Hikâyesi.

³⁸⁰Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.60.

³⁸¹Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.60.

Şair Fazlî, feodal saray edebiyatı grubuna dâhil edilerek karalanmak amacıyla “saray şairi” diye nitelendirilmiştir. Hâlbuki saray şairlerinin birçoğu yüksek istidat sahibi kimselerdir. Ayrıca, “Saray edebiyatı” denilen şey, klâsik edebiyatın hissedarı olup terakki etmesine katkı sağlamış önemli bir ekol olup Fazlî Nemanganî ekolünün bilinen en önemli temsilcilerindedir.

Şairi itham edenler, genellikle onun Emir Ömerhan şerefine övgüyle yazmış olduğu şiirlerden bahsetmişlerdir. Hâlbuki Fazlî, Emir Ömerhan’ı methetmiş olsa da daha önce de ifade ettiğimiz gibi Emir Ömerhan’ın da övgüye layık birçok çalışması bulunmaktadır. Şair, “Emirî” mahlası ile şiirler kaleme almış ve zeki bir divan şairi olarak imar, medeniyet ve edebiyat cephesinde birtakım önemli çalışmalara imza atmıştır. Şiire olan sevgisi ve edebiyata verdiği kıymet sebebiyle çeşitli sanatçılara hamilik yapmış, çevre ülkelerden şairleri toplayarak Kokand’da nüfuz sahibi edebî bir muhit vücuda getirmiştir. Böylelikle 19. yüzyılın başında Emir Ömerhan’ın teşebbüsü ile teşkil olan Kokand Edebî Muhiti, daha sonraları birçok güçlü şairin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Fazlî, Emirî’nin bu tür hizmetlerini göz önünde bulundurarak Emir Ömerhan’a büyük kıymet vermiş. Belki, Emirî’nin şahsına yaptığı övgülerin ölçüsünü kısmen kaçırmıştır. Ancak bu hiçbir zaman Fazlî’ye yapıştırılan “meddah şair” etiketini haklı çıkaracak bir konu olmamıştır.

Profesör E.Şadiyev karşılaştırmalı olarak yaptığı araştırmasında, Fazlî’nin de bazı şiirlerinin Emirî divanında geçmekte olduğunu belirtmiştir. Söz konusu durum, muhtemelen her iki şairin de birbirlerine olan hürmetinden kaynaklanmaktadır. Fakat edebiyat tarihinde bu tür vakıaların örneğini görmek mümkündür. Şunu belirtmek gerekir ki, Mahmur’un “Şiirlerinin birçoğunu ona bağışlayarak oldu dünyası fakir...” şeklindeki eleştirisi, Mahmur ve Mahur gibi düşünenleri de haklı çıkarmamaktadır. Zira usta söz sanatkârı Emirî’nin istidadına çağdaşları da dâhil, daha sonraki şair ve araştırmacılar büyük önem vermişlerdir. A.Halilbekov, “Nemengân Muhiti” adlı çalışmasında bu duruma şöyle açıklık getirmiştir:

“Fazlî hususunda menfî fikir dile getirenler, Şair Mahmur’un Fazlî doğrultusunda yazdığı hicvi delil olarak göstermişlerdir. Ama birinin başka biri için tek taraflı olarak beyan ettiği fikirler katî hüküm vermek için yeterli bir gerekçe midir tartışmak gerekir. Nitekim durum böyleyse Fazlî’nin ‘Mecmuâ-i Şâirân’da, Mahmur’a yönelik dile getirdiği eleştirileri de hakikat olarak ele almak gerekecektir.”³⁸²

³⁸²Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.61.

Görölmektedir ki, her iki Şair arasında da ciddi bir zıtlık vardır. Ancak Şunu da unutmamamız gerekir ki, her bir Şairin kendine özgü bir dünyası vardır. Bu kendine has özelliklerinin olması sebebiyle Şairlerin arasında birtakım zıtlıkların çıkması muhtemeldir. Yalnız, durumu toplumsal sınıf farkı olarak görmek, Şairlerin birini onaylayıp diğerini dışlamak, birini göklere çıkarıp diğerini en acımasız oklara maruz bırakmak, adaletli bir yaklaşım olmayacaktır. Aziz Kayyumov “Kokand Edebî Muhiti” adlı eserinde, Şair Fazlî'nin eserleri ve hizmetlerini tarafsız bir Şekilde Şöyle değerlendirmiştir:

“Fazlî eserlerini değerlendirirken söz konusu çalışmalara objektif bir gözle bakmak gerekir. Sonuç itibariyle Fazlî de halkın içinden çıkan bir Şair olup Şiire olan istidadı kuvvetli, Özbekçe ve Tacikçe yazmış olduğu lirik Şiirleri, ilgi çekici ve edebî olarak mükemmeldir. Ayrıca Şairin en büyük ve önemli hizmeti ‘Mecmuâ-i Şâirân’ derlemesini yazmış olmasıdır. Bu derleme 19. yy. başlarında edebî hayat doğrultusunda malumat veren yegâne kaynaklardan biri olarak kabul edilmiş. Bu yüzden Fazlî'ye istidatlı bir Şair, edebiyat ve tarih uzmanı olarak kıymet vermek gerekmektedir.”³⁸³

Profesör E.Şadiyev ise “Fazlî Nemengâni ve Hocend Şairleri” adlı risalesinde Şairin önemini Şöyle beyan etmiştir:

“Fazlî kendi asrının istidatlı Şairi ve tezkire sahibidir. Bu devrin edebî tarihini, Kokand edebî muhiti ve yazarlarının eserlerini öğretilmiş. Ayrıca, Özbek ve Tacik âlimleri, ‘Mecmuâ-i Şâirân’ adlı eserinden faydalanmış ve eserde verilen kıymetli bilgilerden yola çıkarak birçok edebî bilgiyi gün yüzüne çıkarmışlardır.”³⁸⁴

Fazlî Nemengâni'nin hayatı hakkında yeterli olmayan ve eksik olan mevzular da vardır. Şair, 18. yy. sonu Nemengân Şehrinin Enarzar mahallesinde eğitimli bir ailede dünyaya gelmiş. Babasından yetim kaldığından annesinin elinde büyümüşdür. Mahallesinde eğitimini tamamladıktan sonra medresede, esasen devrin büyük âlimlerinden olan öğretilmen Zakir Hoca'nın yanında tahsil görmüş. Törekurgan ve Nemengân'da resmi görevlerde bulunmuştur.³⁸⁵

Edebî faaliyetlere erken yaşlarda başlayan Şair, Şiir ve sözleriyle halk arasında hızlı bir Şekilde Şöhret kazanmış ve Şanı başkent Kokand'a -yazar ve hükümdar olan Emir'e- kadar ulaşmıştır. 1810 yılından sonra, hükümdarın Kokand'a çağırması neticesinde burada yaşamaya başlamış. Payitaht edebî

³⁸³Kayyumov, A., *a.g.e.*, ss.66-67.

³⁸⁴Şadiyev, E., *Fazlî Nemengâni ve Hocend Şairleri*, Hocend, 1993, s.67.

³⁸⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, ss.62-63.

muhitinde yetişen baş şairlerden biri olmuştur. “Şahnâme-i Nusret Peyam” eserinin müellifi Müşrifî’ye göre Fazlî burada “Melikü'l Şuâra” derecesine yükselmiş. Şair Mahmur ise onu “Seramed-i Şe’r”³⁸⁶ ve “Şe’r Başlığı”³⁸⁷ şeklinde vasıflandırmıştır.³⁸⁸ Emirî ve diğer yüksek istidat sahiplerinin sınavından geçerek güçlü sanatçıların bulunduğu bu devirde mevki edinmesi ve “Büyük Şair” olarak görülmesi, sanatkâr ruhunun ve kaleminin güçlü olmasındandır. İshak Han İbret, “Fergâna Tarihî” adlı eserinde bunları şu şekilde dile getirmiştir:

“... Hanın âliyi dergâhında bir gün şuaralar toplanmış, dört hizmetli ayaküstü durarak hizmet edip... Tüm adablarıyla huzurunda durmuş, Mevlânâ Fazlî ile birlikte aşağıdaki bu rubai sohbetini etmişlerdir:

Zülfiqâr xân haqıdâ:

-*Tilim göyâ bärâhnâ Zülfiqârı na'tı Ahmâddur,*

Säyfiddinxângä:

-*Kesärgä riştä-i bâtlını Säyfiddin müşâddâddur.*

Sâdıqxângä:

-*Yetüssä munis-i Sâdıq hêmâ kâzib bolur bärhäm,*

Qulmuhammädxân haqıdâ:

-*Hämâ âläm ümid etküçi yaxşı Qulmuhammäddur.*

Anlamı:

Zülfikar Han hakkında:

-*Dilim sanki yüce Zülkar-ı Ahmet'e bir naattır.*

Seyfiddin Han'a:

-*Düşman olur Seyfeddin, kötülüğün arkasında batıla.*

Sadık Han'a:

-*Yetişirse, Sadık dert ortağı hepsi yalan olur o an,*

Kul Muhammed Can:

-*Tüm âlemin ümidi güzel Kul Muhammed'dendir.*

Şairi söyledikleri padişahın hoşuna gittiği için padişah, üzerindeki 500 altınlı postunun kolunu tutarak Mevlânâ Fazlî'ya giydirmiş ve birkaç yüz altın daha bağışlamıştır.³⁸⁹

³⁸⁶Şerrin Başı.

³⁸⁷Şerrin Reisi.

³⁸⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.63.

³⁸⁹İbret, İshakhan, *Miras*, Kemelek Neşriyatı, T., 1991, ss.298-289.

Demek ki, şairin hazır cevap, gözü açık ve zeki biri olması, bu türden iltifatları hak edecek kadar dikkat çekicidir. Emir Ömerhan, Fazlî'nin yeteneklerini iyi bildiği için "Mecmuâ-i Şâirân" tezkiresini oluşturma mesuliyetini ona vermiştir.³⁹⁰ Ayrıca, bazı kaynaklara göre ise, Fazlî'nin Kokand'daki hayatının geri kalanında kısmî olarak haksızlıklara hatta bizzat Emiri'nin gazabına uğradığı Ömerhan Sarayı'ndan iki defa kovulduğu yazmaktadır. Fazlî'nin "Gül üzrâ zülfiñni bahârâ nâmâyân qıl." (Gül yüzlü zülfünü bahara görünür kıl) diye başlayan gazelinin son beyti delil olarak gösterilmiştir:

*Fazliyâ, Ümâr sultân dârgâhigâ yol tâpsäng,
Tuprâqni közingâ sürmä-i Sülâyman qıl.*

Anlamı:

*Ey Fazlî, sultan Ömer dergâhına yolun düşerse,
Toprağını gözüne Süleyman'ın sürmesi diye sür.*

Bu şiirin Fazlî'nin, Ömerhan Sarayı'ndan kovulmuş olduğu tarihte yazılmış olması muhtemeldir.³⁹¹ İhtimaldir ki, böyle bir kovulma olmuşsa şayet, bu ya şairin yeri geldiğinde hiç kimseden sözünü sakınmaması ya da bazı kişilerin iftiralarından olmuştur.

Daha sonraki araştırmalar neticesinde, şairin hayatı ve eserlerindeki bilinmeyen yönleri ortaya çıkarma imkânı doğmuştur. Özbek Respublikası Fen İlimleri El Yazmalar Enstitüsü hazinesinde saklanmakta olan 2743 sayılı el yazmada, Fazlî'nin elem ve ıstıraplarını ifade eden aşağıdaki satırlar kaleme alınmıştır:³⁹²

*Sârâpâ sâxtäm çün bâzm şulâ raxtiqâ,
Nadidäm güli in bağ, âtäşye bud äz rängin dâraxtiqâ.
Nadidäm, Fazlî, äz äsbâbi dünyâ ğayrı saxtiqâ,
Raqamdar maxfili baği câhân äz tiräbaxtikâ.*

Tercümesi:

*Bu ağır ähvâldä bâzmdägi şämdek başdin äyâq küydüm,
Bu bağ gülini körmädüm, ündägi dâraxtlar otdek yânardı.
Men, Fani dünyädä ağır ähvâldän başqanı körmädüm,*

³⁹⁰Şaniyazov, Mahmud, *a.g.e.*, ss. No:49-51.

³⁹¹Kayyumov, A., *a.g.e.*, s. 65.

³⁹²Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.64.

Cähân bâğıdagi raqamlar baxtı qarâlik tüfäylidir.

Anlamı:

*Bu hasta halimle bezmdeki³⁹³ mum gibi baştan aşağı yanıp tutuştum.
Bu bahçe gülünü görmemiştim, ondaki ağaçlar alev gibi yanardı.
Ben, Fani dünyada kötülükten başka şey görmedim,
Cihan bostanındakiler benim kara kaderim yüzünden.*

Demek ki şair saray muhitinde halkın sıkıntılarından uzak, sadece rahat ve sükût içinde yaşamamış; zorluklar ve ağır sıkıntılar çekmiştir. Bunu şairin “Dâr vaqti muââfiri ve mâşaqat-i ân güftäm.” (Misafirliğin ve onun getirdiği zorlukları zamanında yazdım.) diye yazdığı şiirinden anlamak mümkündür. Uzman Şadiyev, filoloji ilimleri uzmanı Akmedcan Medeminov yardımıyla Kokand şehrindeki şahsî kütüphanelerden birinde birçok sayfadan oluşan otografiyi (asıl nüsha) inceleme imkânına bulmuştur. Bu el yazma Fazlî Nemengânî divanının orta kısımlarında bulunmuş sayfalardan ibarettir. Şadiyev, “Fazlî Nemengânî ve Hocend Şairleri” adlı eserinde bulunduğu el yazmasının karakteristik yönünü şöyle izah etmiştir:

“El yazmadaki her bir şiirin sonunda yazmanın yazılış tarihî verilmiş. Bu varaklar Fazlî'nin sonraki zamanlarda yazdığı otobiyografi divanının bir kısmını oluşturmuştur. Şairin her şiirin sonunda düştüğü tarihler, söz konusu şiirlerin yazıldığı zaman hakkında da fikirler vermektedir.”³⁹⁴

Bu el yazmadaki “Der vaqti muââfiri ve mâşaqati ân güftäm.” (Misafirliğin ve onun getirdiği zorlukları zamanında yazdım.) dediği şiirini Fazlî, Nemengân'daki akrabalarına mektup olarak yazmıştır. Şair burada tüm özlemlerini şiir satırlarına dökmüş, bu dünyada misafir olmaktan ve bunun zorluklarından, yabancılık çektiğinden bahsetmiş; kimsesizlikten, değersizlikten, hayat sıkıntılarından dert yanmıştır. Şiirinde ana vatani Nemengân'ı ve Nemengân'ın İsfahan gibi güzel yerlerini, memleketlilerini, kardeşlerini, dost ve akrabalarını özlediğini dile getirmiştir. Risalede bu şiir tam şekliyle verilmiştir:

*Bu tãnhâlikqa yıgläy, mengä härgiz mehribân yoqdur.
Suyubân ta'ma äylärgä neteyin ğayri cãn yoqdur.
Yäturmãn hücrä içrâ bir ğarib, bekäs müsâfirväs,
Yürüb säyr etgäli mendä quvvätlik cism-u cãn yoqdur.
Dävâ qılmâqqa gâr sahrâ tübindän izläsäng yüz pul,*

³⁹³Sohbet ve muhabbet meclisi.

³⁹⁴Şadiyev, E., a.g.e., ss.12-13.

*Päri yâ insi âdäm, yâki ton, çuldur çâpân yoqdur.
 Bähadd-i şiddet âldi ul Mübârekning tāmâşâsi.
 Ki qeç cünbändädin angä bâribân körmägân yoqdur.
 Çıqar säyr etgäli här kün Mübârakkä Hoqand eli.
 Anı bir körgän eldä armâni bil dârmân yoqdur.
 Valä säyr etgäli bir âşnâ, dil tårtärim yoqdeb,
 Çü men şähr içrâ yığlab, hücräsidin çıqmagân yoqdur.
 Meni begânâ qıldı öz yerimdän, qorqıbu quvlâb,
 Anı etmâqqa nâbud bir bälâyı nâgähân yoqdur.
 Yürübmän xâliyâ bir bemäkân, särsânu särgärdân,
 Çü mändek benävâ, väyrânäsiz, beâşiyân yoqdur.
 Bu yanglığ äylägän hayrân özümning fe'li ätvârim,
 Şu nävbät özgedin bir zârrâyı qılmâq gumân yoqdur.
 Namâzşâmdin ilândek tolğânıb, eşikkä çıqmâq yoq,
 Bu âydin keçälärdä yürögäli ul İsfühân yoqdur.
 Turubmiz şähr içindä yığlaşib kelgän musâfirlär,
 Bu yergä kelibân kâm-kâm açıb közni bâqarmânkim,
 Egämberdi bilân Abdulaziz, Abdullacân yoqdur.
 Belâ dâştidä heç kim körmägänni men ğarib kördüm,
 Ayâ dostler, yürıbsızlär bolıbân şâdmân, Hüräm,
 Velakin ğurbät içrâ Fazlıdek rängi sâmân yoqdur.*

Anlamı:

*Bu yalnızlıkla ağlayayım ki zaten mihribanım³⁹⁵ yoktur,
 Severek ay yüzlüyü neyleyim gayrı canım yoktur.
 Yatıyorum bir odada garip, kimsesiz ve gurbetçi,
 Çıkıp gezmek için dahi bende güç ve takat yoktur.
 Devayı eğer çöl altında ararsan çok para,
 Ne cin ne peri, ne de bir insan; ne bir kaftan ne de çul yoktur.
 Çok tesiri oldu o Mübarek'in seyri,
 Ki hiç bir kulun ondan merhamet görmeyeni yoktur.
 Çıkar gitmeye her gün Mübarek'e Kokand halkı,
 Onu gören halkta, sadece hasrete çare yoktur.
 Gelir bir arkadaş gezelim der, olmaz derim, yok diye,
 Çünkü ben şehirde ağlayan, evinden çıkmayan biri oldum.
 Beni el etti kendi yerimde, korkutup kovarak,
 Onu mahvetmeye yoktur bir bela bile.
 Yürüyorum evsiz ve yurtsuz, perişan bir halde,*

³⁹⁵Sevdiğim, dostum.

*Çünkü yoktur benim gibi sessiz, evsiz, pervane diye.
İlginç olan bu benim kendi huyum,
Bundan sonra hiç kimse için şüphe etmek yoktur.
Sabah namazından sonra, yılan gibi kapıya çıkmak,
Bu hayalle gecede yürümeye bir Isfahan yoktur.
Duruyoruz şehir içinde toplanıp gelen misafirler
Buraya gelince gözümü biraz açıp bakıyorum ki
Egemberdi ile Abdulaziz, Abdullacan yoktur.
Bela çölünde kimsenin görmediğini ben gördüm,
Ey dostlar geziyorsunuz mutluluk ve neşeyle!
Velâkin gurbet içinde Fazlî gibi rengi saman yoktur.*

Fazlî; Emir Ömerhan'ın vefatından -1822 yılından- sonra Nemengân'a tekrar dönmüş ve ömrünün sonuna kadar babasından kalan evde hayatını geçirmiştir. Şairin Özbekçe divanı bulunamamış olsa da "Mecmuâ-i Şâirân" tezkiresinden ve bazı beyazlarda geçen şiirlerden onun ne kadar büyük ve önemli bir miras bıraktığıyla ilgili fikirler yürütmek mümkündür.

Bilinmektedir ki gazel, şiir yazan şairden özel bir yetenek talep etmektedir. Gazel beyitlerinde, hayatî müşahede, duygu ve düşünceler, edebî belagatle uygun bir şekilde ifade edilse de, esas olarak, kişinin gönlüne manevî bir besin ve zevk sağlamaktadır. Nevâî nazım ile ilgili şunları söylemiştir:

*Nazmda h m asl ang  ma'ni durur,
Bolsun aning sur ti h r n  durur.
Nazmki ma'ni anga merğub emes,
 hli m  ni q şid  h b em s.
Nazmki h m sur t erur huş ang ,
Zimnid  ma'ni dağı dilk ş ang .*

Anlamı:

*Nazımda asıl ona m ni karşı durur,
G r ns n onun yüzü her ne olursa olsun.
Nazımın karşılığı ona mağlup değıl.
İlim ehli arasında hoş değıl.
Nazımdır ki hem suret kazandırır, hoş olur.
Aslında m ni d hi dert ortağı ona.*

Fazl  usta bir söz sanatk rı olarak gazellerini belli bir dereceye ulaştırmış, eserleri içerik olarak güzel sözler kaynağı olarak hafızalarda yer edinmiştir. Şairin günümüze kadar gelen birçok gazeli onun hüneri, olgunluğı, zengin

hayal dünyası, eşsiz tefekkür tarzı ve yüksek istidadına delil olmuştur. Bu gazelerde insanın kalbi için bir lezzet, nimet ve hayat olan aşk derdi; bu aşkın şefkat ve sebepleri, hicran ve elem derdi gibi duygular, birçok fikir ve müşahede, çeşitli edebî vasıtalar yardımıyla terennüm edilmiş şairin gazelinin esas konusunu oluşturmuştur. Bu gazeller akıcılığı, ritmi, çekiciliği, zengin istiareleri, güzel ve zarif teşbihleri ile kendini kanıtlamış; latif özelliklere sahip zevk ve huzur veren şiirler olmuştur. Şair “Gül yüzünde zülfünü” diye başladığı gazeline insanî güzelliklerle tabi güzellikleri biriyle mukayese ederek anlatmıştır:

*Gül yüzingdä zülfüngni bağ erâ nâmâyân qıl,
Lâlâ birlä sünbülni dâğı etib pərişân qıl.
Lâlâgün qabâ bağ caybin tügmäsin açib gâhya,
Gül yaqâsingni çâk et, ğunçâ bağringni qân qıl.*

Anlamı:

*Gül yüzünde zülfünü bostan içinde âyan³⁹⁶ eyle,
Lale ile sümbüle rakip olarak perişan eyle.
Gâh laleyi yenerek, gaybın³⁹⁷ düğmesini açarak gâh,
Güle yaprağını iyi hissettir, goncaya bağrını kan eyle.*

Şairler dünyasında, halk arasında geniş şöhret kazanan bu güzel gazel asırlardır zarif âşıkların gönüllerine zevk vermiştir.³⁹⁸ Buna benzeyen ve bunu takip eden, vezinde, kafiyede, redifte birçok gazel ve nazire yazılmıştır. Hamza Hâkimzâde'nin aşağıdaki şiiri gibi:

*Keldi açulur çâğı, özling nâmâyân qıl,
Parçalâb kişânlârni hâr tâmân pərişân qıl.*

Anlamı:

*Açılmak ânı geldi kendini temaşa eyle,
Sök, parçala zincirleri her tarafı perişan eyle.*

³⁹⁶ Açıkla, anlat.

³⁹⁷ Gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, gözden kaybolmak anlamında masdar, gizlenen, hazırda olmayan anlamında ise isim veya sıfat olarak kullanılan *gayb*; dinî bir kavram olarak, nakle dayalı bir bilgi olmaksızın hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı demektir. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, a.g.e., s.200.]

³⁹⁸ Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.66.

matla gazeli de Fazlî'nin gazeline benzer şekilde yazılmıştır. Fazlî'nin sevgi konulu birçok gazeli coşku ve yaşam dolu bir ahenkle kaleme alınmıştır:

*Gül çağı huşdur qılıb säyri gülistân âynämäq,
Yâr ile gülşändä särmäst-u xirâmân oynämäq.
Yâr lä'li birlä oynäb bolmas, ey şäydä köngül,
Bäs degil insâf ilä âsânmudur cân oynämäq.
Türfä sârkäşdur sämändi nâz sürmä tünd anı,
Kim angä âdet erur qılqândä cävllân oynämäq.
Xalqa-i zülfüngä çindur köngül oynäb berganim,
Yâqsa ışq âyiniyä bârdurmu yâlgân oynämäq?
Çıqtı tün qış börkini eğri qoyub qâş üstini,
Şam'dek otlâr tütäştı şävqıdin bâş üstinä.
Gâr tüzällüm zâhir etsäm, sâlma çin qâş üstinä,
Sürmä gävhör mävcidek tıgı gâzab bâş üstinä.
İkki zâlim qâşlering bâş endurub qatlim üçün,
Robaro öltürdilär bir yergä kengâş üstinä.
Baski gülgün ton kiyib raxş üzrâ cävllân eyledin,
Qân olub çıqtı ciğâr pârgäläsi yâş üstinä.*

Anlamı:

*Gül açmışken iyidir vaktinde gülistanda gezip oynamak,
Yâr ile gül bağında sarhoş, şarkıda oynamak.
Yârin dudağı ile oynamak olmaz, ey çılgın gönül,
Haydi, söyle insaf eyle, kolay mıdır can ile oynamak?
Şaşılması derecede asidir gece ona nazlı atı.
Hoyratça sürme onu ki koşarken oynamak âdetidir onun.
Zülfünün perçemine güle oynaya gönül verdiğim doğrudur.
Yoksa aşkın âdetleri arasında yalandan oynamak var mıdır?
Geldi gecenin kışı, eğerek kaşını yüzünü,
Mum gibi alevler yandı, zevkinden başın üstüne.
Eğer hislerimi söylersen, asma şu yüzünü,
Atma inci tanesi gibi gazabını baş üstüne.
İki zalim kaşını onaylamışlar katlim için,
Yüz yüze otururlar bu yere meclis üstüne.*

Bu tür gazeller, konusu bakımından ve söz konusu şeriata bağlılığı ve mantıkî tutarlılığı yönünden önemlidirler. Nitekim gazellerdeki beyitler ve fikirler birbiriyle organik bağ içindedirler.

Şair “Üstüne” redifli diğer gazelini hüsnü matla şeklinde yazmıştır. Çünkü bunu iki matla ile yazmış, yani gazeldeki 2. beyti de 1. beyit gibi tam kâfiye ile oluşturmuştur. Gazelde 1. ve 2. mısralardaki “kaş” ve “baş” kafiyelerini daha sonraki beyitte de aynı şekilde tekrar etmiş. Ancak bunlar öylesine tekrarlanmış olmayıp aksine yerinde ve maksada uygun bir tarzda kullanılmış kafiyelerdir. Birinci beyitteki “kaş” sevgilinin geceleyin kış şapkasını kaşının üstüne koyarak gezdiği halini tasvir etmişse de ikinci anlamı o aşığın ruhsal durumunun maşuka aksettiği şekli ifade etmiştir. “Baş” sözü ise önceki matlada aşığın ruhî hislerini daha sonraki matlada maşuka yansıyan şekli ifade için kullanılmıştır. Gazelin bu şekilde iki matla oluşu yani dört mısraının kendi içinde kâfiye düzeni ona ayrı bir ahenk ve görkemlilik katmıştır. 3. ve 4. beyitlerinde ise şair söz sanatlarından usta bir şekilde faydalanarak hayatındaki ayrıntılar ve vakıalar yardımıyla ilgi çekici tasvirler ortaya koymuştur:

*Boldi äyyâm visâlu dâğı hicrânmen hânüz,
La'li ehvâlimğä xandân oldi, giryânmen hânüz.
Keçä tüş kördüm sârv zülfünü tebrätmiş nâsim,
Vahki, bu âşuftâ uyqıdin pârîşânmen hânüz.
Zülf müşkini dilâviziğä berdim naqdi cân,
Sud erur, lekin bu sävdâdin püşaymânmen hânüz.
Ötti ömrüm, bilmâdim mâhiyâtim tahqîqini,
Gökdâki sürâtdëk öz hâlimğä hatrânmen hânüz.*

Anlamı:

*Kavuşma günüm berbat oldu, hicran içindeyim hala,
Bu zor halim gülünç oldu, gözyaşı içindeyim hala.
Dün rüya gördüm o güzel zülfüne değmiş nefesim,
Vah ki, o çılgınca rüyadan perişan içreyim³⁹⁹ hala.
Zülûf kokusunu verdim gönül acıtana can peşin,
Gün geçer ama bu sevdadan pişmanlık içindeyim hala.
Geçti ömrüm anlamadım acıların hikmetini,
Gökteki suret gibi kendi halime şaşkınlık içreyim hala.*

Böyle bir samimiyet ve geniş gönüllülük; maşuku tarif ve tasvirde ya da ondan gelen bir iltifatı, vefa gören huzur dolu bir gönlü ifade için değil de, belki yardan cefa çekmiş olan bir yüreğin serzenişini aşıkâr etmek içindir:

Qıla bâşladi mengä zülmikim,

³⁹⁹İç (isim).

*Sitâm etdi cäbru cäfâlarîng
Ki vâfâgâ va 'dälâr äylâbân,
Qani va 'dälârgâ vefâlerin!*

diye şikayet eden ve kınayan ifadelerle başlayarak sonunu aşağıdaki gibi samimî sözlerle bitirmiştir:

:

*Dilicâni Fazlîyi nâtävân,
Sengâ müntâzir közi nigârân,
Hämâ dâm köngüldâ muhabbätîng,
Tünü kün tilimdâ duâlarîng.*

Anlamı:

*Başladın bana etmeye zulüm ki,
Sitem etti zulmü cefaların,
Ki vefaya vaatler eyleyip de,
Nerede o vaatlere vefaların?*

*Gönlü Fazlî'nin aptaldır,
Sana hazırlıklı, gözleri yolunda,
Daima gönlünde senin sevdan,
Gece gündüz dilimde duaların...*

Fazlî gazellerini çeşitli yollarla, zarif ve manidar bir şekilde yazmıştır. Aşağıdaki beyitlerde soru-cevap usulündeki ilginç ve anlamlı cevaplar insanlarda ilgi uyandırmıştır:

*Hücumı hat ğubârin la'lidin sordum, külib aydi:
"Bädaxşân mülkigâ kelgân xıtâyi kârvândur bu."
Dedim: "Zülfün nä yüzdin ârazîngdâ peçutâb eylâr?"
Dedi: "Ot şu'lâsidâ iztirâb etgân ilândur bu."*

Anlamı:

*Senin varlığını kokunu leyl'den⁴⁰⁰ sordum, gülerek dedi:
"Bedahşan mülküine gelen Hitay⁴⁰¹ kervanıdır bu."
Dedim: "Zülfü ne sebeple yüzümde dağılır?"*

⁴⁰⁰Gece.

⁴⁰¹Çin.

Dedi: “Alevlerin ateşi arasında ıstırap çeken yilandır o.”

Satırlarında işlenmiş istiare gibi söz sanatları ve hayata dair açıklamalar, beytin özünü kuvvetlendirmiş ve ilgi çekiciliğini güçlü kılmak için hizmet etmiştir. Şiir terkip edenlerin ilgi alanına girmiş olan halk atasözü ve deyimleri, gazelleri okuyan okuyucuyu kendine daha da yakın kılmıştır:

*Közni hüsninig xânidin köz yâşi qıldı benasib
Bolsa betâlya ' yetim burni qânar âş üstinâ.
Yâr qattıq kõngli aşkimdin mülâyim bolmadı,
Sud qılmas hâr neçä yâmğur yağar tâş üstinâ.
Ğurur etmä näsâb pirâyasiğä, hâsil et ma 'ni,
Nä sud andin degäylärkim: “Fälân ibni fälândur bu.”*

Anlamı:

*Gözünün güzelliği evinden gözyaşı oldu, kısmetsiz
Olursam da bir kadersiz idim, burnu kanayan aş üstüne.
Yârin gönlü taştan, yumuşamadı aşkimdan,
Değer vermez, her ne kadar yağmur yağsa taş üstüne.
Mağrur olma, soy güzelliği ile bir anlam kazan,
“Falan oğlu filan” demelerinin ne değeri var.*

Bu beyitlerde şair halk atasözü ve deyimlerini kullanarak kendi fikrini ifade etmek için irsali mesel⁴⁰² sanatını kullanmıştır. Fazlî, Özbek gazel türlerinin çoğunda bilhassa muvaşşah⁴⁰³ ve müşaare⁴⁰⁴ gazelinde usta maharetini göstermiştir. Muvaşşah gazelinde, beytlerin tek sayılı mısralarının ilk harflerinden kişi ismi oluşturulmaktadır. Fazlî'nin kendisi de bir gazelinde bunu gerçekleştirmiştir:

*Muvaşşah eylâdi Fazlîy köp sıdqudil birlân,
Ki hâr bâyit ävvälidin harz âl, keşfi nihân olsun.*

Anlamı:

*Muvaşşah eyledi Fazlî derunî gönlü ile
Ki her beyit önceden hazır olur, cihan keşfi olsun.*

⁴⁰² Dizelerde bir atasözü ya da deyim kullanma, açıklama sanatıdır.

⁴⁰³ Aksortış.

⁴⁰⁴ Nazire.

Bazı muvaşşah gazellerin şairin imkânlarını sınırladığıyla ilgili fikirler mevcut ise de muvaşşah gazel, şairden özel bir yetenek talep eden zor bir sanattır. Zira bu türle uğraşan şairin bir hem kendi arzu ve duygularını bedi olarak beyitlere sindirebilmesi, hem de bu içerik ve edebî yönüne zarar vermeden şiir diliyle dile getirmek istediği kişinin ismini okuyucunun bulabileceği şekilde mısralara yerleştirebilmesi gerekmektedir. Fazlî gibi bazı şairler muvaşşah gazelinde edebî olgunluğa ermiş birçok şiir yazmış ve kendilerini ispat etmişlerdir. Gazelin hangi derecede oluşu da onun türü veya şekliyle ilgili değil şairin sanatkârlık yeteneğiyle alakalıdır.

Müşaare gazeli, genellikle iki şairin bir mevzuda birbirlerinin fikir ve düşüncelerine cevap niteliğinde konuşmalarda bulunarak kaleme aldıkları şiirlerdir. Gazelin bu türü klâsik edebiyatta kadim dönemlerden beri mevcuttur. Bunlar içinden özellikle Şair Fazlî ile Şair Mahzune arasındaki geçen yazışmalar ve şiir atışmaları ayrı bir öneme sahiptir. Bu şiir müsabakası, her iki söz sanatkârının yüksek istidadını, zekâsını, pürüzsüz lafzını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Fazlî, söz konusu nazirenin ortaya çıkış tarihi ve hikâyesini “Mecmuâ-i Şâirân”da anlatmıştır:

“Faziletli bir mübareğin nur çehrelî, baht yıldızı gibi tertemiz bir kıızı vardı. O, akli başında, yegâne bir sanatçı Zebunisadek olup, Kokand’da meşhur bir şairdi. İsmi gibi mülayim ve sevecen olan âlim, beni imtihan ederek sınırdan, perilerin bile kışkandığı bu güzel, mektup aracılığıyla benimle uzaktan konuşurdu. Bu ay yüzlünün mahlası “Mahzune” olup onun yüksek tahayyülü hiç kimseninkine benzemezdi. Güzel tabiatlı, ahlaklı, masumane ve iffetliydi. Bense çaresiz birçok fikir ve düşünceler ile ona gazeller gönderiyor, o peri çehrelî güzel ise benim her beytime cevher gibi cevaplar gönderiyordu. Bir gün o gül çehrelinin şiirini okuduktan sonra sözünün güzelliğinden etkilenip şaşakaldım. Ve derhal evine gittim. Beni görür görmez: “Şiir okuyun.” dedi. Bu nazinin sözlerini överek işte şu şiiri okudum:⁴⁰⁵

Fazlî:

*Yüz âfârin sözünggâ Lübbi körmây,
Arzı cämâl etârmu âyinâ âb körmây?*

Mahzunâ:

*Kimdin çıkar sözlâr bağrın kâbâb körmây,
Gani olmağay müyâssâr hâlin xarâb körmây...*”

⁴⁰⁵Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.70.

(Aslı Farsça olan bu manzum hikâye uzmanı Tohtasın Celalov'un "Özbek Şairleri" adlı kitabında yukarıdaki gibi nesir olarak tercüme edilmiştir.)

Anlamı:

Fazlî:

*Yüz kere bravo, sözünde kusur arama,
Cemalini arz eder mi ayna su görmeden.*

Mahzune:

*Kimden çıkar ki sözler kalbi kebab olmadan,
Gönlü olmuyor açmaya, hali harap olmadan.*

Bu şiir müsabakalarında Fazlî Mahzune'nin büyük ilmine dair ifadelerle başlıyor. Ve "Lübbi Lübab"⁴⁰⁶ı dile getiriyordu. "Lübbi Lübab", edebiyat tarihinin derin bilgi sahibi ve üstadı Maksut Şeyhzade'nin belirttiğine göre, 13. yy tezkire yazarı Muhammed Avfi'nin yazmış olduğu tezkirenin adıdır. "Lübabü'l Elbab"(1221) şair ve şiirlerinin özellikleri hakkındaki edebî görüşler ifade eden üç asırlık edebiyat tarihini kapsayan kıymetli bir yazılı eserdir.⁴⁰⁷

Maksut Şeyhzade "Tezat Söz Sanatı" konulu yazısında: "Fazlî kendi döneminin büyük âlimi ve edebiyat uzmanıdır." demiştir. İşte bu büyük Âlim "Lübabü'l Elbab" adlı kitabın ehemmiyetini anlamış ve şairlerin bu eser ile tanışmasının şart olduğunu her zaman ifade etmiştir. Mahzune, Fazlî ile ilgili sorulara çok yerinde cevaplar vermiş. Ayrıca bu cevaplar, Fazlî'ye karşı olan duygu ve görüşlerine bir nevi açıklık getirmiştir. Bu yüzden olsa gerek, Fazlî, Mahzune'nin "Mesture-i Sühen"⁴⁰⁸ ve "Ma'ni Kelini"⁴⁰⁹ gibi sıfatlara vakıf olduğunu hatırlatmıştır:

Fazlî:

*Masturâ-i süxängâ pöşidâliq münâsib,
Ma'ni arusını, bäs, men beniqâb körmây.*

⁴⁰⁶Bilginin Anlamı.

⁴⁰⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.70.

⁴⁰⁸Güzel Söz Söyleyenin Mahremi.

⁴⁰⁹Mani Gelin.

Anlamı:*Fazlî:*

*Az konuşan insana güzellik yaraşır,
Yüzünü artık asla peçeli ve örtülü görmeyeceğim.*

Şair bu durumun sebebini cesurca ifade ediyordu: kendini “hiç güneş görmemiş” henüz yeşeren bir bitkiye benzetmiştir.

Mahzunâ:

*Yoq aybı sözlerimni, gâr bolmasa muâddâb,
Andâqni ot kökârgây heç âftâb körmây.*

Anlamı:*Mahzune:*

*Ayıbı yok sözlerimin, olmasa da bile müeddeb,⁴¹⁰
Nasıl çimen yeşillenir ki hiç güneş görmeden.*

Sonra Fazlî'nin kalbindeki hisler aşikâr oluverir:

Fazlî:

*Mâygün lâbing hadisi mâst etdi ğâyibânâ,
Kâyfiyat oldi zâhir câmi şarâb körmây.*

Anlamı:*Fazlî:*

*Mahzun dudağının sözleri sarhoş etti inceden,
Keyif aldım zahir, câmi şarabın⁴¹¹ görmeden.*

Fazlî, Mahzune'nin şevk veren sözlerinden, özellikle şiirlerinden aldığı zevki ve mutluluğu, bu mısralarda olduğu gibi ifade etmiş. İlk cümlesinde de yazdığı üzere, “ol gül çehrelinin evine” şiirini okuyarak bunu defalarca ifade

⁴¹⁰Müeddeb: Edepli.

⁴¹¹Câm-ı Şarab: Şarap Kadehi.

etmiştir. Mahzune, onun deyimiyle akılda “Zebunisa”⁴¹² gibi tektir, Kokand’ın meşhur kadın şairlerinden olan Mahzune’nin Fazlî’yi gördüğünde: “Şiir okuyun!”demesi üzerine şair, sözlerinden etkilenmiş ve birbirlerine şiir gönderme macerası bu sözlerle başlamıştır. Mahzune şiirlerinde olgun bir seviyede olmadığını zamanın şartlarına ve kadere bağlayarak anlatmıştır.

Yukarıdaki satırlarda şairler arzu ve isteklerini anlatmak amacıyla şiir sanatının türlerinden biri olan tenasüp sanatından ustaca faydalanmışlardır. *Arz-ı cemâl etermu âyine âb körmey. / Endâqki ot kökergey heç âftâb körmey? (Cemalin arz eder mi ayna gibi yüzünü görmeden. / Nasıl çimen-bitki biter güneşini görmeden?)* gibi vasıtalar her iki sanatkarın yüreğindeki güzel duygu ve düşünceleri ifade etmek adına büyük hizmet etmiştir. Böylece bu iki kıymetli şair, manzum dertleşmenin devamında, derin ilim ve cesaretlerini ortaya koymuşlardır:

Fazlî:

*Mundâqki nüktädânsân, kim erdi üstâding?
Ây kâsbi nur qılmas, tâ âftâb körmây.*

Anlamı:

Fazlî:

*Gördüm ki okumuşsun, kimdir senin üstadın?
Ay nurunu gösteremez, ta ki güneş batmadan.*

Mahzunâ:

*Köp nâhrlâr yığılsa, dâryâyi pürdür olğay,
İlm âholidin bu miskin bir şâyxu şâb körmây.*

Anlamı:

Mahzune:

*Çok yağmur yağarsa, deryalar dolup taşar,
İlim halkından bu miskin, şeyhi üstat göremeden*

---

⁴¹²Eski Hindistan Prensesi.

Fazlî'nin yukarıdaki beyti şairin geniş ilme ve fikre sahip olduğunu, gökyüzü cisimleri hakkında da yeterince bilgili olduğunu göstermiştir. Bu ilmî hakikatleri şiirlerinde işleyerek mürit ile mürşidi, güneş ve ay ile karşılaştırmıştır.

Mahzune ise kendisinin “güneş görmeyen bir bitki misali” olduğunu, ama mürebbisi olmamasına rağmen birçok hocadan nasiplendiğini ve nehirlerden deryaların teşekkül edeceğini söyleyerek belirtmiştir. Mahzune'nin bu yaklaşımı şüphesiz onun alçak gönüllülüğünün bir ifadesidir. Müşaare, her iki şairin gönlündeki dert ve sıkıntıları ortaya koymuş ve özetlemiştir. Fazlî memleketi Nemengân'e gitmek amacıyla yolculuğa çıkmadan önce, Mahzune'den gönlünden geçen ümit ve niyetlere cevap beklemiştir. Mahzune ise “Beytü'l Hazan”da evinde inzivaya çekilmek mecburiyetinde kaldığından duyduğu hüznü ifade etmiştir:

Fazlî:

*Bir nükte äylä zâhir, Fazliyni qoyma Mahzun,
Tâ ketmäyin Nämängân sendän cävâb körmäy,*

Anlamı:

Fazlî:

*Bir nükte eyle zahir, Fazlî etme Mahzun,
Gidemem Nemengân'a ta ki cevap almadan.*

***

Mahzunä:

*Bäytü'l hazan içindä uzlet tutub bu Mahzun,
Fazlî ilâhidur bu, yoqsa kitâb körmäy.*

Anlamı:

Mahzune:

*Hazan hanesi içinde yalnız kalıp bu Mahzun,
Fazlı ilahidir bu, yoksa kitap görmeden.*

Her iki şair burada kendi mahlaslarından da ustaca faydalanmışlardır. Mahlaslarının anlamlarını, farklı mânâlara gelecek şekilde değiştirerek vermişlerdir. Bu müşaare, özellikle Fazlî'nin, *Mäygün läbing hadisi mäst etdi ğâyibânä. / Bir nüktä äylä zâhir, Fazlîyni qoyma Mahzun (Bir nükte eyle zahir/Fazlî'ni etme Mahzun) satırları, Mahzune'nin: Bağrın kâbâb körmäy / Hâlin harâb körmäy (Bağrım kebab görmüyor / Halin harap görmüyor)* gibi nükteli ibareleri, iki şairin arasındaki sevgiyi, özlemi, muhabbeti açık bir şekilde ortaya koymuştur.

“Tezkiret’üş Şuârân Haşmet”te bu müşarenin Fazlî'nin Mahzune'ye beslediği muhabbeti açık bir şekilde belirttiği ile ilgili düşünceler de mevcuttur. Haşmet bu bilgileri bizzat Fazlî'nin kendisinden aldığı da ifade etmiştir. Diyebiliriz ki söz konusu muhabbet ve samimiyet, büyük bir zevk ve maharet ile şiirlere işlenmiş, müşaare edebiyat ilminin büyük numunesi olarak görülmüştür:

“Fazlî ona talip olmuş; o güzele kavuşmak için duyduğu özlemi bildiren şiirler yazıp durmuştur. O güzeller güzeli Meryem'in bu davete icabı uzun sürmüştür. Ayrılık derdi Fazlî'yi bitap düşürmüş ve mecnun etmiştir. Divaneler gibi niyaz eyleyerek, o şöhretli ve edalı yârin sokağında, gözünden kanlar gelene kadar yürüyerek mesut olmuş. Gönül bağını açan ve aşk hastalığına tabip olan Mahzune'nin çehresinden gönlüne huzur doğmuştur.”

Fazlî ile Mahzune kendi aralarında birbirlerine şiir yazmaya devam etmiş. Ancak Mahzune'yi başka biriyle evlendirmişlerdir. Haşmet'in yazdığı bir başka bilgiye göre, Fazlî, ona sitemkâr bir rubai ile karşılık vermiş. Mahzune ise bu sitem dolu mektuba şöyle karşılık vermiştir:

*Dili Mahzun basya angüşti qazâ der giryâhâst,
Yârab, in ğunçai nâşğüftâ kücâ bikşâhü?*

Tercümesi:

*Mahzunäning yürägi qazâ päncäläridän qattıq sıqılğan.
Yârab, açılmagan bu ğunça qaçân açiladi?*

Anlamı:

Mahzune'nin yüreği ıstıraplı ellerde çok dert görmüş,

*Ya Rab açılmayan bu gonca ne zaman açılacak?*⁴¹³

Fazlî'ye yönelik eleştirilerin yapıldığı zamanlarda, “saray şairi”nin müşaareden teşekkül olan beyitlerinin mânâları da eleştirilmiştir. Ancak söz sanatkârı olan Fazlî ve Mahzune'nin hazır cevap oluşları, keskin bir zekâya sahip olmaları, olgunluk ve faziletleri, tutarlı ve açık fikirleri, yüksek edebî zevkleri her yönden kendini göstermiştir. Onlar, yüreklerinden geçen duygu ve hislerini gayet açık bir şekilde bu şiirler ve gazeller vasıtasıyla ifade etmiş ve Fazlî ve Mahzune'nin meydana getirmiş olduğu söz konusu gazeller, müşaare türünün klâsik edebiyatta en nadir numunelerinden olmuşlardır.

“Mecmuâ-i Şâirân” ve “Tezkiret'üş Şuârân Haşmet” eserlerinde tasvir edilen Fazlî ve Mahzune aşkı, müşaare ile oluşan büyük bir kıssa ya da destan gibi ifade edilmiştir. Mecmuâ-i Şâirân, Fazlî Nemengânî'nin eserleri arasında olup özellikle Özbek edebiyat tarihî açısından büyük öneme sahiptir.⁴¹⁴ Malumdur ki tezkire kelimesi Arapça “zikir”sözünden gelmiş, hatıra defteri anlamını bildirmektedir. Edebiyata ait tezkirelerde ise, eleştirel edebî fikirler ifade edilir, malum olan devrin şairlerinin hayatı, eserleri hakkında fikir beyan edilir. Tezkireler önce Arap yazınbiliminde daha sonra Fars ve Tacik yazınbiliminde ortaya çıkmıştır. Fars-Tacik edebiyatının ilk tezkireleri Muhammed Avfi'nin 13. yüzyılda yazmış olduğu “Lübabü'l Elbab” ve Devletşah ibn Bahtışah Semerkandî'nin “Tezkiret'üş Şuâra” adlı eserleridir.⁴¹⁵ Ali Şîr Nevâî, Türk edebiyatının önde gelen âlimlerinden biri olarak Özbekçe “Mecalis'ün Nefâis”⁴¹⁶ tezkiresini yazmıştır. Bu eser çeşitli özellikleri ve dönemin şairleriyle ilgili olması nedeniyle birçok eserden ayrılmaktadır.

“Mecmuâ-i Şâirân”ın ise, Fazlî'nin kendi rehberliğinde yazılmış olduğunu daha önce ifade etmiştik. Şair, eserin önsözünde: “Bu kitabı derleyenlerden biriyim.” demişse de bunu alçakgönüllülük olarak düşünmek mümkündür. Nitekim öncelikle onun Türk dili ve edebiyatına verdiği hizmetler düşünüldüğü zaman, kitabın en önemli ve baş müellifi olarak Fazlî, sıradan bir derlemeci kesinlikle değildir. İkinci olarak kitapta ifade edilen değerlendirmeler, şairler hakkındaki birçok olumlu ve olumsuz yorumlar, Fazlî'nin şahsına aittir. Nitekim edebiyat araştırmacıları genellikle “Mecmuâ-i Şâirân”daki görüşleri Fazlî'nin değerlendirmeleri olarak göstermiştir. Diğer yazarlar, esas malumatları ve eser numunelerini toplamada katkı sağlamışsa da

⁴¹³Dipnot: Fazlî ve Mahzune arasındaki ilişkiye ait yukarıdaki ayrıntı A. Kayyumov'un “Kokan Edebî Muhiti” ile ilgili eserinde “Özbek Edebiyatı Tarihi”nin 4. cildinde tam olarak verilmiştir.

⁴¹⁴Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.74.

⁴¹⁵Çetindağ, Yusuf, *Şiir ve Tenkit*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2010, ss.1-33.

⁴¹⁶Güzelliklerin Meclisi.

birçok şair hakkındaki mühim mülâhazalar Fazlî'ye aittir. Bu yüzden edebiyat tarihinde “Mecmuâ-i Şuârâ”yı Fazlî'nin eseri olarak görenlerin sayısı daha fazladır.

Ünlü edebiyat uzmanı ve şark uzmanlarından olan V.E. Bertela, S.Aynî, A.Şerafiddinov, A.P. Kayyumov, V.A. Abdullayev gibi âlimler “Mecmuâ-i Şâirân” ile ilgili görüş bildirmişlerdir. Filoloji ilimleri uzmanı Profesör B.Velihocayev “Özbek Edebiyat Tarihi”⁴¹⁷ kitabının tezkireler konusuna ayırdığı sayfasında, “Mecmuâ-i Şuârân” tezkiresinin özellikleri doğrultusunda fikirler beyan etmiştir. Bu tezkirenin el yazma nüshaları Taşkent, Sent-Petersburg gibi bazı şehirlerin Şark el yazma hazinelerinde, bilhassa Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsü'nde 2371, 5235, 7510, 9139 sayıları ile saklanmakta olduğu bilinmektedir. 1902 senesinde Taşkent'te neşredilmiştir.⁴¹⁸

Tezkirede, 19. yy. başı Kokand edebî muhitinde eser meydana getiren 80'den fazla şairin hayatı ve eseri hakkında bilgi verilmiş. Ancak, tezkirenin farklı nüshalarına göre bu sayı değişmiştir. Örneğin, V.V. Barthold'un düşüncelerine göre, tezkireye 101 şairin eseri girmiştir. “Mecmuâ-i Şâirân”ın konularının sıralanışı bakımından, hamd ve naat ile başlayıp şairi tanıtan kısa manzum bir tasvir ile devam ettiğini, Emir Ömerhan ile ilgili kaleme aldığı kaside ve Emirî şiirleri ile ona yazılan nazireleri verdiğini, son olarak da şairlerin şiirlerinden numuneler sunduğunu söylemek mümkündür.

Kitapta geçen birçok şiir türü mevcuttur: Gazel, rubai, muhammes, müseddes, mütesa, mütezat, mesnevi, kaside, tarih, müfredat, muamma, müşaare. Bunlar arasında kaside ve gazellere geniş yer vermiştir. Eserin önsözü ve içindeki şairler hakkında malumatlar, mesnevi tarzında kafiye edilmiş, aruzun “faülün faülün faülün faül” kalıbında yazılmıştır. “Mecmuâ-i Şâirân”da çeşitli türlerde eser meydana getiren birçok şair hakkında bilgi mevcut olup bunla birlikte istidat sahibi Şair Üveysî ve Mahzune doğrultusunda da malumatlar bulmak mümkündür. Örneğin Fazlî; Şair Mahzune'yi şu şekilde tasvir etmiştir:

*Güzâl qız, hayâli, u Mahzunâdir,
Uning dilrâbâ şe'ri dürdânâdir.
Âgârçi ayâldek qılur qılu qâl,
Birâq ma'nidâ etdi erlârni lâl
Öşâlkim süxân bâbıda benazir,
Ayâlmas, erur belki bir nârrâşer.*

⁴¹⁷Taşkent, Özbekistan, 1993.

⁴¹⁸Halilbekov, Alihan, a.g.e., ss.74-75.

*Uning sözlärindən erur bu ğazâl,
Ki xalq içrâ bolmışdı zârbulmäsâl.*

(Farsça'dan Nitelikli Bir Tercüme)

Anlamı:

*Güzel kız timsali Mahzune'nin hayalidir,
Onun dilruba⁴¹⁹ şiirleri inci tanesidir.
Eğer kadın olursa boş imiş.
Yalnız, mani de etti, erleri lâl,
O'dur ki şiir içinde eşsizdir.
Kadın değil, belki söz sultanı,
Onun sözlerinden olur bu gazel.
Ki halk içinde olmuştu zerbü'l mesel⁴²⁰.*

Bundan sonra Mahzune'nin "Sehba"⁴²¹ redifli gazeli getirilmiştir. Mecmuada şairleri ve onların eserlerini değerlendirirken eserlerin bir türü incelenebilmiş. Tüm bunlara rağmen bu devrin birçok şairi hakkında tezkirede verilen malumatlar ya da tasvirler büyük bir ehemmiyete sahiptir.

Fazlî'nin "Zafernâme" diye adlandırdığı büyük manzum eseri Emir Ömerhan'ın harp ve seferlerine, kahramanlığına ve niteliklerine, o zamanlarda Kokand Hanlığı'nda meydana gelen vakialara ayrılmıştır.⁴²² Eser "Ömernâme" adıyla da bilinmektedir. Dolayısıyla Fazlî, aynı zamanda 19. yy. başlarındaki Kokand Hanlığı tarihini anlatan ve bu konuda büyük hizmet ortaya koyan bir tarih uzmanıdır. Müşrifî, "Şahnâme-i Nusret Peyam" adlı eserinde bu kitabın önemine ve Fazlî'nin bedi istidadına büyük değer vermiştir.

Yeri geldiği için belirtmek gerekir ki, Fazlî'nin oğlu Ahuncan da tanınmış şairlerdendir. Ahuncan, Nemengân'ın Anarzar mahallesinde doğmuş. Çağdaşlarına göre ilim sahibi olarak yetişmiştir. Bir süre sonra Kokand'da yaşayarak burada edebî yaşama iştirak etmiş. Özbekçe ve Farsça şiirler kaleme almış ve şiirlerinde "İbn Fazlî" mahlasını kullanmıştır.⁴²³ "Mecmuâ-i Şâirân" da Fazlî'nin oğlu hakkında kısaca malumat verilmiş, Özbekçe "Tarak"⁴²⁴ Farsça "Yak Taraf" gazelleri numune olarak gösterilmiştir. "Tarak" gazeli;

⁴¹⁹Gönül kapan, gönül alan.

⁴²⁰Zerbü'l Mesel: Halk içinde söylenegelmiş ve deyimleşmiştir.

⁴²¹Kızıl Şarap.

⁴²²Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.76.

⁴²³Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.76.

⁴²⁴Tarak.

“tarak”redifli gazellere nazire olarak yazılmıştır. Şair, “Yak Taraf” gazelini ise karşıtlık söz sanatından faydalanarak coşkulu bir üslupla meydana getirmiştir:

*Tıġı tãġãfil yak taraf, fãryãd dilhã yak taraf.
Hindiye mücgãn yak taraf, türkãnı şãhlã yak taraf.
ãz âhi tâfãn yak taraf, âz aşkı dãryã yak taraf.
Pãrvãi ân mã yak taraf, bãlidã anqã yak taraf.*

Anlamı:

*Bana dokunan yüzü bir tarafa, feryat hasret bir tarafa.
Ok gibi kirpikler bir tarafa, şehla gözler bir tarafa.
Ah u figan tufanı bir tarafa, aşkı derya bir tarafa.
Perişan demler bir tarafa, güzel kokulum bir tarafa.*

Molla Ahuncan ibn Fazlî babasından sonra 19 yıl yaşayıp 63 yaşında vefat etmiştir.

12. Muhammed Şerif Nâdir

Muhammed Şerif Nâdir, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında yaşayan ve eser meydana getiren tanınmış şairlerdendir. Nâdir hakkındaki malumatlar, öncelikle kendi eserlerinde ve “Mecmuâ-i Şâirân” tezkiresinde verilmiş olup “Özbek Edebiyat Tarihî Antolojisi”nin 2.cildi (1945), “Özbek Edebiyatı” mecmuasının 3. cildi (1959) gibi eserlerde de şairin hayatı ve “Heft Gülşen”⁴²⁵ destanından bazı hikâyeler görmek mümkündür. “Heft Gülşen” 1961 yılında tam olarak, T. Gafurcanove tarafından neşredilmiştir.⁴²⁶

Aziz Kayyumov’un “Kokand Edebî Muhiti” adlı eserinde “Heft Gülşen” destanı tahlil edilmiş. 1966 yılında 4 ciltten oluşan “Özbek Edebiyatı” mecmuasının 1. cildinde Nâdir’in kısaca biyografî ve şiirinden numuneler sunulmuş. 5 ciltten oluşan “Özbek Edebiyatı Tarihî”nin 4. cildinde de hayatı ve eserlerine dair geniş bilgiler verilmiştir.

Şair Nâdir’in eserlerini araştırmak ve ortaya çıkarmak için filoloji ilmî uzmanı Ahmedcan Medeminov’un çok önemli hizmetleri olmuştur. Bu fedakâr, âlimin özellikle Fergâna vadisinden, bilhassa Nemengân vilayeti sınırlarında yaşamış olan eski şairlerin eserlerini araştırmadaki hizmetleri, bu sahadaki diğer araştırmacı âlimlere ettiği yardımları önemle belirtmek

⁴²⁵Yedi Gül Bahçesi.

⁴²⁶Halilbekov, A., a.g.e., ss.76-77.

gerekmektedir. 1962 yılında A.Medeminov, Nâdir'in Özbekçe ve Farsça şiirlerini yazdığı bir divanını Kasansay şehrinde bulmuş. Bu bilgileri, "Özbek Dili ve Edebiyatı" dergisinin birçok sayısında aktarmıştır. Divanın tam olmayan bir başka nüshası da Nemengân şehrinde bulunmuştur.⁴²⁷ "Mecmuâ-i Şâirân"da Fazlî Nemengânî tarafından aşağıda verilen Nâdir tasvir ve malumatı, Nâdir'in şahsiyeti, istidadı ve doğduğu yılı açık bir şekilde göstermiştir:

*Büvâd Nâdir ân mârđi sâhib kâmâl,
Vâ häftâd bâşad bævây sinnu sâl.
Dâr in sâli häftâdi ân nüktädân,
Sülükâş bâ ätvâri aş'âriyân.
Bâ tahriri xât çün Ali pürhünâr,
Zi xubâni Xoqand ân nâmvar.*

Tercümesi:

*Nâdir kâmâlgâ erişgân kişidir,
Uning yâşi yetmişgâ bârdi.
U âlim kişi şu yetmiş yâşidâ (häm)
Gözâl şe'rlâr yâzâdi.
Xât tahrir qılışdâ Alidek hünâri köp,
U atâqlı kişi Kokanding yaxşilâridândir.*

Anlamı:

*Nâdir, kemâle ulaşan bir insandır.
Onun vardı yetmiş yaşı.
O âlim kişi, yetmiş yaşında dahi,
Güzel şiirler yazmış biri.
Güzel yazma konusunda Ali çok hünerli.
Bu meşhur, Kokand'ın iyi insanlarındandır.*

Malumatlara göre, Nâdir "Mecmuâ-i Şâirân" yazıldığında 1821'de 70 yaşındaymış. Şair Muhammed Şerif Nâdir, 1851 yılında şimdiki Nemengân vilayetine bağlı olan Kasan şehrinde dünyaya gelmiştir.⁴²⁸ Burada yaşayıp tahsil görmüş ve ilimde önemli bir yol kat etmiştir. Usta bir hattat olarak yetişmiş. Gençliğinde başladığı şiire olan sevgisi ve ilgisi sonraki yıllarda da devam etmiştir. Hayatı meşakkatli ve çetin geçmiştir. Bu sebepten:

⁴²⁷Halilbekov, A., a.g.e.,s.77.

⁴²⁸Halilbekov, A., a.g.e., ss.77.-78.

*Mäni särgäştäi sahrâyi ülfät,
Fäläk sâldi başimğä bâri külfät.
Maişät bāzmidä nākāmlıkdin,
Urubân pâyä beârāmlıkdin,
Qılıb bir mäsken içrâ istiqāmät,
Käçürdim ümr, äyläb andä tâqat...
Ğamu külfät hämişä boldi mäş 'um.
Şarâbi erdi göyâ zähri zaqqum.
Keçub erdi bu yanglığ rözğârim,
Bu işdin qâlmadi sabru qarârim,*

Anlamı:

*Perişan bir hâlde çölde beni, dostlar,
Felek bıraktı, başıma bütün çileleri sardı.
Neşe deminde kimsesizlikten,
Vuruyor her gün uykusuzluktan,
Geçirerek bir yer içre yaşam,
Ömür bitirdim, eyleyerek ona kanaat.
Gam ve acılar daima yanımda oldu.
Şarap da oldu sanki zehir zakkum.
Geçerdi böyle yaşamım
Bu işten kalmadı sabır ve kararım.*

diye yazdığı şiirinde durumu hakkında veryansın etmiştir. Hayatın zorluklarına aldırmayan Nâdir, ilmî olarak kendini geliştirmiş derin ve sağlam bir donanıma vakıf olarak eserler meydana getirmiştir. Devrinin faziletli ve kıymetli âlimlerinden, meşhur şairlerden biri olarak kendini ispat etmiştir.

Aynı zamanda mahir bir Hattat olan Muhammet Şerif'in eser çalışmalarıyla birlikte kâtiplikle de ilgilenmiş olduğu bilinmektedir. Öncelikle 1819-1822 yıllarında Kokand'da yaşamış, daha sonra Kasan'a gelerek zor günler geçirmiştir.⁴²⁹ Kasanlı memurların ona ve halkına ettiği zulümler, şairi bezdirmiştir. Hatta konuyla ilgili kadın yazar Mahlerayim Nâdire de memleket meselesi muhtevalı benzer bir sitemkâr şiir kaleme almıştır:

*Män xasta ğarib äyläyin arz,
Yetmâq meni arzimä erur farz...
Nâğâh kelib birâv yilândek*

⁴²⁹Halilbekov, A., a.g.e., s.79.

*Göyâki bälâyî nâgâhândek;
 Boldi hãmâ zulmidin xarâsân,
 Hãm lâyiğâ bâtdi âhli Kâsân.
 Cävr ilä mäni xalâk etti,
 Güldek yüräğimni çâk etdi.
 Yoğdurdi başımğä ğam tâşini,
 Bähr äylädi ikki köz yâşini...
 Ey Mâh, ayâlmänddurmân,
 Faqr üyidä müstämänddurmân.
 Mây sâfi äğârçi äyläsä coş,
 Xum dârdini cür'äkâş qılur noş.
 Atlasdur egerçi tez bâzâr,
 Kim âlgusi bozni hãm xaridâr.
 Sözümdür orâmçi târidek sust,
 Zar rüştâsi birlä äylängiz rust.*

Anlamı:

*Ben hasta ve öksüzüm eyleyin arz,
 Benim arzımı dinlemektir farz.
 Birden gelip birisi yılan gibi,
 Sanki bir beklenmedik bela gibi;
 Herkes ağlayan oldu zulmünden,
 Hem çamuruna battı halkı Kasan.
 Zulmü ile etti beni helak.
 Gül gibi yüreğime diken batırdı.
 Yağdırdı başıma gam taşını.
 Deniz eyledi iki gözyaşımı.
 Ey ay yüzlü, kadınım,
 Yoksul bir halde acı çeken biriyim ben
 Şarap sunarsa eğer coşar.
 Şarap kâsesi derdine eyler huzur.
 Eğer atlas ise süratli Pazar,
 Kim alır ki kumaşı, yalnız Allah'a tevekkül.
 Sözüm benim huzur dutarı⁴³⁰ gibi zarif,*

⁴³⁰Iran ve Orta Asya'nın birçok yerinde kullanılan Dutar; Fars,Uygur,Özbek ve Türkmen halklarıyla adeta özdeşleşmiştir. Tar tel anlamına gelir ki Dutar, iki telli, setar üç telli, çahar tar dört telli saz demektir. Dutar, "Dütar", "Dotar", "Dotar-i Mayda" gibi imlalarla yazılabilmektedir. "Bahşılık, Türkmen, Özbek ve Karakalpak Türklerinin yaşadığı bölgelerde destan anlatıcılarının ve çeşitli şiirleri söyleyenlerin oluşturduğu; Kazak ve Kırgız Türklerinde ise falcılıkla, büyücülükle uğraşan tiplerin temsil ettiği bir gelenektir. Sözlü ortamda usta-çırak ilişkisi içinde yetişen bahşılar; dutar, dombıra veya komuz adı verilen müzik aleti ile sanatlarını icra etmişlerdir.[Şahin, Halil İbrahim, *Bahşılık*

Kulağa küpe olan altın gibi saklayınız.

Nâdire, şairi kendi himayesine almıştır. Nâdir Uzlet, Kokand'a taşınıp vaktinin birçoğunu burada şiir ve yazı yazarak geçirmiş. Emirî Divanı'nı kendine özgü hattatlık yeteneğiyle istinsah etmiş. Yine birçok eserin bilhassa Nevâî divanının nüshasını çıkarmada büyük hizmetler sunmuştur. O, bir asırdan fazla ömür sürüp kendi memleketinde vefat etmiştir.

Muhammed Şerif, Özbekçe ve Tacikçe yazmış olduğu şiirlerinde esasen “Nâdir (Nâdirî)” ve “Uzlet (Uzletî)” mahlaslarını kullanmıştır. Bazı şiirlerde “Mehcur (Mehcurî)” ve “Şerif (Şerifi)” mahlaslarını da kullandığı olmuştur.⁴³¹Nâdir'in zengin bir edebî mirası olup divanına gazel, müstezat, muhammes, müseddes, terc-i bent, terkib-i bent, rubai, mesnevi gibi nazım şekilleri ve 13 bin mısradan fazla Özbekçe ve Tacikçe şiir toplamıştır. Bu büyük divan, Kokand Edebiyat Müzesi hazinesinde 693/d doküman numarasıyla saklanmaktadır.⁴³²Şair şiirlerine insan sevgisini, tabiat güzelliklerini, sevgi ve sadakat konularını, ayrılık acısını, o dönemin getirdiği memleket sıkıntılarını, hayat tecrübesini, felsefî ve ahlaki müşahedelerini yansıtmıştır:

*Sözi bâşidin ayâğı gül isidek erdi ruhâfzâ,
Câhân mülkigâ Nâdir nazmidek güftâr kelgäymü?*

Anlamı:

*Sözü baştan aşağı gül kokusu gibi etti ruhuma huzur.
Cihan mülkünde Nâdir gibi, var mıdır gönülden söz söyleyen?*

O, aşk ve sevgiyi mukaddes bir insanî duygu olarak görmüş. Zahirî⁴³³ ve batınî aşka bağlı hisleri, gerçek ve nadir bulunan bir duygu ile şiir mısralarına işlemiştir. Bu yüzden çeşitli tasvir ve hayatî ayrıntılardan ustaca faydalanmasını bilmiştir.

Demâgil: ğam, dâştı üzrâ açılıbdur yüzälär,

Geleneğinde Hediyelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme, TDİD, C:6, İzmir, 2006, s.437.]

⁴³¹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.79.

⁴³²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.79.

⁴³³Batınî mânânın zıddı olup, Kur'ân lafızlarının zâhirinden anlaşılman mânâyâ denir. Sözlükte “açık, âşikâr, dış, gâlip, bir şeye vâkıf olan” gibi anlamlara gelen zâhir, bir fıkıh terimi olarak, delâlet bakımından açık olan lafızlardan biri olup kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebi olmakla birlikte, haricî bir karineye ihtiyaç duymayacak şekilde bu mânâyâ delalet eden lafızdır. [Dinî Kavramlar Sözlüğü, *a.g.e.*, 703.]

Ul cigärdur häcr zahridin tökülgän pâräsi...

*Gül käbi âqti xayâlim gülşäni sahnigä qân,
Cân başıgä tegdi ğam âtlıqnı sängi xâräsi.*

*Demänkim, bözminizni bir keçä şäm eyladi rävsän,
Anı ışqıda ângä tändä mağzi üstixânimdur...*

*Qârângu angläma âlämdä Nâdir şâmi däycürin,
Çıqargän dud här tün çarx üzä sözi nihânimdur.*

Anlamı:

*Deme: Gam çölü üzerinde açılmaz yeşil
O ciğerimdir azap zehrinden dökülen etler*

*Gül gibi aktı suretim gülşen yerine kan
Bamteline deĝdi, gam askerinin kara taşları*

*Demeyin ki, bayramı bir gece mum eyledi nur yüzlü
Bu onun aşkından yanan tenimdeki kemik etleri*

*Karanlık sanma âlemi, Nâdir şafak düşünce.
Koparıırken tut her gece, 'âlem üzere' söz kelimumdur.*

İşte bu beyitlerde geçmiş olan bahçıvanın buğday ekmesi, Kâbe ziyaretine giden kişinin ihram bağlaması, lirik kahramanın duygu ve düşüncelerini, istek ve arzularını açık bir şekilde ifade etmiştir.

*Suv berib aşkim nâmi birlä vücudim bağına,
Közläri fikridä tiktim dânei bådâmnı.
Işq dâştini yoli ğarçi ozâĝu häm maxuf,
Yâr vasli ka'bäsiĝä bağladim ährâmni.*

Anlamı:

*Su verip aşkım nemi ile vücudum bağına,
Gözlerinin fikrine diktim tanecik bademim⁴³⁴.*

⁴³⁴Gözlerimi.

*Aşk çölünün yolu gerçi uzak, hem de tehlikeli
Yar vaslının⁴³⁵ Kâbe'sine bağladım ihramımı.*

Şair, maşukun hüsnü cemalini onun faziletli kemali ile uygun bir tarzda tarif etmektedir. Güzelin akıllılığı, tatlı sözlü olması gibi faziletlerini ayrıca vurgulamaktadır:

*Tangä edi ruxbaxş lütfi tākällümleri,
Cähä töküb şehdler läbdä täbässümläri,
Mävcdək tāpti pärşânlik cähân dâñâleri,
Fazl bahri içrä dur yangliğ kāmâlinni körüb.*

Anlamı:

*Dengem idi ruhuma şifa olan lütf-ü tekellümleri⁴³⁶,
Cevher atar şahitler dudaktaki gülümsemeye,
Serseri gibi perişan oldular cihan âlimleri,
Fazilet denizi içinde inci gibi kemalin görüp...*

Nâdir'in gazellerinde, kendi dönemindeki içtimaî haksızlıkları ve problemleri ifade eden sitem ve şikâyet gibi mevzular geniş yer tutmakta, kendi döneminden, "çarkın acımasızlığından", "zalim felekten", "zalim yöneticilerin zalimce davranışlarından", çekilen büyük sıkıntılardan bahsetmektedir:

*Közüm qân yaşidin lâlâ kâbi sahni cähân gülşâni
Bolub äncüm kâbi âxim ötidin âsmân gülşân.
Burni qân bolğay yetimning ağzi yetsä âşgä,
Çärxining bedâdi baxtim suyini şor äylädi.*

*Çärx üzä här yân körüngen tün arâ encüm emäs,
Qaträlär saçti yaşimdin közlärim fävvâräsi.*

*Tegirmân tâşidur el farqi üzrâ gärdişi gärdün,
Qılır barçä xalâyiq cismini cävr ilä ün yanliğ.*

Anlamı:

*Gözüm kan lale gibi cihan gülşeni sahnesinde.
Oldum deli ahımın ateşinden gök gülşeni.*

⁴³⁵ Aşğın sevdiğine kavuşması, birleşmek, ulaşmak.

⁴³⁶ Konuşma, konuşmak.

*Burnu kan dolar öksüzün yemeğine ağzı yetse eğer,
Dünyanın acımasızlığı bahtım suyunu etti tuz.*

*Dünya üzerinde görünen her gece arası delilik acı değildir,
Katreler saçtı gözyaşımdan gözlerim fevvaresi.⁴³⁷*

*Değirmen taşıdır dünya üzere dönüp duran,
Eder bütün insan cismini acı ile un ufak...*

Şair şiirlerinde bunun gibi dert ve sıkıntıları, devrin mazlum ve fakir halkının çektiği acı dolu anları işlemiştir. Diyebiliriz ki, halkın derdi şairin derdi olmuş, bu dert ve halkçılık ruhu ile şiirler kaleme almıştır. Şair, yârinden inayet görmeyen ve mutsuz olan gönlünü, padişahın zulmü ile harap olan bir halka benzetmektedir:

*Pâdişâhlar zulm mülkin etgânde xarâb,
Bir köngül ilgindin, ey bedâdgâr, âbâd yoq.*

Anlamı:

*Padişahlar zulüm diyarını etmişken berbat
Bir gönül işinde ne vuslata eren ne abad olan vardır.*

Büyük bir hayat tecrübesine sahip olan ve acı tatlı birçok olaya şahit olan şair, hayatından aldığı dersleri ve ibretleri şiir mısralarında itinayla işlemiş, okuyucuya hikmetli mısralar taktim etmiştir:

*Tâ cäfâ çekmäy qaçân kâmin etâr şirin murâd,
Meva tâpmas şâhd naxli şâxi üzrâ xâmsiz.*

*Vasl ile äylä, Nâdir, dârdi hicrâniğä sabr,
Yetmägäy matlabgä heç heçkim mehnâti äyyâmsiz.*

*Boldi âläm bâğı içrâ sârv yanlığ sârbäländ,
Hâr kişining könglü içrâ bolsa yaxşı niyati.*

*Özigä bolmasing mağrur, tüşğäy subh hängâmı,
Bâşidä mâm yanlığ kimki zârdin âfsare körgäy.*

Ötär ötgän käbi, heç kelmägängä ğam yâman zinhâr

⁴³⁷Fevvare: Fiskiye, (gözyaşı kastedilmiş).

Tutung emdi ğanimât uşbu dâmni, dâm bu dâm ermiş.

Anlamı:

*Ki ceфа çekmeden ne zaman ulaşırız güzel maksada,
Meyve yapmaz ağaç ta ki dalda olgunlaşmadan ham.*

*Vasl⁴³⁸ ile eyle Nâdir, dert hicranına sabır,
Ulaşamaz ki maksada hiç kimse güç harcamadan.*

*Oldu âlem bahçesi içre servi ağacı gibi uzun,
Her insanın gönlü içinde olsaydı iyi niyet.*

*Olmasın kendine gururlu, düşer sabah hengâmı,
Başında mum gibi kim ki gururdan erimek görecek.*

*Geçer gecen gibi, hiç gelmeye ne gam olur ağır,
Tütün etti ganimet bu, an bu an ermiş.*

Bu beyitlerde emek sarf etmenin öneminden, ceфа çekmeden sefanın olmayacağından, insanın hüsnü zan içinde olması gerektiğinden bahsedilmiş. Ve makam-mansıp sahiplerinin mağrur olmaması gerektiğini, ömrün her anını bir fırsat olarak bilmenin önemli olduğunu ifade eden nasihat içerikli konular işlenmiştir. Nevâî, Babür, Meşreb gibi âlim ve sanatçılar da benzer nitelikteki beyitlere sahiptir. Nâdir Uzlet'in şiir mirasından olan "Öleng" şiiri kendine has bir yere sahiptir.

Bilinmektedir ki, "Yar-yar" (Yâr yâr/Dost dost) şiiri sözlü halk eserleri arasında en yaygın olan şiir türlerindedir. Ali Şîr Nevâî, Zahir ad-Din Muhammed Babür gibi büyük şair ve âlimlerin şiirlerinde, ilmî eserlerinde koşuk (ölen) hakkında bilgiler ve bu nazım şeklinin değerli olduğunu gösteren deliller mevcuttur. Ali Şîr Nevâî "Mizanü'l Evzan" adlı eserinde şöyle yazmıştır:

"Hakikattir ki, Türk ulusu kız aldıkları zaman düğün günlerinde bunu söylerler... Kim birçok beyit dile getirirse eğer mesut ve bahtiyar olur."⁴³⁹

Yine Ali Şîr Nevâî'nin belirttiği üzere aşağıdaki kısa beyitte görüleceği gibi "Yâr yâr" lafzı zikredilmiştir:

⁴³⁸Vuslat, kavuşma, birleşme.

⁴³⁹Halilbekov, A., a.g.e., s.81.

*Qaysi çämändin esib keldi sabâ, yâr-yâr,
Kim dämîdin tüşdi ot cânim arâ, yâr-yâr?
Müftailün fâilün müftailün fâilün.*

Anlamı:

*Hangi bağdan esip geldi rüzgâr yâr yâr,
Kimin deminden düştü ateş canıma yâr yâr?
Müfteilün failün müfteiln failün*

“Seddi İskenderî” destanında Nevâî’nin şiirinde geçen “Yâr yâr” koşuğu şöyle verilmiştir:

*Munğanniy, tüzib çingä vâzindä çäng,
Nävâ çekki, hay-hay öläng, cân öläng!
Desäng senki: Cân qardâşim yâr-yâr!
Men aytäyki: Munluğ başım yâr-yâr!*

Anlamı:

*Mungannî, düzerek hakikat vezninde cenk,
Ses çıkar ki hey hey olan, cânım olan!
Sen desen ki: Can kardeşim yâr yâr!
Ben derim ki: Eğilmiş başım yâr yâr!*

Babür Mirza “Muhteser” adlı eserinde bu vezin üzerinde özellikle durmuştur:

“Türküler içinde bir tür var ki bu nazım şekline ‘Öleng’⁴⁴⁰ derler. Çoğunlukla toylarda söylerler... Her mısradan sonra ‘Yâr yâr’ lafzını getirirler.”⁴⁴¹

Nâdir, halkın sözlü edebiyat üslubundan faydalanmak için geleneği devam ettirmiş ve “Yâr yâr” redifiyle 29 bent ve 174 mısradan oluşan koşuk yazmıştır. Böylece ölen vezni ve kafiyesini, huruç hecesiyle meydana getirmiştir. Huruç hece veznine göre, koşuğun her bir bendi Arap alfabesindeki bir harf ile başlayıp alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Babarâhim Meşreb de 16 beyitten oluşan bir gazeli bu tarzda yazmıştır. Ölen satırları halkın “Yâr yâr” koşukları gibi akıcı, seri, sade ve içtendir.

⁴⁴⁰Koşuk.

⁴⁴¹Halilbekov, A., a.g.e., s.82.

*Lâm-lâbing şârbâti kâvsâr emiş, yâr-yâr,
 Âġzing arâ tişlerign gâvhâr emiş, yâr-yâr.
 Xâl yüzing bâġidâ anbâr emiş, yâr-yâr,
 Andâ sâvâdı xatın dâftâr emiş, yâr-yâr.
 Hay-hay öläñ, cân öläñ, lâlä qabâ, yâr-yâr,
 Şävqing ilâ târtämân sävtu nâvâ, yâr-yâr.*

Anlamı:

*Dudaġın çevresi şerbeti kevser imiş, yâr yâr.
 Aġzın içre dişlerin inci imiş, yâr yâr,
 Yüzün bahçesinde ben'in anber imiş, yâr yâr
 Onu okuyan kadın defter imiş, yâr yâr,
 Hey hey olan, cânım olan, lale kaderim, yâr yâr,
 Hayalin ile söylerim şevki neva, yâr yâr.*

Bazen ölen bentleri; muradına eremeyen âřıġın kalbindeki istek ve arzuları, yüreġinden geçen hüznü serzenişleri işler, hazin bir ahenkle ifade edilirdi:

*Fe-fâlâki zulmgâr, işi câfâ, yâr-yâr,
 Heç kişigâ etmedi mehru vâfâ, yâr-yâr.
 Bir-biridân barçani qıldı cüdâ, yâr-yâr,
 Ketti bu âhim oti soġyi sâmä, yâr-yâr,
 Hay-hay öläñ, cân öläñ, sâhibqırân, yâr-yâr.
 Baġrimi qân äylägân âşubi cân, yâr-yâr.*

Anlamı:

*Felektir zulümkâr, işi cefa, yâr yâr,
 Hiç kimseye etmedi vefa yâr yâr,
 Birbirinden etti herkesi ayrı yâr yâr,
 Çıktı ahu fiġanımın ateşi göklere yâr yâr,
 Hey hey olan, cân olan, sahipkıran, yâr yâr.
 Baġrımı kan eyleyen cân alanım, yâr yâr.*

Edebiyat uzmanı A. Medeminov, Nemengân şehrinde Şair Nâdim'in oġlu Müsellemcan Baba'nın himayesinde olan bir el yazma derlemesinde Nâdir öleninin nüshasını görmüş ve söz konusu eseri, şairin divanındaki kopya ile

karşılaştırarak incelemesini yapmıştır. Âlimin bu konudaki incelemesi “Özbek Dili ve Edebiyatı” dergisinin 1967 yılındaki ilk sayısında basılmıştır.⁴⁴²

Nâdir Uzlet’in “Heft Gülşen” destanı 18. ve 19. yüzyıl edebiyatının önemli bir kaynağıdır. Bu eserde sözlü halk eserleri ve yazılı edebiyata mahsus hususiyetler toplanmıştır. Destan, Emir Ömerhan’ın vefatından sonra 1824-1825 yıllarında yazılmış. Destanın 2 el yazma nüshası, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü hazinesinde 1801, 10114 sayıları ile saklanmaktadır. Diğer bir nüshası El Yazmalar Enstitüsü Kokand bölümündedir. 1328 (1910) senesinde Taşkent’te taş basma usulüyle sadeleşmiş şekliyle basılmıştır.⁴⁴³

“Heft Gülşen” geleneksel bir tarzla hamt, naat ve ilk dört halifenin tasviriyle başlamış. Şair, giriş kısmında kendisinden bahsetmiş ve destanın yazılış amacını açıklamıştır. Destanın temeli birbirinden bağımsız 7 hikâyeden oluşmaktadır. Nâdir, bu destanı kadın Şair Mahlerayim Nâdire’ye ithaf etmiş, eserin giriş bölümüyle birlikte hikâyelere bağlayarak Nâdire hakkında coşkulu satırlar kaleme almış. Nâdire’yi “Nâdîretü’l Ukala”⁴⁴⁴, “Minnetü’l Kureba”⁴⁴⁵ olarak tasvir etmiştir. Şair, kaleme aldığı şiirlerinde, Özbek halkının sevilen kadın şairi ve şiir diyarının melikesi olan Nâdire’ye duyduğu özel bağlılığı ve sevgisini göstermiş, Nadire’nin beşeri faziletleri, memleket temsilciliği ve ilmî olarak ortaya koyduğu eserler hakkında bilgi vermiştir:

*Tâpây deb kõngli içrâ şâdliqni,
Büzülğân cismidâ âbâdliqni,
Yasadim ânı üçün yetti gülşän,
Körüb tâpsin tâ kõngli râvşän.*

Anlamı:

*Bulayım diye gönül içre sadık olanı,
Bozulan tenimde korkaklığı,
Vuku buldu onun için yedi gülşen
Baksın ki buluncaya kadar gönlünü nur.*

Nadir, aynı zamanda birçok âlim ve şaire gösterdiği cömertlik ve hamilikten dolayı minnettar olduğunu da ifade etmiştir:

Anindek kelmägäy dâhr içrâ âyim,

⁴⁴²Halilbekov, A., a.g.e., s.82.

⁴⁴³Halilbekov, A., a.g.e., s.83.

⁴⁴⁴Akılların Gözdesi.

⁴⁴⁵Gariplerin Dostu.

*Aning kõngli säxâvet içrâ dâyim...
 Sorubân keltirib ähl-i fazâil,
 Yâqıldı dârgâhigä här qabâil.
 Bârisi şe'r içrâ erdi mâhir,
 Gazâl demâqqa barçâ erdi şâir.
 Alarning remzäsidadä emdi meng häm,
 Bir işni kõnglümä ettim mücäsäm.*

Anlamı:

*Onun gibi gelmeyecek deniz içre ay'im.
 Onun gönlü iyilik içre daim...
 Sorarak geldiler ehli fazıla,
 Yapıldı mekânında her türlü ilim.
 Hepsi şiir içre idi mahir,
 Gazel söylemede hepsi idi şair,
 Onların meclisinde ben de var idim,
 Bir işi gönlüme eyledim mücessem.⁴⁴⁶*

Heft Gülşen, birbirinden bağımsız 7 hikâyeden ibarettir. Bu hikâyelerde halk sevgisi, adalet, muhabbet, sadakat, kahramanlık, mutlu bir yaşam, adaletli bir padişah ile yaşamakta olan bir halk tahayyül edilmiş ve halk sözlü eserlerine has şiirler gaye edilmiştir. Gerçek dost, sadık âşık, vefalı dost örnekleri vücuda getirilmiş. Şairin de vurguladığı gibi her bir hikâyeden hikmetli ve ibretli dersler çıkarmak mümkündür:

*Uning här biridä pändu nasihat,
 Angä boldi münâsib bir hikâyat.*

Anlamı:

*Onun her birinde hikmetler vardır,
 Ona göre olur münasip bir hikâye.*

Şimdi eserdeki hikâyelerin (gül bahçelerinin-kısımlarının) kısaca muhtevalarına değinelim:

-Birinci Gülşen: Rumlu, fakir bir genç, ticaret kervanı ile Aden şehrine gelir. Burada muhtaç bir halde, zor günler geçirir. Bir zenginın kızını, kocası üç talâk⁴⁴⁷ ile boşar:

⁴⁴⁶Mücessem: Cismi olan, vücutlu, gövdeli, maket; manevi bir cisim hâlini almış.

*Öşäl säyyâdi beidrâk, mağrur,
Öşändâq quşni qâldin äylâdi dur.*

Anlamı:

*O avcı idraksiz, gururlu,
Böyle bir kuşu elden eyledi uzak.*

Onları uzlaştırmak için, kadını birinin bir süre nikâhına alması gerekiyordu. Kadını işte bu yabancı gence nikâhlanmışlardı. Gencin ertesi gün kadını boşaması gerekirken gençler birbirleriyle yaşamaya karar vermişler. Bu yüzden bir süre sonra gence baskı yapıldığı için çiftler çaresiz kalmıştır. Aden'in yoksulları koruyan, adaletli şahı bu olayı duyunca, gencin ve kızın mutlu bir hayat yaşamaları için onlara yardım etmiştir:

*Kärämdin aybi üzrâ pârdä yâpti,
Sahâvâtdin âni könglünü tâpti.
Çünkü o:
Adâlat mülkining sultâni erdi,
Sâxâvât kişvâriining xâni erdi.*

Anlamı:

*Kerem ile suçu üzerine perde yaptı,
Cömertlik ile onun gönlünü fethetti.
Çünkü o:
Adalet mülkünün sultanı idi,
İyilik bostanının (bahçe) sultanı idi...*

-İkinci Gülşen: Diken şehrinde mert ve bahadır bir genç varmış. Hayatın zorlukları bu genci şahın hizmetine girmeye mecbur etmiş. İki yüz bin altın ile hizmetine girmek istediğini söylediğinde, Bengale şahı onunla alay edip huzurundan kovmuş. Babasının bu muamelesinden utanan şah kızı, yiğidin arkasından gitmiş ve daha sonra bu iki genç evlenmiş. Bu genç, ilerleyen zamanlarda Lahür sultanının hizmetine girmiş. Sultana o kadar büyük sadakat göstermiştir ki hatta şahı ölümden kurtarmak pahasına kendi öz oğlunu kurban

⁴⁴⁷Karı-koca arasındaki evlilik bağının sona ermesi, klâsik fıkıh literatüründe talâk şeklinde ifade edilmiştir. Fıkıhta talâk kelimesi, hem tek taraflı irade beyanıyla yapılan boşama, hem tarafların anlaşarak evlilik birliğine son vermeleri, hem de mahkeme kararıyla meydana gelen boşanma anlamlarına gelmekle birlikte, genellikle tek taraflı irade beyanı ile yapılan boşamayı ifade eden kullanılır. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü, a.g.e., s.631.*]

vermiş, çocuğun annesi de onunla birlikte vefat etmiştir. Bu büyük sadakati gören sultan, Allah'a bu kurbanları geri vermesi için büyük dualar etmiş, sonunda duası kabul olarak anne ve çocuğu tekrar yaşamaya başlamış. Sultan tahtını ve tacını bu gence vererek onu vazifelendirmiş, kendisi ise kutsal görev için Kâbe'ye gitmeye karar kılmıştır. Bu arada istilaya maruz kalan Bengala şahı, Lahurge yardım dilemek için gelmiş. Bu esnada bu genci ve kızını görünce onlardan özür dilemiş. Sultanlığını torununa devredip kendini ibadete adanmış ve inzivaya çekilmiştir.

-Üçüncü Gülşen: Peşahür şahının güzel bir kızı varmış. Kız, şehrin dışında gözlerden uzak bir bahçeye gezmeye gidirmiş. Günlerden bir gün vezir oğlu onu görmüş ve bu iki genç burada birbirlerine âşık olmuşlar. Bunu duyan vezir, padişahın mevzuyu duymasından korktuğu için oğlunu zincire bağlamış. Bir gün gezintiye çıkan şah, kızının elem içinde şarkı söylediğine şahit olmuş. Öfkeyle şah kızının başına doğru kılıç sallamış. Kız canını vermeden önce kanlı parmaklarıyla yere bir şeyler yazmış:

*Çânâni marâ bâ mân biyâryâd,
În mürdâ tanâm bād o sipâryâd.*

Tercümesi:

*Mening cânimni mângä keltiring,
Bu ölik tănämni ungä tâpşiring,
Tâ...*

Anlamı:

*Benim cânımı bana getirin,
Bu ölü bedenimi ona sunun,
ta...*

“Ta”dan sonra kız ne demek istediği tam olarak anlaşılmamış Peşahur âlimleri, bunu bir türlü anlayamamış. En sonunda bu muammayı Sadî Şirazî şöyle çözmüş:

*... läblärimdän böse âlgaç u,
Ägär tirilsäm, hayrân qâlmängiz.*

Anlamı:

...ki dudaklarımdan öpücük alana kadar o,

Eğer dirilirsem, şaşırmayın.

Böylece kız, gencin nefesiyle tekrar dirilmiş. Matem yeri bir anda düğün yerine dönmüş.

-Dördüncü Gülşen: Serandib sultanı bir gün düşünde bir güzel görmüş, ona olan aşkından endişeye düşmüş. Vezirini görevlendirerek sevgilisini aramak isteğiyle kendini yollara vurmuş. Ve bir yerde dört kardeşi babalarından kalan çanak, kaftan ve kılıcı almak için kavga eder halde görmüş. Bunların mucizevî niteliğini öğrenen sultan, hile ile bu eşyaları eline geçirmiş. Derken bu eşyalar vasıtasıyla sevgilisine kavuşmuş. Bahsedilen bu sevgili, çingene bir kadıymış ve bir süre sonra sultanın mucizevî eşyalarını fark edince o da onları alarak ortadan kaybolmuş. Bir yıl sonra şah veziri, büyük bir titizlikle bu kurnaz kadını arayarak bulmuş. Bu olaydan sonra padişah tekrar yurduna dönmüştür.

-Beşinci Gülşen: İran şehzadesi rüyasında Saadet adında güzel bir kız görür ve ona âşık olur. Kızı aramak için Hindistan, Çin, Rusya gibi ülke ve memleketleri dolaşır. Kız ile ilgili habere en sonunda bir Rum memleketinde rastlar. Kız ile ilgili haber veren bu kişi, haber için ondan büyük bir mücevher diler. Kız adı Cevher olan bir Rum şahının tek evladıdır. Bu kız da rüyasında saadeti arayan zengin bir adam olduğunu görür. Hikâye kız, babası ve bu padişah arasında temellendirilmiştir.

-Altıncı Gülşen: Adalet sahibi bir şah, çocuğu olmamasından ötürü üzgün ve kederli bir haldedir. Uzun süredir ettiği dualarına sonunda icabet görür ve bir oğul sahibi olur. Bu oğlancığa Hurşit ismini koyar. Münecimler çocuğun geleceğini görmek için bir fal açar ve Hurşit'in büyük acılar çekeceğini söylerler. Dane isimli vezirin oğlu Atarüt, Hurşit ile yaşıt olduğu için okul arkadaşı ve dost olarak büyürler. Hurşit bir gün Atarüt'ü yanına alarak yola çıkar ve fakir bir dul kadının oğlunu ebcet tahtası ile öldürür. Bunu duyan çocuğun annesi “dişe diş kana kan” diye bir talepte bulunur. Adaletli şah, bu dileğin çok ağır olduğunu ifade eder; ama kabul etmek mecburiyetinde kalır. Dane araya girip aman dileyip, onu buralardan götürmekten bahseder. Atarüt dostuyla birlikte memleketinden uzaklaşarak gitmek zorunda kalır. Yolda harika kuş etleri yiyen bu şeyzade Mürüvvet diye bilinen bir kuş etini yedikten sonra, bu vesileyle şah olur. Fütüvvet olarak bilinen bir kuş etini yiyen Atarüt'ün ise ağzından çıkan bir nur mucizesine şahit olur. Gittikleri memleket padişahının kızı, Hurşit'e âşık olur ve evlenirler. Atarüt ise çalgıcı bir kadının tuzağına düşer. Birçok macera yaşadktan sonra Gülfam şehrine gider. İffet

adındaki bir devi yenerek şah kızını ondan kurtarıp evlenir. Daha sonra Atarüt ile Hurşit birbirlerini bularak ana vatanlarına tekrar dönerler.

-Yedinci Gülşen: Bağdat şehrindeki bir tüccarın Mesut adında bir oğlu vardır. Bu genç günlerden bir gün babasının ticari işleriyle uğraştığı için bin mübarek kişiye dağıttığı parayı belli bir zamana kadar bir ihtiyara vererek ondan “Eğer ki seferde dağlık bir bölgeye gidersen, yüksek bir yere çıkmalısın, yemek yediğin yere ihanet etmemelisin, eğer ki ukba⁴⁴⁸ işi ile dünyevi bir iş arasında kalırsan, önce ukbayı daha sonra dünyevî işi seçmelisin.” şeklinde üç nasihat alır.

Sefer zamanında Mesut, bu nasihatleri tek tek hatırlayıp yerine getirir. Kervan dağlık bir yere gelip durduğunda onları en yüksek yere çıkarır ve buraya çıktıkları için büyük bir selden kurtarır. İkinci öğüdü de yerine getirerek kendine insanlık eden bir kişiye asla ihanet etmez ve böylelikle onun hanımının tuzağına düşmekten kurtulur. “Önce ukba, sonra dünya işi” öğüdüne riayet ettiği için muhakkak ki bir gün gelecek olan ölümden o an aman edilir. Bu yiğidin ihlâs ettiği usta onu kızıyla evlendirir, kendi ise inzivaya çekilir.

Görünmektedir ki, destanın yekûnu “adalet” kavramını ifade etmeyi temel gaye olarak görmüştür. İşte bu gaye, yedi destanı birbirine bağlayan bütünleştirici bir konudur. Birinci hikâyede adaletli ve yoksulları koruyan bir padişah örneği oluşturulmuş. İnsan sevgisi, insanlık, bağışlama ve adalet gayesi öne sürülmüş. İkinci hikâyede Lahür sultanı adalet sahibi, muhtaç, aç ve çaresizlere sahip çıkan bir hükümdar olarak yorumlanmış. Hikâyede haksızlık ve zulme karşı hakkaniyet ve sadakatin galebesi terennüm edilmiştir. Üçüncü hikâyede yukarıdakilerin tam tersi bir şekilde zalim, gaddar, cahil şah örnekleri verilerek menfi yönleri gözler önüne serilmiştir. Bütün halleri ve yönleriyle cirkinliğin ve vahşiliğin timsali olmuşlardır:

*İşânmas erdi heç kim külğaniğä,
Hämä hürrem edilär ölgäniğä.
Yâmân tillik, yâmân vaz'u turuşrâ,
Sâvuq sözlük, qarâ yüzlük, cäfâcâ.*

Anlamı:

*İnanmazdı kimse gülümsediğine,
Herkes mesut idi onun öldüğüne,
Kötü dilli, kötü yüzlü duruşu,
Soğuk sözlü, kara yüzlü, zulümkâr.*

⁴⁴⁸ Ahiret.

Eserin dördüncü, beşinci ve altıncı hikâyelerinde sevgi ve vefa yüceltilerek onların galebesi ve coşkusu işlenmiş, bu başarıya akıl ve iradeyle erişilmiştir. Dördüncü ve altıncı hikâyeler aslında maceracı bir karaktere sahip olan yaşam öyküleridir. Bu hikâyelerde de dostluk ve sadakat gibi önemli gayeler öne sürülmüştür. Yedinci hikâye ise, genel bir özetleme şeklinde olup nasihat ve hikmetlere uymanın faydaları hakkındadır. Genellikle şairin kendi devrinin hükümdarları ve yüksek mevkideki kişilere nasihat niteliğinde öğütler verdiği gözlenmiştir. Şair bunun gibi ders veren ahlaki ve eğitici muhtevalara büyük önem vermiştir. Böylece memleketin adalet, asayiş, doğruluk içinde yönetilmesini amaçlamıştır.

Hikâyeler birçok müspet ve menfi örneklerle oluşturulmuş ve kadınlar tek tip bir özelliğe sahip olmuşlardır. Şair, özellikle beşinci hikâyedeki Cevşen karakterini samimiyet ve sevgiyle oluşturmuştur. Cevher; akıllı, kararlı, cesur, çalışkan bir kız olup bunun yanında gayet güzel görünümüldür. Bu güzelliği tasvir etmek isteyen şair, bedi söz sanatlarından ustaca yararlanmayı bilmiştir:

*Turib sârcâşmä üstidâ pâridek,
Alarning la'li gül bârgi târidek.
Balâ âning pâri nuri mücâssâm,
Quyâş yanlıĝ kâvâkibdin muazzam...*

Anlamı:

*Duruyor çeşme boyunca peri gibi,
Dudağı gül yaprağı gibi,
Bütünüyle o perinin nuru mücessem,
Güneş gibi ısıtsından muazzam...*

Padişahlığa çıkarılan 'Cevher' adil, insafli, insanî ve halkçı gibi vasıfları temsil etmiştir:

*Qilibân şâhrni âbâdü ma'mur,
Aning adı câhângâ boldi mâşhur.
Hämâ el boldi andin şâdu hürräm,
Âdäm mülkigä qâçti lâşkâri häm.*

Anlamı:

*Ederek şehri abadı mâmur,⁴⁴⁹
Onun adı cihana oldu meşhur.
Bütün halk oldu ondan şâd-ü hürrem,
Âdem mülküne kaçtı askerî hem.*

Heft Gülşen hikâyeleriyle halkın sözlü ürünleri arasında birtakım benzerlikler vardır. Bu hikâyelerdeki birçok hayat hikâyesini manzum bir masal olarak ifade etmek mümkündür. Eserdeki her bir hikâye, iyiliğin kötülük ve şer karşısındaki galibiyetini konu edinmiş ki bu aynı zamanda halk masalları ve destanlara has olan bir edebiyat geleneğidir.

13. Hoca Nazar Gayibnazaroğlu Hüveyda

18. yüzyıl tasavvuf edebiyatı ve felsefesinin tanınmış temsilcisi olarak bilinen Hüveyda, Özbekistan'ın Fergâna ilçesindeki Çimyan köyünde doğmuştur. Hüveyda mahlasıyla tanınan şairin asıl adı Hoca Nazar Gayibnazaroğlu'dur. Önce mahalli mektebinde, sonra da Kokand medreselerinde tahsil gören Hüveyda, kendi ilçesinde mektep hocalığı yapmış, aynı zamanda dokumacılık ile ailesini geçindirmiştir.

Fahriddin İşân Hâkî (Hüveyda'nın Çimyanlı torununun oğlu) "Nesebnâme-i İşân Hüveyda" eserinde yazdığına göre, Hüveyda'nın ecdatları aslen Oşlu olup, babası Gayip Nazar İşân'ı kendisine pir (şeyh) kabul edip, Kaşgarlı Afak Hoca'nın (vefat:1693) dergâhına katılmış ve 30 yıl onun hizmetinde bulunmuş, ondan tasavvuf sırlarını öğrenmiştir. Sonra Afak Hoca'nın Mergilanlı oğlu Hoca Muhyî Ahmed'in -halk arasında "Paşa Pirim" adıyla şöhret bulmuştur- huzuruna girmiştir. Çimyan köyüne yerleşir ve ailesinden Hoca Nazar dünyaya gelir. Hüveyda, "Rahatı Dil" manzumesinin (destanının) "Sebebi Nazmı Kitap" bölümünde kendi biyografisiyle ilgili şöyle malumat vermektedir:

*Kambäg'âling âtı Hoca Nazardur,
Âtasining âtı Gayip Nazardur.
Näsäbdä Öşi-yu mävlüdi Çimyan
Garibu hâksâru dil pärişân.⁴⁵⁰*

⁴⁴⁹Mâmur: Ayındır, şenlikli, imar edilmiş, işlenmiş yer.

⁴⁵⁰*Molla Yoldaş Hilvetî Divanı*, Haz. İsmetullah, Abdullah; Abdullah Yoldaş, Nemengân Devlet Üniversitesi, ÖZRFA Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü, Fen Neşriyatı, T., 2001, s.3.

Anlamı:

*Fakirin adı Hoca Nazardır,
Babasının adı Gayip Nazardır.
Nesep olarak Oş şehrinden, mevlidim⁴⁵¹ Çimyan'dır.
Dili yani gönlü perişan, hakisar, mütevazı bir garibim ben.*

Bununla birlikte şair, söz konusu divanın bir gazelinde şöyle demektedir:

*Hâca Nazar âsiygâ qoydim Hügäydânı laqab,
Bul garibi müstämändni şähri Çimyan'din tilä...*

Anlamı:

*Hoca Nazar koydum Hüveyda'nın lakabını,
Bu kimsesiz biçareyi Çimyan şehrinden dile...*

Maalesef sonraki yıllarda yayımlanan ilmî makale ve ders kitaplarında şairin ismi “Hoca Nazar” ve “Hocam Nazar” olarak hatalı yazılmaya başlanmıştır. Araştırmacılar Hüveyda'nın doğum yılının belli olmadığını ifade etse de Hüveyda aşağıdaki gazelinde buna işaret ederek şöyle yazmıştır:

*Ellik yaşáb, âltmişgä yetib, zärrä ämäl yoq,
Ölmäk xuş erur mängä ki, dünyägä toyibmän.
Saçim âqarib, män naiş ettim, ey Hügäydä,
İlgimni cähân râhatidin emdi yuvibmän.⁴⁵²*

Anlamı:

*Elli yıl yaşayıp altmış yaşına geldim, ama zerre kadar amel etmedim,
Ben dünyaya doydum artık ölmek hoş gelir bana.
Ey Hüveyda, saçın bile ağardı bu zamana kadar ne amel ettin,
Artık elimi dünya lezzetlerinden temizliyorum.*

***

Veya:

Ellik, âltmiş yaşdim, bir yaxşı tåam qılmadım.

⁴⁵¹Doğum.

⁴⁵²Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.4.

*Qilğânim boldi günâh, birdäm ibâdät qilmadim.*⁴⁵³

Anlamı:

*Elli altmış yıl yaşadım, ömrüm boyunca hayattan güzel bir tat alamadım.
Yaptığım ancak günah işlemekti, bir an bile ibadet etmedim.*

“Hüveyda’nın doğum yılı belli değil” diyenlere göre, ilmî araştırma neticelerine dayanarak Hüveyda’dan sonraki 6 evladının her birinin ortalama 71-72 yıl ömür sürdüğünü göz önünde bulundurularak tahminen 1704 yılında Çimyan’da doğduğu görüşü, hakikate daha yakındır. Hüveyda’nın talebesi Naseh Çimyanî, hocasının vefatı hakkında yazdığı mersiyesinde şöyle demiştir:

*Hirad üstâdi ta’rih vâfâtin,
Bitibdur -ğâyib oldi qutbi hâdi-*⁴⁵⁴

Anlamı:

Tarih üstadı Hirad’ın vefatı ile tarikatın pîri yok oldu.

Yani, şairin vefat yılı H.1195/M.1780 yılı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁵ Nemengânlı Şair Molla Yoldaş Hilvetî’nin Prof. İsmetullah Abdullah tarafından neşredilen divanında, Hüveyda’ya “dedem” demektedir. İ. Abdullah’ın yazdığına göre, Hilvetî, anne tarafından Hüveyda’nın torunu, yani 4. neslindedir. Divanda şair aşağıdaki mühim malumatları yazmıştır:

*Hâlmuhammâd İşân bâbâm mührlâri:
El tilidâ Hâca Nazar’dur âtim,
Hâcamâ manzurligim nisbâtim.
Hâdiyi din Hâlmuhammâd avra’i sâhib âdâb,
Vâlidim Hâca Nazar budur Hüvâydâsı laqab.
Tarihi vâfâti Hüvâydâ bâbâm
Hirad münşisi tarihi vâfâtin
Bitibdur -Ğâyib öldi kütb-i yâdi-*⁴⁵⁶

⁴⁵³Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.4.

⁴⁵⁴Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.4.

⁴⁵⁵Naseh’in sözü geçen tarih-merciyesi divanın sonuna ilave edilmiştir.

⁴⁵⁶Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., ss.3-6.

Anlamı:

*Hâlmammed İŖan babamın mührü,
Halk dilinde adım Hoca Nazar'dır.
Nesebimle hocamın iltifatına -mazhar oldum.
Din önderi Halmammed takva ve edep sahibi,
Babam Hoca Nazar'dır, lakabı Hüveyda'dır.
Akıl inŖacısu babam Hüveyda'nın vefat tarihinin
"Gayb oldu kütb-i yâdı."⁴⁵⁷*

Bu tarih hesaplandığı zaman, Hüveyda'nın vefat yılını H.1200/M.1785 olduğunu gözlemlenmiş. Ŗiirin sonundaki "hadi" kelimesinin, "yadi" olarak yazıldığı düşünölmektedir. Medrese tahsilinden sonra ise Hokand'dan Çimyan köyüne dönmüş olan Hüveyda, burada özel bir okul açarak yıllarca köy çocuklarını okutmuş. Aynı zamanda Ŗiirler yazmış, "Divân" tertip etmiştir. Ömrünün sonuna kadar eğitim işleriyle uğraşmış ve Çimyan'da vefat etmiştir.

Hüveyda'nın Ŗiirlerinden de anlaşılacağı üzere, Ŗair, Arap, Fars ve Özbek klâsik edebiyatını, birçok ilmi, özellikle Kur'an ve hadisleri mükemmel şekilde öğrenmiştir. Zamanının olgun âlimi ve mutasavvıf Ŗairi olarak Ŗöhret kazanmış, halk tarafından değer görmüştür. İŖân Hüveyda ismi ile sadece Fergâna vadisi değil, Türkler arasında da meşhur olmuştur. Hüveyda'nın manevî, entelektüel yeteneği, sanatsal mahareti ve ileri görüşlölüğü ile 18. yy. Özbek klâsik edebiyatı ve dinî ve tasavvufî edebiyata yeni mânâ ve mazmunlar katmış, onun gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Ŗair, tasavvufun insan sevgisi ve marifet gayelerini teşvik etmiş, nazım türünün tüm imkânlarından maharetle istifade etmiş, kâmil insan bireyini yetiştirmek gibi yeni bir yaklaşım geliştirmiştir.

Hüveyda'nın gazelleri hayatî bir Ŗevk ve büyük bir özlemle yoğrulmuştur. Mecazi aşk hakkında ve hakiki aşk hakkında büyük bir gayretle kalem oynatmıştır. Ŗairin Ŗiirlerinde önde gelen anlayışlardan biri de didaktik düzendir. Ancak bu öğretiler; kuru, ciddi olmayan öğüt ve nasihatler değil, esasında içinde hüzn ve keder barındıran bilge görüşler saklamaktadır. Ŗairin birçok gazelinde isyankâr ruhun varlığı güçlü olarak hissedilmektedir. Tasavvufî gazellerinde ise tıpkı Meşreb gibi itikadı üstünlük ve imanda paklığı dile getirmiş, manevi olarak gelişip hakka yönelmeye davet etmiştir. Hüveyda'nın gazellerinde daha çok geleneksel timsallerden istifade edilse de, gaye ve özellikleriyle onlara yeni boyutlar kazandırmış; özgün ve sanatsal yönü

⁴⁵⁷Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.5.

ortaya çıkmıştır. Onun sanat ve eğitimci yönü o kadar zengin ve çok yönlüdür ki, edebiyat uzmanı âlim Töhtasin Celalov'un da söylediği gibi:

“Eserleri hakkında geniş araştırma yapmadan, okuyucunun talebini ve onu anlama gayretini tam anlamıyla karşılamak imkânsızdır.”

Hüveyda'nın eserleri 20. yüzyılın başlarında Batı bilim adamlarının dikkatini çekmiş; Alman ve Rus Şarkşinas Martin Hartmann ve M.F. Gavrilov gibi âlimlerin araştırmalarıyla ortaya çıkmıştır. 20. yüzyıl başlarında Hüveyda külliyyatının “Kitabı Işan Hüveydayı Çımyanî” adıyla İstanbul, Kazan ve Taşkent'te basılması ve gazellerinin birçok muteber mecmualarda yer alması da, Hüveyda gazellerinin Türkler tarafından merakla mütalaa edildiğini göstermektedir. Bilindiği üzere, klâsik ve tasavvufî edebiyatta daima halkın menfaati gözetilmiştir. Buna göre Şair Hüveyda, dul, biçare ve miskinlerin menfaatini himaye etmekte ve bir garibin gönlünü sevindirmenin, zorluklar çekerek mukaddes Ka'beyi ziyaret etmekten daha efdal olduğunu vurgulamaktadır:

*Bir ğarip könglini şâd äyläsäng,
Yol bâsıb, Ka'bü säri bârmâk abäs.*⁴⁵⁸

Anlamı:

*Bir garibin gönlünü almak,
Kâbe'ye yürüyerek gitmekten daha hayırlıdır.*

Klâsik Özbek şairlerinin eserlerinde “dünya malına karşı hırslı olmak”, “zenginliğin peşinden koşmak” ciddi derecede eleştirilmiş. Böyle insanlar Hüveyda'nın şiirlerinde “gübre karıştıran bir kara böceğe” benzetilmiştir:

*Tünü kün äftânu xazân yügürüb,
Kalhammâmdék dünyâgä köp urma heç.*⁴⁵⁹

Anlamı:

*Gece gündüz düşe kalka koşarak,
Böcek gibi dünyaya hiç dalma.*⁴⁶⁰

⁴⁵⁸Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁵⁹Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁶⁰Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.7.

***

Yine:

*Bermä dünyâgä köngil, heç kimgä qılğan yok vâfâ,
Kim köngil berdi angä, boldi Hüdâdin behabär.*

Anlamı:

*Dünyaya gönül verme, çünkü dünya kimseye vefa göstermez.
Kim ona gönül verdiyse, Hüda'dan bîhaber⁴⁶¹ olmuştur.*

Şair, dünyalık para ve pul, ölüm tuzağına konulan bir “tane”⁴⁶²dir, onu ele geçirdim diye memnun olma, derhal o tuzaktan kaç, diye uyarmaktadır:

*Dânâi dâmi ölümdür, dünyânı mâlu pulı,
Dânâ terdim deb suyunma, dâmidin äylä hazar.⁴⁶³*

Anlamı:

*Dünyanın parası pulu ölümlü yolda insana tuzaktır,
Dane tohum topladım diye müjde verme, tuzağından uzak dur.*

***

Yine:

*Heç kişi yetgân emäsdur dünyâning pâyânigä,
Yâş ayällärdek yügürmä songidän âhu körüb.⁴⁶⁴*

Anlamı:

*Hiç kimse dünyanın sonuna ulaşamamıştır,
Ahunun peşinden koşan genç kadınlar gibi olma.*

***

---

⁴⁶¹Habersiz.

⁴⁶²Küçük bir nimettir, demek istemiştir.

⁴⁶³Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.7.

⁴⁶⁴Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.7.

Yine:

*Sad sâl binâ qılsang ägär üy ilä bağ,
Yer qoynidän özgä bağu naharâm bâr.*⁴⁶⁵

Anlamı:

*Yüz sene ev ile bağ bina etsen,
Yer altından başka gideceğin yer var mı?*

Kibirlik, enaniyet, Kur'ân ve hadislerde, büyük bilginler ve şairlerin eserlerinde insan ahlakındaki en kötü kusur olarak dile getirilmiştir. Bunu Hüveyda'nın şiirlerinde de çokça görmek mümkündür:

*Munçä köp kibru mäni çandin häväs,
Yüzgä yetmäs umrigä, ey aqli heç.*⁴⁶⁶

Anlamı:

*Senden bunca kibir onca heves oldukça,
Yüz yıl ömür bile yetmez, ey akılsız.*

Toplum hayatındaki olumsuz illetlerden biri de yalancılık ve kezzaplıktır.⁴⁶⁷ Bu illetlerden dolayı birçok temiz insan, eziyet çekmiş ve mağdur olmuştur. Seleflerinin izinden giden şair, halk atasözlerinden akıllıca faydalanarak “yalan” ile ilgili şu mısraları kaleme almıştır:

*Râst aygil, egri härgiz sözlämä,
Ey Hiväydä, kelsä başinggä qılıç.*⁴⁶⁸

Anlamı:

*Ey Hüveyda başına kılıç doğrultulsa dahi, doğru söyle,
Asla yalan söyleme.*

Hüveyda, şiirlerinde ahlak-edep, maneviyat, marifet ve terbiye meseleleri ayrı bir önem vermiş. Helallik, temizlik, doğruluk, takva, başkasının hakkına

⁴⁶⁵Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.7.

⁴⁶⁶Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.7.

⁴⁶⁷Zalim ve ziyankâr olmak.

⁴⁶⁸Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.8.

hıyanet etmeme, yetim ve fakirlere şefkatli davranma, cömert olma gibi en âli-cenap insani faziletleri teşvik etmiştir. Çirkinlik, ahlaksızlık, sosyal bozukluk, kezzaplık, dolandırıcılık, hırsızlık, hıyanet, ikiyüzlülük, riyakârlık, dalkavukluk, özellikle, kibir ve heva, zina gibi illetleri sertçe eleştirmiştir. Şair, insan hayatındaki olumlu ve olumsuz hususiyetler hakkında yazarken, onların akıbetini göstermek için Kur'ân ve hadislerden deliller getirmiştir. Riya ehli kimseler hakkında yazdığı şiirleri oldukça güçlü bir üslupla kaleme alınmıştır.

Eserlerinde riyakârlık yapan sahte dindarlar da eleştirilmiştir. Tasavvuf edebiyatında riya, ahlaki ihlas ve itikadın en dehşetli afeti olarak telkin edilmiş, “Riyakâr mümin, sadık kâfirden daha kötüdür.” düşüncesi, halk arasında geniş kitlelere yayılmıştır. En dehşetlisi riyakârların, kendi yaptıklarını halkın gözüne makbul göstermeleri olarak tarif edilmiştir. Bu yüzden riyakâr olanlar, münafık olarak kabul edilmiştir. Şair, bir zahide nasihat vererek bu fikrini şöyle ifade etmiştir:

*Zâhidâ, savmu sâlât ettim deyub köp urma lâf,
Behtârinini tâat uldur bolsâ nâfsinggâ hilâf.⁴⁶⁹*

Anlamı:

*Ey zahid!⁴⁷⁰Namaz kıldım, oruç tuttum diye çok laf etme.
Nefsine hilaf edebilen gerçek taat⁴⁷¹ sahibidir.*

Bilhassa Ali Şîr Nevâî eserinde çok rastlanan nefsi dizginlemek, onun kölesi olmamak şeklindeki ahlaki gaye, ileri sürülmüştür. Hüveyda, âşık bir şairdir, ancak ondaki aşk, tasavvufî ve Allah'a olan ilahi bir aşktır. Bu yüzden, şiirlerinin esas ruhunu tasavvuf oluşturmaktadır. Hoca Ahmed Yesevî'den kendi zamanına kadar yaşamış bütün Türk, Fars ve Arap şairlerini öğrenmiştir. Ona göre, gönlünde Allah aşkı ve Allah korkusu olan insan için dünya güzellikler ve mutluluklar yeridir. Şair bu yolda kendi ifadesine göre:

“Sonsuz zorluklar altında nice cefalara giriftar olmuş, azap çekmiş,
çölleri gezerek sabahları ah edip gözyaşı dökmüş, inleyip feryat etmiş, ah

⁴⁶⁹Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁷⁰Küçümseyip terk eden, rağbet etmeyen anlamına gelen zahid, tasavvufta, dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan el etek çekerek kendini bütünüyle âhirete ve Hakk'a veren, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünyayı âhirete tercih eden kimse demektir. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, *a.g.e.*, s.702.]

⁴⁷¹Sözlükte boyun eğmek, yumuşak davranmak, birinin isteğine, emir ve yasaklarına uymak; din istilâhında ise, Allah ve peygamberin emir ve yasaklarına isteyerek uymak. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, *a.g.e.*, s.344.]

ettiğinde ah ateşi göğe yetişmiş, ahının şiddetinden gök dile gelip bulutlar ağlamış, hatta bu ahın acısından cehennem bile dayanamayıp feryat etmiştir.”

*Âh ursam, saqfi gârdüingâ tegâr âhim öti,
Şiddätidän öt çikib, äylär säddâ, yiglar sahâb.*⁴⁷²

Anlamı:

*Ah etsem, dünyanın damına değer,
O ahın şiddetinden ateş çıkıp, akis bulur, bulutlar ağlar.*

***

Veya:

*Ğazab äyläb, Hüvâydânı ägâr sâlsang tamug içrâ,
Fiğânu nâlâmâ dozax çidâlmây äylägây fâryad.*⁴⁷³

Anlamı:

*Öfkeyi eğer Hüveyda'nın içine salsan tamamen,
Cehennem bile ıstırap ile inler, feryat eder.*

Şairin gazellerinde tövbe ve yakarışa davet etmiştir. Bu gaye Hüveyda'nın:

*Tünü kün aylâbân günâh, kılmağân heç sevâb özüm,
Pârvarî aylâbân bädân, kılguçu hördü hâb özüm.*⁴⁷⁴

Anlamı:

*Gece gündüz günah işleyip hiç sevap işlemedim.
Hep bedenimi besleyerek yedim ve içtim.*

diye başlayan gazelinde ifade edilmiştir. Tasavvuf inancına göre, Tövbe - şeriatta vacip, tarikatta şart, sulukta lazım olarak- Allaha giden yoldaki 7 menzilin ilk makamıdır. Tasavvuf ıstılahında: “Ruhun uyanıklığıdır.” diye tarif

⁴⁷²Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.8.

⁴⁷³Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.8.

⁴⁷⁴Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila , Hüveyda Köngil Derdi, T., 2009, s.4.

edilmiştir. Allah'ın isimleri arasında Tevvab⁴⁷⁵ ismi bulunmakta ve Kur'ân-ı Kerim'de 87 yerde tövbe kelimesi geçmektedir. Bu bağlamda, Hüveyda da şiirlerinde tövbe konusuna geniş yer vermiştir.

Sofî Şair Hüveyda, hayatını helal yollardan çalışarak, taat ve ibadetle geçirmiş veli zat, manen kâmil, takva sahibi bir insan olarak bilinmiştir. Ancak şair, kendisini tamamen günahkâr, herkesten aşağı, hayatında sevap işlememiş, itaatsiz, ibadetsiz bir asi kul olarak ifade etmiştir:

*Hayf umrim fâniy dünyâdâ deb adâ qıldim galat,
Bilmâdim gâvhârni qadrin, kâm bahâ qıldim galat...
Hayru ehsân tâat äylâb, Hak rizâsin tâpmadim,
Hâsil äylâb maqsadim, nâfsim rizâ qıldim galat.⁴⁷⁶*

Anlamı:

*Heyhat dünya fani, ömür bir gün bitecek diye zalimler gibi yanlış yola saptım.
Bilemedim gevherin⁴⁷⁷ kıymetini, güzel arzularımla yanlış yaptım.
Hayır ve ihsan ile taat eyleyip hakkın rızasını bulamadım,
Maksadımı dünyada gerçekleştirdim, bununla sadece nefsimi razı etmiş oldum.*

Kendisini Hüda'nın günahkâr, asi kölesi olarak tarif eden şair, kendisine kefeni dahi razı görmemiştir:

*Âsiy tângâ yuvmagân böz hayfdur, qılmang kâfân,
Aylângiz eski çapânimni kâfân râzibât qılıb.
İp câlib, sudrâng ayâgimdin lahadgâ bârguçâ,
Kim mâni körsâ, Hüdâgâ yığlagây ibrât qılıb.⁴⁷⁸*

Anlamı:

*İsyankâr bedene kefen biçmeyin,
Eski elbisemi bana kefen olarak ayarlayın.
İp salıp ayağımdan kabre kadar sürükleyin beni
Görsünler de ibret alarak Allah'a yalvarsın, yönelsinler.*

⁴⁷⁵Kâbilü't-Tevbi, tevbe etmek, pişman olmak, dönmek, tevbesini kabul etmek, günahını silmek anlamındaki "t-v-b" kökünden türeyen tevvâb, "tâib" isminin mübalağalı şekli olup, çok tevbe eden anlamında insanın, tevbeleri çok kabul eden anlamında Allah'ın sıfatıdır. [*Dinî Kavramlar Sözlüğü*, a.g.e., ss.660-661.]

⁴⁷⁶Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.9.

⁴⁷⁷İnci.

⁴⁷⁸Hoca Nazar Hüveyda, a.g.e., s.9.

Hüveyda'nın “yok” redifli 2 gazelinde de kendisini ne kadar hakir, aşağı ve günahkâr kabul ettiğine şahit oluyoruz:

*Yeru kökkä siğmagän äyläb günâhi behisâb,
Tävbä deb, uşläb yâqa havfı kıyamät mändä yok...⁴⁷⁹*

Anlamı:

*Yere göğe sığmayacak kadar çok günah işleyip,
Tövbe edip sarmalayacak kıyamet korkusu bende yok.*

***

*Âamidä yok durur mändek yamân şärmändäsi,
Bu oluklarni körübân, heç ibrät mändä yok.⁴⁸⁰*

Anlamı:

*Benim gibi hayâsız bir adam daha yoktur,
Bu ölmüş insanları görerek hiç ibret almadım.*

Gayet az olsa da Hüveyda'nın da “mey” mevzusunda şiirleri vardır. Mey, tasavvuf ıstılahında, “Allah cemaline olan aşkın galibiyeti” olarak bilinmektedir. “Bu meyhane öyle bir meyhanedir ki, onda dünyevi gam ve kaygılardan uzak olup, yalnız Allah aşkı ile yanmak vardır.” Bunun gibi mutasavvıf şairlerin eserlerindeki “mey” , “mey-i vahdet”, Allah'ın adını zikretmek, onun mukaddes adıyla sarhoş olmak ve bununla tasavvufun meşakkatli yollarından geçerek, Allah'ın vaslına ermek, onun didarına müşerref olmak için bir semboldür. Klâsik şairler şiirlerindeki “mey” mefhumunu aynen bu mânâda anlamak gerekir.

Hüveyda'nın gazelleri, sanat açısından gayet mükemmel olup bu şiirlerde, çeşitli edebî sanatların maharetle kullanıldığını, lisanî üstünlükler ve birçok söz oyununa yer verildiğini, Kur'ân ve hadislerden faydalandığını, Arap harflerinin yardımıyla türlü mecazi ibareler oluşturulduğunu görünmek mümkündür. Şairin Arapça, Farsça ve Çağatayca'yı ne kadar iyi bildiği, edebî maharetinde yansımasını bulmuştur. Hüveyda'nın şiirinin edebî hususiyetleri, onun dili hakkında hususi araştırmalar yapıldığı, risaleler yazıldığı ve ilmî

⁴⁷⁹Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁸⁰Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.9.

yaklaşımlar yapıldığı bilinmektedir. Klâsik edebiyata has olan çift anlamlılık, zahirî ve batınî mânâların karışımı Hüveyda'nın kalemine ait birçok gazellerinin özelliğidir. Şairin lirik şiirlerinde, zahirî ve mecazi mânâlar içerisinde, yüksek maharetle batınî ârifane tefekkür ve irfani felsefe gizlenmiştir. Hüveyda'nın aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere birçok şiiri “çok anlamlıdır”:

*Siyñani sadpärä qilding, ey päri kâşi karâ,
Tiyrä mücganing bilä qilding yüräk bağrım yarâ...⁴⁸¹*

Anlamı:

*Göğsünü parçaladın, ey kaşı kara peri,
Kirpiğin okları ile yürek bağrımı yaraladın.*

***

*Sening häcringdä, ey dilbär, acâyib xasta hâlim bâr,
Yürâkim quvväti ketti, yürärgä nä məcâlim bâr...⁴⁸²*

Anlamı:

*Senin hicranından ey dilber, acayip hastalandım,
Yüreğim kuvvetten düştü, yürümeye mecalim kalmadı.*

***

*Sänämni dârdini qılıb, hatgä bitib bolmas,
Anı äsrârini befähmlärgä şärh etib bolmas.⁴⁸³*

Anlamı:

*Sanemin derdini defter yapıp hatta yazılmaz,
Onu esrarı anlayışsız insanlara açıklanmaz.*

***

*Sani dârdingni aytib yığlasam cânu cähân kuygay,
Figânımdin figân ayläb, zäminu äsmân kuygay.⁴⁸⁴*

⁴⁸¹Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5

⁴⁸²Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸³Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

Anlamı:

*Senin derdini söyleyip ağlasam tüm cihan yanar,
Figanımdan figan eyleyip, gökyüzü yanar.*

Hüveyda'nın büyük bir gurup gazelleri de zamandan ve çevreden yakınmak, feleğin zulmünden feryat etmek konusu, çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Mesela:

*Hüveydâ äylädi zâlim fäläkni zulmidin sad dâd,
Mängä kâlgândä ol zâlimni çarxı keçrävân boldi...⁴⁸⁵*

Anlamı:

*Hüveyda, zalim feleğin zulmünden feryat etti,
Bana geldiğinde o zalim feleğin çarkı kaç defa döndü.*

***

*Kimgä bârıb dâd etäy zulmi fäläkdin dâdni,
Uqmagay ähli zämânä nâlay färyâdni...⁴⁸⁶*

Anlamı:

*Zalim feleği zulmünden kime derdimi söyleyeyim,
Bu zaman ehli feryâdımı duymaz.*

***

*Heç kişigä sözlämäsdim, dâd etturdi fäläk,
Köp halâyık âldidä färyâd ettürdi fäläk.⁴⁸⁷*

Anlamı:

*Ben derdimi kimseye söylemezdim feryat ettirdi felek,
Nice halkın önünde feryat ettirdi felek.*

⁴⁸⁴ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸⁵ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸⁶ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸⁷ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

***

*Ey Hiväydä, bolma köp bu çarxi keçräftärgä,
Lahzada yüz işvälär ettürdi fäläk...⁴⁸⁸*

Anlamı:

*Ey Hüveyda bu geçici çarka (kadere-hayata) köle olma,
Bir lahzada yüzlerce işve etti felek.*

***

*Bâksam bu cähândä hämmädä därdu äläm bâr,
Här ädämning könglidä bir zäyldä ğam bâr⁴⁸⁹*

Anlamı:

*Baksam bu cihanda herkeste dert ve elem var,
Her insanın gönlünde gam var.*

***

*Musibäthänädur dünyâ, heçuq ädäm yürür beğam,
Özümnü, ey Hiväydä, lahzaye beğam topâlmasmän.⁴⁹⁰*

Anlamı:

*Dünya bir musibet hanesidir, nice insanlar gamsız yürür,
Ey Hüveyda kendimi bir an bile gamsız bulmayacaksın..*

Yine bazı şiiirlerinde, dertli dosttan, bir dert yoldaşının yokluğundan, bütün gam ve elemin, dertli yüreğine dolup yüreğinin ağırlaşmasından şikâyet eder:

*Şu bu dünyagä keldim ki, boldum ğam bilä hämdän,
Zamânä urmadım könglümni xuş ayläb dämä begam...⁴⁹¹*

⁴⁸⁸ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.5.

⁴⁸⁹ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹⁰ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹¹ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

Anlamı:

*Şu dünyaya geldiğim zamandan itibaren gam ile hem dem oldum,
Gönlümü zamana kaptırmadım hoş söyleyip bir an bile gamsız olmadım.*

***

*Köngüldä dârd köp, ayturgä bir mahräm tâpâlmasmän,
Ketargä bâş âlib çöllär arâ hämdäm tâpâlmasmän.⁴⁹²*

Anlamı:

*Gönülde dert çok söylemeye bir mahrem bulamam ben,
Başımı alıp giderek çöllerde dost bulamam ben.*

***

*Külârlär qahqaha äyläb, neçük beğam kişilärdür,
Qullarga bir zämâne xâtiri bəgam tâpâlmasmän...⁴⁹³*

Anlamı:

*Gülerler kahkahayla nasıl gamsız kişilerdir,
Kullar içinde bir zamane gamsız bulamam.*

*Yuräkdä dârd köp, dâftärgä siğmaydur ägär bitsäm,
Qani bir dârdmänd âllidä yığlab hâli dil aytsäm.⁴⁹⁴*

Anlamı:

*Yürekte dert çok, deftere yazsam sığmaz,
Hani bir dertli yanında ağlayıp derdimi anlatsam...*

***

*Tüşübmän kişvari ğamgä, mäni dâdimgä kim yetqay?
Neçük hasrät, neçük bedâdlıklar ğam bilä olsam?⁴⁹⁵*

⁴⁹² Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹³ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹⁴ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹⁵ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

Anlamı:

*Gam memleketine düşmüşüm benim imdadıma kim yetişir,
Nice hasret ve nice gam ile dolsam?*

Hüveydanın şiirlerindeki “dert” ve “gam” aynı zamanda Allah’a olan aşkı ve bu yolda çekilen çileyi anlatmaktadır:

*Dardı yok bedârd kişilâr dârd qadrin nâ bolur,
Dünyâdâ nâmârd köpdür, mârd qadrin nâ bolur?⁴⁹⁶*

Anlamı:

*Derdi olmayan dertsiz kişiler derdin kadrini nereden bilir,
Dünyada namert çoktur, merdin kadrini nerden bilir.*

***

*Âgâr fâryâd qılsam, halq âra dârdim bolur âyân,
Âgâr dâm urmasam, nâylây, yüräk-bağrim nihân küygây...⁴⁹⁷*

Anlamı:

*Eğer feryat etsem halk arasında derdim ayan olur,
Eğer derdimi açık etmesem yürek bağrım nihân⁴⁹⁸ ile yanar.*

***

*Hüvâyda dârdini, ey dostlar, siz tutmanlık âsân,
Bir âhi sübhğâhimdin zâminu âsmân köygây.⁴⁹⁹*

Anlamı:

*Ey dostlar Hüveyda'nın derdini siz kolay sanmayın,
Sabahta ettiğim bir ahtan yer ve sema yanar.*

***

⁴⁹⁶ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹⁷ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁹⁸ Gizlice, içten içe.

⁴⁹⁹ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.7.

*Äğrimäy cânı, nä bilsun ul kişi cân qadrini,
Därdi yok bedärd nä bilsun därdmändän qadrini.⁵⁰⁰*

Anlamı:

*Ağrımadan canı, ne bilsin o kişi canının kıymetini,
Derdi olmayan dertsiz ne bilsin dertlinin kıymetini.*

Şairin öğüt ve nasihat mevzularında yazılmış şiirleri de çoktur. Bu şiirler, Özbek didaktik eserlerinin en güzel örnekleridir. Manevi yönden temizlik, kendi nefsinin dizginlemek, iyi bir yâr ve dost olmak, vefasızlara gönül bağlamamak türünden meseleler şairin şiirlerinin genel muhtevasıdır.

*Bevâfa yârgä köngül bergän kişi âdäm emäs,
Mehnätü cävru cäfâ andin zämânä käm emäs...⁵⁰¹*

Anlamı:

*Vefasız yara gönül veren kişi adam değildir.
Ondan zamanında çok çile çekecektim.*

***

*Aytmagil sırrıngni sän här kimgä sırdâş özgädur,
Därdi yok bedärdgä mung etmä, mungdâş özgädur.⁵⁰²*

Anlamı:

*Söyleme sırrını sen hiç kimseye sırdaşlık başkadır,
Derdi olmayan dertsiz dert eyleme, dert ortağı başkadır.*

***

*Halk arâ köp sözlämä, sakläb özüngni sözlägil,
Tez ağzlık kılmagil bilgil süxändän qadrini.⁵⁰³*

Anlamı:

*Halk arasında çok söz söyleme, kendini sakla konuş,
Ağır sözlü olma, bil sözlerin değerini.*

⁵⁰⁰ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, a.g.e., s.7.

⁵⁰¹ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, a.g.e., s.7.

⁵⁰² Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, a.g.e., s.7.

⁵⁰³ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, a.g.e., s.7.

Hüveyda, şiirlerini çağdaş Özbek dilinde yazmıştır. Gazellerinin pek çoğu ise Özbekler arasında yer edinmiş ve okunmuştur. Onun tasavvufi ibareleri, şiirsel üslubu daha çok Ahmed Yesevî ve Meşreb'in yolunu benimsediğini göstermektedir. "Mânâ" redifli gazelini Ahmed Yesevî'ye nazire olarak yazmış, birkaç gazelini de Maşreb'e ithaf etmiştir. "kuyar", "kuygey" (Meşreb'de 'ortar' redifi de yazılmış), "özim" (Meşreb'de "özim" redifli iki gazel ve muhammes mevcut), "uçrabmen" redifli şiirlerini örnek olarak vermek mümkündür. Hüveyda'nın şiirleri güzel ve sade üslupla yazılmış, bir söz birden fazla mânâya gelecek kadar zengin mânâda kullanılmıştır:

*Körgäli zülfi pärişâning pärişândur köngül,
Bu pärişân zülfgä mändek pärişân qaydädur.⁵⁰⁴*

Anlamı:

*Zülfi perişanını gördüğümde beri gönlüm perişandır.
Bu perişan zülfe benim gibi perişan nerededir.*

Buradaki "perişan" kelimesi ile "saç", "dağınık, savruk", "kendini yok etmiş", "şaşırmış" gibi mânâlardan istifade edilmiştir. Bunun gibi, sıradan halk diline has ibare, düşünce, atasözü ve deyimler şairin şiirlerinde çokça rastlanmaktadır. Dolayısıyla Hüveyda'ya "halkçı bir şair" demek yanlış olmayacaktır.

Hüveyda'nın eserleri yaşadığı dönemde el yazması şeklinde geniş kitlelere yayılmış ve mecmualarda yer almıştır. Onun şiirler divanı ve bu divanın el yazmaları Yakın Doğu memleketleri ve cumhuriyet kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Özellikle de Özbekistan Fenler Akademisi Berunî Şark Araştırmaları Enstitüsü'nde şair divanının birkaç yazma nüshası saklanmaktadır.⁵⁰⁵

Şair, "Rahat-ı Dil" isimli manzum bir destan da yazmıştır. Destan dinî meseleleri konu almış; Allah'a hamdu sena ile başlamıştır. Peygambere naat yazıp dört halife hakkında bilgi verdikten sonra kıyamet, cennet-cehennem ve cennet hurilerine yer vermiştir. Son Peygamber, meşhur sahabe ve evliyalar hakkında menkıbeler yazmış, insan hayatı için zararlı ve günah olan alkol, hırs, yalan, zina gibi konuları irdelenmiştir. Ahlak-edep ve terbiye sahasında bu destan mühim ehemmiyet arz etmektedir. Kitap, doğubilimci Âlim Saidbek

⁵⁰⁴ Gafurcanova, İrfan Atacani Tamila, *a.g.e.*, s.7.

⁵⁰⁵ No: 12312, 9927, 11513, 7522, 7486, 6957, 9817, 7154.

Hasan tarafından yeni Özbek imlasında neşredilmiştir. Haşirler, söz konusu metni güzel okumamaları sebebiyle hatalı yazımlara da sebep olmuşlardır.

Sovyet devrinde; halkın milli, medeni ve itibarları ayaklar altına alınmış ve tasavvufî edebiyat ve felsefe hakkında söz bildirmek tamamen yasaklanmış, Ahmet Yesevî ve Sufi Allahyar gibi Hüveyda'nın da eserleri incelenememiştir. Bu yüzden şair, söz konusu dönemde zamanın bozuklukları ve haksızlıklarının gerçek sebeplerini manevi yoksunlukta, iman ve itikatsızlıkta aramıştır. İnsanları manevi olgunluğa (Allah'ın vasfına) ermek için maddeden vazgeçmeye, nefis belasından kurtulma ve kalbi temizlemeye davet etmiştir. Halkın manevi âlemini sabahyıldızı gibi aydınlatacağını arzu ederek şöyle yazmıştır:

*Kuyub, hasrät bilän yığlab keturmän uşbu dünyâdin,
Çärâğı sübhidäm yanglig köp oçmas(lik) nişânim bâr.⁵⁰⁶*

Anlamı:

*Yanıp, hasret ile ağlayarak giderim bu dünyadan,
Tan ışığı gibi sönmez bir nişânım⁵⁰⁷ var.*

Hüveyda'nın ilk taş baskı divanı torununun oğlu Şair Selahaddin Sakib tarafından 1907 yılında Taşkent'te "Kitabı İşanı Hüveydayı Çimyanî" adıyla basılmıştır. Kitabın önsözünde "Rahatı Dil" destanı da verilmiştir. Mezkûr derlemeye Sakib, Siracî, Afak Hoca, Ömerhan, Muhammed Alihan, Fıtrat Hokandî, Şeyh Nizamiddin, İmam Rabbanî, Bahauddin Nakşibend, Hoca Hafız, Gavsü'l Azam gibi şairlerin vefat tarihleri (186-194 ss.); Camî, Hacı Muhyiddin, Namî, Ekmelhan Töre, Hocavî Kirmanî, Bedr Cürmî, Hoca Şemseddin gibi şairlerin Farsî ve Türkî gazel ve muhammesleri ile birlikte hikmet, ahlâk ve edebe ait hikâyeler dâhil edilmiştir. Kitabın sonundaki hikâye ve gazeller de Hüveyda'ya aittir. Son kısımda, Salahaddin Sakib, kitabının neşredilişi hakkında mesnevi manzum kaleme almıştır. Adı geçen külliyatın (derleme) meşhur Hattat Muhammed Şahmurad Kâtip (1850-1922) tarafından H.1325/M.1907 yılında geçirilerek neşredildiği gösterilmiştir.

Bu külliyata Hüveyda'nın 374 gazeli, 100'den fazla murabbaî, rubaisi, 3 muhammesi, 1 müseddesi, 1 müsemmeni, 2 de müstezadı dâhil edilmiştir. Divandaki gazeller Arap harfleri esasında birinci beytin son harfi boyunca

⁵⁰⁶Hoca Nazar Hüveyda, *a.g.e.*, s.13.

⁵⁰⁷İz, işaret.

alfabe düzenine göre verilmiş, sonra bu düzen bozularak gazeller alfabeyle uymayarak düzensiz bir şekilde yerleştirilmiştir.

Hüveyda'nın seçilmiş şiirleri Taşkent'te 1961 yılında yayımlanmış. Şiirleri, birçok antolojiye dâhil edilmiştir. Bu hususta V.Zahidov (Vahid Zahidov, Hayat bahş Bediiyat Teraneleri, Taşkent 1975), Tohtasin Celalov (Nefaset Âlemide, Taşkent 1976) gibi âlimleri saymak mümkündür. Hüveyda'nın şiir antolojisi (c. 3, Taşkent 1959) 5 ciltlik "Özbek Edebiyatı Tarihi" (c. Taşkent 1978) isimli eserde verilmiştir. Günümüzde de Hüveyda'nın eserlerinin yeni baskıları hazırlanmaktadır.

Hüveydanın neslinden kadın ve erkek birkaç şair yetişmiştir. Siracî, Samarbanu ve Sahib gibi sanatkârlar büyük dedelerinin edebî mirasını toplamaya ve onu el yazmalarda neşretmeye, yeni nüshalara geçirmeye nail olmuşlardır. Sonuç olarak, Hüveyda, Özbekistan ve diğer ülkelerde şöhret olmuş, unutulmaz izler bırakmıştır.

14. Sabir Saykalî

Özbekistan'ın bağımsızlığa ulaşmasının ardından ilmî sahalardaki edebî kaynak ve metin incelemelerinde önemli değişimler ve ilmi araştırmaların ortaya çıkması için geniş imkânlar oluşturulmuştur. Dolayısıyla şu ana kadar bilinmeyen nadir el yazma kaynakların incelenerek milli edebiyat tarihinde yeri ve önemini tespit etme imkânı doğmuştur: Başkan İ.A. Kerimov'un da dediği gibi:

"Tarih; halkın, ülkenin ve devlet sınırlarının gerçek geçmişini belirlemede, halkın milli benliğini tabir caizse milli gurur ve gelişimini açıklamada gayet önemli bir role sahiptir"

Şüphesiz tarihi öğrenmek ve araştırmak milletin manevi değerleri açısından önemli bir yere sahiptir. Nitekim eski insanların çalışmaları ve tecrübeleri, vatandaşlık bilincini güçlendirecek ve geçmişi bilme ve öğrenme konusunda akli hep zinde tutacaktır. Bu yüzden bir ülkenin özellikle tarihi ve sanatını yansıtan eserler dikkate değer araçlardır. Zira edebî kaynaklar insanı terbiye etmekle kalmayıp milletin öz değerlerini yakinen tanımasına kaynaklık etmektedir.

İşte bu noktada, Sabir Saykalî ve faaliyetleri, kıymetli ve takdire şayan olup ele alınması gereken miraslardandır. Ancak şairin özellikle "Kıssa-i Saykalî" adlı kıymetli eseri, maalesef detaylı bir şekilde ele alınamamıştır.

Eserin karşılaştırmalı metin incelemesini ortaya çıkarmak, Özbek destan geleneğindeki tuttuğu yeri belirlemek oldukça önemlidir. “Kıssa-i Saykalî”nin el yazma kaynaklarını ve bu kaynaklardaki metin farklılıklarını ilmî prensipler açısından araştırmak, genellemek ve sonuçlar ortaya koymak gerekmektedir.

Sabir Saykalî, 18. yüzyıl edebî hareketinde büyük iz bırakan ve onlarca eser meydana koyan bir sanatkar olup “Behram ve Gülendâm” adlı epik destanı ile bilinmektedir.⁵⁰⁸Şairin asıl adı “Sabir Saykalî Hisarî”⁵⁰⁹dir. Bu dönemde kaleme alınan felsefî, ahlaki ve dinî diğer eserlerin ekseriyeti yasaklanan eserler arasına girmiş ve sonraki yıllarda da yeterince araştırılmamıştır. Şüphesiz Sabir Saykalî gibi sanatkarların eserlerini irdelemek ve ilmî olarak incelemek, Özbek edebiyatının yükselmesine katkı sağlayacak mühim bir çalışma olacaktır.

18. yy. sonunda yaşayan Şair Sabir Saykalî, Özbek edebiyatı tarihinde yerini almış bir şahsiyettir. Döneminin usta sanatçılarından biri olup Özbek şiirindeki özellikle destan geleneğindeki en önemli adetleri devam ettiren şair olmuştur. Bu önemli sanatkarın bunlar dışında “Kıssa-i İbrahim Binni Muhammed”, “Veysü’l Karanî” “Cengnâmei İmamı Hanefiye”, “Kıssai Hemrah ve Hürlike”, “Ahtamnâme”, “Zeynü’l Arab” eserleriyle birlikte, şairlik yönünü yansıtan şiir ve divanları da mevcuttur.

Sabir Saykalî’nin hayatı ve eserleri, bu dönemin diğer sanatçılarının da maruz kaldığı gibi derin ve etraflı bir şekilde öğrenilememiştir. “Behram ve Gülendâm” adlı eserini yayınlatan ve Saykalî üzerine çalışan R. Aliyev, kitabının önsözünde konuyla alakalı şöyle demiştir:

“Şimdiye kadar Saykalî’nin hayatı ve eserleri, ilmî açıdan yeterince incelenememiştir. Şairin eserleri hem yeterince neşredilmemiş hem de biyografik bilgiler verilmemiştir. Şairin biyografisinin ilmî yönden araştırılması için daha sonra çeşitli taleplerde bulunulmuştur. Kaynaklardaki bilgilere bakıldığında şairin gerçek adının Muhammed ‘Sabir Saykalî Hisarî’ olduğu görülmektedir. Sabir Saykalî hakkındaki ilk bilgi, ‘Mevlevî Hokandî’ tezkiresinde kaydedilmektedir. Hoca Said Abdulmelikhan, Saiddemir Muzafferhan’ın yazdığı ‘Mecmua-i Eşâri Türkî’ adlı eserindeki Saykalî’nin eserleri ve eserlerinden örneklerle bazı bilgiler verilmektedir.”

⁵⁰⁸Resulov, H., *Özbek Epik Şiirlerinde Halkçılık*, Fen Neşriyatı, T., 1972, s.57.

⁵⁰⁹Sayıpov, Sünnetullah, “*Kıssas-i Saykalî*” Eserinde Şiir Sanatlarının İfadesi, Edebiyat Közğüsü, ÖZRFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyatı Müzesi, No:10, T., 2008, s.86.

Bunun gibi Polatcan Damulla Kayyumî de “Tezkire-i Kayyumî”nin 18. ve 19. yüzyıldaki Özbek edebiyatı tarihine ait kısmında şair hakkında kısa bilgiler vermiştir. Sabır Saykalî'nin edebî mirasının ilmî olarak öğrenilmesi 1960 yıllarında başlamış, “Özbek Edebiyat Tarihi” ve “Özbek Edebiyatı Hatıraları” adlı kitaplarda bu bilgilere yer verilmiştir.

Şairin hayatı ve sanatsal mirası ve özellikle “Behram ve Gülendam” gibi kıssaları hakkında R.Aliyev ve H.Resulev gibi âlimler önemli ilmî araştırmalarda bulunmuşlardır. R.Aliyev, 1960 yılında Fen yayınları aracılığıyla Sabir Saykalî'nin “Behram ve Gülendam” destanını neşrettirmiş. 1964 yılında ise “Sabir Saykalî ve Behram ve Gülendam” destanı hakkındaki doktora tezini hazırlamıştır. Bu çalışmalarıyla ilim dünyasına “Sabir Saykalî” ve “Kıssa-i Saykalî” ile ilgili kıymetli ve önemli bilgiler sunmuştur. Bununla birlikte Seyfiddin Seyfullah ve Davud Hunziker 2004 yılında “Maveraünnehir” yayınlarından Sabir Saykalî'nin “Ravzat Uşşuhada” eserini yayınlamışlardır. Kitabın önsözünde bu eserin ve İmam Hasan ve Hüseyin Kıssalarının “Kıssa-i Saykalî” adıyla hazırlandığı konusunda bilgiler verilmiştir.

H.Resulev'in “Özbek Epik Şiirinde Halkçılık” adlı kitabında da şairin destanları incelenmiştir. Âlim, özellikle Sabir Saykalî'nin yaşadığı edebî muhit ve diğer şairlerin eserlerine tesiri hakkında önemli düşünceler öne sürmüştür. Mezkûr ilmi araştırmada daha çok Saykalî'nin “Behram ve Gülendam” destanı etraflıca tahlil edilip eserin sureti ve kompozisyonun dizimi gibi şairin düşünce estetiği ve dünyaya görüşü hakkında bilgiler sunulmuştur.

Sabır Saykalî'nin destanlarını öğrenmede M.Muhiddinov, I.Velihocayev, S.Refiddinov gibi âlimler zikredilmesi gereken önemli araştırmacılarıdır. Şairin “Kıssa-i Saykalî”⁵¹⁰si hususunda diğer malumatlar ve ilmî mülâhazalar ile eserden bazı parçalar R.Aliyev'in “Behram ve Gülendam Destanı” kitabının önsözünde dile getirilmiştir. Bu eserde yazar, “Kitab-ı Saykalî” eserinin Şarkşinaslık Enstitüsünün 102 numaralı dokümanla korunan el yazmasını araştırarak şairin biyografisini netleştiren birkaç şiirini ele almış ve bu şiirleri tahlil ederek şairin hayat hikâyesi ve sanatına dikkatleri çekmiştir. R.Aliyev incelemesinin yine mühim başka bir yönü de eserin 1. bölümünde peygamberler tarihi, hikâye ve rivayetlerin beyan edilmiş olmasıdır. Eserin içeriği ve içeriğinde anlatılan meseleler; insan ve vatan sevgisi gibi motifler, adalet gibi manevi düşüncelerdir.

⁵¹⁰Bu eser bazı kaynaklarda “Divan-ı Saykalî”, “Kitab-ı Saykalî” adlarıyla da bilinmektedir.

S.Samanderova da “Tezkire-i Kayyumî Yazması” adlı kitabında Sabir Saykalî’nin büyük şair ve destancı olduğuna dikkatleri çekmiştir. Daha sonraki yıllarda Sabir Saykalî ve onun sanatı yönünde yeni çalışmalar yapılmıştır. M. Abduvahidova’nın “Sabir Saykalî Eserinin Yaygınlık Sahası ve Eserin Değerlendirilmesi” ile R.Haciyeva’nın “Saykalî Eserlerinin Yayınları” adlı makalesi bu çalışmalar arasındadır. Bu mevzu ile ilgili başka bir çalışma da H.G. Karagli’nin “Behram ve Gülendâm” adlı makalesidir.

Sabir Saykalî, günümüze şüphesiz zengin bir edebî miras bırakmıştır. Şairin eserleri ve hayatı kendi devrinde şöhret bularak birçok kâtip tarafından nüshalara yazılmış. Yine daha sonra birçok kez yayınlanmıştır. Eserlerinin Özbek Cumhuriyeti’nin Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü, Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, Kokand Edebiyat Müzesi, Semerkand Devlet Üniversitesi hazinelerinde ve yurt dışında Rusya İlimler Akademisinin Sen-Petersburg Bölümü’nde saklanmakta olduğu bilinmektedir.

Malumdur ki şairin eserleri arasında en önemlisi “Kıssa-i Saykalî”dir. Eserin el yazmalarından biri ÖZFA Ali Şîr Nevâî devlet edebiyat müzesi 77 numaralı dokümanla saklanmaktadır. Bu el yazma, H.1274/M.1858 yılına aittir. Molla Abdul Kerim Baladî, Molla Muhammed Heratî “Eşânî Kalan” divanhanesinde yazmıştır. Dolayısıyla söz konusu el yazma, Sabir Saykalî’nin ölümünden 60 yıl sonra yazılmıştır. “Kıssa-i Saykalî” destanının sonraki nüshalarının bu temel nüsha üzerine yazılmış olduğu düşünülmektedir.

El yazma, 17x27 cm. hacmine sahip olup karton kapağı daha sonra tamir edilmiştir. İlk önce 254 rakamı ile Ali Şîr Nevâî komitesinde saklanmış, daha sonra el yazmalar enstitüsüne, son olarak da Edebiyat Müzesi Vakfı’na devredilmiştir. Eser, 604 sayfadan oluşmaktadır. Metin 9x18 cm. hacminde 2 sütun şeklinde güzel yazı, siyah renk ve eğik harfler ile yazılmıştır. Başlangıcı şöyledir:

*Sänä ol pādşâh lamäkânä
Mäkânsizdur aini kävnu mäkâni*

*Sifâti zahiru zati nihânä
Cihâtsizdur ainei cümlä cihânä*

Anlamı:

*Sana o padişahın yanında yok mekân.
Mekânsız olur, göz kaşın yeri.*

*Sıfatı zahir de zatı nişansız,
Cihatsızdır cümle aynası cihana.*

Kıssa-i Saykalî'nin bir başka nüshası, yine Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi Vakfında, 53 doküman numarasıyla korunmaktadır. Bu nüsha 510 sayfa olup H.1357 yılında bilinmeyen bir kâtip tarafından eğri ve güzel yazıyla siyah renkte yazılmıştır. Eserin kapağında: “Bu el yazma Molla Şah Yakup Hoca'nın mülküdür.” şeklinde bir kayıt mevcuttur.

İlmî incelemeler göstermektedir ki, eserin 77 numaralı el yazma nüshası, yazarın yaşadığı zamana nispeten yakınlığı ve metnin daha mükemmel olması sebebiyle ilmî araştırmalarda faydalanılan bir eser olmuştur. 53 numaralı el yazmada ise, metnin büyük bir kısmı çıkarılmış, bazen de eklemeler yapılmıştır. Eserin el yazmalarını kıyaslama neticesinde şu durum ortaya çıkmıştır: 53 numaralı nüshanın imla hataları fazla olup asıl nüshadaki kelimeler başka kelimeler ile değiştirilmiştir. Bunun dışında söz konusu el yazmanın birçok yerinde, yazarın asıl metniyle hiç alakası olmayan eklemeler yapılmıştır. Bu sebeple zikredilen bu nüshanın ilmî açıdan istifade için yararlı olmadığı fikrine varılmıştır.

Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü hazinesinde “Kıssa-i Saykalî” eserinin 50'den fazla el yazma ve taş basma nüshaları korunmaktadır. Eserin Özbekistan FA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi Vakfında 77 ve 53N doküman numarasıyla korunan 2 el yazma nüshası; ÖZFA Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde muhafaza edilen 50'den fazla el yazma ve taş basma varyantları; BM İlin'de Gulam Hasan Arifcenab yayım evlerinde tekrar tekrar basılmış olan taş basma nüshalarının varlığı, eserin yaygınlığı ve ilgi duyulduğu fikrini doğrulamaktadır.

El yazmalar arasındaki mukayeseler, metinler arasındaki farklılıkların çokça olduğunu daha önce de zikretmiştik. Bu yüzden 77 numaralı dokümanı temel dayanak olarak görmek gerektiğini söylemek mümkündür. Zira ilk olarak, el yazmanın mükemmel ve eski oluşu; şairin yazdığı metne yakın bir nüshadan geçirilmiş olması bu nüshayı daha gerçeğe yakın kılmaktadır. İkinci olarak, destanın ortaya konulma düzeni ve üslubu, el yazma metnin dışında yazılan nüshalar ile benzerliği, el yazma metinde kusurların azlığı bunu destekleyen unsurlar olmuştur. Nüshalar arasındaki bu farklılıklar; el yazmaları çoğaltan kâtiplerin hitabet esnasında el yazma metnindeki sözleri okuma kabiliyeti, Türkî, Farsî ve Arap dillerini bilme dereceleri ve kelimeleri

geçirirken gramer-fonetik kaidelere riayet edip etmedikleri ile ilgilidir. Bu el yazmalar arasındaki farklılıklara kısaca değinelim:

Okunuşu zor olan kelimeleri içeriğe uygun başka kelimelerle değiştirme durumları görülmektedir. Böyle durumların el yazmayı çoğaltan kâtipin Arap harfleriyle yazarken kendine has usuller kullanması neticesinde ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir. Kâtip, tam olarak okuyamadığı kelimeleri kendine has bir üslupla tahmini şekle benzeterek yazmıştır. Mesela 77 ve 2714 nüshalarında geçen “kâvn ü mākân-ı mākansızdur ain-i ” cümlesindeki “ain-i” kelimesi 3940 numaralı nüshada “anı” şeklinde; 5603 numaralı nüshada “aytan” şeklinde yazılmıştır. Demek ki ilk durumda 3940 numaralı nüshada kitabı yazan kâtipin “ain-i” kelimesinin mânâsını iyi anlamaması sebebiyle “anı” şeklinde yazması hataya sebep olmuştur. İkinci kâtip ise aynı yolu izlemiş, fakat içeriğe uygun olsun düşüncesiyle “bünyâd” mânâsındaki kelimeyi alıp “aytan” olarak yazmıştır. Bu türden değişimleri 3940 ve 5603 numaralı nüshalarda çokça görmek mümkündür.

El yazma nüshalarda okunuşu zor olan kelimelerin tahmini yazılışıyla beraber bazı yerlerde kelimelerin başka kelimeler ile değiştirildiği durumlar da vardır. Mesela, yukarıda örnek verilen “ain-i” kelimesi temel nüshada cümlenin hem 1. hem de 2. mısrasında tekrarlanmıştır. 5603 numaralı nüshayı yazan kâtip bu kelimeyi “aytan” şeklinde okuyup her iki mısradada da tekrarlamış. Fakat 3940 numaralı nüshanın kâtibi bunu “anı” kelimesi ile değiştirmiş, içeriğe uyması sebebiyle 1. mısradada yazmıştır. Mantık noktasından bakıldığında bu sözün 2. mısradada da tekrarlanması gerekmektedir; fakat kâtip 2. mısraya “ain-i” kelimesi yerine Arapçadaki inkâr mânâsındaki “la” kelimesini yazdığı görülmüştür. Bu durum mısranın mânâsına zarar vermekle beraber bazı olumsuzlukları da ortaya çıkarmıştır. Bir kelimenin ikinci başka bir kelime ile değiştirilmesi neredeyse bütün metinlerde sıklıkla karşılaşılan bir durum olmuştur. Örneğin, temel ve diğer nüshalarda aşağıdaki mısradaki “karar ayt” cümlesi (77, s.96; 5603, s.176; 3940, s.106) 2714 numaralı nüshada (s.86) “aman ayt” şeklinde yazılmıştır:

Qıl imdi Saykaliy nisâr ayt balâlär nârigä tüşeng âmân ayt.

Anlamı:

Et şimdi Saykaliyi mutlu, söyle belalar gitsin uzağa söyle...

Yine 2714 numaralı el yazmadaki (s.11a) “kes” kelimesi “bis” şeklinde, “anı” (s.11a) kelimesi ise “mâdâm”⁵¹¹ şeklinde yazılmıştır. 2714 numaralı el yazmadaki metinler temel nüshadan farklıdır. Mesela, aşağıdaki: “İşiting sözlâyin âdâm âtadân” mısralarındaki (3940, s.46; 5603, s.126; 2714, s.4) “sözlâyin” kelimesi bütün el yazmalarda aynı olduğu halde temel nüshada (77, s.46) “aytayın” şeklinde yazılmıştır.

Bu durum göstermektedir ki Sabir Saykalî'nin “Kıssa-i Saykalî” adlı eserinin el yazma nüshaları geniş bir alana yayılmış ve bu nüshalarda metin farklılıkları bir hayli fazla olmuştur. Bunun yanında, her bir kâtip yazdığı nüshada farklılıklar ortaya koymuş ve eklemelerde bulunmuştur. Yazarın yaşadığı ve eserini yazdığı zamana daha yakın olan 77 ve 2714 numaralı el yazma nüshalarındaki başlıklar birbirine benzese de, bu nüshalarda da farklılıklar mevcuttur.

Nüktelerin koyulmaması veya başka yerlere koyulması neticesinde mânânın farklılaşmasına neden olmuştur. 77, s.96'da: “nârigâ” 5603, s.176'da: “bârigâ”; 77, s.16'da: sucâri; 2714, 1a sayfasında “subari” 77, 1a sayfasında: “etsidâ”; 3940, 1a sayfasında: “üstidâ”; 5603 “atsıda”...

Metindeki bazı kelimelerin kâtipler tarafından çıkartılması durumları: Mesela, 77, s.4a'da: “Ävväldin qân tökârlär tâki boldum.” sözü 2714 numaralı nüsha s.4a'da: “Ävväl qân tökârlär tâki boldum.” şeklinde olup bu söz dizindeki “din” ekinin düşmesi neticesinde “Ävväl qân tökârlär” şekline dönüşmüş ve netice itibariyle eserin düzen ve mânâsı bozulmuştur. Yine benzer başka bir örnek, 77, s.5a'da: “Aning dik yıglaşip kördi alar bil” sözü 2714 numaralı nüsha s.46.'da: “Aning yıglaşip kördi alar bil” cümlesindeki “dik” kelimesi düşürülerek “aning...” şeklinde hatalı yazılmıştır.

Bir kelimenin iki türlü varyantta yazılması: Mesela 77, 4a sayfasında “Barıp yirdin kiturkin haqı âdâm” 2714. nüshada (4a sayfasında) “Barıp yirdin kötârip haqı âdâm” şeklinde yazılmış.

Kelimelerin yerlerinin değiştiği durumlarla da aynı şeylerle karşılaşmıştır: 77, s.5a'da: “Äradä ötti tâki iki yüz yıl” cümlesi, 2714, s.4'te: “Äradä tâki ötti iki yüz yıl” şeklinde olup “tâki” kelimesinin yeri değiştirilmiştir; fakat mânâ ve vezne (ölçü) bir zarar vermemiştir.

Farklı yerlerde kâtip tarafından bir veya birkaç kelimenin çıkarılması gibi durumlar da söz konusudur. Bu türden kusurlar esasen 2714 numaralı nüshaya

⁵¹¹Madem.

has bir durumdur. Mesela aşağıdaki mısradaki “korkmaz” kelimesi 2714 numaralı nüshanın 5a sayfasında: “mäs” şeklinde yazılmıştır: 77, s.56: “Niçok qorkmäs kişi andäk xüdâdin”

Yukarıda belirtilen fark ve eksiklerin dışında, bazı harflerin noktalarının fazlaca yazıldığı veya yazılmadığı; bazı kelimelerin eklenip bazılarının çıkartıldığı görülmüştür.

Özbek edebiyatı tarihinde peygamberler silsilesi ile ilgili yazılan eserler de mevcuttur ki bunların her biri kendine has özelliklere sahiptir. Bu eserlerin her biri İslâm tarihini anlatmakla birlikte bir tertip içinde, bazı zatların sesleri vasıtasıyla insani faziletleri ifade etmek için hizmet etmiştir. Rabguzî'nin “Kıssa-i Rabguzî”si, Sufî Allahyar'ın “Cebat-ül Âcizin”i, Meşreb'in “Mebde-i Nûr”u, Hüveyda'nın “Rahat-ı Dil” ve Sabır Saykalî'nin “Kıssa-i Saykalî”si gibi eserleri örnek göstermek mümkündür. Bu âlimler arasında söz konusu mevzuya en çok önem veren âlim, şüphesiz Rabguzî'dir.

Rabguzî ve Saykalî kıssalarındaki Hz. Âdem (a.s.)'in yaratılış tarihinin beyanı gözlemlendiği zaman her iki eserde de hadiselerin anlatılması, kendine has özellikler taşısa da birbirine yakınlığı ile fark edilecektir. Örneğin, “Tarih-i Kamil” adlı eser de içerik olarak “Kıssa-i Saykalî” destanına benzemektedir. Sabir Saykalî, dinî konularla ilgili kitaplardan da verimli bir şekilde faydalanmış. Halk arasında çokça yaygın olan “Emirî Ahtam” kıssasını Farsçadan Özbekçeye tercüme etmiştir. “Kıssa-i Saykalî” ile “Emirî Ahtam” kıssası karşılaştırıldığında da her iki eserin kompozisyon düzeninin benzer olduğu tespit edilmiştir. Saykalî'nin özellikle “Kenzü'l Garâyib” adlı eserden çokça istifade ettiği bilinmektedir.

Şair, fikirlerini sabitlemek amacıyla gerekli yerlerde Kur'ân-ı Kerim'den de alıntılar yapmıştır. Sonuç itibariyle, Sabır Saykalî “Kıssa-i Saykalî”yi yazdığı sırada biyografik eserler bakımından Özbek edebiyatında derlenmiş birçok tecrübeden faydalanmıştır. “Kıssa-i Saykalî”, “Kıssa-i Rabguzî” ile karşılaştırıldığında, Rabguzî'nin daha çok kronolojiye dikkat ettiği, Saykalî'nin ise Hz. Muhammed ve damadı Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in kızı Fatıma ve Fatıma'nın oğulları İmam Hasan, İmam Hüseyin'in mevcut olduğu görülmüştür. Şair, “Kıssa-i Saykalî”yi yazarken genellikle “Kenzü'l Garâyib”, “Tarih-i Kâmil” gibi kaynaklardan, meşhur halk kitabı “Ahtemnâme”den faydalanmıştır. Kaynaklarının bu denli çeşitliliği, “Kıssa-i Saykalî”nin içerik olarak ne kadar derin olduğunu göstermektedir.

Kıssa-i Saykalî destanının “şükür” kısmında Allah-u Teâlâ'nın ismi ve sıfatları övülmüş, O(c.c.)'nin âlemlerin yaratıcısı ve terbiyecisi olduğu, bütün mevcudatın Allah-u Teâlâ'nın iradesi ile yaratıldığı sanatsal bir üslubla ifade edilmiştir. Allah-u Teâlâ'nın hayat, ilim, irade, kudret, kalem ve takdir sıfatlarına sahip olduğu tarif edilmiştir.

Destanın “naat” kısmında Peygamberimiz Hz. Muhammet'in (sav) mübarek isimlerine selamlar gönderilmiş. Resulullah'ın (sav) insanları hak yoluna davet etmesi, “âlemlere rahmet olarak yaratılması”, insanlar içinden seçilmiş pak bir cevher olması, böyle bir makam ve dereceye hiçbir peygamberin erişemediği gibi mevzular işlenmiştir. Bütün âlem, cümle mevcudat, arşı âlâyı kürsü ve levhi kalemin⁵¹² yaratılmasından maksadın peygamberimiz olduğu ve onun Allah-u Teâlâ'nın “en sevgili kulu ve resülü” olduğuyula ilgili bilgiler sanatsal olarak ifade edilmiştir.

Destanın “giriş” kısmının dört halifeye atfedilen kısmında, hak yolunu tutup zillet içerisindekileri doğru yola çağırان Ebu Bekir Sıddık, Ömer İbn-i Hattab, Osman İbn-i Affan ve Ali İbn-i Ebu Talib'in İslâm'ın gelişmesine ve yayılmasına sağladıkları katkılar ele alınmıştır. Bu isimler, Hz. Muhammed Aleyhisselam'dan sonra halifelik yapan “hulefa-i raşidin” olarak tanınmış.⁵¹³ Müslümanları ilim ve adalete çağırmış, hak yolda nasıl ilerleneceğini, devletin nasıl yönetileceğini, sahih hadis ve çeşitli konulardan haber vermişlerdir. Bu bölümün sonunda Sabir Saykalî, eserini enbiyalar tarihine atfettiğini ve Kerbelâ'daki -Peygamberimiz Hz. Muhammed'in sevgili torunları Hasan ve Hüseyin'in şehit olmaları- olaylarla sonuçlandığını zikretmiş ve giriş kısmını bir “münacat” ile tamamlamıştır.

Eserde Hz. İmam Hasan ve Hüseyin konusuna özel bir önem verilmiştir. Her bir peygamber tarihinin beyanı Hz. İmam Hasan ve Hüseyin'in hayatı ve geçmişiyle bitirilmiştir. Destanın bu şekilde kuruluşuna baştan sona kadar riayet edilmiş ve peygamberler tarihinin beyanı sırasında İmam Hasan ve Hüseyin vakıası da olayların içine sindirilerek işlenmiştir. Söz konusu durum, “Kıssa-i Saykalî” destanının kendine has bir kompozisyon düzenidir.

“Kıssa-i Saykalî”nin Peygamberler hayatına ait konularından biri de “Yusuf ve Züleyha” kıssasıdır. Malumdur ki “Yusuf ve Züleyha” kıssası, Doğu halkları arasında geniş yer tutmaktadır. Herkesin rivayet ettiği bu konuda

⁵¹²Üzerine insan kaderinin, olmuş ve olacakların yazılı olduğuna inanılan Tanrısal levhayı; Levh-i mahfuzu yazan kalem. Günah ve sevabların mevcut olduğu kader defteri.

⁵¹³Hız. Peygamber'in vefatından sonra 632-661 yılları arasında İslâm âleminin yönetimini üstlenen ilk Dört Halife anlamına gelmektedir.

Firdevsî, Rabguzî, Durbek, Abdurahman Camî gibi sanatkârlar nazım ve nesir olarak eserler ortaya oymuşlardır. Sabır Saykalî, “Yusuf ve Züleyha” kıssasının Doğu halkları arasında geniş yer verildiğini göz önünde bulundurmuş olacak ki mezkûr konunun ayrıntılı olarak sunulmasının gerekli olmadığını, merak edenlerin çeşitli kıssalara müracaat etmelerini tavsiye etmiştir.

Bu mevzuda yazılan destanlar “Kur’ân”daki “Yusuf Sûresi”ni esas almıştır. Bu rivayetlerde malumdur ki, Yakup Peygamberin oğlunun güzellikte ve akılda dengi yoktur. Bunu anlayan ve kıskançlık duyan kardeşleri Hz. Yusuf’u satmak için Mısır’a götürmüşler. Hocasının hanımı olan Züleyha’nın aşkını reddeden Yusuf, burada zindana atılmıştır. Firavun, çok geçmeden dehşetli rüyalarını tabir ettirmek için Hz. Yusuf’u zindandan çıkarmış. Hz. Yusuf rüyayı “yakın zamanda memleketin ve halkın başına gelecek kıtlıktan” bahsederek yorumlaması ve tabirlerinin doğru çıkması üzerine Firavun, saltanatında Yusuf peygambere de yer vermiştir. Hz. Yusuf hem Mısır hem de diğer memleketlerin insanlarını açlıktan korumuştur. Kıtlıktan kurtulmak isteyen ve Mısır’a gelenler arasında Yusuf peygamberin kavmi, kardeşleri ve ağabeyleri de vardır. Bu gören Hz. Yusuf ağabeylerinin hatasını bağışlar ve onları Kenan⁵¹⁴’dan Mısır’a getirir.

“Kıssa-i Saykalî”, sözlü halk numuneleri, Kur’ân-ı Kerim, hadis ve İslâm tarihine ait kaynaklar esasında sanatçının sanat atölyesinde özenle işlenerek yeni ve kendine has estetik ifadeler bulması bakımından incelenmesi gerekmektedir. Destan, peygamberler tarihi ve rivayetlerinde, kahramanların kendilerine has olan özelliklerini, hamiliklerini, adaletli ve hakkaniyetli olmalarını ele almıştır. Kahramanların ruh hali, karakterleri ve manevi özellikleri belirtilmiştir. Şair, dil zenginliklerinden ustalıkla faydalanmış, vezin, kafiye, redif gibi lirik unsurlardan genel olarak istifade edip eserin amacını okuyucunun his ve duygularına ulaştırmayı başarmıştır.

Şair teşbih, ihyam, tenasüp, irsali mesel, teşhis, hüsni talil gibi birçok söz sanatından ustalıkla faydalanmıştır. Müellif, bazen de rivayet, efsane ve atasözlerinden faydalanarak okuyucuya öğütler vermiştir. Eserde korku sanatından da ustalıkla istifade edilmiştir. Örneğin şair, Hz. Hüseyin’in şehit edilişi hakkında getirilen köydeki şer’i levhada, kaygıyı ve ıstırabı ifade etmek için bu sanatı kullanmıştır. Metindeki söz ve deyimlerle hadisenin mahiyeti güzel ve ahenkli bir şekilde aksettirilmiştir. Bu durum, söz konusu dönemin destan dilinin halkçılığını, ifadenin edebî cazibesini temin etmektedir. Neticede, olumlu veya olumsuz semboller okuyucunun gözünde açıkça

⁵¹⁴Lübnan.

şekillenmiş, kişi ve karakterler aydınlatılarak sunulmuştur. Genellikle şairin eserlerinin başarısı söz sanatlarının rengârenk türlerinden faydalanmakla ilgilidir. Eserin kompozisyon düzeni de gayet düzgün ve yetkindir.

Sabır Saykalî'nin "Kıssa-i Saykalî" destanında Türkçe'nin tüm ifade imkânından yararlandığı görülmektedir. Destanda genellikle şiirin önemli bir unsuru olan kafiye büyük ehemmiyet gösterilmiş. Eserde ilmi edebî, ilmi aruz, ilmi kafiye ilimlerini kullanarak içeriği daha güzel şekilde ifade etmiş ve zenginleştirmiştir. Aslında esere cazibesini kazandıran asıl vasıta dildir. Eserin dilini anlamadan ne kahraman ve konu ne de kompozisyon hakkında bir fikir yürütülebilir. Bununla birlikte sanatçının dilden ve dilin ifade imkânlarından ne ölçüde faydalandığını da görmek mümkündür.

Şair, Kıssa-i Saykalî'de rengârenk benzetme, sıfat, mecazi tasvir, mübalağa gibi edebî ifadelerden yerinde faydalanmıştır. Eserin dilinin güzel olmasına ayrı bir önem verilmiş. Bu sebeple hem şair hem kahramanların sözlerinde doğru kullanılmış olan ibareler, eserin esas gayesini okuyucuya tesirli ve edebî bir şekilde ulaştırmak için hizmet etmiştir.

Sabir Saykalî, bu destanda Türk edebî dilinin tüm imkânlarından edebî ve bedi olarak faydalanmasını bilmiştir. Mesela dört halife hakkında duygu ve düşüncelerini dile getirirken hikâyenin içeriğine uygun ve şiirin etkisini kuvvetlendiren güzel benzetmeler yapmıştır. Teşbihin imkânlarından geniş ölçüde faydalanmış ve iştikak sanatını maharetle kullanmıştır. Ancak eserdeki esas amaç; İmam Hasan ve Hüseyin'nin geçmişlerini edebî şekilde ifade etmektir.

Mezkûr destan yapısına uygun "mefailün mefailün failün" vezniyle yazılmıştır. Sonuç olarak, Sabir Saykalî'nin "Kıssa-i Saykalî" destanında, İslâm dininin tarihi kaynaklarını oluşturan hikâye, rivayet ve halka ait atasözleri kendine has bir üslupla kaleme alınmış; İslâm, özellikle Hz. Peygamberimiz ve onun soyundan gelenlerin tarihi hakkında malumatlar verilmiştir.

Dolayısıyla "Kıssa-i Saykalî", Hz. Âdem, Peygamberin soyundan gelen Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e kadarki İslâm tarihinin yazıldığı önemli bir eserdir. Sabir Saykalî'nin eserine giren rivayetler; Kur'ân-ı Kerim, Rabguzî'nin "Kıssa-i Rabguzî"si, "Tarihi Yemini", "Kenzü'l Garâyib", "Ravzatü'l Vaziyyin" gibi eserler temelinde oluşturulmuştur

III. BÖLÜM

19. YY. SONU ile 20. YÜZYIL BAŞINDA EDEBÎ ve İLMÎ DURUM

20. yüzyıla kadar Türkistan toprakları Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları tarafından idare ediliyordu. Ruslar, Kazak topraklarından başladıkları işgali sürdürerek 1876'da Hokand Hanlığı'nı ortadan kaldırmışlardı. Rusya'daki siyasal çalkantılar Çarlık rejimini giderek zayıflatmış ve bundan yararlanmak isteyen Türkistan aydınları Mart 1917'de Taşkent'te topladıkları bir kongre sonrasında Hokand'da bir hükümet kurmayı başarmışlardır. Ancak Rusya'da devrim olması sonucu, Bolşevikler Ekim 1917'de iktidarı ele geçirir. Şubat 1918'de de Taşkent'i işgal ederek hükümeti darbeye devirmişler ve 1919'da Hive Hanlığı'nı, 1920'de Buhara Hanlığı'nı ortadan kaldırmışlardı. Sonuç itibariyle bu hanlıkları, Harezmi ve Buhara Halk Cumhuriyetleri adı altında toplamışlardır.

Bütün bu yapılanlara karşı başlatılan "Basmacı Ayaklanması", Türkistan Komisyonu'nun 1922'de başlattığı reformlar sonrasında etkisini giderek yitirmiştir. 1924'te yapılan düzenleme ile Harezmi, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları yeni kurulan Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan arasında paylaştırılmıştır.

Sonuç itibariyle Özbekistan 20. yüzyıla içtimaî, siyasî, kültürel ve eğitim yönünden belirli değişimler geçirerek girmiştir. Rusya'da 1905 yılında meydana gelen inkılap sesleri ilerleyen dönemlerde Türkistan'a kadar ulaşmış. Türkiye ve İran'da da millî inkılapların gerçekleştirilmesi Özbekistan'daki tarihî ve siyasî olaylarına olumlu tesir etmiştir.

Ülkedeki eğitimcilerin, yenilikçilerin ve istikbal adına gayret gösterenlerin sayısı gün geçtikçe artış göstermiş, halkın kendi tarihini öğrenmesi ve unutmaması gerektiğini telkin etmişlerdir. Millî aydınlanma gayretlerinin halk içinde de gittikçe güçlenmesi, sömürgecilerin zulmünden bıkan halkın kitleler halinde ayaklanması ve millî özgürlük ruhunun güçlenmesini sağlamıştır.

Böylece, 1924'te kurulan Özbekistan Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nde 1989'da başlayan yenileşme hareketleri sonrasında, 20 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini, 29 Ağustos 1991 tarihinde düzenlenen referandumla

bağımsızlığının ilanı onaylanmış, 1 Eylül 1991'de de bağımsızlığını ilan etmiştir.⁵¹⁵

Daha 19. yüzyılın 60 ve 80'li yıllarında Türkistan ve Özbekistan'ı da kapsayan yerler Çar Rusya'sı tarafından istila edilmişti. 1865 senesinde Rus ordusu Taşkent'i ele geçirerek Fergâna vadisine saldırmaya başlamıştır. Bölge halklarının ve Fergâna çevresinin maruz kaldığı sömürge, büyük kötülük ve zulümlerle sona ermiştir.⁵¹⁶

Söz konusu istilacı ve sömürgecilerin amaçları, ülkedeki ham madde ve potansiyel işçi gücünden faydalanmak, maddi zenginlikleri talan etmek, Türkistan işletmelerinde işlenip çıkan malları satmak, sömürülen yerleri ticarî pazar yeri haline getirmek, her alanda sömürgecilik politikasını uygulamaktır. İstilacılar maddi zenginliklerin yanında birçok manevî ve nadir el yazmalarını da Rusya'ya taşımışlar. Halkı ve yurdu yamalamanın her türlü şeklini desteklemişlerdi.

Millî sömürge, zulüm, halkı her türlü horlama ve kanunsuzluk gün geçtikçe artmış. Halk arasında ortaya çıkan herhangi bir yeniliğe şiddetle son vermek, bir çare olarak görülmeye başlanmıştır. İstiladan hemen sonra, Rus devlet görevlileri ve aristokrasisi, varlık içinde bir hayat sürmek amacıyla Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yerleşmeye ve her türlü imkândan faydalanmaya başlamış özellikle Nemengân şehri ve dolaylarına yerleşerek Rus mahalleri oluşturmuşlardır.⁵¹⁷

İlerleyen zamanlarda Çar devlet görevlilerinin baskıcı zihniyeti ve keyfî davranışları halkı giderek öfkelenmiştir ve isyanlar baş göstermişti. 1890 yılında Kumkurgan köyünde, daha sonra diğer köylerde olmak üzere çeşitli nedenlerle ayaklanmalar başlamış. Mescitlerden halkı ayaklanmaya teşvik eden yazılar toplanmak ve isyanlar bastırılmak istenmiştir. 1893 yılında Nemengân'da bulunan devlet memurlarını ciddi derecede rahatsız eden başka isyanlar kendini göstermeye başlamıştır. 1895 yılında meydana gelen ayaklanmalar, büyük yankı uyandırmış ve Çar askerî kuvvetleri ile sert bir mücadele yapılmıştır. Tüm halk ayaklanmalarını acımasızca bastıran istilacılar, birçok kişiyi katletmiş veya sürgün etmişlerdir.⁵¹⁸

Çar devlet görevlileri Nemengân'da kendi menfaatlerine uygun bir takım çalışmalar da yapmışlardır. Yeni şehirler kurulup eski şehirler çürümeye

⁵¹⁵Alkaya, B., *Çağatay Türk Yazı Dilleri*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011, s.148.

⁵¹⁶Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.89.

⁵¹⁷Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.89.

⁵¹⁸Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.89.

mahkûm edilmiştir. Nemengân ve diğer şehirlerde dökme demir eritmek, pamuk temizlemek, yağ ve sabun işlemek için yeni işletmeler kurulmuştur.⁵¹⁹

Nemengân şehri başta olmak üzere daha sonra birçok Fergâna bölgesinde ve diğer çevre illerde Rus yerli okulları açılmaya başlamıştır. Halktan yetişip çıkan ve eğitimi destekleyen aydınlar, eğitim öğretim için büyük gayret göstermişlerdir. Okullar açarak yerli çocukları okula gitmeye teşvik etmişlerdir. Bu dönemde de hattatlık, kâtiplik ve beyazcılık gelenekleri devam etmiş. Molla Muhiddin bin Molla Gazihan Hacı Nemengânî 1882-1883 yıllarında Nevâî'nin "Hazayinü'l Meanî" adlı eserini sanatkârlık yeteneği ile istinsah etmiştir. Kâtip Abduvahab 1887-1898 yıllarında birçok büyük eseri düzenlemiş, bu düzenlemelere bedi gazeller de dâhil etmiştir. Devrin önemli âlimleri manevi hayat ve edebî muhitte üstat sayılacak bir mevkie ulaşmıştır. Tanınmış âlimler arasına girenlerden biri de Nemengân'daki Azizhoca Eşan Medresesi'nin müderrisi İnayathan Lengerî'dir. (19. asrın sonlarında vefat etmiştir.) Zamanının büyük ilim sahibi bir şairidir. Özbek, Fars, Arap dillerinde şiirler yazmış ve Nâdim, Hilvetî, İbret gibi şairler ondan ders almışlardır.⁵²⁰

19. yy. sonlarında ülkenin edebî hayatında mühim değişiklikler meydana gelmiştir. Dostluklar, edebî çalışmalar, fikirsel ve estetik dayanışmayı kolaylaştırmış, organize edilmiş edebî çalışmalar, millî şairleri bir araya getirmiş, birleşmiş olan bedi tefekkürü geliştirerek yeni bir edebî hayat meydana getirmiştir. Nâdim, İbret, Hilvetî, Şevkî, Hayret malum sanatkârların önde gelen temsilcilerindendir. Söz konusu toplantı ve ilmî cemaatler, tam da Furkat'in söylediği gibi geçirdi:

"Sürekli toplantılar yapılır, büyük üstatlardan müşaireler okunur, bir gazel her ayrıntısına varana kadar incelenir, bir mânâyı birçok şekilde ifade etmenin yolları keşfedilir, gazel dizilir, meşk edilir, muhammesler eklenirdi. Kokand'daki benzer edebî meşguliyetler Nemengân'da da devam etmiştir."⁵²¹

Bu tür edebî toplantılar bazen Nemengân bazen Torakurgan gibi çevre bölgelerde ve güzel meskenlerde organize edilmiş. Şair Mukimî neredeyse her yıl Nemengân'a gelerek bu toplantılara katılıp feyiz almış. Ayrıca bu tür sohbetlere Kokandlı Mühî, Zevkî, Gurbet, Mergilanlı Racî gibi birçok şair de iştirak edermiş. Şair müşaireleri ve edebî toplantıları Nemengânlı Nizamhan, Abdullah Terak gibi sazende ve hanendelerin, Taşkentli Molla Toyçi,

⁵¹⁹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.89.

⁵²⁰Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.90.

⁵²¹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.91.

Semerkantlı Hacı Abdulaziz, Hocendli Sadırhan gibi meşhur hafız ve bestekârların katılımıyla güzel ve renkli bir hâl almış.

Dostlar muhabbeti, şiir, müzik ve şarkı, içtimaî ve siyasî meseleler etrafında sürekli değişiyordu. İçtimaî konulardaki şiirlerin ortaya çıkmasında bu tür toplantı ve sohbetlerin önemi büyüktür. Fikir ve amaç birliği, edebî çalışmalarda birçok yeni muhteva ve nazım şeklini geliştirmiştir.

19. yy. sonundaki Fergâna edebî muhiti devrinin öncü aydınları, kültür ve edebiyat erbaplarının oluşturdukları dayanışma ve önemli edebî faaliyetler aracılığıyla meydana gelmiş ve ilerleme kaydetmiştir. Bu edebî çalışmaların daha da büyümesinde Klâsik Özbek Edebiyatı ve Nevâî geleneklerinin, halk sözlü ürünleri ve Klâsik Doğu Edebiyatı'nın ayrıca Kokand ve Taşkent edebî muhiti içindeki kuvvetli bağların mühim etkisi olmuştur. Dönemin halk edebiyatı temsilcileri, şiirin edebî olarak ilerlemesinde önemli bir yol kat etmişlerdir. Şiirlerinde hayatî konular ve hakkaniyet duygusu giderek artmış bununla birlikte şiirlere toplumsal hayatın mühim meseleleri yansıtılmıştır. Şiir kahramanın talihsizlikleri, dönemin sorunlarını, halkın endişelerini yansıtmış, toplumsal huzursuzlukların getirdiği kötü havayı ifade etmiştir.

Edebiyat çevresinde halk sevgisi ve halk muhtevası gittikçe güçlenmeye başlamış. İstila dönemindeki toplumsal sorunlar, zanaatkâr ve tarla çalışanlarının artan yoksullukları, halkın başındaki zulümler, haksızlıklar halkçı şairlerin eserlerinde geniş yer tutan ve tasvir edilen esas konular olmuştur. Edebiyatta tenkit ve hiciv türü, öne çıkan temel nazım türü olmuştur. Ayrıca şairlerin dönemin en mühim meselelerine hazırcevap bir şekilde katkı sağlaması üzerinde de etkisi olmuştur. Örneğin, toplumsal sorunları, sömürgeciler ve onları destekleyenlerin zalim, ahlaksız ve açgözlü oluşlarını açık bir şekilde dile getirerek cesurca tenkit etmişlerdir.

Toplumun önde gelen şairlerinin eserlerinde eğitimin önemi yeni bir seviyeye getirilmiş. Söz konusu şiirlerde eğitim-öğretim ve pozitif bilimlerin halkın aydınlanması ve vatanın istikbali için zarurî gösteren propagandalar yapılmıştır. Devrin önde gelen şairleri şiirde gazel, mesnevi, muhammes gibi geleneksel şekillerden faydalanmışlarsa da bunların içerik ve muhtevası dönemin koşullarına has yeni fikir ve amaçlarla süslenecek ifade edilmiştir. Bununla birlikte edebiyatta yeni nazım türleri vücuda gelmiştir. Özellikle seyahatnâme türü yayılmıştır. Mukimî, Nâdim, Hilvetî ve Hayret gibi şairler bu türde eserler meydana getirmişlerdir.

19. yy. sonlarında edebiyat çevresinde yeni değişimler ortaya çıkmış ve edebiyat halk hayatına daha da yaklaşmıştır. Halk sever edebiyat temsilcileri eserlerinde halkın arzu ve isteklerini, duygu ve düşüncelerini işlemiş.

İstilacılara karşı özgürlük adına mücadele etmek için millî aydınlanma edebiyatı şekillenmiş ve 19. yy. başlarındaki yerini almıştır. Millet sevgisi ve ilerleme isteğiyle donanımlı öncü aydınlar bu yeni edebî hayata millî şuur kazandırmak ve aydınlatmak için istiklâl mücadelesinde mühim bir öneme sahip olmuşlardır. Nitekim Nâdim, İbret, Hilvetî, Sufizâde ve diğer önde gelen fikir adamları halkın derdiyle derlenerek yaşamışlardır. İçtimaî, siyasî, kültürel ve ilmî alanlarda faal olarak bulunmuşlar. Halkın hayatını gerçekçi bir şekilde yansıtan, istilacılar tarafından gördüğü zulmü ifade eden, zalim ve riyakârları korkusuzca açığa çıkaran, ilmî ve kültürel gelişmeyi sağlayan eserler vasıtasıyla millî aydınlanmayı teşvik etmişler; millet sevgisi, halk sevgisi, vatan sevgisi, özgürlük düşüncesi gibi hedefleri öne sürmüşler ve Özbek edebiyatında yeni bir sayfa açmışlardır.

1905-1907 yıllarında istibdata yönelik kitlesel halk ayaklanmaları giderek kendini göstermiş. Bütün ülkeyi tesiri altına almış, özellikle Fergâna'da güçlü bir etki yaratmış, 1916 11 Haziran tarihinde Nemengân'ın "Küreşhane Meydanı"⁵²²nda, şehrin 4 bölgesinde 4 binden fazla kişi toplanmıştır. Görevliler bu ayaklanmaya karşı askerî kuvvetlerle karşılık verip bastırılmış, ayaklanmada ele geçirdikleri insanların bir kısmını mahkûm etmiş, bir kısmını katletmişlerdir. Ayaklanmaların yankısı Çust şehri ve civarındaki birçok bölgede hissedilmiştir. Bu durum, her ne kadar dönemin askerî yöneticilerini kaygıya düşürmüştü de özgürlüğe ve adalete duyulan özlemi, isyana olan meyli engelleyememiştir.⁵²³

1917 yılının mart ve nisan aylarında siyasî bir aydınlanma gerçekleşmeye başlamıştır. Mart ayında Taşkent'te, nisan ayında Nemengân'da olmak üzere mücahitler tarafından istiklal için "Şura-i İslâm"⁵²⁴teşkil edilmiştir. Bu hareketlerin meydana gelmesinde devrin önde gelen aydınlarının, edebiyat ve sanat hareketlerinin büyük etkisi ve katkısı olmuştur.⁵²⁵

19. yüzyılın başlarında Türkistan'da "ceditçilik" hareketleri baş göstermiştir. Özbekistan bölgesinde yetişen İbret, Sûfîzade gibi birçok şair ve aydın yenilik hareketlerini destekleyen faal temsilciler olmuşlardır. Aydınlar, içerik, muhteva ve çalışma yöntemlerinde yeni usuller geliştirilerek "Usul-ü Cedit" okulları açmaya başlamışlardır.

Bu hareketin büyük temsilcileri olan İbret, Sûfîzade gibi âlimler halkı geri kalmışlıktan ve gaflet içinde olmaktan kurtarmak için, aydınlanmaya, ilim sahibi olmaya ve eğitilmiş olmaya davet etmiş. Cehaleti eleştiren şiirler

⁵²²Mücadele Meydanı.

⁵²³Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.139.

⁵²⁴İslâm Meclisi.

⁵²⁵Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.139.

yazmakla birlikte eğitim ve okul sahasında fikir çalışmalarına imza atmışlar ve usulü cedit tarzında okullar açarak buralara öğrencilerin gelmesi için çeşitli teşvik ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Eğitim öğretim sistemini yeni usule göre düzenlemişler, genç nesli pozitif bilimlerden yararlanır hale getirmişler ve halk arasında kültürel gelişmeyi yaygınlaştırmak adına büyük mücadeleler vermişlerdir. Eğitimle ilgili yapılan bu çalışmalar, bağımlı ve sömürülen bir yaşamdan kurtulma, istiklale muvaffak olma ve eğitilmiş nesiller yetiştirme düşüncesini akıllara yerleştirme adına yapılmakla birlikte; halkı bilime ve gelişmeye iştiaklı bir hale getirerek, dünya meselelerine karşı zinde tutmayı hedeflemişlerdir. Kendini ilme vakıf etmiş bu insanlar bir yandan da medrese eğitiminin güçlenmesi için uğraşmışlardır.

Nitekim 20. yüzyılın başlarında Çadek Medresesi, Nemengândaki Molla Kırgız Medresesi (1912), Ataullahan Töre Gümbezli Mescidi (1917) gibi abideler de inşa edilmiştir. Aynı zamanda matbaacılık çalışmaları kendini göstermeye başlamış. 1908 yılında Törekurgan'da İbret tarafından açılan "Matbaa-i İshâkiye"⁵²⁶ ülkenin kültürel hayatı için mühim bir öneme sahip olmuştur. Daha sonraları Nemengân şehrine taşınan bu basımevi, edebî eserler, eğitim öğretime yardımcı kitaplar, kültürel ve tarihî kitaplar neşretmiştir.⁵²⁷

İlkin Taşkent'te sonraki yıllarda Fergâna'da olmak üzere millî gazete çıkmaya başlamıştır. Müzisyen ve şarkıcılardan oluşan sanatkâr topluluklar, halk tiyatroları, kendi eserlerinde içerik olarak yeniçağa uygun muhtevada ürünler geliştirmişlerdir. Türkistansikiye Vedâmâsti⁵²⁸ gazetesinin haberine göre, Nemengândaki amatör gruplar, Rus yazarların 20'ye yakın eserini sahnelemiş ve bu eserlere millî kahramanlar da dâhil edilmiştir. Vakt gazetesinin 1913 yılının 1535. sayısındaki habere göre, Nemengân Millî Amatörler Topluluğu, "Eski Türkiye ve Aç Herifler"⁵²⁹ eseri ve Mahmuthoca Behbudî'nin "Pederkuş"⁵³⁰ piyesini sahnelemişlerdir.⁵³¹ Sözlü halk ürünlerinin çeşitli tür ve şekillerinde örnekler teşkil olmuş. Özellikle, sömürgeciler dönemindeki zulüm ve zalimliği lanetleyen, adaleti teşvik eden birçok koşuk, masal ve halk destanı yazılmıştır. Hükümdarların gösterdiği zulüm ve yasaklara karşı nefret ve öfke, halk koşuklarıyla ifade edilmiştir:

*Cân dadam, cânim dadam, ayting, qayergä bäreäsiz?
Cân qizm, cânim qizim, turma dägän cây bärämän...*

⁵²⁶İshakhan Matbaası.

⁵²⁷Halilbekov, A., a.g.e., s.140.

⁵²⁸Türkistanlıya Veda-name.

⁵²⁹Eski Türkiye ve Açgözlü Namertler.

⁵³⁰Kaçak.

⁵³¹Halilbekov, A., a.g.e., s.140.

Anlamı:

*Can babam, canım babam, söyleyin, nereye gidiyorsunuz?
Can kızım, canım kızım, hapishane denen yere gidiyorum...*

Aşağıdaki koşuk ise hayat arkadaşları sürgüne gönderilmiş olan kadınların feryadı niteliindedir:

*Yârim ketdi yirâqqa,
Otlâr tüşti yürâkkâ.
İzlâying qayâqlârdân?
Qâldim aççıq firâqqa.*

Anlamı:

*Yârim gitti uzak diyarlara,
Ateş düştü yüreğe.
Seyreleyin nerelerde?
Kaldım vuslat içre, acı içre.*

Sovyet sisteminin olduğu ve kitlesel tutuklanmaların arttığı zamanlarda bu türden koşuklar nice cefalar çeken, zorluklar içinde yaşam süren, hazin dolu hikâyeleri olan insanların bir feryadı niteliğinde olmuştur.

19. yüzyılın sonlarında ülkede birçok “Halk Destanı Derleme” okulları açılmaya başlamış ve 20. yüzyılın başlarında yaygınlaşmıştır. Yengikurgan sınırlarındaki “Kölbüken Destan Derleme Okulu”nu Bahşi Begihan başlatmış. Bayçe’nin oğlu Haydar (1882-1970), bu destan okulunun en önemli temsilcilerinden biri olarak yetişmiştir. Haydar bahşiden “Alpamiş”⁵³², “Göroğlinin Tuğilişi”⁵³³, “Qunduz bilen Yulduz”⁵³⁴, “Rüstemxan”⁵³⁵, “Yusuf Ahmed” gibi destanlar ve birçok masal derlenerek alınmıştır. Recebbay’ın oğlu Hüseyin bahşi, şimdiki Üçkurgan bölgesine bağlı Kayki köyüne destan derleme okuluna gönderilmiş. Burada 18 destan derleyici eser meydana getirmiş. İşte bu destan derleyicilerinin büyük temsilcisi Memetkuloğlu Osman’ın “Göroğli”⁵³⁶ serisindeki destanlarından 30 tanesi üzerinde çalışmış. Araştırmacılar onun yaptığı bu destan çalışmalarını istinsah etmişlerdir. “Böteköz”⁵³⁷ ve “Qunduz

⁵³² Alpamiş destanı.

⁵³³ Köroğlu’nun Doğumu.

⁵³⁴ Kunduz ile Yıldız.

⁵³⁵ Rüstem Han.

⁵³⁶ Köroğlu.

⁵³⁷ Aç göz.

ve Yulduz” destanları neşredilen çalışmalardandır. Sözlü halk ürünü temsilcileri el yazma temsilcileriyle halkın özgürlük hareketi için ortak bir amacı paylaşmışlardır.⁵³⁸

Bu dönemde yaşamış ve eser meydana getirmiş olan şair ve yazarlar, halkçılık gibi düşünceleri devam ettirmiş ve yaygınlaştırmışlardır. Bu geleneği içerik olarak ilerici fikir ve istiklal düşünceleriyle zenginleştirmişlerdir. Edebiyat ise millî aydınlanma edebiyatı olarak devam etmiş. İnsanları aydınlatmak için faaliyetlerde bulunulmuş, teşvik ve propaganda içerikli eserler kaleme alınmıştır. 19. yüzyılın sonlarında görülmeye başlanan “realistlik bakış açısı” ve betimlemeler, 20. yüzyıl edebiyatında da net bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Edebî eserlerde vatan, millet sevgisi, hürriyet ve millî istiklal düşünceleri işlenmiş. Bunda özellikle cedit edebiyatı ve Fergâna temsilcilerinden olan İbret, Sûfzade gibi öncü şairlerin büyük hizmetleri olmuştur. Kendi yeteneklerini hürriyet ve istiklal adına mücadele ederek gösteren, millî özgürlük bayrağı altında faaliyet veren bu sanatkarların sayısı gün geçtikçe de artış göstermiştir.

Bu yeni ve özgürlükçü guruba, 10’lu yıllarda Lütfullah Alimî (1893-1969) de eklenmiştir. Alimî, Nemengân şehrinde doğmuş, buradaki Rus okullarının birinde eğitim alarak 1914 yılının sonbahar aylarında okul açıp öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Üfe’deki “Medrese-i Âliye”de tahsil görmüş. Şiir ile ilgilenmiş, millet sevgisi ve eğitim muhtevalı şiirler kaleme almıştır. Şorâ⁵³⁹ dergisinin 1912 senesinin 20. sayısında “Turân Kızlarige”⁵⁴⁰ adlı şiiri, Sedâ-i Türkistan⁵⁴¹ gazetesinin 1914 senesinin 21. sayısında “Milletim” adlı şiiri yayınlanmıştır. Bu şiirler Türkistanlı gençleri ilim sahibi olmaya ve ilerici düşünmeye sevk eden konuları içermektedir. Nitekim Alimî’nin kendisi de bu tür şiirleri, milletin istikbali adına endişe duyan ilerici insanların sesine eşlik etmek için yazdığını ifade etmiştir.⁵⁴²

Lütfullah Alimî, şiir ve makaleleri ile Sedâ-i Türkistan, Sedâ-i Fergâne⁵⁴³, Turan gazetelerinde, Şorâ dergisinde, düzenli olarak yer almış. Şair, sosyal politikacı ve gazeteci olarak birçok faaliyette bulunmuş. Hicvi şiirleri “Tikânli Gül”⁵⁴⁴ adı ile derlenerek yayınlanmıştır. Şair, millet egemenliği sağlandıktan bir süre sonra öğretmenlik yapmaya başlamış. Nemengân’da daha önce çıkarılmaya başlanan bir gazetenin sorumlu editörü

⁵³⁸Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.141.

⁵³⁹Şûra/Meclis.

⁵⁴⁰Turan Kızlarına.

⁵⁴¹Türkistan’ın Sesi.

⁵⁴²Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.142.

⁵⁴³Fergâna’nın Sesi.

⁵⁴⁴Dikenli Gül.

olmuş. Fergâna vilayetindeki Yengi Fergâna⁵⁴⁵ gazetesinin yazı işleri müdürlüğüne getirilerek uzun süre -1930 yılına kadar- baskı ile vazifede kalmıştır.

20. yüzyıl başındaki meşhur şair Hamza Hâkimzâde Niyazî (1889-1929) yapılan çalışmalarda ve fikri eserlerin meydana gelmesinde önemli tesiri olmuş bir başka şairdir. Yazar “Tercüme-i Hâl”de kendini şöyle ifade etmiştir:

“... 1908 yılında Nemengân’a gittiğimde 7-8 ay tahsil gördükten sonra eğitimci Abdullah Tokmul ile tesadüfen tanışarak ondan önemli şeyler öğrendim. Bana ait, eski usulde yazmış olduğum yüzden fazla şiiri görüp beni eğitime tabii tutmuştu. Teşebbüsümle 16 kişilik kurs açıp Hadi Maksudî’nin Arap insanları hakkında yazdığı eser ve benzeri çalışmalarla meşgul olup yaklaşık üç ay sonra 3. sınıfa geçmek için Arapça ve diğer ilimlerde çalışmaya başlamıştım. O zamanlar babama yazdığım Arapça mektupları da saklamıştım.”⁵⁴⁶

Görüldüğü üzere Hamza, Nemengân’dan Kokand’a babasına yollamış olduğu 21 mektubu saklamış. Nemengân’da okuyarak, kendisini sadece ilmî yönde değil sosyal olarak da geliştirmiştir. Şair, 1905 inkılabı hakkında bilgilendiğini, Nemengân vesilesiyle bilinçlendiğini ve çeşitli eserler vücuda getirdiğini “Bundan sonraki şiirlerim millî inkılap sevincini işleyen renklilikte olmuştur.” cümleleriyle ifade etmiştir.

1908-1909 yıllarında Nemengân’da yaşayan Hamza, edebiyat çevresiyle sürekli dirsek temasında bulunan, yine bu çevrede ses getiren eserler kaleme almış diğer bir âlimdir. Hamza’nın birçok gazeli içerik ve şekil olarak, “Derkâr Emes”⁵⁴⁷, “Emesmu?”⁵⁴⁸ redifli şiir örneklerinde de olduğu gibi, Şair Nâdim Nemengânî’nin gazelleriyle benzerlik gösteriyordu. İki şairin de edebî yönlerinin birbirine yakın olması genç Şair Hamza’nın Nemengân’ın önemli şairleriyle aynı dönemde eserler meydana getirdiğini, onlardan nasiplendiğini gösteriyordu. Ayrıca Hamza; Nemengânlı Şair İminhan Ahrarhanoğlu Nisarî’nin bir gazeline murabba yazmıştır. Hamza’nın beyitleri ile gazelin beyitleri her yönden uyum içindeydi:

*Râşk etib gülgün yüzingdän, âh urib xıclät bilä,
Dildä qat-qat dâğı izlät, âr etib ğurbät bilä,
Lâlâi gül ğunça bâğı dâşt arâ hasrät bilä,
Dedi: “Bârmi hüsn arâ âlämdä mânânding sani!”*

⁵⁴⁵Yeni Fergâna.

⁵⁴⁶Halilbekov, A., a.g.e., s.143.

⁵⁴⁷Gerekli Değil.

⁵⁴⁸Değil mi?.

Anlamı:

*Kıskançlık edip gül yüzünden, âh eyleyerek utanç ile
Kalpteki kat kat izzet lekesi ile hayâ ederek gurbet ile
Lale çiçeği, gonca bağı sahra içre hasret ile
Dedi: “Var mı güzellik, âlem içre senden gayrı âlâ?”*

Genç Şair Hamza, her zaman yaşamdaki birtakım çelişkileri fark edebilmiş. Nitekim şiirlerinde bu mevzulara da yer vermiştir:

*Ägärçi fâsiq olsa, dälät ähli ä'tibâr oldi,
Qâlub hâr dâniş ähli, boldi köz yâşi dâryâ.*

Anlamı:

*Eğer bir fasık⁵⁴⁹ olursa devlet, itibar edilirdi,
Mağlup olurdu her ilim ehli, olurdu gözyaşı derya.*

Yaşamdaki olumsuzluklara, problemlere karşı şiiri silah olarak kullanıp mücadele eden Şair Muhammedşerif Sûfîzade ile Hamza Hâkimzâde arasında ortak fikir ve bakış açısı nedeniyle sağlam bir dostluk hâsıl olmuştur. Özbek edebiyatının bu iki büyük temsilcisinin hayatı birçok yönden benzerlik göstermektedir. Şiirlerindeki amaç ve sesleniş birbirine benzemektedir. Hamza, Sûfîzade'yi üstat olarak kabul etmiş, fikir ve düşünce bakımından onun yolundan gitmiştir. Ayrıca, Sûfîzade'nin “Oking Analär” şiirine benzeyen “Mühtärämä ânalärimä Xitâb”⁵⁵⁰ adlı şiirini yazmıştır. Aynı şekilde birçok eserinde benzer ve ortak fikriyatı görmek mümkündür. Özbek kadınlarının eğitilmiş olmasını istemeyenler “Gepürmenler”⁵⁵¹ diye şiirler kaleme almışlardır. Hamza ise bu seslenişe cevap niteliğinde “Gebür”⁵⁵² konulu bir şiir kaleme alarak kadınların eğitilmiş olmasına destek çıkmıştır:

*Qafäsdä bänd ma'sumä (påkize).
İlm-fändän mahrumä.*

⁵⁴⁹Fısk ve fücür sahibi, kötü huylu, günahkâr, fâsik bir adam.

⁵⁵⁰Muhterem Annelerimize Hitap.

⁵⁵¹Konuşmayın.

⁵⁵²Konuş.

Anlamı:

*Kafeste tutuluyor masum(saf) kadın.
İlimden mahrum.*

Kadınları ilme ve öğrenmeye davet ederek her seferinde bunların gerekliliğini ifade etmiştir:

*Ma'sumâi bândi qafäs, mahrumâi ilmu fünün,
Şahnâz Sâ'fizâdek beruh tänlärdän gäpur.*

Anlamı:

*Günahsız kafes esiri, ilim ve fen mahrumu,
Şahnaz Sûfzade gibi, ruhsuz tenlerden konuş.*

Hamza, aynı zamanda dostu ve üstadı olarak gördüğü Sûfzade'ye de "Sofizâdägä" diye adlandırdığı bir şiir kaleme almıştır:

*Vasling tilägi birlä kelib, zâr ola ketdim,
Häcr üstinä furqat tüşüb ebgâr ola kettim.
Demä bu cähân däyridä yoq mençä xarâbät,
Bu xuşk qadäm bâsäsidin nâr ola ketdim.*

Anlamı:

*Vuslat dileği ile gelip, intizar ile gittim,
Hasret⁵⁵³ ile fırkat içinde hasta düştüm.
Cihan içre yok benim gibi harap olan
Bu hoş çağımda ateş içinde kalakaldım.*

Hamza, Nemengân'a gelerek daha çok edebiyat ve sanat çevreleri ile mülakat ve çalışmalar yapmış. 1914 21 Eylül tarihinde öksüz çocuklar için Nemengân müfettişliğine "Dârileytâm"⁵⁵⁴ okullarını açmak amacıyla dilekçe başvuruda bulunmuştur. Hamza Hâkimzâde'nin Nemengân ile ilgili yaptığı faaliyetler genellikle büyük yankı uyandırmış. Fergâna muhiti şairlerinin düşünce ve fikirlerine, ilmî çalışmalarına tesir etmiştir. Meşhur bir şair, sanatkâr ve sosyal işlerde faal olan Hamza sonraki dönemlerde de

⁵⁵³Özlem, hasret: Sevgiliyi özleme.

⁵⁵⁴Darüleytam Yurdu: Yetim ve öksüz kalan çocukları korumak amacıyla açılan yurtlar.

Nemengân'da ve Fergâna muhitinde edebiyat, sanat ve kültürün ileri seviyeye gelmesi, ilerlemesi için önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁵⁵⁵

Büyük devlet ve toplum adamı olan Ekmel İkrarov (1898-1938) da sosyal ve eğitim faaliyetlerine öncelikle Nemengân'dan başlamış. 20-21'li yaşlarda Nemengân'ın okullarında, parti ve devlet idarelerinde hizmette bulunmuş. Halkın kültürel ve eğitim olarak gelişmesi adına örgütlenmenin iyi olması için çabalamıştır. Edebiyat alanında eserler yazmakla ilgilenerek, şiirlerinde "Elhan" mahlasını kullanmıştır.⁵⁵⁶

Nemengân şehrinin Kalkankulak bölgesinde dünyaya gelen Refik Mümin (1900-1951) 10'lu yıllarda edebî faaliyetlere başlamış. Hürriyet içerikli şiir yazan şairler arasında bir ses daha eklenmiştir. 20-30'lu yıllarda, şiir, destan ve dramları ile halk arasında usta bir sanatkar olarak yer edinmiştir. "Kaçığay"⁵⁵⁷, "Bâlaqur"⁵⁵⁸ gibi şiirleri ile 20. yy. Özbek edebiyatının şiir hayatına damgasını vurmuştur. Eğitim sahasında, samimi bir eğitmen ve saygıdeğer biri olarak kıymet görmüş. Ayrıca, halkın sorun ve kaygılarından uzak kalmamıştır. 1937 senesinde tutuklanarak hapisaneye atılmış ve sürgüne gönderilmiş. Tüm bunlar şairi bitap düşürmüş, nitekim sürgün esnasında vefat etmiştir.⁵⁵⁹

20. yüzyılın temellerinin oluşmasını sağlayan asıl akım hiç kuşkusuz ceditçilik olmuştur. Bu yüzden "Yeni Özbek Edebiyatı"nın kuruluşunda Ceditçiler etkin bir rol üstlenmiştir. Onlar Millî Uyanış Edebiyatı olarak adlandırılan dönemde yeni Özbek Edebiyatının temellerini atmışlar. Edebiyata roman, tiyatro gibi yeni türler getirmişler. Eğitim ve dil alanında eski anlayışı eleştirerek yeni projeler ortaya koymuşlardır. Millî duyarlılıkla kaleme aldıkları şiir ve nesirleriyle yeni Özbek edebiyatında derin izler bırakmışlardır.

Sovyet işgali sonrasında ortaya çıkan ve Sovyetlerin etkisiyle gelişen uzun dönemde dahi Ceditçilerin edebiyat alanındaki izleri silinememiştir. Ceditçilerden sonra Sovyet ideolojisi doğrultusunda eser veren sanatçılar edebiyatta etkin olmaya başlamıştır. Bu sanatçılar toplumcu gerçekçi bir anlayışla sosyalist ideolojiyi önceleyen eserler vermişlerdir. Bağımsızlığın kazanıldığı 1991'den sonra ise Özbek edebiyatı zamanın ruhuna uygun olarak gelişmeye devam etmiş, ulusal nitelikli bir edebiyat anlayışı oluşmaya başlamıştır.

⁵⁵⁵Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.144.

⁵⁵⁶Halilbekov, A., *a.g.e.*, ss.144-145.

⁵⁵⁷Kaçak.

⁵⁵⁸Kör Çocuk.

⁵⁵⁹Halilbekov, A., *a.g.e.*, s.145.

Görüldüğü üzere, 20. yüzyıl başlarında millî aydınlanmayı ve ilerlemeyi sağlamak için birçok şair, yazar ve sanat temsilcisi Özbek manevî kültürüne hizmet etmiş, sonraki dönemlere kalıcı ve sağlam bir zemin hazırlamışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasında siyasal ve sosyal yaşamda önemli değişimler olmaya başlamıştır. Bu değişimin temelinde Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi yatmaktadır.⁵⁶⁰Bu süreçte 19. yüzyılın sonlarında Tatar Türkleri arasında ortaya çıkan Ceditçilik, 20. yüzyılın başlarında Özbek Türkleri arasında da yayılmıştır.⁵⁶¹

Ceditçiliği doğuran sebepleri şöyle sıralamak mümkündür: Dünyada gerçekleşen reform ve ıslahat hareketleri, emperyalist politikaların hayata geçirilmeye çalışılması, Türk-İslam dünyasındaki Batılılaşma hareketleri, Osmanlı coğrafyasında gelişen siyasal ve sosyal hareketler, Rusların istila siyaseti, 1905 Rus İsyanı, Birinci Dünya Savaşı, 25 Temmuz 1916'da Ruslara karşı Türkistan Türklerinin askere gitmemek için başlattığı ve "Merdikar İsyanı"⁵⁶²olarak geçen ayaklanma, 1917 Rus Şubat İsyanı, 1917 Sovyet Ekim İhtilali, Bolşeviklerle tartışma içinde olan ve kapitalizmi isteyen Menşevilik hareketleri ve 1918'deki Türkistan Muhtariyeti girişimi...

Ceditçilerin ortaya çıktığı dönemde Türkiye'de "Tanzimat" ilan edilmiş, kimi ıslahatlar gerçekleştirilmiş, bu doğrultuda yapılan çalışmaların meyveleri alınmaya başlanmıştır.⁵⁶³Batı etkisinde gelişen yeni bir edebiyat anlayışı ortaya çıkmıştı ve bu edebiyatın temsilcileri de eski edebiyata karşı mücadele veriyorlardı. Halka yönelik yeni bir edebiyatı savunuyorlardı. Bu bağlamda dilin sadeleştirilmesi gerektiğini düşünüyor, halka açılmak için gazete çıkarıyorlardı. İstanbul'da eğitim gören İsmail Gaspıralı bu düşünce ve çalışmalardan etkilendi. Çıkardığı "Tercüman" (1883-1914) gazetesinde yenilikçi görüşleri savundu. Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesindeki fikirlerinden etkilenen Özbek aydınlar da ülkelerinde yeni bir hareket başlatmışlardı. Rusya Müslümanları arasında bu hareket "Ceditçilik" olarak adlandırıldı.

Ceditçiler pek çok cephede mücadele veriyordu. Bağımsızlık hedeflerine ulaşmak için öncelikle Çarlık rejiminden kurtulmayı hedeflemişler ve bu rejime karşı mücadele eden Bolşeviklerle bile ilk başlarda iş birliği yapmışlardı.⁵⁶⁴Eski eğitim ve edebiyat anlayışının temsilcisi olan mollalarla ters düşmüşler ve sınıf mücadelesi bağlamında zenginlerle anlaşmamışlardı.

⁵⁶⁰Üşenmez, *a.g.e.*, s.123.

⁵⁶¹Kasımov, *a.g.e.*, s.340.

⁵⁶²İşçi, köylü isyanı.

⁵⁶³Kasımov, *a.g.e.*, s.338.

⁵⁶⁴Merhan, *a.g.m.*, s.165.

1904 yılında olan Rus-Japon savaşı Rusya'nın mağlubiyetiyle sonuçlanmış. 1905 yılında Rusya'da başlayan devrim rüzgârı, Ceditçileri umutlandırmış ve bağımsızlık için ilk önce halkı aydınlatma mücadelesine girişmişlerdi. Bu amaçla Özbekçe gazete ve dergiler çıkarmışlar. Ancak bunlar kapatıldığı için kısa ömürlü olmuştu. 1917 Şubat İnkılabı ile Rusya'da Çar Hükümeti devrilmesiyle mahallî aydınlar bağımsızlık çalışmalarını yoğunlaştırmış. Mesela ülke Müslümanlarının düzenlediği 4-16 Nisan 1917'deki I. Kurultay'da federal özerklik düşüncesi gündeme getirilmiş. Ancak Bolşevik anlayışı benimseyen Rusya, aynı yılın kasım ayında bölgeye hâkim olmuş. Kolesev başkanlığındaki hükümet, devletin başına geçmiştir.

26 Kasım 1917'de Hokand'da başlayan Müslümanların 4. Ülke Kurultay'ında Türkistan Muhtariyeti ilan edildi. Ancak Bolşevikler 19-22 Şubat 1918'de Hokand'ı tekrar işgal ettiler. 10 bin kişinin öldüğü bu işgalde 72 gün süren muhtariyete son verilmiş. Buhara Halk Cumhuriyeti ve Hive Halk Cumhuriyeti'nin varlığı da uzun sürmemiştir. Çünkü 1920 yılında Buhara ve Hive de Bolşeviklerin eline geçmiş. Böylelikle 1924 yılı itibarıyla Türkistan'da bağımsızlık çalışmaları sona ermiş. Türkistan, bütünüyle Sovyet emperyalizminin egemenliğine girmişti.

Bu durumu kabullenemeyen Türkistanlı aydınlar 1921'de Türkistan Millî Birliği'ni kurmuşlarsa da Ruslar tarafından "Türkistan Yer-su Islahatı", "Hatun-kızlar Azatlığı", "Kollektifleştirme" şeklinde adlandırılan projelerle Türkistanlıların yaşamını kökten değiştirecek uygulamalar başlatılmıştır. Sınıf mücadelesi fikri bağlamında Stalinci projeler hayata geçirilmeye çalışılmış; ceditçilik hareketi suç sayılmıştır. Bu hareketin taraftarları yeni sisteme muhalif oldukları gerekçesiyle değişik şekillerde cezalandırılarak idam, hapis ve sürgünlerle cezalandırılmıştır.

Ceditçiler okul, gazete, dergi, dernek, matbaa, şirket, parti, kütüphane çalışmalarıyla işe başlamışlardır. Edebî faaliyetlerini bu çalışmaların paralelinde götürmüşler. Bu bağlamda edebiyatta yeniliği savunup Batılılaşma ve modernleşme anlayışını benimsemişler. Ancak millî duyarlılıklarından da taviz vermemişlerdir. Tiyatroyu önemseyip Realist edebiyat anlayışını benimsemiş. Başta şiir olmak üzere roman, hikâye, tiyatro, hiciv, seyahatnâme türlerinde eserler vermişler ve tercüme çalışmaları yapmışlardır. Böylece yeni Özbek edebiyatının temellerini bu şekilde atmışlardır. Ceditçiler siyasal mücadelelerini üç ana görüş etrafında sürdürmüşlerdir:

-Ruslara karşı savaşmayı savunanlar: Bu anlayışın temsilcileri Andican'da Dükçü İşan olarak bilinen Muhammed Ali önderliğinde, Rusları Andican ve Fergâna Vadisi'nden sürmek amacıyla Rus ordularına saldırmışlardır. 18 Mayıs 1898'de Dükçü İşan'ın idare ettiği 2.000 civarında

Özbek Müslüman, Rus ordusuna karşı harekete geçmiş. Ancak çok sayıda Rus askerinin bölgeye sevk edilmesiyle isyan başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

-Ruslarla anlaşma ve onlardan yardım alma düşüncesine sahip olanlar: Bu anlayışa sahip olanlar, eğitim ve hukuk yoluyla mücadeleyi esas alıp okul, dernek, şirket, matbaa, parti kuruş; gazete ve dergi çıkarmışlardır. Edebiyata önem vererek millî değerleri zaman içinde yerleştirmeyi amaçlamışlardır. Behbudî ve Gaspıralı gibi aydınlar bu anlayışa sahip temsilcilerdir.

-Ruslarla ortak çalışmayı savunanlar: Abdullah Avlanî, Münevverkari, Hamza gibi sanatçıların önünü çektiği bu grup Ruslarla ortak çalışmayı savunmuşlardır.

Ceditçilerin beslendikleri kaynaklar arasında klâsik Orta Asya Türk edebiyatı (Çağatay Edebiyatı), İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri, Osmanlı coğrafyasında gelişmeye başlayan Batı etkisindeki Türk edebiyatı, Avrupa/Rus edebiyatı ve köklü millî gelenek sayılabilir. Ceditçiler, Türkistan'ın bağımsızlığını sağlamak için “yeni okulları (usul-i cedit) yaygınlaştırmak”, “yetenekli öğrencileri eğitim görmeleri için yurt dışına göndermek”, “fikirlerini halka yaymak ve halkı bilinçlendirmek için dernekler kurmak, gazeteler çıkarmak” şeklinde özetlenebilecek üç yolun olduğunu düşünmüşlerdir.⁵⁶⁵

İşe okullardan başlamış, sonra medya, tiyatro ve siyasete girmişlerdir. Münevver Karî, Abdureşithan, Ubeydullah Hoca, Abdullah Hoca, Mahmud Hoca Behbudî, Abdullah Avlanî, Taşbotalatbek Narbatabek, Hamza Hekimzade Niyazî, Abdülhamit Süleyman Çolpan ve Abdurauf Fıtrat gibi aydınlar bu hedefler doğrultusunda çalışmışlardır.

Ceditçiliğin temel taşlarından olan yeni okul ve öğretim sisteminin esasları, 1880'li yıllarda Kırım'da ortaya çıkmıştır. Cedit okullarının kurucusu Bahçesaraylı İsmailbek Gaspıralı'dır. Gaspıralı bu okulları “Usûl-i Cedîd Mektebi” olarak adlandırmıştır. Gaspıralı bu okulların kuruluşu, müfredat programı, donanımı başta olmak üzere hemen her ayrıntısıyla yakından ilgilenmiş; bu konularda fikir üretmiştir. Gaspıralı bu okullarda din bilimleri ile fen bilimlerinin birlikte okutulmasını; Arapça, Rusça, Farsça öğretilmesini önermiştir. Bununla yetinmeyip ilk Usûl-i Cedîd Mektebi'nin açıldığı 1884 yılında, bunun için özel olarak “Hoca-i Sıbyân” adlı okuma kitabını da yayımlamıştır.

Gaspıralı, 1893 yılında Taşkent'e gelmiş, Semerkant ve Buhara gibi şehirleri dolaşmıştır. Ancak Türkistan'daki askeri yönetim ve Buhara Emirliği onun “Usûl-i Cedîd” projesini hoş karşılamamıştır. Taşkent'te sürdürülen

⁵⁶⁵ Açık, Fatma, *a.g.e.*, s.20.

çabalar da sonuç vermemiştir. Yine de usûl-i cedîd mektepleri, 20. yüzyılın başlarında bin bir güçlkle kurulabilmiştir. Çünkü Ceditçiler Buhara ve Semerkant gibi medreselerin çok olduğu şehirlerde, “kadimciler” diye bilinen din adamlarının ve yetkilerini onların dinsel yorumundan alan han ve emir gibi gelenekçilerin güçlü direnişiyle karşılaşmışlardır. Hatta 1909’da Buhara emirliğinde cedit okulları yasaklanmıştır.

Bunun üzerine Hoca Rafî, Mirza Abduvahid, Hamidhoca Mehri, Ahmadcan Mahdum, Osman Hoca gibi aydınlar “Terbiye-i Etfal”⁵⁶⁶derneğini kurarak modern İslami bilgileri almaları için İstanbul’a öğrenci göndermişlerdir.⁵⁶⁷

Ceditçiler ikinci iş olarak millî bir medya oluşturmaya çalışmıştır. Cedit edebiyatının oluşmasında ve yeni Özbek nesrinin doğmasında bu gazeteler büyük bir pay sahibi olmuştur. Türkistan’da mahallî dilde çıkan ilk gazete 1870’te yayımlanmaya başlanan “Türkistan Vilayetinin Gazeti”dir. Bu gazetede Özbeklerin ilk gazetecisi olan Furkat da kalem oynattmıştır. 1917 yılına değin yayını sürdürülen bu gazetenin sahibi 1883 yılının sonundan itibaren bir Rus misyoneri olan oryantalist Nikolay Petroviç Ostroumov (1864-1930)’dur.⁵⁶⁸

Ceditçilerin kendileri tarafından çıkarılmadığı hâlde kalem oynattığı diğer bir yayın ise “Turkestanskiye Vedemosti”dir. Ancak Ceditçiler kendileri de pek çok yayın çıkarmıştır. Medya alanındaki çalışmalarını, iki şekilde değerlendirmek mümkündür. Yurt dışında çıkarılan ve edebî anlayışlarının şekillenmesinde etkisi olan kimi yayınlara abone olmuşlardır. Özbek aydınları bu yayınları hem okumuşlar hem de okumaları için başka aydınlara ve insanlara da ulaştırmışlardır. Bu amaçla yararlanılan yayınlar arasında Kazan’da yayımlanan “Vakit”, “Şura”, “Yulduz”; Kırım’da yayımlanan “Tercüman” ve İstanbul’da yayımlanan “Sırat-ı Mustakim” gazeteleri sayılabilir.

Yurt içinde yayımlanan “Terakki” gazetesi, 27 Temmuz 1906’da çıkmaya başlamıştır. Eylül 1906’da Münevver Karî’nin başyazarlığını yaptığı “Hurşid” gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Aralık 1907’de Abadullah Avlanî kendi evinde “Şuhret” gazetesini çıkarmıştır. 1907’de Taşkent’te Seid Kerim Seid Azimbay öncülüğünde “Tüccar” gazetesi, 1908’de Ahmedcan Bektemirov’un öncülüğünde “Asya” gazetesi çıkarılmıştır. 1913’te Semerkand’da Mahmud Hoca Behbudî “Semerkand” gazetesini çıkarmıştır.

⁵⁶⁶Çocuk Eğitimi.

⁵⁶⁷Merhan, Aziz, *a.g.m.*, s.163.

⁵⁶⁸Merhan, Aziz, *a.g.m.*, s.163.

1913'te Fergâna'da Abidcan Mahmudov öncülüğünde "Seda-i Fergâna" ve "Tirik Söz", 1913'te Buhara'da "Turan" gibi gazeteler çıkarılmıştır. 1914'te Taşkent'te Ubeydullah Hocaev öncülüğünde "Seda-i Türkistan" gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Bu gazetede Abdullah Avlanî, Münevver Karî, Tevalla, Hislet, Mirmolla, Kadiri, Mirmuhsin Şermuhammed, Şakircan Rahimî, Mahmud Hoca Behbudî gibi kalemler Türkistan'ın tarihî, medeniyeti ve geleceği ile ilgili makaleler yayımlamıştır. Gazeteye Hokand'dan İbrahim Devran, Hamza; Andican'dan Çolpan şiir ve makaleleriyle katkıda bulunmuştur. Bu gazeteyle Türkistan millî düşüncesi oluşturulmaya çalışılmış. Bağımsızlık fikrinin halk arasında yayılması amaçlanmış. Siyasal ve ekonomik nedenlerle bu gazeteler uzun ömürlü olamamıştır.⁵⁶⁹

I. Dünya Savaşı yıllarında yeni gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Taşkent'te Münevver Karî başyazarlığında çıkarılan "Necat", A. Battal tarafından çıkarılan "Şura-i İslam", Avlanî tarafından çıkarılan "Turan", Zeki Velidî tarafından çıkarılan "Kengeş", Kebir Bekir tarafından çıkarılan "Uluğ Türkistan", Hüdayarhan tarafından çıkarılan "Türk Sözi", Muhtar Bekir tarafından çıkarılan "Halk Darülfünunu", Ekabir ve Fıtrat tarafından Semerkan'da çıkarılan "Hürriyet", Polat Salev tarafından Kokand'da çıkarılan "El Bayrağı", Hüseyin Makaev tarafından Nemengân'da çıkarılan "Fergâna Nidası" gibi gazeteler bunlar arasında sayılabilir. Bu dönemde çıkarılan ve pek de uzun ömürlü olmayan dergiler arasında ise Hokand'da Hamza ve Rahimcan Tursun Muhammedoğlu tarafından çıkarılan "Kengeş", Aşurali Zahir tarafından çıkarılan "Yurt", Mahmudhoca Rızaî tarafından çıkarılan "Hürriyet", Taşkent'te Telekov ve Tahirî tarafından çıkarılan "Çayan" ve "İşçiler Dünyası", Şerif Hoca İşcan tarafından çıkarılan "İzharü'l Hak" gibi dergiler sayılabilir.⁵⁷⁰

Ceditçiler millî bir medya oluşturma bağlamında gazetelerin yanında çeşitli dergiler de çıkarmışlardır. 1913-1915 yılları arasında Mahmud Hoca Behbudî tarafından çıkarılan "Ayna" dergisinde Said Ahmed Vaslî, Sıddiki Aczî, Said Rıza Alizade gibi edebiyatçılar kalem oynatmıştır. Fıtrat Buhara'dan, Kâmî⁵⁷¹ ise Taşkent'ten gönderdiği yazılarıyla dergiyi

⁵⁶⁹ Açık, Fatma, *a.g.e.*, ss.24-25.

⁵⁷⁰ Açık, Fatma, *a.g.e.*, ss.24-25.

⁵⁷¹ *Kerimbeg Şerifbekoğlu Kâmî*, kendi döneminde yaşamış olan şairler dışında bir de hafız ve besteci büyük sanatçılarla ilgilenmiş, müzik ve besteye özel ilgi duymuştur. Nitekim 29 Eylül 1891 tarihinde kendi döneminde "Mikaylik" adıyla şöhret bulmuştur. Bazı menkıbelerde Kâmî'nin *Molla Toyçı Hafız* ile edebî yönden bağlantısı olduğu hatta onun birçok gazeline meşhur hafızlık repertuarlarında yer ayırdığı bilinmektedir. Daha önce, *Hilvet*'nin de *Molla Toyçı Hafız* ile ilgili bir yakınlığı olduğunu söylemiştik. Maarifi şiirler, Kâmî hayatının yaklaşık 30 yılını (1893-1922) içermektedir. Prof. Ş.Yusupov: "Döneminde ekser şaire nasip olmayan talihi, Kâmî Taşkendi'ye nasip olmuştur." diyerek Kâmî'nin hayatının sonuna kadar halkı eğitime davet eden biri olduğuna dikkat çekmiştir.

desteklemiştir. 1915-1918 yılları arasında Taşkent'te “El-İslah” dergisi yayımlanmıştır.

Ceditçiler amaçlarına ulaşabilmek için dernek, parti, şirket ve matbaalar da kurmuşlardır. Taşyacı Tuyakboev, Nizam Karî Molla, Molla Abdulah Avlanî, Münevver Karî, Abdureşithanov, Başirullah Asatillahocaev önderliğinde 12 Mayıs 1909'da “Cemiyet-i Hayriye” derneği kurulmuştur.

Müderriş Hacı Rafî, Mirza Abdulvahid, Hamid Hoca Mehrî, Ahmedcan Mahdum, Osman Hoca öncülüğünde 2 Aralık 1910'da Buhara'da “Terbiye-i Efdal” derneği kurulmuştur. Bu derneğinin çabalarıyla 1912'de eğitim görmeleri için Türkiye ve Rusya'ya öğrenci gönderilmiş. Rusya'ya gönderilen öğrenciler arasında yer alan Asadullah Hocaoglu ve Ubeydullah Hoca hukuk eğitimini tamamlayıp Rusya'dan Özbekistan'a döndükten sonra bir grup Ceditçi ile birlikte 1913 yılında “Terakkiperverler” adı altında bir siyasal parti kurmuşlardır. “Seda-i Türkistan” gazetesi de bu partinin yayın organıdır.

Ubeydullah Hocayev, Taşbolatbek Narbotabekov, Münevver Karî Abdureşid, Kamilbek Narbekov, Molla Abdulah Avlanî, Muhammedhan Padşahocaev, Kettehoca Baba Hocaev, Beşirullahan Esedilla Hocayev, Nizameddin Esameddin Hocayev, Kerimbek Narbekov öncülüğünde Taşkent'te 1913 yılında “Turan” derneği kurulmuştur. Turan derneği, halkta tiyatro sevgisi uyandırmak, tiyatro eserleri yazıp sahnelemek gibi amaçlar da taşıyordu. Bu bağlamda 27 Şubat 1914'te Taşkent'teki Kolizyey tiyatrosunda ilk Özbek Millî Tiyatrosu faaliyete geçmiş. Bu tiyatrodaki Özbek tiyatrosunun ilk eseri olan ve Mahmud Hoca Behbudî tarafından kaleme alınan “Perderkuş” adlı eser sahnelenmiştir.

1914'te Taşkent'te Neşriyat isimli bir şirket kurulmuştur. Ayrıca Taşkent'te “Ümid”, Semerkand'da “Zereşan”, Kokand'da “Gayret” şirketleri; Semerkand'da “Behbudîye Kütüphanesi”, Nemengân'da “İshakiye Matbaası” faaliyete geçmiştir. 1917'de “Şura-i İslam” ve “Ulema” dernekleri kurulmuştur. 1910'larda Taşkent ve Buhara'da Yaş Türkler İnkılabı etkisinde oluşan “İttihad ve Terakki”, inkılaptan sonra “Millî İttihat” ve “Millî İstiklal” gibi gizli dernekler kurulmuştur. “Turan”, “Şura-i İslam”, “Ulema” gibi dernekler siyasal işlevlere de sahiptir. Fıtrat'ın öncülüğünde 1918 yılında edebî niteliği ağır basan bir topluluk olan “Çağatay Gurungı” kurulmuştur. Bu topluluğun üyeleri arasında Çolpan, Batu, Elbek, Gazi Yunus, Gulam Zaferî, Mennan Uygur, Kayyum Ramazan gibi bilim ve edebiyat dünyasına ait genç isimler de yer almıştır. Bir buçuk yıl faaliyet gösterebilen bu topluluk özellikle dil-implâ kurallarının belirlenmesi, edebiyat tarihi araştırmalarının yapılması, tiyatronun gelişmesi gibi hedeflere odaklanmıştır.

1917 Şubat İnkılabı ile Rusya'da Çar Hükümeti devrilince mahalli aydınlar bağımsızlık amacıyla “İttihad ve Terakki”, “Türk Adem Merkeziyeti”, “İttihad-ı Millî”, “Birlik”, “Erk”, “Temur”, “Batır Garpçılar” gibi gizli dernekler ve kurulmuştur.⁵⁷²

Tezin 3. bölümünü oluşturan Fergâna edebî muhiti ve şairlerinin detaylı incelemelerine geçmeden evvel, “Yeni Özbek Edebiyatı”nın oluşumunu kısaca tasnif edelim:

-Millî Uyanış (Cedit) Devri Edebiyatı (1865-1930):

Teşekkül Dönemi (1865-1905)

1865'te başlayan Millî Uyanış (Cedit) Edebiyatı, 1905'e kadar süren bir hazırlık dönemi yaşamıştır. Yeni Özbek Edebiyatının ilk dönemini oluşturan bu hazırlık dönemine “Marifetçilik Edebiyatı” ya da “Teşekkül Dönemi” de denmektedir. Bu dönemde hanlıklar devri Özbek edebiyatından sonra Sovyetler devri Özbek edebiyatına geçiş devrinin önemli temsilcileri olan Muhammedniyaz Kamil Harezmi, Muhammed Eminhoca Mukimî, Zakircan Kulmuhammed Furkat, Ubeydullah Salih Zevkî, Avaz Otar, Dilşad Berna, Anber Hatun gibi sanatçıları örnek vermek mümkündür.

Bu sanatçılar biçim bakımından eski, içerik bakımından yeni eserler yazarak edebiyattaki değişimin ilk işaretlerini vermişlerdir.⁵⁷³ Dil ve edebiyat ürünlerinde halka yöneliş, sade dil ve anlatım göze çarpmaktadır. İlim ve marifet ön plana çıkmış. Halkın günlük yaşantısı edebî eserlere yansımıştır. Yazı dili ile konuşma dili arasındaki fark kapanmış. Sıradan insanların hisleri, heyecanları, hayalleri realist edebî metinlerde kendi yansımalarını bulmuştur.

Gelişme ve Bitme Dönemi (1905-1930)

Millî Uyanış Edebiyatının ikinci dönemi 1905-1930 yıllarını kapsamıştır. “Gelişme ve Bitme Dönemi” olarak da adlandırılan bu döneme yeni Özbek edebiyatının kurucusu Abdurrauf Fitrat, yeni Özbek şiirinin temellerini atan Abduhamid Süleyman Çolpan, Özbek romancılığının öncüsü Abdullah Kadirî, Özbek-Sovyet şiirinin ve tiyatrosunun kurucusu Hamza Hâkimzâde Niyazî ve Sadriddin Aynî damga vurmuştur. Bu dönemde yeni edebiyatın oluşmasına büyük katkı sağlayan diğer sanatçılar arasında Gayretî, Gafur Gulam, Aybek, Abdullah Kahhar, Hamid Alimcan, Kamil Yaşın, Mirtemir Tursunov, Osman Nasir gibi sanatçıları saymak mümkündür.

⁵⁷² Açıık, Fatma, *a.g.e.*, ss.20-25.

⁵⁷³ Merhan, *a.g.m.*, s.162.

Sovyet sisteminin henüz yerleşemediği 1910'lu yıllarda edebiyatın konusu genişlemiş. Sanatçılar millî birlik ve beraberliği sağlamayı, toplumda millî bilinç uyandırmayı amaçlamıştır. Ağırlık olarak, toplumsal ve siyasal konularda eser vermişler ve günlük yaşam, eserlerde yer almaya başlamıştır. Dil konusuna da el atan sanatçılar Türkistan dilini “Özbekçe” olarak belirlemiştir.⁵⁷⁴Topluma halk diliyle seslenme düşüncesini benimsemişlerdir. Bu dönem edebiyatında “içerik”teki değişimler “biçim”e de yansımıştır. Hamza, Aynî, Fıtrat ve Abdullah Avlanî gibi kimi şairler aruzun yanında hece ve serbest ölçüyle yazılan şiirler de kaleme almışlardır.⁵⁷⁵

Sanatçılar yerli kaynakların yanında Batı edebiyatı ve Türkiye edebiyatından da beslenmişlerdir. Özbek Edebiyatına roman, makale, eleştiri gibi yeni türler dâhil olmuş.⁵⁷⁶Yeni gazete ve dergiler çıkarılmış, yeni piyesler ve hikâyeler yayımlanmıştır. Halka okuma sevgisi ve alışkanlığı kazandırılmak istenmiş. Osmanlı, Azeri ve Rus coğrafyalarındaki tiyatro çalışmalarından ilham alınarak tiyatro türünde de eserler verilmeye başlanmıştır.⁵⁷⁷Nitekim gazeteler gibi tiyatro da halka ulaşmanın ve aydınlatmanın en kısa ve en etkili yolu olarak görülmüştür. Bu dönemde çeviri faaliyetler de yoğunlaşmıştır.

1917 Bolşevik İhtilali sonrasında 1920'li yıllarda iyice etkisini belli eden “proletar” edebiyatı daha sonraları kendini “sosyalist edebiyat” anlayışına bırakmıştır. Komünistlerin siyasi başarısı sonrasında kendinde güç bulan bu anlayış, edebiyatta millî duyarlılık yerine sosyalizm ideolojisini hâkim kılmayı amaçlamıştır. “Sosyalist realizm” esasına dayanan bu edebî akım 1930'lu yıllarda da varlığını devam ettirmiştir.

Ancak 1919 yılında Taşkent'te “Çağatay Gurunğı”⁵⁷⁸adıyla bir dil, edebiyat ve kültür derneği kurulmuştur. Ceditçilerin önde gelen isimlerinden olan Abdurauf Fıtrat tarafından kurulan bu dernek etrafında Çolpan, Mahmud Hadiyev Batu, Maşrik Yunusov Elbek, Gulam Zaferî, Gazi Yunus gibi milliyetçi sanatçılar toplamıştır.⁵⁷⁹Dernek Çağatayca'yı, farklı etnik grupların yaşadığı Orta Asya bölgesinde, hâkim kılınmayı amaçlamıştır. Rus egemenliğine başkaldırı kimliğine bürünen dernek, milliyetçi ve pantürkçü fikirleri taşıdığı gerekçesiyle 1922 yılında kapatılmıştır. Derneğin üyeleri 1926 yılında Semerkant'ta kurulan Kızıl Kalem derneğine katılmışlardır. 1929 yılında Özbekistan Proleter Yazarları Birliği kurulunca bu derneğin

⁵⁷⁴Merhan, *a.g.m.*, s.164.

⁵⁷⁵Merhan, *a.g.m.*, s.165.

⁵⁷⁶Üşenmez, *a.g.m.*, s.126.

⁵⁷⁷Merhan, *a.g.m.*, s.164.

⁵⁷⁸Çağatay Grubu.

⁵⁷⁹Merhan, *a.g.m.*, s.165.

faaliyetlerine de son verilmiştir. Bu dönemde Yaş Leninci⁵⁸⁰ gazetesi etrafında toplanan Mirtemir Tursunov, Kamil Yaşın, Sabir Abdullah gibi sosyalist sanatçılardan oluşan grup varlık göstermiştir.⁵⁸¹

1920’li yıllarda Komünist Partisinin aldığı bir karar Özbek edebiyatına yeni bir yön vermiştir. Partinin Merkez Komitesi sosyalist sistemin yapılanmasına hizmet için edebiyatta da önemli bazı tedbirler almak amacıyla 18 Haziran 1925 yılında aldığı bir kararla siyasal ve ideolojik rol üstlenerek sınıf mücadelesi, tarımın kolektifleştirilmesi, özgürlük ve kadın eşitliği gibi konularla meşgul olmaya başlamıştır. Ancak 1920’li yıllarda yazılan eserlerin çoğu Sovyetler devrinde kaleme alınmış olmasına rağmen yenilikçi anlayışı taşıdığından cedit edebiyatının ürünü sayılmaktadır. Az da olsa kimi sanatçılar, eşitlikçi ve toplumcu olacağına inandıkları Sovyet sisteminin yerleşmesine yönelik eserler vermişlerdir.⁵⁸²

1930’lu yılların ortalarında ise edebiyatta çok seslilik yavaş yavaş yerini tek sesliliğe bırakmaya başlamıştır. Böylece 20. yüzyıl edebiyatını da kapsayan Ceditçilerin temsil ettiği millî medya, millî edebiyat, millî eğitim ve millî egemenlik çalışmalarının ömrü kısa olmuştur.⁵⁸³

Özbek-Sovyet Edebiyatı Dönemi (1917-1990)

1917 Bolşevik Devrimi’nden 1991’e kadar süren 74 yıllık dönemde Sovyet sistemine uygun olarak ortaya konmuş eserlerin meydana getirdiği edebiyattır. Komünist Partisi Merkez Komitesi, 23 Nisan 1932’de Sovyetler Birliği’ndeki bütün edebiyat kurumlarını kapatarak yerine Sovyet Yazarlar Birliği’nin kurulması kararını almıştır. Rejim, resmî sanat anlayışı olarak toplumcu gerçekçiliği (sosyalist realizm) benimsemiştir. 17 Ağustos - 1 Eylül 1934’te Maksim Gorki başkanlığında toplanan Sovyet Yazarlarının 1. Genel Kongresi’nde bu anlayış Sovyet edebiyatının temel yöntemi kabul edilmiştir. Sanatçıların dikkat edeceği kurallar Komünist Partisi tarafından belirlenmiştir. 1932 yılından itibaren edebî ürünlerde bu partinin belirlediği tarımın kolektifleştirilmesi, kadın eşitliği, Sovyet rejimine bağlılık ve işçi sınıfının sorunları temaları işlenmiştir. Toplumcu gerçekçilik anlayışı, gerçeğin rejimin bakış açısından ele alınmasını öngörmüştür. Dolayısıyla diğer edebî eğilimlere karşı çıkmıştır. Bu bağlamda Mart 1934’te Özbekistan Yazarlar Birliği kurulmuştur.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Genç Leninci.

⁵⁸¹ Merhan, *a.g.m.*, s.165.

⁵⁸² Merhan, *a.g.m.*, s.166.

⁵⁸³ Açıık, Fatma, *a.g.e.*, s.1.

⁵⁸⁴ Merhan, *a.g.m.*, s.166.

Sovyetler Türkistan coğrafyasında kendi sistemlerini yerleştirmeye çalıştıkları dönemde Ceditçiler de çalışmalarını sürdürmüşlerdir. “Sosyalist hareketin galibiyeti sonrasında, Özbekler de Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti terkiğine dâhil olarak siyasî bakımdan yeni bir döneme geçmişlerse de edebî alanda, Cedit Edebiyatı temsilcileri faaliyetlerini uzunca bir müddet daha devam ettirmiştir. Özbek-Sovyet Edebiyatı; Ceditçi Kadirî, Çolpan ve Fitrat gibi sanatçıların eserleri, fikirleri ve tesiri altında gelişmiştir.”⁵⁸⁵

1930’a kadar süren bu dönemde Özbek edebiyatında deneme, roman, hikâye gibi türler başta olmak üzere düzyazı alanında bir canlanma görülmüştür. Abdullah Kadirî, Gafur Gulam, Hüseyin Şems, Manzura Sabirova Aydın, Abdullah Kahhar, Gayretî, Aynî ve Aybek gibi sanatçılar düzyazı türünde eserler vermişlerdir. Gafur Gulam, Aybek, Hamid Alimcan, Uygun gibi Özbek şiirinin önemli temsilcileri ise şiirlerinde sosyalizmin yerleşmesi amacıyla toplumsal ve siyasal konuları işlemişlerdir. Bu yıllarda Özbek tiyatro yazarlarının en önemli temsilcisi Kamil Yaşın’dır. Onun dışında Ziya Said, Sabir Abdullah, Nazir Safarov, Zinnat Fethullin, Umarcan İsmailov, Tuygun gibi sanatçılar tiyatro türünde eserler kaleme almışlardır.

Sovyetler Birliği’nin 1941 yılında İkinci Dünya Savaşı’na girmesinden 1945 yılına değin edebiyatta bir değişim gözlenmiştir. Sovyetler, Özbek sanatçılardan Hitler faşizmine karşı halkı bilinçlendirmelerini istemiş.⁵⁸⁶ Bu bağlamda Özbek sanatçıların millî ve tarihî konulara girmesine geçici olarak göz yumulmuştur. Savaşın birleştirdiği Hamid Alimcan, Gafur Gulam, Aybek, Zülfiye İsrailova gibi sanatçılar, eserlerinde Sovyet kahramanlarını tarihsel kahramanlar ile bütünleştirerek sunmuşlardır. Sabir Abdullah, Habibî ve Çarhî gibi şairler ise geleneksel tarzda şiirler yazmışlardır. Savaştan sonra, Sovyet sistemi sanat eserlerinde Sovyet hayatını ve Sovyet insan tipini yüceltme politikasına geri dönmüştür.⁵⁸⁷

Lenin’in ölümünden sonra 31 yıl boyunca, Sovyetler Birliği’nin liderliğini yapan Stalin’in 1953’te ölümünden sonra edebiyatta geçici bir rahatlama ve kısmî bir özgürlük dönemi yaşanmıştır. 1954 yılının Aralık ayında Sovyet Sanatçılarının 2. Genel Kongresi düzenlenmiş. Bu kongrede Stalin döneminin (1879-1953) genel bir değerlendirmesi yapılmış. Siyasal ve toplumsal alanda yapılan yanlışların tekrarlanmaması anlayışı benimsenmiş ve

⁵⁸⁵ Açıık, Fatma, *a.g.e.*, s.2

⁵⁸⁶ Merhan, *a.g.m.*, s.168.

⁵⁸⁷ Merhan, *a.g.m.*, s.167.

eksikliklerin giderilmesi yönünde görüş bildirilmiştir. Bu bağlamda kongreden 2 yıl sonra Stalin devri kurbanlarının itibarları iade edilmiştir.⁵⁸⁸

Daha önce suçlanan, sürgün edilen veya öldürülen Ceditçiler aklanmış; eserleri yeniden okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Sanatçılar tarafından sosyalist realizm anlayışı eleştirilmeye başlanmış. Çocuk ve gençlere yönelik eserler oluşturulmuş. Tercüme çalışmalarında artış gözlenmiş ve edebiyat günlük hayata yönelmiştir. Sanatçılar, “insan”a ve onun “iç dünya”sına odaklanmış. Eserlerinde psikolojik tahlillere önem vermişlerdir. Yapıtlarda dramatik özellikler öne çıkmış ve realizm akımı yeniden etkin hâle gelmeye başlamıştır. Edebî sanatlarda canlanma görülmüş, biçim ve anlatım olanakları zenginleşmiş. Roman ve uzun hikâye türlerinde eserler verilmiştir. Abdullah Kahhar, Said Ahmed Hasanhocayev, Gulam Alimov Şöhret, Pirimkul Kadirov, Adil Yokubov gibi sanatçılar eserlerinde günlük yaşamdan alınan konuları, yaşam mücadelesini ve insanın iç dünyasını ele almışlar. Maksud Şeyhzada, Adil Yokubov, Pirimkul Kadirov gibi sanatçılar ise tarihsel konulu romanlar yazmışlar. Erkin Vahidov ve Abdullah Aripov gibi şairler ise kendilerinden sonra gelen şairleri etkileyecek lirik şiirler kaleme almışlardır.⁵⁸⁹

1960’lı yılların sonları ile 1970’li yılların başlarında Sovyet toplumunda görülen siyasal ve ekonomik durgunluk edebiyatı da etkilemiştir. 1970’li yılların sonunda edebiyat dünyasına yeni katılan bazı sanatçılar özellikle nesir türüne yoğunlaşmışlardır. Dolayısıyla hikâye ve romanlarda içerik ve biçim alanında zenginleşme olmuştur. Psikolojik tahlillere önem verilen eserlerde faşizmle mücadele, uluslararası barış, halkların birliği ve dostluğu, hümanizm, yurtseverlik gibi konular işlenmiştir.⁵⁹⁰

1980’li yıllarda toplumsal hareketlilik ve siyasal değişim hızlanmış, demokratikleşme sinyalleri verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla edebiyatta ağırlıklı olarak din, ulus, ulusal özgürlük gibi yeni konularda eserler verilmiştir. 1990’lı yıllarda ise kıssalar öne çıkmış. Bu kıssalarda kahraman olarak genellikle toplum tarafından dışlanmış kişiler seçilmiştir. Bunların yanında, hiciv türünde eserler verilmiş. Söz konusu edebî tenkitlerde estetikten çok toplumsallık öne çıkarılmıştır. Ayrıca tarihî konularda da birçok eser yazılmıştır.

-Müstakillik (Bağımsızlık) Devri Edebiyatı (1991-...)

1991’de ilan edilen bağımsızlıktan, günümüze dek süren edebî dönemi kapsar. Bu dönem edebiyatının oluşumunda durgunluk yıllarında yaşanan

⁵⁸⁸Merhan, *a.g.m.*, s.168.

⁵⁸⁹Merhan, *a.g.m.*, s.168.

⁵⁹⁰Merhan, *a.g.m.*, s.168.

siyasal ve toplumsal değişikliklerin rolü büyüktür. “Millî”lik unsurunun ağır bastığı bu dönem, “bir arayış” ve “kendine dönüş” edebiyatıdır. Artık bir partinin kendi bakış açısıyla her şeyi tek elden yönettiği ve yönlendirdiği dönem bitmiş, özgürlükçü bir dönem başlamıştır.⁵⁹¹Eserlerde dünya edebiyatında öne çıkan her türlü konunun yanında özellikle insan ruhu ve duyguları ele alınmaya başlanmıştır. Bu anlayışla şiir, roman, hikâye, piyes gibi türlerde eserler verilmiştir.

Günümüz Özbek edebiyatının önemli temsilcileri arasında Ütkir Haşimov, Elmas Umarbekov, Şükür Halmirzayev, Uçkun Nazarov, Erkin Vahidov, Abdullah Aripov, Hüsniddin Şaripov, İzzet Sultan, Rauf Parfi, Aman Matcan, Şevket Rahman, Halime Hidayberdiyeva, Azim Suyun, Murad Muhammed Dost, Osman Azim, İkrâm Atamurad, Abduvali Kutbiddin, Aman Muhtar, Hurşid Dostmuhammed, Tahir Malik, Togay Murad, Nurali Kabul, Erkin Azam, Dilber Saidova, Hurşid Devran, Tahir Kahhar, Osman Kaçkar, Ümide Abduazimova, Muhammed Yusuf, Tuğra Mirzayev ve Azam Üktem gibi sanatkârları saymak mümkündür.

1. Molla Şems Şevkî Nemengâni

Özbek, Fars ve Tacik edebiyatı tarihinde Şevkî mahlasında yaklaşık 10’dan fazla şair vardır. 19. yüzyılda Şevkî mahlaslı 6 şair olmuştur. Bunların arasından tarih uzmanı Molla Şems Şevkî Nemengâni kendine has üslubuyla ayrılmıştır. Şairin gazelleri, müsemmaları, mesnevileri “Cameü’l Havadis”⁵⁹²adlı destandan oluşan eski divanı, 90’lı yıllarda istinsah edilerek kaleme alınmıştır. 1908 ve 1912 yıllarında neşredilen “Tuhfetü’l Abidin ve Anisü’l Aşıkın” beyazına birçok şiiri girmiştir. Bunun dışında Şevkî’nin şiirlerine bazı el yazma ve taş basma beyazlarda da rastlanmak mümkündür.⁵⁹³

Molla Şems Şevkî hakkındaki ilk bilgileri Rus şark uzmanı V.P. Nelivkin vermiştir. Nelivkin, şairi “çağdaşlarının öncüsü” olarak yüceltmiş ve Fergâna tarihini araştırırken ondan faydalandığını ifade etmiştir. Nelivkin, şairin “Cameü’l Havadis” adlı eserini bularak 80’li yılların başında kendine bir nüshasını çıkarmıştır.

1963 yılında Profesör G. Kerimov’un “Şevkî Şiirinin Realistlik Gücü”⁵⁹⁴, 1970 yılında F. Ahmetcanova’nın “Şevkî Nemengâni”⁵⁹⁵ makaleleri

⁵⁹¹Merhan, *a.g.m.*, s.169.

⁵⁹²Olayların Toplamı.

⁵⁹³Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.93.

⁵⁹⁴[Şark Yıldızı, 2. sayı.]

⁵⁹⁵[Özbek Dili ve Edebiyatı, 4. sayı.]

yazılmıştır. “Gafur Gulam” adlı edebiyat ve sanat neşriyatının 1982 yılında neşrettiği “Asırlar Nidası”adlı mecmuasında Şevkî Nemengânî hakkında bilgiler ve âlimin iki gazeli, bir müstezâtı ile “Pendnâme” adındaki eserinin kısa nüshası ve “Cameü’l Havadis” destanından parçalar verilmiştir. G.Kerimov’un üniversite ve filoloji fakülteleri için yazmış olduğu “Özbek Edebiyatı Tarihi” (2.cilt) adlı ders kitabında da Şevkî’nin hayatı ve eserlerine dair kısa bilgiler verilmiştir.⁵⁹⁶

Molla Şemsoğlu Şevkî 1805 yılında Nemengân şehrine yakın şimdiki Törekurgan bölgesine bağlı Kelvek köyünde dokumacı zanaatıyla uğraşan bir ailede doğmuştur. Molla Şems doğduğu bu yerde eğitimine başlamış ve Şahend köyündeki bir medresede devam etmiştir. Burada Arap ve Fars dillerini mükemmel derecede öğrenmiş. Nevâî, Camî, Hafız, Fuzulî, Bedîl gibi birçok klâsik doğu şairlerinin eserlerini iyi bir şekilde mütalaa etmiştir.⁵⁹⁷

1840 yılında başkent Kokand’a gitmiştir. Kokand şairleri topluluğunda bulunarak onlar arasında önemli bir itibar kazanmış. Ayrıca aradan iki yıl geçtikten sonra, Buhara Emirî Nasrullah Kokand’a gelerek istila edip savaş çıkarmıştır. Hükümdarı ve oğullarını, halkın sevdiği kadın şair Mahlerayim Nâdire’yi de burada katletmiştir. Şair, bu dehşetli vakiyadan sonra Kokand’ı terk etmiş, köyüne dönerek zanaatla meşgul olmaya başlamıştır.

1845 yılında Kokand tahtına Hüdayarhan geçtikten sonra, Şevkî Kokand’a gelerek han için hizmette bulunmuş. 1858 yılında Mellehan, tahtı eline geçirdikten sonra, şair yine kendi köyüne dönüp burada eğitim ile meşgul olmaya başlamıştır. Aradan 4 yıl geçtikten sonra Hüdayarhan, tahtı tekrar ele geçirmiş, Şevkî ise Kokand’a yeniden dönmüştür. Burada 14 yıl yaşayarak çeşitli eserler kaleme almıştır. Çar istilacıları Fergâna vadisini ele geçirip kokan hanlığını kuşattıktan sonra Şevkî köyüne dönerek dokumacılık, çiftçilik işlerine ve eğitim çalışmalarına devam etmiş. 1889 yılında ise vefat etmiştir.⁵⁹⁸

Molla Şems Şevkî hanlıklar ve sömürgeciler zamanında yaşayıp eser meydana getiren bir şairdir. Geniş kapsamlı çalışmalarıyla bu iki devir Özbek edebiyatını birbirine bağlamıştır. Şevkî Nemengânî dönemin aydın ilim adamı ve büyük şairiydi. Bu büyük şairin yazdığı gazeller, müstezât, mesnevilerde onun Nevâî, Hafız, Fuzulî, Bedil gibi büyük şairlerin gazellerine bağlanan muhammeslerinde, “Cameü’l Havadis”, “Pendnâme”⁵⁹⁹, “Hokant Tarihi” eserlerinde açık bir şekilde görülmüştür. Bu eserler şairin halk ve Özbek edebiyat için yaptığı büyük hizmetlerdendir. Aşk ve sevgi, merhamet ve şefkat,

⁵⁹⁶Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.93.

⁵⁹⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.94.

⁵⁹⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.94.

⁵⁹⁹Nasihatname.

sevgilinin güzelliği ve faziletleri, hicran derdi gibi türlü hisler, insani duygular şevkle işlenmiştir. Şevkî'nin "Aferin" gazeli, klâsik edebiyatın en coşkulu, kıvrak ve ilgi çekici örneklerindendir:

*Cânâ, cämâlingni körüb, cânânlar aytur âfârin
 Öz köksigä özi urib, yârânlär aytur âfârin.
 Qaddu nihâlinggä qarab, ebru kämâlinggä qarab,
 Şâhâ, visâlinggä qarab, sultanlar aytur âfârin.
 Bülbül sangä nâlân olub, qumri acâb häyrân olub,
 Toti körüb giryân olib, xuşxânlar aytur âfârin.
 Lütf-ü kârâm xânlar berür, dost dostigä nânlar berür,
 La'li läbing cânlar berür, ölgânlär aytur âfârin.
 Işkıngdâ köp âvâralär, bârsung qayân beçârälär,
 Hüsning arâ pârvânälär, küygânlar aytur âfârin.
 Yâr kelsä mahbubing bolub, bir keçä ma'suqin bolib,
 Mezbân duâgöying bolub, mehmânlar aytur âfârin.
 Şävkiy qulinni dâdigä, tün keçäler färyâdigä,
 Tahsin etib ebyâtig, cânânlar aytur âfârin.*

Anlamı:

*Ey can, cemalini görüp cananlar der aferin,
 Göğsüne vurarak yârenler der aferin.
 Fidan gibi boyuna kaşlarının güzelliğine bakarak,
 Ey şâh, vaslını gözleyip sultanlar der aferin.
 Bülbül sana nâlân olup kumru hayran kalıp,
 Tuti⁶⁰⁰ görüp giryân⁶⁰¹ olup, hoşhânlar⁶⁰² der aferin.
 Cömertliği bol olan hanlar verir, dost dostuna ekmekler verir,
 Dudağının kızılığı canlar verir, ölenler der aferin.
 Aşkındadır pek çok avare, nereye gitsin biçare,
 Güzelliğinin etrafında pervane, yananlar der aferin.
 Yâr gelse sevgilin olup, birçok âşığın olup,
 Toy sahibi duacın olup, misafirler der aferin.
 Şevkî kulunun yarasına, gece gündüz feryadına,
 Tahsin edip beyitlerine, cananlar der aferin.*

Gerçek bir aşk ile yazılmış, güzele duyulan hasret ve muhabbetten doğmuş olan bu gazel, âşık bir kalbin duygu ve hislerini yukarıdaki ışık saçan

⁶⁰⁰Papağan türünden bir kuş.

⁶⁰¹Ağlamak.

⁶⁰²Hoca, üstat, âlim.

satırlarda ifade etmiştir. Âşık maşukunun hüsnü cemalinin, servi boyunun, güzel sözünün, merhametinin yegâne olduğunu ifade etmiş. Bu yüzden de onu cananlar ve yârenlerin, hanlar ve sultanların, bülbül ve tutilerin takdirine layık görmüştür. Bununla birlikte onun peşinden koşan, onun aşkıyla yanan âşığın imdadı, “Dün geceki feryadı” aşkıyla yazılan beyit de övgüye layıktır görülmüş. Gazel beyitleri halk koşukları gibi akıcı bir şekilde okunuyordu. Bu beyitler gazel gibi süslenmiş ve şiir timsalleriyle bezenmiştir. Okuyan her kişinin adeta her beyti tekrar tekrar okuyası ve terennüm edesi gelmektedir Gayet açık ve akıcı olarak okunabilen bu gazel, saf duyguları âşıkane bir ahenk ile dile getirmiş, kişinin kalbini ferahlatmış, ona farklı bir heyecan ve zevk bahşetmiştir. Gazeldeki görüp, vurarak, boyuna, güzelliğine, nalan, hayran, gıryan, han, ekmek, can gibi iç kafiyeler ise farklı bir ahenk sağlamıştır.

*Câhân âbâd ul pârivâş hüsni gülzâri,
İkki xâm qâşlaringni göşäsîdâ çâşmi xummâri.*

Anlamı:

*Cihanı abat eyler, o peri gibi sevgilinin gül yanağının güzelliği,
İki kaşının da altındaki süzgün gözleri.*

matla gazelinde “Ul perişan”⁶⁰³ tasvirini şair usta bir ressam gibi çizmiştir. Matladaki tasviri güçlendirmiş, bu tasviri her yönüyle güzelce ifade etmiştir:

*İkki nâvris nihâli, la’li şâkâr, ârazi zebâ,
Körârgâ bâs acâyib narx olubdur hüsni bâzâri
Közi câdu, yüzi gül, sârv qâmât, lâblâri şâkâr,
Münâvvâr äylägây âlâm yüzinni hüsni diydâri.
Yaraşib sârvdek qâmâtgâ nâzik câmâi gülgün,
Câmâling bir tâmâşâ qılğali âlâm giriftâri.
Lâtâfât kâni ul şirin, mälâhat ğamzâsi xunxâr,
Câhân sahnigâ tüşgân huri cânnâtni namudâri.
Bu şeklü bu letâfet, munça ra’nâlik acâyipkim,
Câhângâ fitnâ sâlmış şebvâi nâz ile râftâri*

Anlamı:

*İki taze fidanı, dudağı şeker, cemâli güzel,
Görmek için yüksek bir paha gerektirir pazarının güzelliği.
Gözü sihirbaz, yüzü gül, servi boy, lebi şeker,*

⁶⁰³Perişan.

*Aydınlatır âlem yüzünü yüzünün güzelliği.
Yaraşmış servi gibi boya nazik gül renkli elbise,
Yüzünü bir kez temaşa eyleyli âlem tutkunudur.
Letafet ocağı o şirin, güzellik gamzesi kan dökücü,
Yeryüzüne düşen huridir, cennetin muradına ermemişi
Bu şekil, bu letafet, böyle bir güzellik hayrettir ki,
Cihana fitne salmış nazlı edasıyla ile yürüyüşü.*

***

*Bahâri gülşân içrâ qâmeti sârvi xirâmândur.
Xuş lâtâfât mähliqâ mahublar sâr dâftâri.*

*Ul mälâk siymâ melâhat mülkining sultânidur.
Tâzâ ruxsâri bilâ qâmâti zebâ körünür.*

Anlamı:

*Bahar gülşeni içre kameti servi hirâmıdır.⁶⁰⁴
(Bahar bahçelerinde servi boylu endamıyla yürüyendir.)*

*Hoş letafetli mehlika⁶⁰⁵ aşıkların ser defteri...
(Bu hoş mehlika /ay yüzlü/ âşık olanın baş defteri)*

*Ol melek naif sima mülkünün sultanıdır...
(O melek kadar naif olan sima bu mülkün sultanıdır.)*

*Temiz ruhsar ile kameti güzel görünür.
(Temiz ruhu ile boyu ve endamı güzel görünür.)*

mısraları ile başlayan gazeller de güzel ve etkileyicidir. Bu gazellerdeki güzellik tasviri büyüleyici olmak, aşk ateşi ve arabuluculuktur. Şairin birçok gazel ve muhammesinde zahirî mânâ ile batınî mânâ anlam olarak birbirini tamamlıyordu. Bununla birlikte tasavvufî ve arifane olarak yazılan, ne demek istediğini açık bir şekilde ifade eden şiirler de çoktur. Şevkî'nin Fuzulî'nin gazeline eklediği muhammesi buna açık bir örnektir:

*“Läbbäykä”dur cävâbimiz qılğan nidâyinggä,
Vasling ümididä köngül yığlap xudâyingä,*

⁶⁰⁴Herem, ehram.

⁶⁰⁵Ay çehreli dilber.

*Cân naqdidin eylâmiş ekân Şävkiy fidâyingä,
Miskin Fuzuli yetmâk üçün xâk pâyingä.
Hâr dâm tilindä âyet künti türâb oqur.*

Anlamı:

*“Efendim” dir cevabımız ettiğin nidâlara,
Vuslatın umuduyla gönül ağlar tanrısına,
Canını peşin teslim etmiş Şevkî senin uğruna.
Biçare Fuzulî varabilmek için payesine
Daima dilinde ayetle bitirir günü, okur.*

Ali Şîr Nevâî'nin “Badayü'l Bidaye” adlı divanın ön sözünde beyitlerdeki nasihat ve öğütlerin olmasını “istenilene uygun” olarak ifade etmiştir. Şevkî'nin kendisi de birçok gazelini nasihat ve ders verici olması için yazmıştır. Bu gazellerde şair, insanları şefkat ve merhamete, vefalı olmaya, dürüst olmaya, birbirleriyle fikir alışverişinde bulunmaya, iyi niyetli olmaya, özü sözü bir olmaya teşvik etmiştir:

*Ümid etmâk vâfâ nâmârdlârdin ayni nâdânliq,
Desä bolgey tâpilmas âhli yâlgânlârdä insânlik.
vâfâ ahdingä äylâb, qavlu fe'lindä sâdiq bol,
Münâfiqlik nişânidur kişigä ahdi yâlgânlîq.
Her iş äylârdä ävvâl ehtiyât birlä táfâkkür qil,
Qolindin ötsä vaqti, songra sud etmäs püşâymanliq.
Bu fâniy dünyâdin ğamsiz keçärni yoqdur imkânî,
Bolur hâr kimsäni tab`igä bâqsäng bir perişânliq.
Revâ körme tilindin yâ qolindin kimsägä âzâr,
Tilär bolsäng mâşaaqqat kün yetüßsä sengä âsânliq.
Köngülni râst tütgil, zâhir bätinda birdek bol,
Ayâ Şävkiy, budur fâhm äyläsäng, räsmi müsülmanliq.*

Anlamı:

*Ümit etmek bir vefa, aptallarınki korkaklıktır.
Diyebilirim ki bulunmaz insanlık ehli yalancılarda.
Vefayı ahdin eyleyip, kavli⁶⁰⁶ filinde sadık ol,
Münafıklık simgesidir insan için yalancılık.
Her işi yapmadan önce dikkatle akıyla,
Elinden kayarsa vakti, sonra etmez fayda pişmanlık.*

⁶⁰⁶Söze ait, sözlü.

*Bu fani dünyadan gamsız gitmenin yoktur imkânı,
Olur, her insanın yüzünde baksan bir perişanlık.
Çektirme hiç kimseye ne elinden ne dilinden acı,
Eğer dilersen zor gününde yetişir sana insanlık.
Gönlünü doğru tut, varlıkta yoklukta da aynı ol
Ya Şevkî, budur eğer düşünürsen, asıl Müslümanlık.*

Felsefî müşahede ve muhakemeler bakımından zengin olan bu gazel, yukarıda da görüldüğü gibi en yüce insanî fazilet ve yaratılış özelliklerini teşvik etmiştir. “Devlet Dilersen” müstezadında da şair, ahlaki ve ilmî düşüncelerini öne sürmüştür:

*Dävlät tiläsäng haqdin, ädäb riştäsin üşlä,
Dävlät angä päyvänd,
Heç ziyyät emäs suräti zebâgä ädäbçä,
Tärk äylämä zinhâr.
Ahdingni büzüb qavlingä yalğân süxän âlma,
Hürmet tiläb ersän,
Bolmas bu ikäv eli mälâhat zarifiğa
Älbättä säzâvâr.*

Anlamı:

*Devlet dilersen Hak'tan, edep bağını tut,
Devlet buna bağlı.
Hiçbir şey ziynet değildir yüze nefis bir edep kadar,
Terk etme mutlaka.
Ahdini bozup dostuna yalan söyleme,
Sevgi dilersen eğer.
Olmaz bu ikisi yabancı, hüsnü zarifliğe,
Münasip elbet.*

Şairin akidesine göre, insanın saygınlığı da bahtı da onun adabı muşeretindedir. Sözünü tutamamak, yalan söylemek insanın saygınlığını azaltır, onu itibarsızlaştırır, tutarsız bir hale getirir ve insanların gözünden düşürürdü. Halk arasında “Acı olsa da hakikat her zaman evladır.” ve “Dost acı söyler.” atasözlerinde de tecrübe edildiğini gösteren mevcut sözler, müstezat sonundaki satırlara aynen işlenmiştir:

*Gär Şävkiy sözi kelsä mälâl senggä, ey mah,
Andin hazer etmä
Gärçänd ägär talxdur, angä amäl äylä,*

Mâzmunidâ söz bâr.

Anlamı:

*Eğer Şevkî'nin sözleri (aşk sözleri) seni rahatsız ederse, ey ay yüzlü,
Ondan iğrenme,
Hatta olursa bile acı, ona kulak ver,
Manasında hikmet var.*

Düşünceleri izah eden ve ders veren bu tür gazel ve müstezatlar, insanın maneviyatını arttırmayı, ruhunu yenilemeyi hedefliyordu: Şevkî'nin:

*Tâzâ ruxsârî bilân qamâti zebâ körinür.
Xuşlâtâfât mähliqâ mahublar sâr dâftâri.
Ul mälâk siymâ mälâhat mülkining sultânidur.*

Anlamı:

*Baharı gülşen içinde uzun boylu güzeldir.
Hoş lütuflu güzeller, âşıkların hayat defteri.
Ol melek yüzlü nazlı sima, güzeller mülkünün sultanıdır*

gibi gazelleri de büyüleyici şiirlerindedir. Şair, bazı gazellerinde şiirin kime yazıldığıyla ilgili ipuçları da vermiştir:

*Nâmi harfin bu ğazâl bünyâdgâ hükm äyläsä,
Şävkiy cândin qil qabül, fârmân aning fârmânidur.
Nazmi lâbzin qılır Şävkiy ani dâim duâ,
Hâr ğazâl tuğrâsidur ismin harfin hâr biri.*

Anlamı:

*İsmi harfi ile bu gazel dünyaya hükmeylese,
Sevgiyi candan kabul et, karar onun kararıdır.
Nazmî ağzında eyler Şevkî onu daima duayı
Her bir gazeli ismin, harfi senin hakkındadır.*

Şairin bunun dışındaki birçok muvaşşah gazeli umumî ve edebî konular hakkında sağlam bir şekilde kaleme alınmış. Gazellerinde edebî toplulukların itibarını mütalaa etmiştir. Birçok gazeline diğer şairler tarafından nazireler ve muhammesler yazılmış. Örneğin, şair Nâdim onun “Aferin” gazeline tahmis

yazmıştır. Esasen, şair, mesnevi olarak yazmış olduğu birçok lirik eserinde, hanlıklar devrinin içtimaî hayatını yansıtmış ve sosyal meselelerine yönelik çeşitli fikirler öne sürmüştür.

1862-1864 yıllarında kaleme aldığı “Cameü’l Havadis” destanı Hüdayarhan ve onun askerî mücadelelerini, han ile Müsülmankul arasındaki hâkimiyet kavgalarını, Hüdayarhan’ın Kıpçaklarla yaptığı savaşı, şu şekilde tasavvur etmiştir:

“1842 senesinin yaz mevsiminde Emir Nasrullah askerlerinin Kokand’ı basarak ele geçirmesinden üç ay sonra halk isyanları neticesinde Nasrullah’ın hükümrânlığı sona erdi ve Şerel, Talas’tan getirilip tahta çıkarıldı. Bunlara yardım eden Kıpçaklar, iyi bir mevkie sahip olmak için birleşip liderleri olan Müsülmankul, bütün hâkimiyeti ele geçirdi. Şereli ise sadece isim olarak han olmuş oldu. 1845 senesinde Müsülmankul Kırgız ayaklanmasını bastırmak için Oş’a gittiğinde, Şereli, Müsülmankul’dan hoşnut olmayanlar tarafından öldürüldü. Bunu duyan Müsülmankul, Kıpçak askerî kuvvetlerini toplayarak Kokand’a doğru yürüdü. Sefer sırasında Şereli’nin Nemengân’da hükümdar olan on iki yaşındaki oğlu Hüdayar’ı da getirerek hanlık tahtına oturttu. Hükümdarlığı ise Müsülmankul bizzat kedisi yönetti. Kıpçaklar, itibar ve mevki olarak yükselmişti. Kıpçak yöneticilerinin lideri halkın huzursuzluğunu arttırmış. Hüdayarhan ülkenin yerleşik halkından destek alarak Müsülmankul ve Kıpçakları tarumar etmek için kolları sıvamış. 1852 senesinin ekim ayında Kıpçaklar bastırılmış, Müsülmankul eziyet edilerek öldürülmüştü. Hâkimiyet adına dökülen bunca kan, bunca savaş ve taç-taht kavgasının bedelini halk çekmiş. Bu tür savaşlar halkı bezdirmiş, soyunu tüketmiştir.”⁶⁰⁷

Görüldüğü üzere şair, Cameü’l Havadis’te halkın bir afeti olarak gördüğü savaşı, ve onun zorluklarını büyük bir ıstırapla tasvir etmiştir.

*Boldi yakbârâki uruş qattığ,
Köp sinib näyzälär, uyulib tığ.
Bâri boldi ölimni bâzâri,
Räsuli mävt olub xaridâri.*

Anlamı:

*Oldu yekpare ki, savaş şiddetli,
Pek çok mızrak kırılarak ve parçalanarak kılıç,*

⁶⁰⁷Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.98.

*Isındı ölüm pazarı.
Resulü ölmüş alıcısı.*

İki taraf arasındaki bu bitmek bilmeyen savaş o kadar şiddetli bir hâl almış ki, su gibi kanlar akmış, başlar kesilmiş, yaşlı-genç demeden canlar verilmişti:

*Suv kibi el qâni töqilmâqlık,
Tänläridin baş sökilmâqlık.
Barçäsi bir-birin sürüb här yân,
Ba'zi cân vâhmidin bolub bilâlmäslär,
Gärd ilä bir-birin körâlmäslär.
Sây tâşi sâniçä kesib başni,
Qaydä farq äylägäy qari-yâşni.*

Anlamı:

*Su gibi halk kanı döküldü,
Gövdelerden başlar uçtu.
Yakıp diş bileyerek vuruştular,
Kim gelse yüz yüze savaştılar.
Hepsi birbirini sürüp dört bir yana,
Bazıları can korkusundan oldu şaşkın.
Kim kaçır, kim kovar bilemezler,
Toz toprak içinde birbirlerini göremezler.
Vadi taşı sayısınca keserek başı,
Hiçbir zaman ayırmadılar genci ihtiyarı.*

Savaşa girenlerin bir kısmını can, mal ve soyulma kaygısı sarmıştır:

*Kim qışlâqni, âtni âlgân kim,
Köp-qizil qâniğä boyâlgân kim.
Kimsäni zaxmidin âqib qâni,
Qiyналib çıqmay birâv câni...
Ul küni bul sifät erdi dâim,
Boldi göyâ qiyâmät qâyim.*

Anlamı:

*Kim köylü, atı alan kim,
Kıpkızıl kana boyanan kim.
Kimsenin yarasından akıp kanı,*

*Zorlayıp çıkmayın bir canı,
Kâh sağdan sürüldüler sola,
Kâh soldan sürüldüler sağa.
O gün bunun gibiydi daima,
Sanki koptu kıyamet.*

Şairin çağdaşı ve memleketlisi İshakhan İbret de bu dönemdeki taht ve hâkimiyet kavgasını, bu kavgalar ve savaşlar neticesinde yoksul düşen halkın durumunu “Fergâna Tarihi” adlı eserinde net bir şekilde işlemiştir:

“O zamanlarda Fergâna dalga dalga yayılan büyük bir karışıklık içerisindeydi. Gâh Hüdayarhan gâh Seyyid Sultan ve padişah Şahmurad gibi birtakım isimler gidip yerine diğerleri gelerek, biri tahttan inip bir diğeri çıkarak Hokand yağmacı bir topluluğun yaşam alanına dönmüştü. Bazı yerlerde hanın bazı yerlerde hanzedenin⁶⁰⁸ tahta çıktığı ve kiminin başkaldırıp, kiminin para bastırıldığı ile ilgili söylentiler kulakları sağır etmiş, akılları dondurmuştu. Hanlık saltanatı adeta bir çocuk oyuncağına dönmüştü... Bunları gören çaresiz yoksullar kim gelirse gelsin cezalandırılıp öldürülmekten korktukları için büyük bir kederle sessiz kalmış. Gelen hiç kimse de sıkıntılara çözüm aramamış bunun yerine sadece dalkavukluk yapmış ve sıkıntılara kayıtsız kalmışlardı.”⁶⁰⁹

Şevkî, işte tam da bu facia dolu vakıaların yaşandığı benzer zamanlara şahit olmuş ve bunları kendi eserlerine yansıtmıştır. “Cameü’l Havadis” giriş ve 5 vakıanın anlatıldığı 5 bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Şerelihan hükümranlılığı dönemine -1842 yıllarına- ayrılmaktadır. Bu bölüm Talas’dan Şerelihan ile Kokand’a gelen Kıpçak askerleri ve onların liderleri doğrultusunda yazılmıştır. İkinci bölüm, Muradhan’ın heves ettiği şarabı içip emektar atına binerek Hokand’a geldiğini, dokuz gün sonra taht yerine tabuta ram olduğunu anlatmıştır. (1845 vakıası) Destanın üçüncü bölümü Hüdayarhan’ın Kokand tahtına geçişi ve hükümranlılığının ilk senesinde (1845-1853) artan Kıpçak zulmü doğrultusunda yazılmıştır.⁶¹⁰ Bu devirde halk içindeki zulüm ve zorluklar, baskın ve talan olayları haddinden fazla artmıştır:

*Kimni bâğıda bâş kötärsä teräk,
Der edi: “Kes, yıqıt, bu bizgä keräk”*

⁶⁰⁸Han soyundan gelenler.

⁶⁰⁹İbret, İshakhan, *a.g.e.*, ss.304-305.

⁶¹⁰Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.100.

Anlamı:

*Kimi görürse bahçede baltalarken kavak,
Der idi: “Kes, yiğit, o bize gerek.*

Anarşi, keyfilik, disiplinsizlik, zorbalık o kadar artmıştı ki:

*Elgä sängi cäfâni ättilər,
Suvni dähqân eligä sâttilər.
Ba’zisi anı bütmeğän erdi,
Suv bahâsedin öymäğän erdi.*

Anlamı:

*Halkın sabır taşını çatlattılar,
Suyu tarımla uğraşana sattılar.
Bazularının anı bitmemişti.
Su fiyatına alışmamıştı.*

Genellikle bu devrin haksızlıkları ve getirdiği zulüm, artık halkın canına tak etmiş, takatsız düşürmüştü. Halkın derdini kendi derdi olarak düşünen şair, onlar ile beraber elem çekmiş ve bu ıstırap duygularını şiirlerindeki satırlara işlemiştir:

*Zulm el mağzi arâmidin ötti,
Üstixângä piçâq bârib yetti.*

Anlamı:

*Zulüm halkın canını bezdirdi,
Bıçak kemiğe dayandı.*

Halk adına hakkaniyet duygusuyla yazılan bu satırlar, şairin duygu ve düşüncelerini, arzu ve isteklerini, halkın dert ve sıkıntılarını az ve öz bir şekilde ifade etmiştir. Dördüncü olayda Hüdayarhan’ın, Müsülmakul’un lider olduğu Kıpçaklara karşı yaptığı mücadeleyi, Müsülmankul’un hükümlerinden kurtulma isteğini, bağımsız bir yönetim için yaptığı gizli hazırlıkları yansıtmıştır.

Destandaki olayların esas bölümü 5. hadisede tasvir edilmiştir. Hüdayarhan Kıpçakları bastırmaya başlamış. Müsülmankul’un topladığı Kıpçak askerler Hüdayarhan ordusuyla Bilkilleme’de -Poytuk yakınlarında-

sert bir mücadeleye girmiş, tarumar edilmiş ve Müsülmankul askerleri tek tek öldürülmüştür. Destanın bu bölümünde daha önce dile getirildiği gibi halkın kanının su gibi aktığı “Bilkilleme Mücadelesi”nin ayrıntıları iyi bir şekilde tasvir edilmiş. Bu vakıa 1852 yılında vuku bulmuştur. “Cameü’l Havadis”adlı eserinde işte, bu acı ve kötü gerçekler tasvir edilmiş ve tarihî, içtimaî, siyasî vakıalar kaleme alınmıştır. Eser, bu sosyal olayların şairin gözünden görüldüğü şekliyle vücuda getirilmiş. Mesnevî olarak yazılmış ve aruz vezninin failün mefailün failün kalıbı kullanılmıştır.

Nemengân halk mahkemesinde görev yapan ve daha sonra uzun yıllar Naney köyünde yaşayarak ülke halkının tarihi, dili ve etnografyasını öğrenmek için araştırma yapan şark uzmanı V.P. Nelivkin, 80’li yılların başında Şevkî’nin “Cameü’l Havadis”adlı bu eski eseri ile tanışmış ve eser hakkında kısaca bilgiler vermiştir. Destanın Özbekistan Fenler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsü hazinesinde saklanmakta olan el yazma nüshası ile bilgiler aşağıdaki gibi izah edilmiştir.⁶¹¹

Cenknâme:

Destan Sart dilinde yazılmış.

Hüdayarhan dönemindeki “Kıpçak Ayaklanması”tasviri yapılmıştır.

Müellifi, Nemengân bölgesine yakın Kelvek köyünden olan Molla Şevkî mahlaslı Molla Şemsîdir

Bu nüsha araştırmalarıma göre 80’li yılların başlarında asıl nüshadan kopya edilerek yazılmış...

V.P. Nelivkin

1910, Aralık – Taşkent

Gulam Kerimov da “Şevkî Lirizminin Realistlik Gücü” adlı makalesinde bu destanı izah etmiş. Şevkî’nin eserleriyle Özbek edebiyatına yaptığı büyük hizmetlerden bahsetmiş ve eserlerinde ele aldığı dönemin içtimaî yönlerini nasıl yansıttığına değinmiştir. Yüksekokul öğrencileri “Özbek Edebiyatı Tarihi”ders kitabının 3. cildinde müellif, şairin hayat hikâyesini doğru yansıtan lirik eserleri göz önünde bulundurmuştur. Ayrıca, onu döneminin en bilgili önde gelen şairlerinden biri olarak göstermiş, 19. yy. sonlarındaki Özbek

⁶¹¹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.101.

edebiyatının realisttik esasa göre yazılan epik türünün gelişiminde büyük hissesi olan istidatlı bir şair olarak görmüştür.⁶¹²

Hiç kuşkusuz, yazarın sosyal ve tarihî meseleleri epik olarak ele aldığı hakkaniyetli bir başka eseri de “Pendnâme”dir. Molla Şems Şevkî’nin uzun yıllar Hüdayarhan’ın meclisinde hizmette bulunduğunu söylemiştik. Hizmet ettiği bu yerde vazifesi süresince han sarayında, saray dışında ve memlekette vuku bulan birçok vakıya, halkın başından geçen felaketlere şahit olmuş. Sarayda meydana gelen uygunsuz olaylar, çeşitli entrikalar, yazarın gözü önünde olmuştur. Dolayısıyla şairin büyük bir hüzne kapılmasına neden olmuş. Halkın ve memleketin istikbali için çaba sarf ederek, kaygı duyması onun bu olaylara kayıtsız kalmamasına, bu duygularla lirik ve bedi eserler meydana getirmesine teşvik etmiştir.

“Cameü’l Havadis” destanında Hüdayarhan’ın savaşları ve ona bağlı olan görevlilerin halka yaptığı zulümleri tasvir edilmiş olsa da “Pendnâme”de han sarayı ve saray dışındaki bu kimselerin iç dünyası, karakteri, manevî dünyası doğrudan yansıtılmıştır. Eser, Nevâî’nin *Erursen şâh, / Āgâr āgâhsen sen, / Āgâr āgâhsen sen, / Şâhsen sen. (Eğer padişahsan, / Eğer haberdarsan sen, / Padişahsındır sen.)* derin mânâlı bu hikmetine uymayan hükümdarın ruhsal ve ahlaki yönlerini, elemi halk elemi olmayan, bencil, keyfine düşkün hükümdarın çevirdiği entrikaları gözler önüne sererek eleştiriyordu.

Şevkî hiciv türünde yazdığı “Pendnâme”yi Mellehan’ın kardeşi Hüdayarhan’a nasihat olarak yazmış. Böylece hükümdarın ve etrafındakilerin hilekârlıkları, keyfilikleri kinaye edilip alaya alınmış, haklı tespitlerle eleştirilmiştir. Ona göre, halkın ve milletin hüznüne ortak olması gereken hükümdar, köpek bakıcılığı ve avcılık gibi önemsiz faaliyetlerle meşgul oluyor ve onların sorunlarını görmüyordu. Bu tür olayları görünce kahrolan şair, duygularını bir şiirinde, şöyle ifade etmiştir:

*Erür şâh işi elgä dâmsâzlik,
Münâsib emäs xânga sägbâzlik.
Qayân bârdi bu sândagı aqlu huş?
Yegäy här itin kündä bir nimtä göşt.
Tääccüb seni elgä bu qılmişing,
Münâsibmi sengä bu qılğan işing!*

Anlamı:

Ona bu nasihati anlat,

⁶¹²Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.101.

*Bu çocukça işleri terk eyle.
Nereye gitti bu sendeki akl u fikir,
Yediği her itin günde bir buçuk et.
Hayret edilecek şeydir senin bu halka yaptığın,
Yakışır mı sana yaptığın bu iş.*

Sekbanbaşına verdiği köpek, öyle bir yetiştirilerek besleniyordu ki, insan kıymetini ve insanlığı unutupordu. Hatta savaşlarda mücadele eden onca bahadır yiğide dahi iyilik yapmıyor, merhamet etmiyordu:

*Neçä safşikâsi er bahâdir yigit,
Bular barçä aç bolsä, tâq bolsä it.*

Anlamı:

*Nice düşman safı yırtan bahadır, yigit,
Bunların hepsi aç olursa da, tok olur it.*

Bu yüzden şair hükümdara bir ağabey gibi nasihat etmiştir:

*Erür şah qanâti yigit birlä ât,
Ägär hân esäng qıl anı ehtiyât.*

Anlamı:

*Şah kanadını yigit ile çarptırır,
Eğer han isen dikkat et buna.*

Beyitlerde de bahsedildiği üzere, hükümdarın etrafını kuşatan cahil kişiler, aslında kendilerini iyi ve temiz yürekli olarak göstermiş olsalar da hilekâr, bencil ve ganimet düşkünüdürler. Nefsî duygular ve zorbalık hususunda tıpkı bir ejderha gibidirler:

*Qâşingä kelib bir neçä ähli câh,
Bari özläring körsätür neqxâh.
Özni hiyleler birlä äyläb ğarib,
Berib sengä här küni yüz firib.
Seni bu maişätgä mağrur etib,
Bari äcdähâdek özni zor etib.
Hükümätgä ätrâfın qol sâlib,
Yeb-içib, bari âlgânçä âlib.
Bârib hükm işini qilib pâyımâl,*

Bulargä ğaraz esä bir teksä mäl.

Anlamı:

*Huzuruna gelip bir kaç makam sahibi,
Hepsi de kendilerini bahtsız gösterir.
Özlerini hile ile dost eyleyip,
Verirler sana her gün yüz hile.
Seni bu hayatta mağrur ederek,
Hepsi ejderha gibi benliğini büyütür.
Hükümranlık mevkiinde güzel yemekleri tadıp,
Yiyip içerek hepsi alacaklarını alır.
Gidip hükümdarlığı ayaklar altına alıp toz duman ederler,
Amaçsa onlar için sadece dünya malı.*

Hükümdar ve etrafındaki hizmetlilerin davranışlarını bu derece tenkit ve hicvetmekteki gaye, saltanat sahiplerini böylesi uygunsuz hareketlerden olması gerekene döndürmeye, insafa ve adalete, ülkeyi akıl ve mantıkla idare etmeye, halkın keder ve sıkıntılılarıyla ilgilenmeye teşvik etmek içindi. Aşağıdaki mısralar ülke yönetimine dair öğütlerin ifade edilmiştir:

*Kişi arzi bolsa âldingdä sor,
Här işni özing qıl, közin birlä kör.
Bu yanlıĝ işing bolsa äncâm qıl,
Sipax cabduĝını särâncâm qıl.*

Anlamı:

*Kişinin arzusu var ise hemen sor,
Her işi kendin yap, gözünle gör.
Bunun gibi bir işin varsa sona erdir,
Asker teçhizatını tastamam kıl.*

Demek ki eser, hakikatli bir eleştiri, nasihat veren, trajikomik ve kinayeli bir bir üslupla verilmiştir. “Pendnâme” şairin halkın istikbalini ne kadar düşündüğünü ve ülke sorunlarından ne kadar huzursuz olduğunu, milletin derdi ile ne derece derlendiğini açık bir şekilde ortaya koymuş bir eserdir. Zaten şair, cemiyet ve halkın derdini yürekten hissettiğini, onların derdi ile dertlendiği defalarca ifade etmiştir. İshakhan İbret, “Fergâna Tarihi” adlı eserinde Şevkî’nin “Pendnâme”sinden bahsetmiş ve yazdıklarına göre Mellehan Hüdayarhan’a şöyle demiştir:

“Ben hükümdarlık niyetinde değilim. Muradım memleket istihdamı ve istikbalidir. Eğer ki sen bu yolda hareket edip meşgul olmazsan bu bize ve yoksullara büyük zulüm olur. Görevini bilmen ve bilmeyenleri göreve çağırman zorunluluktur...”⁶¹³

Mellehan'ın bu nasihatini Şair Şevkî, şiir olarak yazmıştır. Şevkî'nin epik eserlerinde hanlıklar devri yansıtılmış; fakat bu dönemde yaşanan felaketler sonraki dönemleri de etkilemiştir. Bu yüzden şair, Çar sömürgecilerinin siyasi ve politik hareketlerinin kritik noktalarını anlatan ve bunları açığa çıkaran eserler kaleme almıştır.

2. Süleymanhoca Nâdim

Nâdim'in edebî mirası, çeşitli lirik şiirlerden, hiciv ve tenkit türündeki eserlerden, eğitici ve siyasetnâme tarzındaki manzumelerden, sakinâmelerden ayrıca “Leyla ü Mecnun” destanından oluşmaktadır. Aslında müellif kendi eserlerini, düzenlediği bir el yazma beyazda toplamıştır.⁶¹⁴

“Beyaz-ı Nâdim” adlı mükemmel nüsha, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Berunî Şark Araştırmacılığı Enstitüsü hazinesinde 4179 rakamı ile saklanmaktadır. Eser, öncelikle 504 varaktan oluşmaktadır. 1. ve 2. varaklarda söz başı verilmiş, 3. ve 504. varaklara şairin şiirleri yerleştirilmiştir. “Nâdim'in Beyazı”nın 2. nüshası Hamid Süleymanov El Yazmalar Enstitüsü'nde saklanmaktadır.⁶¹⁵ Esasen her iki nüshaya da şairin Özbekçe ve kısmî olarak Farsça yazmış olduğu gazel, muhammes, murabba, müseddes, müsemmen, tarih, sakinâme ve seyahatnâmeler girmiştir. Şair kendi beyazı hakkında aşağıdaki dörtlüğü yazmıştır:⁶¹⁶

*Beyâzı Nâdim'in pinhânidir bu,
Nigâridir sevâdi xattı gisu.
Barâyi yâdgâri cümlä ahbâb,
Yâzildi bir neçä abyâti dilco.*

Anlamı:

*Beyazı Nâdim'in sırrıdır bu.
Öğrenmek, yazmak maksadıdır bu.
Yadigâr için bütün âlimler,*

⁶¹³İbret, İshakhan, a.g.e., s.300.

⁶¹⁴Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.104.

⁶¹⁵Özbek Edebiyatı Tarihi, Süleyman Uluğhoca Oğlu Nâdim, ÖZRFA Fen Neşriyatı, A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, (5 Ciltli), C:5, T., 1980, s.No:250-265, s.250.

⁶¹⁶Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.104.

Yazdılar bir kaç güzel tarif.

Nâdim şiiirlerinin çoğu el yazma ve taş basma beyazlara da girmiştir. Edebiyat araştırmalarında Nâdim, öncelikle Özbekistan Fenler Akademisi'nin araştırma muhabiri A.Şerafiddinov'un hazırlamış olduğu "Özbekistan Edebiyatı Tarihi Okuma Kitabı (1945)"nda ayrıca, Özbekistan Fenler Akademisi'nin öğretim üyesi T.N. Karî Niyazî'nin "Sovyet Özbekistan Kültürü Tarihine Giriş (1955)" adlı eserinde kaleme alınmıştır. Profesör Gulam Kerimov Mukimî'nin "Seçme Eserler"inin 1958 yılındaki şerhinde de şair Nâdim doğrultusunda bazı malumatlar verilmiştir.⁶¹⁷

Âlimin biyografisi ve eserlerine dair ilk kaynaklar, 1959 yılında araştırılmış. 1960 yılında G.Kerimov, Taşkent Devlet Üniversitesindeki ilmî eserler üzerine yaptığı derleme sonucunda "Nâdim Nemanganî Üzerine" adlı bir makale yayınlamıştır. Bu araştırma ve bilgiler "Özbek Dili ve Edebiyatı" dergisinin 1963 yılının 2. sayısında, 1966 yılının 1. sayısında, 1987 yılının 2. sayısında, 1990 yılının 2. sayısında çıkan makaleler aracılığıyla ilim dünyasına sunulmuştur. "Nâdim'den Seçmeler" (1964 Aziz Tursun ile çalışarak neşredilmiş), 5 ciltten oluşan "Özbek Edebiyatı" kitabının 2. cildi (Taşkent, 1968), "Özbek Edebiyatı Tarihi" kitabının 5.cildi (Taşkent, 1980), "Nâdim Kitabı" adlı makale (1994) vb. eserler Nâdim'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermişlerdir.⁶¹⁸

Süleymanhoca Uluğhocaoğlu Nâdim, M.1844/H.1260 yılında, Nemengân şehrinin Came (şimdiki Beynelmîlel) köyünde eğitimli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş. Babası Zakirhocaoğlu Uluğhoca, Nemengân'daki Saidkulibek Medresesi'nde müderrislik yapmış. Edebiyat ve şiir ile meşgul olmuştur. Uluğhoca kendi oğlunu erken yaşta okuryazarlığa alıştırmış ona ilmî dersler vermiş. Genç Süleyman'da, edebiyat ve güzel sanatlara ilgi uyanmış ve erken yaşlarda Nevâî, Camî, Fuzulî ve Bedîl gibi büyük sanatkârların eserlerinden nasibini almıştır. Süleymanhoca bu zamanlarda Nemengân'ın en önde gelen ilim yuvalarından biri olan Saidkulibek Medresesi'nde eğitim almaya başlamış. Kısa sürede devrin önde gelen âlimlerinden olmuş. Süleymanhocaoğlu Nâdim, "pişman olan insan, üzülen kişi" anlamlarını barındıran "Nâdim" kelimesini mahlas olarak kullanmaya karar vermiştir.

Çar Rusya'nın Türkistan'ı işgal ettiği yıllarda, Nâdim sosyal hayattaki hadiseleri mantık süzgecinden geçirecek yaşlardaydı. Sömürge altında yaşayan halkın hangi zorluklar ve koşullarda yaşamaya çalıştığını, bu ortamın gün geçtikçe zorlaştığını görmüş ve bu durumu şiirlerine aksettirmiştir.

⁶¹⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, ss.104-105.

⁶¹⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.106.

Adaletsizliği ve zalimliği ortaya çıkarmayı amaçlayan tenkit ve hiciv türünde eserler meydana getirmiştir. Ülkenin birçok şehir ve köylerine yaptığı seyahatler bu konuda ona yardımcı olmuş. Seyahat izlenimlerini “Beyanı Seyahat-i Nâdim”⁶¹⁹, “Der Sefer-i Hazreti Şah-ı Merdan Nâdim Güfte”⁶²⁰, “Beyan-ı Vaknatı Buhara ve Semerkant”⁶²¹, “Muhammes-i Nâdim Be-Ahval-i Zaman”⁶²², “Mektub-u Muhabbet Üslup”⁶²³ gibi eserlerinde tasavvur etmiştir.⁶²⁴

Bunlardan da anlaşılacağı üzere şair, yeni gelinmiş gibi süslenmiş beldeleri olan Mergilan ve yakın tarihe ait ender güzellikte olan Sim (Fergâna)’i, eski bir yapılanma olan, bağ ve bahçeleri ve ziyaretgâhlarıyla meşhur olan Andican’ı dolaşmış. Daha sonra, Oş şehrine seyahat etmiştir. H.1907/M.1887-1888 yıllarında Nâdim, Türkistan’ın memur ve kültür şehri olan merkez Taşkent’e ve 1890’da kardeş ülke Kazakistan ve Kırgızistan şehirlerine seyahat etmiş. Evliya-ata, Pişpek (Bişkek), Alma-ata gibi yerlerde de bulunmuş. Gittiği yerlerin kültüründen, tabiatından edindiği izlenimleri eşine yazmış olduğu şiirlerde izah etmiştir.

M.1899/H.1316 yılındaki Buhara, Semerkant, Taşkent seyahatleri Nâdim’in fikir bazında gelişmesine, edebî ve ilmî olarak müspet yönde değişmesine tesir etmiştir. Aynı zamanda, şehir hayatı ve yaşamı ile yeni yerleri keşfetmesi nasip olmuş. Mart ayında (Kuzu ay’ı) başlayan seyahatin devamında Semerkant ve Buhara’nın ziyaretgâhlarına uğramış. Taşkent medreselerini dolaşarak buradaki eğitim şeklini gözden geçirmiştir. 1902 yılında ise mukaddes topraklara -Hac ziyaretini yapmaya- gitmiş. Kavkaz, Türkiye ve Mısır’da bulunmuştur.

Bu seyahat hakkında “Türkistan Gazetesi”, şairin 149 beyitten oluşan mesnevi ve 29 bentten oluşan muhammesini yayınlamıştır. Bu muhammesler şairin yakın yerlerdeki diğerkâm akraba ve dostlarına veda etmek amacıyla yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. Şair için vatandan akraba ve dosttan ayrılarak gurbette olmak sabredilmesi, zor bir süreçtir. Bu bağlamda, ayrılık hüznünü ifade eden aşağıdaki şiiri kaleme almıştır:

*Älvidâ, ey dostâni nâmdâr,
Älfirâq, ey âşnâyî hâr diyâr!
Sizdin ayrilmâq mângä düşvârdir,*

⁶¹⁹Nâdim’in Seyahat Notaları.

⁶²⁰Hazreti Şahımerdan Nâdim’in Seyahatname İzlenimleri.

⁶²¹Buhara ve Semerkant Seyahati.

⁶²²Dönemin Ahvalini Anlatan Nâdim Muhammesi.

⁶²³Muhabbet Usulü: Mektubu.

⁶²⁴Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.101.

*Közlärım bu ğussädin xunbârdır,
Emdikim bolğüm zarurätđin cüdâ,
Tâ fälâkkâ yetkürib âhu nıdâ...*

Anlamı:

*Elveda, ya destanı meşhur,
Elfirak,⁶²⁵ ya dostum her diyârdan!
Sizden ayrılmak kadermiş bana,
Gözlerim bu elemden kandır,
Şimdi oldum mecburiyetten böyle,
Ta feleğe yetişti ahu nıda...*

Şair, 1903 yılının son aylarında Nemengân'a tekrar dönmüştür. Ancak seyahatleyken de, ana vatandayken de her zaman önemli eserler meydana getirmiştir. Nâdim Nemengânî, Arapça ve Farsçayı mükemmel derecede bilen, devrin önde gelen âlimlerindedir. Tanık olan insanların anlattığına göre, nezaketli, büyük yürekli, yüce gönüllü, ilmî olarak yetkin, insanlıkta âlicenap olduğu için her zaman hürmet görmüş. Halk arasında Babahan Hoca⁶²⁶ adı ile tanınmıştır.⁶²⁷ 1910 senesinde Nemengân'da kendi memleketinde vefat etmiştir.

Nâdim'in Özbek edebiyatının önemli temsilcileriyle -Mukimî, Furkat, Zevkî- sağlam bir dostluğunun olması hayatı ve eserleri konusunda birçok kaynağın oluşmasını sağlamaktadır. Nitekim şairin Mukimî liderliğinde Kokand'da düzenlenen edebiyat şenliklerinde sık sık gitmesi iki şairin de arasında sıkı bir bağ oluşturmuştur. Ayrıca Mukimî Nemengân'a her geldiğinde Nâdim'in evinde de misafir olarak kalmıştır⁶²⁸

Mukimî ve Nâdim örneklerinde de gördüğümüz üzere şair ve yazarlar arasındaki şahsi yakınlıklar ve edebî bağ, önemli çalışmalar vücuda getirmede mühim rol oynamıştır. Bu iki şair arasındaki dostluk ve verdikleri ortak hizmet; birçok konu ve durumu kaleme almalarına, birbirlerinin gazellerine muhammes ve müşaareler yazmalarına vesile olmuş. Dünya bakış açıları eserlerinde müşterek fikirleri işlemelerinde, benzer şiirler yazmalarında rol oynamıştır.

Nâdim lirizminde çeşitli duygu ve düşünceler, sosyal vakıalar ifade edilmiş. Bununla birlikte aşk ateşi ve buna bağlı hisler yoğun bir şekilde

⁶²⁵Elveda.

⁶²⁶Ulu din adamı.

⁶²⁷Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.107.

⁶²⁸Özbek Edebiyatı Tarihi, C:5, a.g.e., s.251.

işlenmiştir. O, aşkı, önemli ve insanî bir duygu, insanın gölünü nurlandıran bir hissiyat olarak görmüştür:

*Berur şu 'läi fânüs siynäm arâ
Hâmişâ bu işqu muhabbât oti.*

Anlamı:

*Verir şulei fanus sinem içre,
(Benim ışık saçan, süslü ve nazenin biricik aşkım sinemin içindedir.)
Bu aşkın daimî adı muhabbet ateşi...*

Gazellerinde insanlık, güzellik, letafet gibi tasvirleri celbeden beyitleri, yaşamdan ve tabiattan betimlemelerle ifade etmiştir:

*Ârazing üstidâ zülfindürmü urgân peçütâb,
Dâstâi sünbûlmü yâkim gülistân üstindädür?
Qaddin üzrâ çâşmi mästindürmü, yâ nârgis mägâr
Bu mälâhat birlâ bir sârvi râvân üstindädür?
Ul qarâ xâlinmü gülgün ârazindâ, sübhü şâm.
Anbârin zâğiki yâ ul bostân üstindädür?*

Anlamı:

*Yüzünün üstündeki zülfin mü çiçek bağlayan,
Sümbülün eli mi yoksa bahçe üstündedir?
Kametin⁶²⁹ üzere şehla gözün müdür ya da nergis midir?
Bu naz ile bir servi revan üstündedir?
O kara, ben miyim gül yüzünde sabah akşam.
Anber kokan kokun mudur ya da o bahçede midir?*

Nâdim sadece insanî güzellikleri tasvir ederek değil, söz konusu güzellikleri insan ilişkileriyle de gösteriyordu. Tüm manevi güzelliklerin sahibi olan maşuk; gazel beyitlerinde aşığın canı ciğeri, en yakın sırdaşı, eşi, sevgilisi olarak belirtilmektedir. Şairin bu tür beyitleri özellikle akıcılığı, ahenkli oluşu ve renkliliğiyle dikkat çekiyordu:

*Sen erding cânimâ hâmdâm, hâmä âsrârimâ mahrâm,
Bilurding râzi pinhânim, sağındım män, sağındınmu?
Mâni sän cânacânimsân, râfiqu mâhribânimsân,*

⁶²⁹ Ayağa kalkmak, durmak, düzgün ve itidal üzere olmak.

Sümanbär pāk dāmānim, sağındım män, sağındınmu?

Anlamı:

*Sen idin canıma yakın, bütün esrarıma mahrem,
Bilirdin gizli rızamı, özledim ben, özledin mi?
Sen şu canımın cânânısın, refikimsin mihribanımsın,
Sürme gözlüm temiz ruhlum, özledim ben, özledin mi?*

Nâdim'in şiirlerinde işlenen "aşk" geniş mânâlı bir aşktır. Eserlerinde yâre duyulan aşk, hayata, vatana, onun güzel tabiatına, sanat, kültür ve tüm güzelliklerin toplandığı insana, dostlara ve tüm iyi olan şeylere tekabül etmiştir. Aşk muhtevasını temel alarak bu yolla hayatın çeşitli sahalarını aksettirmiş. Tabii hayat ve sosyal hayatı, şahsî ve içtimaî ilişkileri, halkın kaygılarını, ümit, arzu ve isteklerini kısaca hayat ve yaşama bağlı tüm yönleri aşk mevzuusuyla kapsamlı olarak işlemiştir. Nâdim, tabiat güzelliklerini ve hayatın güzelliklerini ihtirasla terennüm etmiş. Bahar ve âlemin güle sarılmış olduğunu, bülbülün aşkının âyan olduğunu tasvir etmiştir. Bakalım:

*Bahâr äyyâmi keldi, dâştu sahrâ lâlâzâr oldi,
Zâmin särsäbz, gülşän tâzä, yer äyinävâr oldi.
Kötârdi qumriyu bülbül fiğânu nälä här yândin,
Base hüsnü nâzâkât sârvi güldin âşikâr oldi.
Näsîmi ruhpärvâr här tarafdin yürdi bâğ içrâ,
Dimâğ oldi müättâr, boyi güldi müşkibâr oldi.
Terildi bärği gülgä dänä-dänä gävhäri şäbnäm,
Etärdä säyri gülşän yâr äyâğına nisâr oldi...*

Anlamı:

*Bahar günleri geldi, sahra çölü laleazar oldu,
Yeryüzü yemyeşil, gülşen taze, yer yeni oldu.
Arttı kumrular, bülbüller figan etti, inlemeleri her tarafta,
Güzel ve hüsn ü nezaket servi güle aşık oldu...
Ruhu okşayan sabâ rüzgârı herbir yana dağıldı bahçe içinde,
Koku oldu, kokusu gülden çıkar oldu...
Dizildi gül yaprağına tane tane gevheri şebnem,
Gülşende gezmek yâr ayağına nasîb oldu...*

Şiirin ilk beyitlerinde tabiat betimlemeleri verilmiş olsa da daha sonraki beyitlerinde insan örnekleri vücut bulmaya başlamış. Tasvir edilen bu insan,

mutluluğa ve huzura susamış. Bahar çiçeklerinin açmasıyla onun kalbi de ümit çiçekleriyle gonca açmıştır.

*Figânkim, ğunçâi bahtim âçilmây uşbu gülşändä,
Samimi häcridin päcmudayu bebärgü bâr oldi.*

Anlamı:

*Figân ki, bir gonca olan bahtım açılmadı bu gülşende,
Yürekten gelen hasrtinden perişan ve paramparça oldu...*

Ana vatan sevgisini, ana vatandan ayrı kalmayı ve memleket hasretini aşağıdaki gazelde net bir şekilde terennüm etmişti:

*Erur könglim pärişân, tâki ayrıldım diyârimdin,
Diyârim yoqki, yâru âşnâyu ğamgusârimdin.
Közüm namnâk, siynäm çâk, baĝrım tahbatah qândur,
Qaçânkim ayrilibmân ul nigâri gül uzârimdin...*

Anlamı:

*Olur, gönlüm perişan, ayrıldım diyârımdan,
Diyârım yok ki, yârim yok, dostum yok, gam ve elemden başka.
Gözüm nemli, gönlüm yorgun, baĝrım çepeçevre kandır,
Ne zaman ayrıldım ben o gülün sureti gibi güzel memleketimden?*

Şairin bu matla gazelinde “diyar”, “yâr” ve “ahbap” kelimelerini bir arada kullanmasını fuzuli kelime kullanımı olarak düşünmemek gerekir. Nitekim bu üç fikir, şairin betimlemeleri vasıtasıyla birbiriyle iyi bir bağ kurmuştur. Diyarsız, yarsız ve dostsuz hayatın onun için bir anlamı olmadığını ifade etmiştir.

Nâdim, şiirlerinde toplumsal adaletsizliklerden şikâyet etmeyi “Dört Unsur”dan yakınlıkla ortaya koymuştur: Kader, dönem, çevre ve şan. Bu mevzulara değinerek halkların gam ve kedere duçar olmalarını, olumsuzluklarla karşılaşmalarını bu dört unsura yüklemiştir. Aynı zamanda, onun şiirlerinde dönemin sorunlarından belirgin bir şekilde bahsettiği, *Dävr câbridin yüräk-baĝrım tolä qân kelmişäm. / Dävr zulmü câbridin hasrät qılalmay dâĝmân. (Zulüm devrinden yürek baĝrım kan dolu bir hale gelmişim. / Zulüm devrinden hasret ile daĝlanmışım.)* gibi çarpıcı satırlarından da anlaşılıyordu. Şair bu tür duygu ve düşünceleri vermek için yeni ve farklı edebî yollar denemiştir:

*Vüçudim näy kâbi sorâx-sorâx oldi, ey hâmdäm,
Fiğânu nâlâ här bir bând-bândidin nâmâyândur.*

Anlamı:

*Vüçudum ney gibi hasret dolu, ey hasretdeşim,
Feryadı figanı her bir kula, köleye ayândır...*

“Sakinâme-i Nâdim”de duygu ve düşünceleri tekrar ayrıntılı bir şekilde verilmiştir:

*Bu eyyâm câbru cäfâsi bilä,
Erurmân hâmişâ yüräk-bağrı xun.
Zamân câbridin tâqatim tâğ olub,
Pânâh istâbân sängä keldim bu kün.*

Anlamı:

*O dem azap cefası ile
Daima oldum gönlü bağı kan.
Zaman cebrinden takatim dağ olup,
Yardım isteyerek sana geldim bugün.*

Onun mevcut bölge halkının hoşnutsuzluklarını, arzu ve isteklerini ifade ettiği “Merhametsiz Dünya” adlı şiiri de birçok bakımdan ehemmiyetlidir. Aynı benzerlikte Furkat’ın da bir şiiri bulunmaktadır. Nâdim’de de Furkat’ın şiirinde olduğu gibi insan hürriyeti ve özgürlüğü ile ilgili ümit ve arzular dile getirilmiş. Zulüm, haksızlık ve adaletsizlik eleştirilmiştir:

*Öz yârü diyâridin mahcuru cüdâ bolgân,
Dârdü gamu hasrâtni köp târtib ädâ bolgân,
Vâbâstâi zânciri bedâdi bälâ bolgân,
Bu vâdin ğurbâtdä dağ ile fânâ bolgân.*

Anlamı:

*Öz yâri olan diyarından çok mahrum kalan,
Dert ve elem hasreti çok çeken,
Zincire bağlayan merhametsiz bir bela olan,
Bu uzak gurbette dağ ile fena olan.*

Şairin “Aşk Mektubu Usulü” adlı şiiri, Özbek edebiyatında yeni bir tarz olması sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Bu eser, Nâdim’in 1890 yılında Evliyaata⁶³⁰şehrinden eşine yazdığı şiir mektubudur. Aşk Mektubu Usulü”ndeki merhamet ve muhabbet ile işlenmiş samimi satırlar, şairin eşine duyduğu büyük hürmet ve kıymetin bir göstergesidir:

*Ey bâği ümrimdä bitgän nihâl,
Közüm çeşmäsi birlä tâpgän kämâl,
Dilim quvväti-yu üyim ziynäti,
Közim nuri, yağuz başım дәvläti...
Muhabbät cähânidä bir tüzä bağ,
Mening rözğärimda yangän çırâğ...*

Anlamı:

*Ey, ömür bahçemde yetişen Nihal,
Gözümün çeşmesi ile bilinen kemal,
Dilimin gücü, evimin ziyneti,
Gözüm nuru yalnız başım devleti,
Muhabbet bağında bir taze bağ,
Yuvamda yanan sönmeyen ateş...*

O, “Gönül Haremi” olarak gördüğü hayat arkadaşına kardeş Kazak şehri olan Evliyaata’da başından geçenleri, izlenimleri ve duygularını mektupla beyan etmenin gerek olduğunu düşünmüş. Tabiatın eşsiz ve muhteşem manzaralarını, zevkle ve ustaca çizerek eşinin gözünde canlandırmıştı:

*Acäb câyu xuşfäyz âsâr ekän,
Bäländu färähbaxş köhsâr ekän.
Suvi âbi kävsâr kâbi âq erur,
İçgän kimsägä ta’ımı şakkär berur.
Erur ğarbu şarqu cänubdin tâğ,
Hämä säbzäü nastärinu bulâq.*

Anlamı:

*Muhteşem bir mekân feyz veren bir cevher imiş.
Müthiş derecede ferah bir cennet şehri imiş...
Suyu Kevser, çeşmesi gibi temiz imiş,
İçen kimseye tadı bal şeker verirmiş.*

⁶³⁰Şimdiki Cembül.

*Batısı doğusu kuzeyi güneyi dağ imiş,
Her yeri yeşillik, çiçek ve çeşme imiş...*

Nâdim sadece tabiat güzelliklerini betimlemekle kalmamıştı, bunun yanında halkı da tasavvur etmiş. Burada dikkate değer bir beyit kaleme almıştır:

*Elâtiy âtrâfidâ behisâb,
Tamâmining bâyvüççâsi beniqâb.*

Anlamı:

*Gelecek nesil etrafında hesapsız,
Hepsinin zenginleri maskesiz...*

Nâdim'in lirizminde geniş anlama sahip olan aşk muhtevası, yaşam ve insan sevgisinin yanında, hayatta daima beraber yaşayan insanların mutluluk ve sıkıntılarının ortak ifadesi olan sanat ve sanat ehline duyulan sevgiyi kapsamaktadır. Zarafete verilen değer, müzik, sanat ve sanatkârlara duyulan sevgi gibi muhtevalara sahip ve onlar ile aynı fikirde olan Şair Nâdim'in birçok eseri mevcuttur. Şairin lirizmi, yaşamın güzellikleri, sevgi, dostluk gibi konuları; sadakat ve aşkın büyüünden aldığı tesiri büyük bir zevk ile ifade etmiştir:

*Hâr qaçânkim qılsa ul şoxi sitämgar dilhirâx,
Suv bolur tä'siridin suhbät arâ bağrı tâş.
Nağmä sâz olgaç âlib ilkiğä tanburu dutâr.
Nâhid olğay müzmâhil xiclätidin ây birlä quyâş.
Ûn çekib qılsa nävâ "Uşşâq" ile "Gülyâr" äğär,
Şâh nâzidin tüşib, qılgây nisâri anda bâş.
Çün cigärpâre qılıb, "Miskin" adâi äylägäç,
Şävkîy zävqidin töker köz mârdu mi yâş üzrâ yâş...*

Anlamı:

*Ne zaman ki ederse o acı veren konumsa
Su olur onun yüzünden muhabbet deminde yüreği taş.
Saz alınca eline tambur ve dutar,
Utançtan çıkmaz olur ay ile güneş.
Ses çekip eylese neva (seda) "uşşak" (âşık) ile "gül yâr",
Şah tahtından inip eyle onun huzurunda baş.
Çünkü yüreği paramparça olup, "miskin" eyleyince,*

Zevki gururundan döker gözünden yaş üstüne yaş...

Güçlü bir hissiyat ile bezenen bu gazele, farklı yetenek ve özelliklere sahip olan sanatkâr örnekleri ustaca betimlemiştir. Şiirde kullanılan kendine has uygun istiare ve mübalağalar bu şahsiyetleri iyi bir şekilde tasavvur etmede yardımcı olmuştur.

Nâdim, musiki uzmanı Hafız Taşmuhammedoğlu (1868-1943) adındaki bir âlime özel hürmet duymuş. H.1326/M.1908 yılında müzisyen Hafız'ın Nemengân'a gelmesiyle birlikte ona bir methiye yazmıştır. Farklı bir yeteneğe sahip olan Hafız'ı kader sazandesine -yani 'Tahir ile Zühre' yıldızına denk gördüğü sanatkârı- "Zamanın Tahir'i" olarak anmıştır.⁶³¹

*Ey nâhidi zamânâ, sängä intizârmân.
Müştaş suhbätimgmänü häcringdä zârmân,
Dâvudi sävti lahin, äsiri figârmân,
İstâb mudâm badäi vasling, xumârmân,
Mâhru muhabbätimgdä base beqarârmân.*

Anlamı:

*Ey zamane kızı, sana intizarım.
Sohbetinin hasretindeyim, muhtacım.
Davudî nağmelerine, esirinim kederindeyim,
İsteyip daim vuslatın badesini, sarhoşum,
Aşk-ı şefkatine baştan aşağı muhtacım.*

Onun musiki uzmanı Hafız'a ve diğer sanatkârlara duyduğu hürmet ve bağlılık, birçok eserinde net bir şekilde görülmektedir. Benzer bir örneği Hilvetî'nin gazellerinde de görmek mümkündür. Şairler Hafız'a hürmet ve saygısını ifade etmiş, ayrıca eserlerinde, edebiyatta örneğine az rastlanılan muvaşşah (akrostiş) usulünü kullanmışlardır. Hilvetî gazelinin beyit başında ve Nâdim tahmisinin ilk satırlarının önündeki harflerin toplamı "Molla Toyçıhan" ismini vermektedir.

*Mücdäi haqdur visâling ähli dâvrân üstinä,
Zärrä-zärrä zar sâçär xurşit raxşân üstinä,
Tâki boldin cilvägar ähli Nämängân üstinä,
Mäskäning, ey mâhvâş, bir qasrı äyvân üstinä,
Sâya sâlur rif'âti bu çarx kârvân üstinä.*

⁶³¹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.111.

Anlamı:

*Haktan gelen müjdedir vuslatın ehli dünya üstünde,
Zerre zerre altın saçar güzel yolların üstünde,
Ta ki oldun nur veren Nemengân ehli üstünde,
Mekânın, ey ay yüzlü, bir saray eyvanı üstünde,
Gölge sarar rıfatı⁶³² bu dönen dünya üstünde.*

Musiki sanatçısı Hafız da yeri geldiğinde Şair Nâdim'in eserlerinin kıymetini ifade ederek şairin gazel ve muhammeslerini seslendirmiş. Muhteşem sesi ile halk arasında çabucak meşhur olmuştur.

Nâdim Nemengânî'nin birçok gazel ve muhammesinde zahirî dünya ve batınî dünya birlikte terennüm edilmiş. Bunlar, edebî olarak iki anlamı verecek örneklerde kullanılmış. Bununla birlikte birçok şiirini aynı tasavvur ruhuyla yazmış, bunlarda ilahî, dinî ve tasavvufî hayat, ilahî ilim ve dinî hakikat aynı şekilde ahlaki ve eğitici masallar verilmiştir. Bu tür şiirlere ilim ve ilahi aşk sevgisi yerleştirilmiş:

*Nâdim beçârâ ümmidi budurkim, âqibât
Bolgây ul mahbubi haq, şâhı pâyambâr sadqası.*

*Zâhidâ hürü cännätü kâvsâr murâd esâ,
Işq-muhabbât âhligâ diydâr ehtiyâc.*

Anlamı:

*Nâdim biçarenin umudu budur, akıbet
Ol bu Hak aşığı, şah peygamber sadakası*

*Eğer cennet hur-i kevser suyu murat olsa,
Aşk muhabbet ehline didarın⁶³³ bir ihtiyaçtır.*

Onun şiirlerinde şeriat kurallarına uyulduğu takdirde saflık, helallik, insaflı olmak, şefkatli olmak, sebat etmek ve kanaatkâr olmak gibi büyük insanî vasıfların yayılacağı telkin edilmektedir. Ahlsızlık, hilekârlık, bencillik, kibirlilik ve zalimlik gibi hastalıklar aşığılanmıştır.

Şair Nâdim, sanatkâr olarak kendi şiirlerinin edebî yönüyle olgun, etkili ve zarif oluşuna bilhassa özen göstermiş. Duygu ve düşüncelerini bedi ve

⁶³²Yükseklik, yücelik, itibar, yüksek mertebe.

⁶³³Yüz, yanak, çehre: Sevgilinin yüzü.

mükemmel eserler vasıtasıyla ifade etmiştir. Şiirlerinde güzel ve bedi şekiller, alicenap fikirleri ifade etmek için kullanılmış. Bu eserlerinin fikir ve edebî yönden aynı doğrultuda olması, ortaya konulan düşüncelerin daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Sömürgecilerin zulmünün iyice arttığı zaman emekçi halkın durumu da aynı oranda kötüleşmiş. Şehirde zanaatçıların, köylerde çiftçilerin durumu gün geçtikçe bozulmuştur. Söz konusu durumdan iyice bunalan ve ıstırap duyan Şair Nâdim, halkın bu müşkül halini eserlerinde tam olarak ayrıntılı bir şekilde yansıtmış ve halkın bunlardan duyduğu üzüntüleri dile getirmeye büyük önem vermiştir. “İhtiyaç” adlı şiirinde yoksulluk içindeki muhtaç olan ve sabrı kalmayan fakirlerin keder ve sıkıntılarını kaleme almıştır:

*Muhtâclikdân bârib kimgä dâd etây,
Etti yâruğ câhânni mengä târ ehriyâc.*

Anlamı:

*Muhtaçlıktan gidip kime derdimi söyleyeyim,
Etti nurdan cihanı bana dar ihtiyaç.*

“Öfkeleni” redifli şiirinde emekçi halkın durumunu yine gerçekçi bir betimlemeyle tasvir etmiştir. Şiir, aç ve yoksul düşen, düşük gelirli ihtiyaç sahiplerinin kış zorlukları ile birlikte sömürge altındaki yaşamlarından yakınmalarını bedi olarak yansıtmış. Şair şiirde hayatın zorluklarını tasvir etmek için doğru, anlaşılır ifadeler kullanmıştır:

*Otun, şâm’ tiyrä, uy sâvuq, ton yoq, tabah körpäm,
Pulim käm, ehtiyâcim köp, bular naçâr xat qıldı.*

Anlamı:

*Odun, mum yok, ev soğuk elbise yok, yatak döşek yok,
Param az, ihtiyacım çok, bunlar naçar⁶³⁴ eyledi beni.*

Usta şair, güçsüzlüğün gerçekten acınacak bir durum olduğunu gözler önü sermiştir. Bu derece öfkelenmesine, sömürgeci anlayışın yani yönetici tabakanın çektiği zulüm ve zalimliklerin sebep olduğunu belirtmiştir:

*Neçä cäbru cäfâyü zulm-bädâd ile hâr sâat
Meni beçâreni bu çarxı kâcrâftâr xıt qıldı.*

⁶³⁴Çaresi olmayan, çaresiz, mecbur

Anlamı:

*Kaç cebru cefayı zulüm şefkatsiz ile her saat,
Benim gibi biçarenin bu dünya sabrını taşırdı.*

Bu beyti içerik olarak yeniden tamamlamıştır.

*Halâyıqning bu yıl ähvâli tang oldi mäşşätidin,
Bolıb qımmätçilik bu narx behämvä rıt qıldı...*

Anlamı:

*Halkın bu yıl hali zor oldu meşakkatten,
Oldu zam, bu fiyatlar haddini aştı.*

mısraları işçi halkın durumunu, ve bu durumu daha da kötüleştiren sistemi -çar ideolojisinin iktisadî politikasını- şiddetle eleştirmiştir. Çar yöneticileri zamanında “ev vergisi, ölüm vergisi, yer vergisi” gibi çeşitli vergiler halkı çileden çıkarmış, vergi ve para cezaları resmî yol ve zorbalıklarla tahakkuk edilmiştir. Çar devlet görevlileri vergi alma ve tahakkuk etmeyi istedikleri kişilere uygulamışlardır. Bu durum, Nâdim’in “Öfkelendi” adlı şiirinde, çok açık bir şekilde ifade edilmiş:

*Sâlibân uy puli, ölpân, zemiskäyu qârâvul pul,
Kelibân ertä-keç istärsin, emlakdâr xıt qıldı.*

Anlamı:

*Ev parası verip, vergi alan haysiyetsizlerin hizmetçisi,
Gelip er ya da geç istersin, çalışanlar artık sonuna kadar doydu.*

Özellikle köylü çalışanlarının çileli hayatı Nâdim eserlerinde geniş bir şekilde tasvir edilmiş. Pamuk çıkaran çiftçi çalışanları, sömürgeci yöneticiler için ne kadar çalışırlarsa çalışsınlar hayatın zorluklarını hep onlar yüklenmiş ve bu zorluklardan bir türlü kurtulamamışlardır. Şair, yönetici tabakanın köylü çalışanlarının başına sardığı bunca müşkül durumu “Pamuk Veryansını” adlı eserinde işlemiştir. Zengin ile fakir arasındaki büyük uçurum ve eşitsizlik eserin başlarında aydınlatıcı bir üslupla izah edilmiştir:

*Ekmäk ekin kömäksiz, ey dostlar, gumändä,
Ämbârın içrä ğallä köp bolsa, aqçä yändä.*

*Anqanı tuxmidür bu muhtâci nâtâvândä.
 Âsân emäs, birädär, dehqânçilik cähânda,
 Xarciyu zör bâzu dârkâr hâr zamânda.*

Anlamı:

*Yardımsız ekmek ekin, ey dostlar, az biraz da,
 Ambar içinde buğdayın olsun çok paran olsa da,
 Sadece tohumdur ihtiyacın bu divanda.
 Kolay değil birader, tarımcılık cihanda,
 Harcı zor mihnet lazım her zamanda...*

Şair yoksul çiftçi işletmecilerinin başındaki onca meşakkati anlatmakla kalmayıp bunların sebebini açık bir şekilde ifade etmiş. Toplumsal olayları gözlemesi neticesinde meydana gelen hadiseleri idrak edebilmiştir. Yoksul ve ihtiyaç sahibi olan çiftçi çalışanları her yerde ekin ve hâsılat elde edebilmek adına varını yoğunu sarf etse de olumsuz bir sonuç almıştır. Bu yüzden tefecilerden borç para almak zorunda kalmışlar. Ancak alınan onca borç başlarına bela olmuş, ödemekte oldukça zorlanmışlardır. Elde edilen gelirden çok az arttığı için gün geçtikçe borcu ödeyemez hale gelen çiftçi, yakalanmaktan da kurtulamamıştır. Şair, çiftçilerin çektiği bu külfetli ve elemi şiirlerinde net olarak betimlemiştir:

*Bir neçä kâmbägallär âvqâtin ötküzâlmäy,
 Qışlâq maâşlarını asbâbini tüzâlmäy.
 Hâr kimsâdin âlib pul, mingdin birin uzâlmäy,
 Paxtege pul kötârib, vaqtidä yetküzâlmäy,
 Ârqasidä mähâsil-dehqânçilik tâvândä.*

Anlamı:

*Birkaç yoksul yemeği yetiremeyen,
 Köy maaşları alet edevatı düzeltemeyen,
 Ondan bundan para alıp, binden biri çıkartamayan,
 Pamuğa zam gelince, zamanında ödeyemeyen,
 Arkasında tazminat ve borç bırakan bir tarımcı...*

Nâdim, eserin devamında yoksul çiftçinin başındaki türlü olumsuzlukları dile getirerek okuyucunun dikkatini çekmeye çalışmış, bu insanların menfaat görmeden gırtlığa kadar borç içinde kalmasını ve çaresizliğini büyük bir şaşkınlıkla anlatmıştır:

*U küzləri paxâl der, qaşçisi aş ile nân,
Naqdinä yoq qolidä, bisyâr dil pərişân,
Yüz ming hayâl birlä därmändüü xarâsân...*

Anlamı:

*Gözleri iri der, gözü kaşı aş ile ekmek,
Nakit yok elinde, gönlü perüperişan,
Yüz bin hayal ile dertli harap içinde...*

Şair, tasvir ettiği çiftçinin başındaki bu külfetli ve zor durumları daha sonraki satırlarda da sürekli vurgulayarak şiirin ana konusunu vermiştir:

*Âmbâr puliyu olupân bağrını äyläbân qân,
Qorqıb çöçib tüşâdur tüş körsä uxlâğändä.*

Anlamı:

*Ambar parası vergi, bağrını etti kan,
Korkarak uyanır rüyasından.*

Şunu belirtmek gerekir ki şair, “Kelebek” adlı gazeline eklenen muhammesinde de köylerdeki zorluk içindeki sosyal hayatı betimlemiştir. Muhammesin ikinci bendin başına “*Kämbäğäl cümläi bu qışlâq elinin bändäläri*” (Bu yoksul köy halkın hepsi onların köleleri.) satırını eklemiştir. Bu net tarif eserin sonraki kısımlarında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Nâdim “Pamuk Veryansı”, “Öfkeleni”, “Olağan Dışı” gibi eserlerle istibdat sistemine ve zalim işleyişine karşı edebî olarak harikulade bir tenkitnâme meydana getirmiştir.

Gönlü her halükarda emekçi halktan yana olmuştur, mazlumların ahu fığı onu endişeye düşürmüştü. Halka yapılan zulüm ve kötülükler, ıstırap duymasına neden olmuş ve bu kötülüklerle sebep olanları lanetleyerek aşağılamıştır. Hiciv yolunu kullanan Nâdim, halkı bitmek bilmeyen zulme duçar etmiş ve ezerek kanını sömürmüş tüm zalimleri şiddetle eleştirmiş. Bunun için hicvi tasvirleri türlü şekillerde kullanmıştır. Özellikle mübalağa, kinaye, nükte, ironi, alay ve ima gibi halk ürünlerin yaygın usullerinden geniş bir şekilde faydalanmıştır. Nâdim’in aşağıdaki şiiri cimri, kibirli, narsis duygulara sahip olan zengini eleştirebilen bir eserdir. Bu karakterdeki kişilerin iç ve dış dünyasındaki durumlarını komik ve gülünç taraflarını alaycı bir tarzla tasvir etmiştir:

*Qârni toq, bedburuş, qabân surät,
Mütäkäbbir, qolansa, sersävlät...*

*Közi aç, beççägär, özi puldâr,
Päst fitrat, habis, köp murdâr,*

*El közigä ğodäygän ölgünçä,
Bermäyin heç bir küyük külçä.*

Anlamı:

*Karnı tok, çirkin, kaba suretli,
Mütekebbir,⁶³⁵sert, havalı...*

*Açgözlü, kadın düşkünü, zengin,
Aşağı, habis, pis,*

*Halkın gözünde kibirli bir ceset,
Vermez hiç hatta yanmış bir ekmek.*

“Muxammesi Nâdim bā ahvâli zamân (Ĝaleti)” adlı eserinde sahtekâr ve soyguncuların:

*Kâm etib cingdä âlur pâxtäni beändişe...
Qâlmayin zärräi insâf alardin reşä.*

Anlamı:

*Az verir, ucuz alır pamuğu tatasız...
Kalmadı zerre insaf onlarda.*

gibi beyitler vasıtasıyla maskesini düşürmüş, bu devrin tipik vakıa ve durumlarını farklı gözlemlerle ifade etmiştir. Nâdim, 53 bent, 265 mısradan oluşan bu manzum eserin 11 bendini (55 mısraı) kendi devrindeki sahte seçim maceralarını anlatmaya ayırmıştır. Seçim maceraları ve hilelerini, bu esnada yürütülen tüm çalışmaların dürüstlük ve adalet ile değil, rüşvet ile halledilmiş olduğunu görmüş ve bu durumu sert bir şekilde ifşa etmiştir:

El etib mänsäb üçün bir-birigä cängü tälâş,

⁶³⁵Kibirli-azametli.

*Yârilib firsâri saylâvdä köp ile qâş,
Beribân rişvâ bolur qâzi-yu ällâmâ tarâş,
Pul âlib mâkru xıyal birlä qıur ayşı maâş,
Boldi ähvâli tamâmi Nämängân ğalati.*

Anlamı:

*El atar makam mansıp için birbirlerine, savaş ve yariş içinde,
Zedeler oylamada çoğunluk ile kaş yarar...
Vererek rüşvet alır, bazı âlimler olur ferah,
Para alıp hilekârlık ile gezer, dolanır,
Olur halinden bütün Nemengân içinden çıkılmaz bir hal...*

Rüşvetle resmi işleri yürüten şahısların çevirdiği entrikalardan emekçi halk ciddi derecede rahatsız olmuş. Nâdim “Dâr Şikâyeti Qâzi” adlı şiiri de aynen bu konuya adanmıştır. Eser, içerik olarak zevk, sefa ve makam düşkünü, kibirli, açgözlü şahısları, adaletsiz ve zalim yöneticileri tamamıyla hicvederek faş etmiştir. Bu yüzden yazar çok güçlü ve keskin mecazî ibareler kullanmıştır:

*Gâhyâ zi zindâ kani kâmâli hürsânt post,
Gâhyâ zi mürdâ hämgiri xarçin tâkfin.*

Tercümesi:

*Kâmâli açközlikdän ğâh tiriklärning postini řiläsän,
Ĝâh ölikdän käfän xarcini târtib âlasän.*

Anlamı:

*Müthiş bir açgözlülükle ğâh insanların derisini soyarsın,
Ĝâh ölüden kefeninin harcını çıkartırsın.*

Şair, “Alarınĝ siymu zardur”, “Muxammâsi Nâdim vâ Ahvâli Zamân” adlı şiirlerini bilhassa din adamı sıfatıyla maskelenen “riyakâr ve dolandırıcı” kişilerin maskesini düşürüp asıl yüzlerini ortaya çıkarmak amacıyla yazmıştır. Nâdim’in tenkit ve hiciv türündeki eserleri gerçek bir bakış açısıyla ele alındığı ve halkın sömürgeciler tarafından büyük bir zulme maruz kalmasını anlattığı için kıymetlidir. Şair bunun gibi birçok hiciv türünde eser kaleme almıştır. Bu

eserler “Müzihik”⁶³⁶ şiiri, Mukimî'nin “Kösämän”⁶³⁷ şiirine eklediği muhammes ve “Bezgak”⁶³⁸ gibi eserlerden meydana gelmektedir.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşayan ve eser meydana getiren Özbek halk sever sanatçıların büyük hizmetlerinden biri eğitimsizliğe ve cehalete karşı önemli bir mücadele vermiş olmalarıdır. Halka medeniyetin öne çıkan gelişmelerini, ilmî ve fikrî olarak yeni düşünceler yoluyla aşılama çalışmışlardır. Nitekim ülke çapında yürütülen eğitim çalışmalarına Şair Nâdim Nemengânî de mensup olan yazarlardandır. İlmin insan için manevi açıdan büyük bir değere haiz olduğunu, ilimsiz ve medeniyetsiz milletin gelişmesinin imkânsız olduğunu çok iyi anlayan yazar, ilmî ve maarifi çalışmaların yayılmasında kendini borçlu hissetmiş ve bunu en asli görevi olarak görmüştür:

*Köngilni âftâbi ma'rifât birlä münävvr et,
Hämdä
Kel, ey Nâdim, hämişä käsbi ilm et, bolmagil câhil,
Bu hüsn maâşingni cähânda e'tibâr etmä...*

Anlamı:

*Gönlünü marifet güneşi ile münevver eyle,
Hemde:
Gel ey Nâdim, daima işini ilim eyle, olma cahil,
Bu güzellik zenginliğini cihanda itibarsız etme...*

diyen şair, halkı ilim ve eğitim gibi alanlara yönlendirip aydınlanmak, bilinçlenmek için çağırıştır. Nâdim'in eğitimle ilgili mülâhazaları giderek derinleşmeye başlamış, bilim ve tekniği yeni eğitim yöntemleri ile donatmış. Bu mülâhazalar, bilhassa yazmış olduğu manzumelerde açık bir şekilde görülmüştür. Gezi sırasında su ve ateş karışımıyla çalışan hızlı ve iyi giden buharlı lokomotif ve eşsiz vagonlar, şairi kendine hayran bırakmıştır.

19. yy. sonundaki Türkistan'ın medenî ve maarifi olarak geçirdiği yeniliklerden biri olan Taşkent Okulunu ziyaret ederek gören ve buranın koşullarını öğrenen şair, okul hakkında önemli ve samimi fikirler öne sürmüştür. Yazar, burayı ilmin ve terbiyenin işlendiği bir eğitim çatısı olarak ifade etmiştir:

Neçä ming ta'lim ählidin kirib her xânädä,

⁶³⁶Müzik.

⁶³⁷Fincanım.

⁶³⁸Sıtma.

İşləri dârsu sâbâq, ilmu âdâb tâkrârdur.

Anlamı:

*Kaç bin öğretmen girerek her eve,
İşleri eğitim, ilim ve edebî tekrarlamaktır.*

Edibin özellikle okulun belirli bilimlere ayrılmış olan sınıflarındaki eğitim-öğretim kuralları dikkatini çekmiştir:

*Körsâtur bârqu hâvâ, âyinâi gitinâmâ,
Âyâti tâsbâh oqur sanduqu musiqârdur.*

Anlamı:

*Gösterir güzellik, hava, sümbül aynası,
Ayeti tesbih eder, sandığı müzik.*

Yeni öğretim kurumu ve bu kurumdaki eğitim-öğretim yöntemlerini görüp memnun olan şair bu hoşnutluğunu şöyle ifade etmiştir:

*Böylâ hikmâtxânâ gimnâziyani körgân dedim:
Âfârin, ming âfârin, bu ilmi âsrârdur.*

Anlamı:

*Böyle hikmethane, okulu görmüş olan dedim,
Aferin, bin kere aferin, bu, ilmin sırrıdır dedim.*

İlmin önemini ve gücünü, bilimin zorunluluğunu telkin ve teşvik eden şair, dönemin çeşitli zorluklarından bahsedip üzgünlüğünü ifade etmiş. Özellikle, birçok gencin manevi ve pozitif ilimlerden yoksun ve eksik kalarak yetiştiğine değinmiştir.

*Nâ ulumi din oqurlar, nâ ulumi hândäsä,
Cümlä mâşğuli ticârät, paxtä dâr dâyyârdur.*

Anlamı:

Ne ulumiddin⁶³⁹ okuyorlar, ne ulumil cebir,⁶⁴⁰

⁶³⁹Din âlimleri, din.

⁶⁴⁰Ulumi'l Cebir: Matematik âlimleri.

Hepsi meşgul ticaretle, pamuk kapıda hazır...

Dünya edebiyatında aşk ve sevgi hakkında ortaya konulan en hüznü dramatik eserlerden bir tanesi de “Leyli ve Mecnun”dur. Mecnun ile Leyla’nın dillere destan olan aşkları doğrultusunda ilginç rivayet ve kıssalar, öncelikle Arap halkı sözlü ürünlerinde 7. asırda ortaya çıkmış, daha sonra Fars halklarında görülmüş ve en sonunda tüm Yakın Doğu ve Orta Doğu halkları arasında yayılmaya başlamıştır.

Leyla ve Mecnun’un manzum tasvir örnekleri, şairlerin gazellerinde yer almaya başlamış. Bu bahtsız âşık ve maşukun adının geçmediği, onların kaderlerinin işlenmediği manzum divan ve beyaz kalmamıştır. 12. asırda büyük Azerbaycan şairi Nizamî Gencevî, Leyla ve Mecnun hakkındaki halk efsanesi ve rivayetlerini esas alarak yazılı edebiyatın önde gelen eserlerinden biri olan bir destan meydana getirmiştir. Sonra Emir Hüsrev Dehlevî, Üstat Ali Şîr Nevâî, Abdurahman Camî ve Muhammed Fuzulî gibi sanatçılar Leyla ve Mecnun doğrultusunda birbirinden bağımsız destanlar yazmış. ⁶⁴¹Bunun dışında birçok şair de bu muhtevada çeşitli eserler kaleme almıştır. Edebiyata dâhil olan Leyla ve Mecnun kıssası çeşitli eserlerin meydana gelmesini sağlamış özellikle bu kıssalar temelinde yazılan destanların birçoğunun nüshası çıkarılmıştır. Bu eserler arasındaki büyük Âlim Nevâî’nin eserini edebî yönü ve içeriği yönünden eşsizdir. Bu eşsiz eser, daha sonraki birçok şairin eserini de etkilemiş, bu şairlerin eserlerine ilham olmuştur.

Şair Nâdim Nemengânî’nin sevgililerin kötü kaderinin yansıtıldığı “Leyli ve Mecnun” adlı eseri de şüphesiz, öncelikle Üstat Ali Şîr Nevâî’nin eserinden ilham alınarak yazılmıştır. Nâdim destanı yazarken mesnevi nazım şeklinden değil, murabba tarzından faydalanmıştır. Eserde, iki gencin birbirine duyduğu özlem verilmiş, Kays ile Leyla âşkının karşılaştığı engelleri, birbirlerinden uzaklaştırılmalarını ve çektikleri elemeleri içermektedir. Çaresiz kalan Kays çöllere düşüp ihtiyarlamış, Leyla ise onu bulmak için çöllere düşmüş ve sonunda bulmuştur:

*Bir kün yâturdi sahrâdâ Mâcnun,
Lâylining ışqın dilgâ qılıp câ.
Hâligâ bâqib, rahm äylâb ul kün,
Keldi sorâqlâb âftâdâ Leylâ.*

Anlamı:

Bir gün yatıyordu sahrada Mecnun,

⁶⁴¹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.119.

*Leylanın aşkını kalbine yerleştirmiş.
Haline bakıp acıyarak bir gün,
Geldi sordu halini, güneş yüzü Leyla.*

Leyla görmüştür ki Mecnun'un durumu gayet acınacak haldedir. Bu durumu gören Leyla'nın yüreği kana bulanmış ve gözlerinden sicim gibi yaşlar boşalmıştır.

*Läyli dedikim: "Közingni açgil,
Läyli erurmän, bir mängä baaqil"
Mäcnun dedikim: "Yalğan demägil,
Läyli bu yergä kelmäydur aslä."*

Anlamı:

*Leyla dedi: Gözünü aç
Ben Leyli'yim, bir bana bak.
Mecnun dedi: "Yalan söyleme"
Leyla buralara gelmez asla...*

Demek ki, Leyla adı ve onun aşkı, Mecnun için kıymetli ve önemli bir yere sahip olmuştur. Bu mukaddes aşk duygusu ile yaşamış, ruhunun gıdası, kendini dahi unutturan bir duygu olmuştur. Mecnun'un cevabı Leyla'yı paniğe düşürmüş bütün ümit ve heveslerini kırmış onu perişan etmiştir:

*Läyli öşäl däm färyâd qıldı,
Sâçini yulib köp dâd qıldı,
Aqlini mülkin bärbâd qıldı...*

Anlamı:

*Leyla o an feryât etti,
Saçını yoldu, âhlar etti,
Akıl mülkünü berbad etti...*

Destan bu şekilde malum bir vakıa ile sonuçlanmıştır. Kendi kahramanlarının bu hazin dolu kaderinden etkilenen yazarın: "Nevâî'nin eserini okuyunca hüngür hüngür ağladım." diye söylediği gibi kendi eserimin sonunda da hüngür hüngür ağladım demiştir.⁶⁴²Nâdim'in eserlerinin muhtevası, fikrî alt yapısı, halk sevgisi, bedî kuvveti ve devrinin içtimaî problemlerini

⁶⁴²Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.120.

yansıması bakımından klâsik Özbek edebiyatının hazinesine dâhil olan büyük bir mirastır.

3. Muhammedkul Muhayyir

Cumhurbaşkanı İ.A. Kerimov'un da vurguladığı gibi Özbek mirasını yeniden keşfetmek için bağımsızlık sonrası artık yeni bir devir başlamıştır:

“Halkın medenî değerleri ve manevî mirası, binlerce yıldır doğu ülkeleri için değerli maneviyat kaynağı olarak hizmet etmiştir. Milli tarihimizin ve genel başarımızın gelişme göstermesine unutulmaz etki eden âlimlerin toplum için ehemmiyetini, bıraktıkları mirası, düşünce ve görüşlerinin tamamını öğrenmek gerekmektedir. Bağımsızlığımızın ilk günlerinde ecdadımızın şüphesiz uzun yıllar büyük gayretleri olmuştur. Dolayısıyla bu paha biçilmez manevî ve medenî mirası araştırmak, devlet siyaseti kadar önemli bir vazife haline gelmiştir.”⁶⁴³

Daha önce de defalarca tekrar ettiğimiz üzere, 19. yüzyıl sonu, Özbek halkının hayatındaki en karmaşık dönemlerden biri olmuş. Bir taraftan Çarlık Rusya'nın Orta Asya'ya ilerlemesi ve yerli halkın milli bağımsızlık hareketleri, diğer taraftan mahalli yönetimlerin karşılıklı skandalları halkın iktisadi ve medenî hayatını etkilemiştir. Bütün dönemlerde olduğu gibi böyle kargaşalı bir zamanda halk arasında Muhammed Eminhoca Mukimî, Zakircan Furkat, Übeydullah Zevkî gibi meşhur şairler, bunun yanı sıra Nadim Nemengânî, Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir, Hamza Hakimzâde Niyazî gibi birçok yetenekli sanatkâr yetişmiştir.

Geçen asrın 50'li yıllarından itibaren edebiyat tarihini devirlere bölmenin yanı sıra, tanınmış edebiyatçıların hayatları ve eserleri boyunca geniş araştırmalar yapılmaya başlanmış. Genel olarak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki birçok şairin hayatı ve eserleri özel olarak incelenmeye alınmıştır.⁶⁴⁴ Ancak ediplerin ve şairlerin çeşitli faaliyetleri ve eserleri miras olarak kalmışsa da çeşitli sebeplerden dolayı öğrenilememiştir. Bu sanatkârlar

⁶⁴³Kerimov, İ. A., *Özbekistan'a Doğru*, Özbekistan, T., 1998, ss. 524-536.

⁶⁴⁴Kerimov, G., *Özbek Demokrat Şair: Mukimî ve Dönemindeki Edebî Hayat*, Filoloji İlimleri Doktoru T., 1961; Müellif: Mukimî. (*Hayatı ve Eserleri*), Edebiyat ve Sanat Yay., T., 1970; Resul, Halil, *Furkat: Eleştirel Biyografik Eser*, T., 1959; Abdugafurov, A., *Özbek Edebiyatında Hiciv*, ÖZFA Yayını, T., 1961; Müellif: Mukimî Hicvi, Fen Neşriyatı, T., 1976; Müellif: Zakircan Furkat (*Hayatı ve Eserleri*), Fen Neşriyatı, T., 1977; Yusupov, Ş., *Furkat Dönemi*, T., 1984; Müellif: Hufiya Katlemder, T., 1999; Rezzakov, H., *Zevkî Hayatı ve Eserleri*, Filoloji ilimleri Uzmanı, T., 1953; Müellif: Zevkî'nin Hayatı ve Eserleri, T., 1953; Halibekov, A., *Nâdim Nemengânî'nin Hayatı ve Eserleri*, Filoloji İlimleri Uzmanı, T., 1967; vb.

arasında yetenekli, iki dilli Şair Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir de bulunmaktadır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları edebiyat tarihinin en çok bilinen dönemlerinden biridir. Muhayyir de bu devirde yaşayıp, eser ortaya koyan güzide şairlerdendir. Şairin eserlerindeki örnekler geçen asrın 60'lı yıllarında görülmüş olsa da günümüz araştırmalarının herhangi birinde onun hakkında geniş bilgiye sahip olmak, eserlerini monografik planda öğrenmek mümkün olmamıştır.

Şair hakkında bazı bilgilere H.Rezzakov, G.Kerimov, A. Azizov (Enisî), A.Hayitmetov, E.Şadiyev, A.Abduğafurov, P.Kayumov, M.Hayrullayeva gibi âlimlerin araştırılmasıyla ulaşmak mümkün olmuştur.⁶⁴⁵Bu çalışmalarda Muhayyir'in hayatı ve edebî faaliyetlerinin bazı cihetlerine dair bilgiler özetlenerek ya da başka yazarlar hakkında yapılan araştırmaların içinde kıssalar şeklinde verilmektedir.

Muhayyir'in dönemin edebî hayatındaki yerini belirlemek, şairlik istidadını edebî ölçütler ile değerlendirmek, tercümanlığını tam olarak anlamak, edebî mirasının genişliğini açıklamak, tür ve yapısını belirlemek, şiirlerinin içeriğini ve şiirsel yönlerini araştırmak, diğer şairler ile olan sanatsal ilişkilerine değinmek, şiirlerindeki gelenekselliği ve kendine has sanatsal yönleri incelemek, şüphesiz önemli bir çalışmadır.

Nitekim İzzet Sultan, A.Kayumov, Recebov; Filoloji Bilimleri Uzmanları G.Kerimov, A.Hayitmetov, A.Abdukadirov, B.Kasimov, D.Sarimsakov, C.Erkanov, İ.Hakkulov H.Baltabayev, M.Hamidova, H.Cumayev'in yanı sıra Y.İsakov, L.Zalikov, M.Hamidova, K.Ergaşev, S.Rafiddinov gibi âlimlerin ilmî ve teorik tecrübeleri ve Y.E. Bertels, D.S. Lihaçöv, H.K. Baranov, Mahmud Esat Coşan, Mehmet Emre, Hasan Hüsnü Erdem gibi bilginlerin araştırmaları da mevcuttur.

Muhayyir, bir divan şairi olarak Özbek edebiyatı tarihinde takdire şayan yetenekli yazarlardan biridir. Divanının nüshası nadir bir edebî kaynak olarak

⁶⁴⁵Rezzakov H., *Zevkî'nin Hayatı ve Eserleri*, Filoloji İlimleri Uzmanı, T., 1953, s.8; Kerimov, G., *Özbek Demokrat Şairi Mukimî ve Onun Devrindeki Edebiyat*, Filoloji İlimleri Uzmanı, T., 1961, s.4; *Muhayyir. Seçilmiş Şiirler*, Yayına Hazırlayan ve Önsöz Yazarı:Azizov, A., Fen Neşriyatı, T., 1967, ss.3-11; *Özbek Edebiyatı*, (4 ciltli) C:4, 1. kitap, ÖZSSR Devlet Güzel Edebiyat Yayını, T., 1960, ss. 199-210; Şadiyev, E. Nazil, "Zarb'ul Mesel" eseri tanındı: *Edebi Miras*, 1989, No:4 (50), s.79; Abuğafurov, A., *Zakircan Furkat (Hayatı ve Eserleri)*, Fen Neşriyat, T., 1977, ss.17-134; *Tezkire-i Kayyumî, a.g.e.*, s.549; Hayrullayeva M., *Muhayyir'in Divanının El Yazması Hakkında: Edebi Miras*, 1984, No:2, ss.70-73; *Müellif Muhayyir'in El Yazma Divanları: Edebî Miras*, 1988. No:1, ss.45-47.

şairin eserlerini ilmi ve eleştirel metnini düzeltmede temel kaynak olmuştur. Şairin, şiirlerinde kullandığı nazım biçimi ve türleri çeşit çeşittir. Lirizmin kendisine en yakın çeşidi olan gazel biçiminde eserler meydana getirmiştir. Rubai olarak yazdığı şiirleri de ayrıca dikkate değer olduğu gibi Nizamî, Hüsrev Dehlevî, Camî, Ali Şîr Nevâî, Hafız Şirazî gazellerine yazdığı muhammesleri de köklerinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir. Şair eserlerinin konu ihtivası da oldukça geniştir. Eserlerinde aşk, din, sosyal ve kültürel konular yer almıştır. Bu şiirlerinde Lütfi ve Ali Şîr Nevâî ananelerini prensipli bir şekilde devam ettirmiş, geleneksel zemininde kıymetli lirik eserler meydana getirmiştir. Farsça yazmış olduğu eserlere de rastlanmaktadır. Muhayyir'in tercüme faaliyeti oldukça dikkat çekmektedir. "Erbâin" ve "Salat-i Mesudî" gibi iyi bildiği Farsça eserlerin Özbekçeye tercüme etmesi onun ilmi ve tercümanlık kabiliyetini göstermiştir. Onun hayatı, eserleri ve tercümeleri şimdilik tamamıyla incelenmeye alınmamıştır.

Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir'in doğduğu yıl hakkında çeşitli malumatlar vardır. A. Azizov ve Prof. A.Hayitmetov şairin doğduğu tarihi 1842 senesi olarak göstermektedir.⁶⁴⁶Prof. G.Kerimov 1850⁶⁴⁷; Polatcan Kayyumov ise 1945 senesi olarak belirtmektedir.⁶⁴⁸Muhtemelen A. Azizov ve A.Hayitmetov'un görüşleri daha gerçeğe yakındır. Zira A.Azizov; Muhayyir'in şiirlerinin hepsini yayına hazırlamış ve 1960'lı yıllarda bu konuda bilgi toplarken şairi gören, iyi tanıyan insanlarla görüşüp onlardan daha net bilgiler almış. Muhayyir ile ilgili yazmış olduğu "Seçilmiş Şiirler" kitabının önsözünde ise şöyle demiştir:

"Muhayyir'in biyografisini oluşturmak ve eserlerini araştırmak amacıyla Kokand-Andican şehirlerinde özel ilmî görevlerde bulduk. Muhayyir'le aynı dönemde yaşayan ve hala yaşamakta olan "Hafız" lakaplı Abdülmecit Kazî ÖZ SSR Fenler Akademisi'nin üyesi Abdullah Nasriddinov -Bakî- gibi ihtiyar şairlerle görüşüp birçok bilgi topladık."⁶⁴⁹

Prof. A.Hayitmetov da Muhayyir'in eserleriyle bir müddet ciddi bir şekilde ilgilenmiştir. Şair, ilk eğitimini babasından ve mahalle mektebinden almış. Bu noktada "Tezkire-i Kayyumî" de şöyle bilgi verilmektedir:

⁶⁴⁶Bknz: *Özbek Edebiyatı*, (4 ciltli) C:1, Özbekistan Devlet Güzel Edebiyat Yayınları, T., 1960., s.199; *Muhayyir Seçilmiş Şiirler*, Yayına Hazırlayan ve Önsöz Yazarı: Azizov, A., Fen Neşriyatı, T., 1967., s.4.

⁶⁴⁷*Mukimî'nin Eserler Toplamı*, (2 ciltli) Cilt: Yayına Hazırlayan ve Önsöz Yazarı: Kerimov, G., Özbekistan Devlet Güzel Edebiyat Yayınları, T., 1960., s.354.

⁶⁴⁸*Tezkire-i Kayyumî*, C:3, a.g.e., ss.548-550.

⁶⁴⁹*Muhayyir Seçilmiş Şiirler*, Yayına Hazırlayan ve Önsöz Yazarı: Azizov, A., Fen Neşriyatı, T., 1967, ss.3-4.

“...Adı Muhammedkul olup, babası feodalizm devrinde saray ilmi görevlilerinden ‘Molla Muhammed Resul Mirza’ adlı bir kâtiptir... Şair, ilk mektebini mahalle meclisindeki okulda daha sonra medresede okudu, tahsilini Arapça yapmıştır.”⁶⁵⁰

Babasından gençliğinde hattatlık sanatını çok iyi öğrenmiş olan Muhayyir, Kokand medreselerinde okuduğu vakitlerde yetenekli şair ve bilgili bir aydın olarak tanınıyordu. Edebiyatçı Haşimcan Rezzakov, 1870-1871 yıllarında “Medrese-i Mir ”de okumaya başlayan Übeydullah Zevkî'nin o çağlarda çok tanınan Mukimî ve Muhayyir ile tanışıp dost olduğunu da rivayet ediyordu.⁶⁵¹Muhayyir, 1874-1875 yıllarında eğitim için Buhara'ya gitmiş, 10 yıldan fazla zaman zarfında -1885 yılına kadar- Buhara medresesinde eğitim almıştır. Ne yazık ki günümüzde şairin hayatının Buhara sürecini anlatan herhangi bir kaynağa ulaşamamıştır.

Şair, Kokan'a tahminen 1874-1875 yıllarında dönmüş burada da fazla kalmamıştır. 1886 yılında Kokand'da çıkan veba salgını sonucunda eşini ve çocuklarını kaybetmiş. Bu yüzden Kokand'dan 40-50 km uzaklıktaki Okar - şimdiki Riştan- adındaki köye taşınmış. Burada “Kalanderhane” cuma mescidini imam-hatip yapmak için çalışmalarına başlamıştır. Bununla ilgili “Tezkire-i Kayyumî”de şöyle bir bahis geçmektedir:

“Hayatının neredeyse yarısından çoğu şehrin dışında geçti. Ömrünün son zamanlarına kadar Raşidan beldesinin Oker ismindeki meşhur Özbek köyünde, “Büyük Mescid”de imam-hatiplik ve öğretmenlik yaparak geçirir. 1918 yılında 78 yaşında ise vefat etmiştir.”⁶⁵²

Muhayyir, Oker'de evlenmiş; bu evliliğinden dördü erkek, biri kız olmak üzere 5 çocuğu olmuştur. Fergâna vadisindeki milli bağımsızlık hareketlerini araştıran Tarih ilmi uzmanı Âlim Recebov'nun verdiği bilgilere göre; Şair Muhayyir, Ekim darbesinden sonra başlayan halk bağımsızlık hareketlerinin büyük temsilcilerinden Ergeş özel yazıcısı olarak hizmet etmiştir. Torunlarının anlattığına göre, Şair, 1918 yılının sonlarında Ergeş alay birliğinin mağlubiyete uğratıldığı savaşıardan birinde gece vakti at ile evine gitmiş ve 3-4 gün hasta kalarak burada vefat etmiştir. Şairin hayatı ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar, göz önünde bulundurularak şu sonuçlara varmak mümkündür:

⁶⁵⁰Kayyumov., Polatcan Damulla, *a.g.e.*, s.348.

⁶⁵¹Rezzakov, H., *Zevkî'nin Hayatı ve Eserleri*. Filoloji, Fen, Tez., T., 1953., s.8.

⁶⁵²*Tezkire-i Kayyumî, a.g.e.*, s.549.

Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan sanatçılar içinde edebî mirası bize eksiksiz olarak ulaşan şairlerden biridir. Şairin kendi el yazısıyla yazılan divanın 2 nüshası Devlet Edebiyat Müzesi ve Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisinin Şarkşinaslık Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır.

Bunlardan biri, el yazma olan M.1897/H.1315 yılında yazılan 162 varaktan oluşan nüshadır. Bu nüsha, 7493 rakamı altında ÖZFA Şarkiyat Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır. Bu yazmanın 10. ve 11. sayfalarında “Kırk Hadis” tercümesi; 10. ve 13. sayfalarında divanın önsözü; 13. ve 158. sayfaların şairin gazel, muhammes, murabba, müseddes ve rubaileri; 158. ve 162. sayfalarında divanın hatimesi yer almıştır. El yazma Kokand kâğıdına renkli siyah mürekkep ile orta ve güzel yazı geçirilmiştir. Kapağı koyu yeşil kartondan yapılmış. Büyüklüğü 16,5x25,5 cm’dir. Divanda 400 gazel, 36 muhammes, 70 rubai, 2 müseddes, 2 muamma, 2 terci bend ve 6 murabba bulunmaktadır. Bu nüshaya “Karalama nüsha” denmesinin sebebi ondaki her bir redifli gazelden sonra serbest (ölçüsüz) varaklar bırakılmıştır. Bazı sayfalarda yer kalmadığı için gazeller kenarlara yazılmış. Gazellerin yazısından da onların çeşitli vakitlerde, çeşitli durumlarda yazıldığı gözlemlenmektedir.

Divanın 2. nüshası yukarıdaki nüshanın beyaza yazılmış şekli olup, 241 rakamı ile Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesinde saklanmaktadır. Bu el yazma H.1335/M.1917 yılında yazılmış olup 158 sayfadır. Kokand kâğıdına siyah mürekkep ve ufak güzel yazı ile yazılmıştır. Bu el yazmanın Muhayyir divanının beyaza geçirilen şekli olduğu şöyle anlaşılmaktadır: Gazeller sıkı bir düzenle yazılmış. Hiçbir gazel boşluklara yazılmamış. El yazma nüshasındaki bazı hatalar düzeltilmiş. Daha sonra 400 tane gazel (bunların 77 tanesi Farsça), 36’sı muhammes (17’si Farsça) 71 rubai 2’si müseddes, 6’sı murabba, 2’si terci-i bendden oluşmaktadır. El yazmanın 1. ve 3. sayfalarında divanın önsözü; 4. ve 7. sayfalarında “Kırk Hadis” tercümesi; 8. ve 158. sayfalarında şiirsel yazılar yer almaktadır.

Muhayyir’in eserlerinden nadir bir kaynak da kendi el yazısı ile yazdığı “Seçme Şiirleridir.”⁶⁵³ Şair, bu eserini M.1893/H.1311 yılında yazmış, 190 sayfadan oluşmaktadır. Seçme şiirlerin 20. ve 59. sayfalarında şiirleri verilmiş; 10. ve 20. sayfalarında “Kırk Hadis” tercümesi yer almıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki, şairin divan nüshalarının Muhayyir’in el yazısıyla yazıldığına dair henüz net bir bilgi yoktur. Seçme şiirlerinin ise

⁶⁵³ Özbekistan FA Şî El Yazmalar Bölümü, No:682.

yazdığı divan nüshalarıyla karşılaştırdığında hepsinin bir kişiye, yani şairin yazdığına ulaşılmaktadır. Seçme şiirlerin sonraki sayfalarında Nasır Buharî, Hüsrev Dehlevî, Camî, Racî, Muhî, Hıslet gibi şairlerin şiirleri verilmektedir.

Muhayyir, “Salat-ı Mesudî” adlı fıkıh ilmi ile ilgili bir kitabı, Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir. Bu değerli kitap Mesut İbn Mahmut İbn Yusuf Semerkandî’ye ait olup 15. yüzyılda yazılmıştır. Kitap, şeriatta var olan bütün meseleleri kapsamaktadır. 1906 yılında Taşkent’te basılmıştır. Muhayyir bu kitabın tercümesine, ayrıntılı bir şekilde “önsöz” ve “hatime” yazmıştır. Önsöz ve hatime nazım ve nesir tarzında olup kitabı tercüme etmekteki sebeplerine değinmiştir. Buradaki önsöz ve hatimenin de Muhayyir’in şiirsel ve nesir üslubunu yansıtmaları bakımından önemlidir.

Malumdur ki, geleneksel divan dizilişi tertibine göre öncelikle alfabetik düzen açısından gazeller, daha sonra farklı türdeki şiirler, muhammes, murabba, müseddes, müstezatlardan örnekler verilmektedir. Muhayyir’in divanında bu düzen biraz daha farklıdır. Onun öncelikle gazeller, tek tek harflerle oluşan gazellerden sonra en çok bu harf ile türeyen muhammes, müseddes ve murabbalar yerleştirilmiş. Rubailerin hepsi divanın sonunda verilmiştir. Ayrıca, Muhayyir’in divanının nüshasının varlığı, divanın el yazmasının ehemmiyetini bütünüyle azaltmamaktadır. Çünkü her 2 nüshada da belirli farklılıklar mevcut olup bu farklılıklar divanın ilmî ve eleştirel metnini düzenlemede işe yaramaktadır.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yaşamış olup Kokand muhitine dâhil olan şairler, özellikle Mukimî, Furkat ve Zevkî edebî açıdan muhtevalarının çeşitliliği ile bilinmektedir.⁶⁵⁴ Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir, bu şairlerle çağdaş ve hemfikir bir şairdir. Dolayısıyla Muhayyir’in eserlerinin konu içeriği de söz konusu şairlerin eserlerinin konu içerikleriyle hemen hemen aynıdır. Muhayyir; Mukimî, Zevkî ve Furkat ile devamlı olarak edebî temaslarda bulunup onların gazellerine muhammes ve nazireler yazmıştır. Şiirlerinin konusunu; ahlaki ve kültürel konular, dinî (kısmen tasavvufî) konular, sosyal içerikli konular ve aşk olarak tasnif etmek mümkündür. Şair, söz konusu şiirlerde insanı yüceltmekte, insanın

⁶⁵⁴ Abdullayev V., a.g.e.; Abduğafurov A., *Özbek Edebiyatında Hiciv*, Fen Neşriyatı, T. 1961; Müellif: *Mukimî Hicvi*, Fen Neşriyatı, T., 1976; Müellif: *Zakırcan Furkat.*, Fen Neşriyatı, T., 1977; Cemalov, A., *Özbek Marifatperver Demokratik Edebiyatı (1905-1917)*, Fen Neşriyatı, T., 1978; Kerimov, G., *Özbek Demokrat Şairi Mukimî ve Onun Devrindeki Edebiyat*, Filoloji Fenleri Doktora Tezi, T., 1961; Müellif: *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C:3, Okutuvçı Neşriyat, T., 1985; Tacibayev, R., *Andican Depremi Kokan Şairleri Şiirlerinde Özbekisten Edebiyatı ve Sanatı*, 1994 22 Nisan; Yusupov, Ş., *Hüdayarhan ve Furkat.*, Şark Neşriyatı, T., 1995; Kasimov B., *İzlei izlei Tapganım*, Edebiyat ve Sanat Yay., T., 1983. vb.

dünyadaki canlılar içinde en mükerrem, en aziz mahlûkat olduğunu vurgulamaktadır:

*Özgä qullarni işi här neçäkim cânbahşdur,
Barçäsüdän ruhpärvärraq erur insân isi.*⁶⁵⁵

Anlamı:

*Diğer kulların da her ne kadar işi olsa da can verici,
Hepsinden de en ruhanî olanı insan işidir.*

“Dünya Bahçesi”nde “nevi insan”ı yücelten şairin şiirlerinden biri de şu şekildedir:

*Bir çämändur bu cähânni bağı, anda özgälär,
Çün tikän keldilär anda, nävi insân boldu gül.*

Anlamı:

*Bir çemendir*⁶⁵⁶*bu cihanın bağı, onda başkaları
Diken oldu birçoğu, insan nevi oldu gül.*

*(İzahı: Bu yer dünyanın bahçesidir,
Bu bahçede insan hariç birçok mahlûkat dikendir, insan bu bağın gülüdür.)*

Muhayyir, insanî özellikleri ve ahlaki huyları da methediyor, ayrılık ve küslüklerden vazgeçmeye çağırıyordu:

*Filmäsäl, balsa ägär ähli Hitây yâhut färäng,
Sözlämä qattiğ yüzigä, märdi beâzâr bül.*

Anlamı:

*Örneğin, görürsen bir ehli Hitay (Çinli) ya da Avrupalı,
Ağır konuşma yüzüne, sakın ve yiğit ol.*

Muhayyir’in sosyal meselelerle ilgilendiğine dair bilgi veren eserlerden biri de Kokand hanlığının son hükümdarı olan Hüdayarhan hakkında yazmış

⁶⁵⁵Muhayyir: Divan, ÖZRF A Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, No:241, s:139a, Bundan sonra sözü edilen kaynaktan örnek alındığında kavs içinde “D” diye sayfası gösterilmektedir.

⁶⁵⁶Yer, mekan, bahçe, bölge.

olduğu “Muhammes bar hali hâni mahrum in ast” diye başlayan muhammesidir. Aşk konulu eserlerine müracaat ettiğimizde ise “Ey taami karanlığı” diye başlayan gazeline değinmek gerekmektedir: “Ey taami karanlığı başında ateş yakan vatan, Benim gibi kendini neden yaktın ki!” Gazel, aruzunun en meşhur bahırlarından biri olan remeli müsemma mahzuf (failatun failatin failatun failun) vezninde yazılmış ve 13 beyitten oluşmaktadır. Buradaki aşk ve âşıklık; vefa ve sadakat, hicran ve vuslat gibi konular ifade edilmiş. Teşhis, teşbih ve istiare gibi birçok söz sanatından faydalanılmıştır. Şair, Önceki beyitte “mum”a iltica ederek şiirine başlamış, ancak öncelikle mumun özelliklerinden bahsederek hitap etmiştir:

*Ey taami karanlık olanı, öncesinde ateş mesken tutan yaratılış!
Nedendir sen kendini benim gibi yakıyorsun?
Yanmayı meslek edindin, adet edindin.*

Gazel baştan sona kendine has orijinal teşbih, istiare ve remizler ile yazılmıştır. Muhayyir’in divanında da bedi açıdan mükemmel birçok aşk gazeli mevcuttur. Yine bu şiirlerde de şairin kendine has anlam ve örnekler kullandığı görülmektedir. Dinî eserleri esasen “hamd” ve “naat” üzerine yazılmış. Divanındaki 400 gazelden 100’e yakını, 19 muhammesten 4’ünü, 73 rubaiden 25’ini bu gruba dâhil etmek mümkündür. Bu tür şiirlerde şairin evren ve insan, hayatının manzumu, imanın mahiyeti, tevhid düşüncesi hakkındaki derin görüşleri açıklığa kavuşmuştur.

Şairin “şükran” şeklinde yazdığı gazellerinde yaratıcıya yalvararak kendi hata ve günahlarını iletir. Dergâh-ı ilahiden medet ve tevfiik dileyerek yalvarır ve O’nun sıfatlarını, yüceliğini, sanatkârlığını metheteder. Lirik kahraman; Allah’ın huzurunda saygısızlık ettiğini düşünerek günah ve hatalarına karşılık tövbe eder. “Naat” olarak yazmış olduğu eserlerinde de Peygamber sallallahu aleyhi ve selem’e salâvatlar getirir ve onun güzel meziyetlerini anlatır ondan şefaath diler. Şair, elbette ki bu tür eserlerinde ayet ve hadislere oldukça fazla yer verir. Ayrıca Muhayyir’in şiirlerinde kullanılan her bir ayet hadis o hikmetli sözü daha anlaşılır derin bir şekilde ifade eder.

Eserlerinde hem çağının sosyal meselelerine hem de hayatın nimetlerine, yaşama zevkine, bahar manzaralarına değinmiş; Allah’a hamd ve onun sevgili Peygamberine salâvat içeren anlamlı gazel, muhammes ve müseddeslere yer vermiştir. İnsanın ezeli ve ebedi muammalarını, aşk ve muhabbetini, ilmî konularını işlemiştir. Muhayyir, eserlerinin içerik yapısına göre çağının en öncü şairleri olarak bilinen Mukimî ve Zevki’den sonra gelmektedir. Onun

gazellerinde Lütfî'nin şiirlerinin etkisini görmek mümkündür. Kendi divanında Mevlânâ Lütfü'ye olan itimadını şöyle belirtmiştir:

“Mevlânâ Lütfüllahî'nin inceliği aşikâr olan gazellerine bakıldığında şiirlerinden biri şöyledir ki...”

*Bir nâmâ mengä kelmädi ul qâşi qalâmdin,
Qaddim bükilib, nol kâbi buldi bu ğamdin.*

Anlamı:

*Bir mektup bile gelmedi o kaşı kalemden,
Boyum büküldü (kısaldı), baston gibi oldu gamdan.*

Şair Lütfî gazellerindeki kafiye düzeninde iki redif kullanarak şiirler kaleme almıştır. Nitekim bu durum onun şiirlerine has bir özelliktir. Örneğin Lütfî'nin eserlerinin 1958 yılında yayınlanan 84 gazelden 39'unda bu durum görülmektedir. Lütfî'deki sadelik, Türkçe ifadesindeki anlaşılabilirlik Muhayyir'in birçok gazeline görülmektedir.

Muhayyir'in eserlerinde rubailer de çok geniş yer tutmaktadır. Örneğin divanında 70 rubai mevcuttur. Bunun yanı sıra “Salat-ı Mesudî”ye yazılan önsözde de birçok rubai kaleme almıştır. 19. yüzyıl sonunda yaşayan Özbek şairlerinin eserlerinde özellikle Muhayyir'in yakın edebî münasebette bulunduğu Mukim, Furkat ve Zevkî'nin eserlerinde rubai biçimi çok bulunmaktadır. Muhayyir'in eserlerini, kendisiyle aynı çağda yaşayan şairlerden ayıran özelliklerden biri de onun rubai şekline çok yer vermesidir. Şairin eserlerinde başta geleneksel şiir şekilleri gibi rubailerin de çokça yer alması, onun klâsik edebiyatın ananelerine oldukça uygun hareket ettiğini göstermektedir.

Muhayyir'in eserleri, incelendiğinde şöyle bir sonuca ulaşmak mümkündür: O, rubai konusunda klâsik edebiyatın ananelerine kendi çağdaşlarına nispeten daha çok bağlı kalmıştır. Kendi divanında 70'ten fazla rubainin varlığı bu düşüncüyü desteklemektedir. Rubailerinde Ali Şîr Nevâî eserlerinin etkisi oldukça çoktur.

Edebî mirasında muhammesler de muhteva ve şekil bakımından oldukça takdire şayandır. Muhammeslerinin çoğunluğu Abdurrahman Camî, Ali Şîr Nevâî, Hoca Hafız Şirazî gibi şarkın büyük düşünür ve şairlerin gazellerine dayanmaktadır. Divanındaki 35 muhammesin 19'u Özbek dilinde yazılmış.

Bunların 4'ü şairin kendi muhammesi, 10 tanesi Ali Şîr Nevâî gazellerine dayanmaktadır. 2 tanesi Mukimî gazellerine, kalan 3'ü de Emirî, Furkat ve Nâdim Nemengânî'nin gazellerine dayanan tahmislerdir.

Ali Şîr Nevâî'nin gazellerine dayanan tahmisler oldukça fazladır. Şunu söylemeden geçmemek gerekir ki, Şair Muhayyir, Ali Şîr Nevâî'nin eserlerini baş tacı yapmış ve onun en meşhur gazellerine tahmisler yazmıştır. Buna Ali Şîr Nevâî'nin "Tün akşam keldi kulbam sari ul gülruh şitab eylep" diye başlanan gazeline eklenen tahmisi zikretmek mümkündür. Nevâî'nin bu gazeli ihtira gazel olup, mazmun ve fikir açısından geleneksel (klâsik) gazellerden farklı ve dikkat çekicidir. Söz konusu gazelin Ali Şîr Nevâî'nin eserlerinde çokça yer aldığını belirten Prof. A. Abduğafurov şöyle demektedir:

"Nevâî gazellerinin edebî açıdan yeni ve önemli olduğunu gösteren güvenilir delillerden biri, şairden sonraki yüzyıllarda çeşitli edebî muhitlerde şahsına çokça tahmislerin yazılmıştır."⁶⁵⁷

Muhayyir'in Ali Şîr Nevâî'nin gazellerine yazdığı muhammeslerinden anlaşılıyor ki, onun eserlerinde Nevâî şiiirlerinin doğrudan tesiri olmuştur. Bunu özellikle muhammeslerinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Şairin gazelleri vezin açısından da çeşitlidir. Şiiirlerinde 10'a yakın vezinden faydalanmış. Elbette ki öncelikle klâsik edebiyatın geleneksel vezinlerinden istifade etmiştir. Ancak Muhayyir'in divanında çok az kullanılan vezinlere de rastlanılmaktadır. Örneğin aşağıdaki gazel, klâsik edebiyatta çok az kullanılan kâmil bahrinde yazılmıştır:

*Meni dâhr bahçäsindä maqsadim nä gül nädä sümbüllü lâladir,
Bâqışim üşäl mektubu hâl ilä ändâmlı zülfüng güzel cämâlındädır.*

Anlamı:

*Benim aşk bahçesinde maksadım ne gül ne sümbül ne de laledir,
Bakışım o hal mektubu ile o endamlı zülfün güzel cemalindedir.*

Bu gazel müsemmenin salim (mütefailün mütefailün mütefailün mütefailün) vezninde yazılmıştır. Bu vezin ve kafiyede Mukimî ve Muhyî de gazel kaleme almıştır. Örneğin, Mukimî gazelinin 1. beyti aşağıdaki gibidir:

Hiradimni ğarätin äyläğän yüzi äyu saçları halädür,

⁶⁵⁷ Abduğafurov A. "İhtira" Gazel ve Onun Silsilesi; Özbek Dili ve Edebiyatı., 1996, No:1, s.16.

*Bu çämân âra nâ sanavbâru, nâ sümân bilân güli lâladür.*⁶⁵⁸

Anlamı:

*Huzurumu kaçıran yüzü ay, saçı hilal olandır.
Bu bağ içinde artık ne güzel, ne sümbül ne gül ne de lale vardır.*

Her iki gazel karşılaştırıldığında, birinin ikincisine kıyasen yazıldığı anlaşılmaktadır. Normalde, iki çağdaş şairin eserlerinde buna benzer durumlar gözlenirse de yani birbirine benzer yazılan gazelleri mevcut olsa da öncelikle meşhur olan şairin gazeli ilk sırayı alınır. Ancak elbette ki bu durumun aksi de olabilir. Yani Muhayyir'in yazmış olduğu gazele Mukimî ve Muhyî'nin de özenmesi muhtemeldir.

Kısaca şunu belirtmek gerekir ki, Muhammedkul Muhammedresuloğlu Muhayyir, klâsik edebiyatın köklü ananelerini prensipli olarak devam ettirmiş; eserlerinde Ali Şîr Nevâî, Abdurrahman Camî, Hafız Şirazî, Emirî, Mukimî ve Furkat gibi şairlerin gazellerine tahmisler yazmıştır. Muhayyir, bu büyük âlimlerin eserlerini taklitten ziyade, onların tecrübesi ile kendi faaliyet ve düşüncelerini birleştirerek birçok gazel, muhammes, müseddes ve rubai yazmıştır. Muhayyir'i klâsik edebiyatın son dönem şairlerinden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Bilindiği üzere erbain⁶⁵⁹ geleneği İslâm'ın ilk devirlerine dayanmaktadır. Doğunun mevcut edebiyatlarında ilk olarak erbain oluşturan sanatçı hicri 8. yüzyılda yaşayan Mervli Abdullah İbn Mübarek'in olduğu ifade edilmektedir. Sonraki asırlarda da bu gelenek devam ederek Arap, Fars ve Türk âlimleri kendi dillerinde oluşturmuşlar. İlmî olarak çeşitli dillerde erbain hazırlayan 100'e yakın sanatçının adı verilmektedir.⁶⁶⁰ Klâsik Özbek edebiyatında Ali Şîr Nevâî'den sonra bir şairin erbain oluşturduğu (tercüme etmesi) bilinmiyordu. Bu bakımdan Muhayyir'in erbain tercümesinin incelenmesi şüphesiz edebî çevrede önemli bir adım olacaktır.

Muhayyir'in tercüme ettiği "Kırk Hadis"teki hadis tercümelerinin çoğu anlamına ve esas şekline uygun olarak tercüme edilmiştir. Örneğin; "İnsan, bir insanın ayıbını örtse Allah u Teâlâ da kıyamet gününde onun ayıbını örter."

⁶⁵⁸ Mukimî Eserler Toplamı, (2 ciltli), C:1, T., Devlet Güzel Edebiyat yayını, s.48.

⁶⁵⁹ Kırk Hadis.

⁶⁶⁰ "Kırk Mevzuda Kırk Hadis", Mehmet Emre, İstanbul, 1344, ss.4-7; "Hadis-i Kutsiler", Erdem, Hasan Hüsnü, Çolpan yay., T., 1994, s.10.

manzumundaki Hadis-i Şerif'in her iki tercüman tarafından nakarata dökülmüş tercümesine dikkat edelim:

Puranî'de:

*Bändäye aybi bändäi digär
Çün püşâd zi xalk dar dünyâ.
Püşâd äz lütf Ezidi Sättar
Aybi on bändärâ bä ruzi cäza.*

Muhayyir'de:

*Bir kişi yänä bir kişi aybin,
Hakdin yâpsä uşbu dünyâda,
Lütf ilä yâpkäy Ezidi Sättar,
Anı aybini tânglä ukbadä..⁶⁶¹*

Anlamı:

Püranî'de:

*Bir kula bir diğərinin günahı...
Ki olsun gerçi halk bu dünya içindir.
Olsun az rahim Ezidi Sattar'a,
Günahı on kulun gibidir ceza gününde.*

Muhayyir'de:

*Bir kişi yine bir kişi günahın
Haktan yapsa bu dünyada
Rahim ile yapar Ezidi Settar'da
Onun günahı sabaha benzer.*

Muhayyir'in bu hadisi tam Farsça metne uygun olarak, gerçek anlamını muhafaza ederek Türkçeye çevirdiği görülmektedir. Muhayyir, hadisin asıl mânâsını, kelimelerin gerçek anlamını korumuş; ayrıca şekil ve içeriğin uyumluluğunu sağlamıştır. Sonuç itibariyle diyebiliriz ki:

⁶⁶¹Özbekistan Fen Akademisi Şi El Yazmalar Bölümü, No:682, s.24a.

Erbain geleneği hicri 2. asırdan başlamış olup daha sonra bütün doğu ve Müslüman coğrafyasına yayılmıştır. Sonraki asırlarda Arap, Fars ve Türk sanatkârlar, bu geleneğe bir hayli rahat kullanıp kendi erbainlerini nazımda oluşturmaya başlamışlardır. Bazı sanatkârlar diğer dillerdeki “Kırk Hadis”i değerli görerek Ali Şîr Nevâî’nin Camî erbainini, Muhayyir’in Muhammed Puranî erbainini Farsçadan Türkçeye tercüme edilmesi gibi kendi ana dillerine tercüme etmişlerdir. Muhayyir’le çağdaş hiçbir şairlerin erbain yazdığı bilinmemektedir. Muhayyir’in Ali Şîr Nevâî’yi takip ederek erbain oluşturmamasını onun kendine has özelliği olarak tanımlamak mümkündür. Doğu edebiyatındaki söz konusu “erbain geleneğini” detaylı bir şekilde araştırmak şüphesiz büyük bir hizmet olacaktır.

Muhayyir’in “Salat-i Mesudî” tercümesinde fıkıh hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Mesud İbn Yusuf Semerkandî tarafından 15. yüzyılda yazılan eser, şeriat hükümlerinin açıklanmasına dayanmış, Burhaniddin Mergilanî’nin “Hüdaya”; Übeydullah İbn Mesud’un “Muhteserü’l Vikaya” gibi değerli kitapları yer almıştır. Söz konusu kitap, Orta Asya (Türkistan), Hindistan ve Afganistan’da yayılmış ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Muhayyir’in tercüme ettiği bu kitap H.1324/M.1906 yılında Taşkent’te Abdülvehhabay Dedebyay’ın oğlu tarafından neşredilmiş olup günümüzde Özbekistan FA Ebu Reyhan Berunî Şarkiyat Enstitüsü’nde taş basma kitaplar bölümünde saklanmaktadır.⁶⁶² Bilindiği kadarıyla Muhayyir, bu eseri 1886 yılında tercüme etmiştir. Şair, bu dönemde 43-44 yaşlarında olup sanatta olgunluğa ulaştığı çağını yaşamıştır.

Kitap, 754 sayfadan oluşmakta olup 3 bölüm, içindekiler kısmı, imla hatalarının gösterildiği düzeltme cetvelinden ibarettir. 1. bölümde abdest temizlik ve temizleyici şeyler hakkında açıklamalar yapılmış ve söz konusu bölüm 60 bapтан oluşmaktadır. Abdest ve temizliğe dayanan şeri meseleler, detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eserin 2. bölümünde namaz meseleleri bulunmaktadır. Bu bölüm 43 bapтан meydana gelmektedir. Burada namazın farzları, vacipleri, sünnet ve müstehapları, namazı bozan şeyler hakkında açıklamalar yer almıştır. 3. bölümü ise 17 kısımdan oluşmakta olup bu kısımların her biri kendi içinde ayrı bir konuyu kapsamaktadır. Üçüncü bölümde İslâmiyet’te var olan zekât, oruç, hac, nikâh, ticaret, borç ve diğer konular hakkında geniş bilgiler verilerek şeri hükümler açıklanmış; her bir düşünce, her bir şeri hüküm Kur’ân-ı Kerim’deki ayet ve hadisi şeriflerle ispatlanmıştır. Bunun yanı sıra kitabın sonunda yer alan ve Muhayyir tarafından nazım ve nesir tarzında yazılan mükemmel bir “önsöz” yer

⁶⁶²ÖZFA Şi Basma Kitaplar Bölümü, No:19111.

almaktadır. Kitabın sonunda Muhayyir tarafından nazım ve nesir olarak yazılan “hatime” de mevcuttur. “Salatı Mesudî”nin Rahimhoca Alihocaoğlu isimli bir başka âlim tarafından da tercüme edildiği yönünde de bilgiler mevcuttur.

Sonuç itibariyle, Muhayyir’in yetenekli bir şair olduğu geçen yüzyılın 60’lı yıllarında açıklanmıştır. 1960 ve 1967 yıllarında eserlerinden örnekler neşredilse de bazı sebeplerden dolayı onun hayatı ve eserlerini öğrenmek için ilmi çalışmalar yapılamamıştır. Bağımsızlıktan sonra edebî mirasa olan ilgi ve alaka arttığı için Muhayyir’in hayatı ve edebî mirası üzerine de araştırmalar yapılmıştır.

Muhayyir’in kendi devrindeki edebî akımda tanınan sanatkârlardan biri olduğu ve Kokand devrindeki edebî akımın en önemli temsilcileri Furkat, Mukimî ve Zevki gibi âlimler ile yakın temasta olduğu görülmüştür. Şairin divanının iki el yazma nüshası, onun harikulade hattatlık yeteneği hakkında da malumat vermektedir. Klâsik edebiyatın geleneklerini güzel bir şekilde devam ettirmiştir. Çağdaşlarından farklı olarak lirik tarzda önemli eserler kaleme almıştır. Birçok rubai yazması bunun delili niteliğindedir. Çünkü bu devirdeki Kokand edebî muhitindeki birçok meşhur şair -Mukimî, Furkat ve Zevkî gibi- eserlerinde rubai şeklini çok kullanmamışlardır. Ayrıca Muhayyir’in Ali Şîr Nevâî’yi takip ederek erbain geleneğine yeniden can vermesi, ciddi bir faaliyet olarak kabul edilmelidir.

Muhayyir, çağdaşları arasında da geleneksel edebiyatı sanatsal olarak geliştiren, şiirlerinde kendine has anlam ve içerik oluşturan, aynı zamanda bedi eserler meydana getirmeye çalışan lirik bir şair olarak bilinmektedir. Şairin eserlerinde toplumsal yapı da yer almaktadır. Kendi çağındaki olaylara kayıtsız kalmamıştır. Muhayyir’in divanındaki şiirler dinî, tasavvufî, nasihat, ahlaki ve eğitim ve aşk konularında yazılmıştır. Şair insanları şiirleri vasıtasıyla insanın değerini yüceltmeye, yaratıcıya itaat etmeye; mütevazı, kanaatkâr, doğru sözlü olmaya çağırır. Tamah, kibir, gönül kırmak gibi hasletlerden uzak durmaya davet etmiştir.

Eserlerinde “edebî etkileşim” meselesi de ciddi önem arz etmektedir. İncelemeler sonucunda şairin eserlerinde Lütfi ve Ali Şîr Nevâî şiirlerinin etkisinin oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. Şair bunu kendi divanındaki önsözünde ve şiirlerinde de birçok kez itiraf etmiştir. Ayrıca şair, Ali Şîr Nevai’nin 11 gazeline muhammes yazmıştır. Buradan da söz konusu etkiyi görmek mümkündür. Aynı zamanda Muhayyir’in şiirlerinde sadelik, Türkçe ifadelerindeki açıklık da Lütfi’nin eserlerini çok iyi bilmesi ve muntazam bir şekilde mütalaa etmesiyle ilişkilidir.

Tercümanlık faaliyetleri de oldukça dikkate değerdir. Öncelikle Muhammed Puranî'nin Farsçadaki "Kırk Hadis"ini; Mesud İbn Mahmut İbn Yusuf Semerkandî'nin "Salatı Mesudî" adlı fıkıh ilmine ait eserini tercüme etmiştir. Bu durum Muhayyir'in yetenekli bir şair olduğunu, derin ilmi salahiyyete ve tercümanlık istidadına sahip bir mütercim olduğunu göstermektedir. Muhayyir'in tercümanlık faaliyeti ve bu sahadaki çalışmaları Kokand edebî akımında önemli bir yere sahiptir.

4. Ömürzak Hayret

Ömürzak Halbayoğlu Hayret, meşhur bir şair ve mükemmel bir hattattır. 1845 yılında şimdiki Nemengân şehrindeki Törekurgan bölgesinin Yartepe köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelmiş. Köy okulunda gerekli eğitimini tamamladıktan sonra Törekurgan merkezindeki Gayipnazar Medresesi'nde tahsil görmüştür. Tahsil sırasında kadim Özbek edebiyatı ve Fars edebiyatının önde gelen âlimlerinin eserleri üzerinde derin mütalaalarda bulunmuş. Hattatlığa gönül vermiş, bu sanatı büyük bir gayretle öğrenmiştir. Medresedeki eğitimini de tamamlayan Hayret, Törekurgan'da binbaşılık vazifesinde hizmete başlamış. İnsanlara mektuplar, mirasnâmeler yazıp göndermiş ve cihat vazifesini yerine getirmiştir. Kitaplarının nüshalarını güzel yazı ile yazarak onalara yeniden hayat kazandırmıştır.⁶⁶³

Özbek halkının evlatlarını ilmî olarak eğitmek için gönül vermiş ve bu yola baş koymuş. Köy çocuklarının okullara yerleştirilmesi ve okuması adına çeşitli yardımlarda bulunmuş. Eğitim yönünden gelişimlerini desteklemiş ve onları pozitif ilimleri öğrenmeye davet etmiştir. Hayret, hayatı süresince güzel sanatlar ve hattatlık ile ilgilenmiştir. 1915 yılında ise Yartepede vefat etmiştir.⁶⁶⁴ Kendi eliyle yazdığı divanında, Özbekçe ve Farsça yazmış olduğu gazel, murabba, muhammes, müseddes, mesnevi ve rubai gibi lirik şiirler yer almıştır. Aynı zamanda bu divana "Sâyâhatnâmâ", "Mâktub", "Mübârâkbâdnâmâ"⁶⁶⁵ gibi önemli eserler de dâhil olmuştur.⁶⁶⁶ Söz konusu divan hakkında şair şu dörtlülüğü yazmıştır:

*Eşitgân, oquğângä Hayrätiydin armuğandır bu,
Dilidin, râzi işşâdin bâyân hâm tercümândır bu.
Yâzilgân safhai könglümgä ilhâmi ilâhiydin,
Kirib nâzik ädâ dildâr vasfîdin nişândur bu.*

⁶⁶³Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.120.

⁶⁶⁴Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.121.

⁶⁶⁵Tebrik-name.

⁶⁶⁶Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.121.

Anlamı:

*İşiten ve okuyana Hayretî'den armağandır bu,
Dilden, rıza⁶⁶⁷ ifsadın⁶⁶⁸ beyanı hem tercümanıdır bu.
Yazılan sayfa gönlüme ilahî dinin ilhamıdır.
Naif ve edalı bir yüzün vasfına işarettir bu.*

Ayrıca başka bir el yazma beyazın 1. ve 282. sayfaları arasında Hayret şiiirleri, 283. ve 403. sayfaları arasında ise Lütfî, Câmî, Nevâî, Fuzulî, Bedîl, Meşreb, Mukimî, Furkat, Nâdim ve Hilvetî gibi şairlerin eserleri verilmiştir. Beyazın nasıl yazıldığı ve ne zaman yazıldığı hakkında da malumatlar mevcuttur:

*Ez xırad tarixi in kârdâm sävâl,
Güft "eşgül" azraxi sindkü säfâ.*

Anlamı:

*Uzak tarihten verdim bu soruyu
Dedi ki âşık gülün sefa yolunu tutmuş...*

Buradaki "âşgül" kelimesi rakamlara çevrildiğinde H.1337 yılını vermektedir. Bu mecmua öncelikle şairin erkek kardeşi olan Abdurrezzak'da daha sonra A. Ubeydullayev'in şahsi kütüphanesinde bulunmak üzere saklana gelmiştir. Şair şiiirlerinin bazıları 1982 yılında neşredilmiş. "Asırlar Nidâsı"⁶⁶⁹ mecmuasına girmiştir. Nemengânlı bir edebiyat öğretmeni olan D. Arifbâyeve yerel bir matbuada Hayret hakkında bazı bilgiler aktarmıştır. "Nâdim (1994)"adlı kitaba yazar hakkında bazı kısa bilgiler ilave edilmiştir.⁶⁷⁰

Hayret Törekurganî'nin şiiirleri nazım şekilleri ve muhtevası yönünden çeşit çeşittir. Diğer şairlerde olduğu gibi Hayret'in lirizmini oluşturan temel nazım şekli de gazel olmuştur. Bunlar, maddî ve manevî hayat, mecazî ve ilahi aşk, vatan sevgisi, adalet duygusu, ilmî bakımdan insanî olgunluğa erme gibi muhtevaları içeren şiiirler olmuştur. Şairin bu duygu yüklü beyitleri de onun itibarını ve saygınlığını ispat etmiştir:

Sabâ, yetkür sâlâmimni nigârı gülüzârimğâ,

⁶⁶⁷ Allah rızası.

⁶⁶⁸ Meydana çıkarma.

⁶⁶⁹ Asırlardır Süren Nida.

⁶⁷⁰ Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.121.

*Tahiyyâti kâlamni pâripâykâr nigârimğâ.
 Sabâ, erzim bâyân äylâb, neçâ eldin nihân äylâb,
 Rävân aşkimni qân äylâb firâqı yâriqârimğâ
 Sabâ, subhi mälâhatdin ketur boyi lâtafâtin,
 Dämâdâm etri râhatdin dimâqı müşkbârığâ.
 Sabâ, sängâ ayturmân, sözimni yârâ aytursân,
 Yüzi gül, ârazi gülşân mälâhat âşkârığâ.
 Sbâ, sengâ sözüüm şuldur, degil: “Beçâre bir quldur,
 Acâyib kâri müşküldür”, tağâfil peşâ yârimğâ.
 Sabâ, ul yaxşı dilbârdin, cämâli mehri xâvârdin,
 Lâbi yâquti ahmârdin xabâr ver tabin zârimğâ...
 Sabâ, dävânâdur Hayrt, anıng-çün târtadur külfât,
 Neçükdür sormağıl hâlât, yetur nâmamnı yârimğâ.*

Anlamı:

*Ey sema (gök) yetiştir selamımı nigari⁶⁷¹ gülşenime,
 Ettehiyatı kelamını peri yüzlü nigarıma.
 Ey sema (gök), arzumu beyan et, nice elden nihan⁶⁷² eyleyip,
 Samimi aşkıma kan eyleyip hasreti yârime.
 Ey sema (gök), sabah melahattan⁶⁷³ getir güzel koku lütuftan,
 Demâdem⁶⁷⁴ rahatlığın o bilinmeyen kokusu miski amberimden⁶⁷⁵ ...
 Sema (gök), sana soylirim, sözüümü yâra söylersin,
 Yüzü gül, gülşen güzeli melahat aşığına.
 Sema (gök), sana sözüüm şudur, de ki: ‘Biçâre bir kuldur’,
 ‘Hayret verici, işi çok zordur’, gururlu yârime.
 Sema (gök), o iyi dilberden, cemali nezaketlimden,
 Dudağı yakut âl, haber ver halimi zarıma.
 Sema (gök), divanedir Hayret, onun için çekiyor çile,
 Nasıldır sorma halimi, yetiştir mektubumu yârime...*

Şairin birçok gazeli, onun aşk acısı çeken yüreğinin özlem ile yandığını ve ıstırap içinde olduğunu ifade etmiştir. “Äfgâr etdingü ketdin.”⁶⁷⁶ gazelinde, yârin uzaklaşıp gitmesinden duyduğu efkârdan ötürü hasta olan, hicran zincirine giriftar olan ve ne yaptığı belli olmayan biri haline gelen âşığın gönlünden kopmuş bir feryat işitiliyordu:

⁶⁷¹NiResim, tasvir, suret, resim gibi güzel sevgili.

⁶⁷²Gizli, saklı, hazır ve mevcut olmayan, kayıp.

⁶⁷³Güzellik, şirinlik, hüsn, sabâhat.

⁶⁷⁴Her vakit, her zaman.

⁶⁷⁵Miski amber (miski anber): Pek güzel koku.

⁶⁷⁶Hüzne Boğdun da Gittin.

*Qılıb azmi sâfâr, bizlârni efgâr etdingü ketdin,
Visâlingâ yetürmân, xastai zâr etdinggü ketdin...
Âlib sabru qarârımni, qolimdin ixtiyârımni,
Vücludimdin mädârımni, çü devâr etdingü ketdin.*

Anlamı:

*Ederek sefer hazırlığı, bizleri hüzne boğdun da gittin,
Vaslına yetişirim, hastayı biçare⁶⁷⁷ ettin de gittin...
Alıp sabru kararımı, elimden ihtiyarımı⁶⁷⁸,
Vücudumdan huzurumu, bir duvar ettiinde gittin...*

Ayrılık derdini, yâr şikâyetini ne kadar çekmiş olsa da âşık, sevdiğine güzel dileklerde bulunmuş, onu ilham perisi olarak görmüş, şiirlerini her zaman sevgisi ve iştihak ile dile getiren eserler meydana getirmiştir:

*Duâgoyi qaddâning, kâmine Hayrâti zâring,
Hâmişâ iştihâli mâşqi âş'âr etdingü ketdin.*

Anlamı:

*Duacın ve kadirdanın⁶⁷⁹ benim, sana muhtaç Hayret'in,
Daima kuşattın, âşığı şair ettin de gittin...*

Hayret'in gazel türündeki şiirleri, sevgisine daima sadık kalan ve onu koruyan bir âşığın ifade şekli olmuş, şairin yüreğindeki bu güzel duyguların lirik kahramanlarla vücuda getirilmesinin diğer adı olmuştur.

*Câhânda ârzu âylâb sângü bir yetmâgân Hayrât,
Ümidini üzüb sân nâzânindân ketmâgân Hayrât.
Körib bir bâr nâgâh, ey pâri, mehru câmâlinni,
Berib dil sângü, özgü yâr nâmni tütmeğân Hayrât.
Xayâli ârazindin mahv olub Mâcnuni şâydeâdek,
Vâfâyü lütfü ehsân xayridin köz tütmeğân Hayrât...
Körib behad cäfâyü mâhnâtlâr firâqında,
Anı heç bir kişi âldidâ izhâr etmeğân Hayrât.*

⁶⁷⁷Çaresiz.

⁶⁷⁸Seçimimi.

⁶⁷⁹Kıymet bilir.

Anlamı:

*Cihanda arzu eyleyip sana yetmeyen bir Hayret,
 Umudunu yitirip de sen gibi bir nazeninden vazgeçmeyen Hayret...
 Gördüm bir defa birdenbire ey peri mihri cemalini,⁶⁸⁰
 Verip kalbimi sana başka yâr ismini bilmeyen bir Hayret.
 Hayali yüzünden biterek olup mecnunu şeyda⁶⁸¹ gibi,
 Vefa lütuf ihsan hayrından göz çevirmeyen bir Hayret...
 Görerek birden cefa mihnetinin hasretinde,
 Onu hiç kimse önünde tarif etmeyen bir Hayret...*

Şairin gazelindeki bu makta, yukarıdaki verilmiş olan beyitlerin anlam ve içerik olarak özeti şeklindedir:

*Çekib änduhi ğam devânä Hayrät behadu ğâyät,
 Bu ğayrâz xunü dil bir luqmaini yütmâğân Hayrät.*

Anlamı:

*Çekerek dert ve elem divane Hayret halsizdir gayet,
 Bu acı ile kan dolan kalp, bir lokma yemeyen Hayret.*

Çevresinden, zorluklardan, kimsesizlikten yakınan şair, tüm şikâyetleri “Olmasun” gazelinde detaylı bir şekilde ifade etmiştir. Gazelin temel muhtevasını, hayal kırıklığına uğrayan şairin yüreğindeki sıkıntı ve huzursuzluklar oluşturmaktadır:

*Yâ ilâhâ, mân kâbi heç kimsä hayrân olmasun,
 Ğurbät içrâ külfüt ilä bändi zindân olmasun.
 Yoq kişikim xasta hâlini sorab şâd etgüdek,
 Beşüüri beqarâru benigâhbân olmasun.
 Ayrib yâru diyâridin âlâm yâbânidä,
 Zâru dur eftâdâlik birlä cigâr qân olmasun.
 Hâr kim, yârab, bu fâniy dâhr arâ ehbâbidin
 Ayrib, devânä Hayrätdek ğazâlxân olmasun.*

Anlamı:

Ya İlahi, benim gibi şaşırmış bir kimse olmasın,

⁶⁸⁰ Mihr-i Cemalini: Nazenin cemalini.

⁶⁸¹ Aştan aklını kaybetmiş, deli: mecnun-u şeyda.

*Gurbet içinde afet ile zindana giren olmasın...
 Yok bir kimse ki halimi sorup mutlu edecek,
 Şiirsiz, kararsız, bakımsız olmasın.
 Ayrılarak yârdan ve diyârdan acı içindedir bağı,
 Muhtaçtır güneşten uzak, bir de ciğeri kan ile dolmasın.
 Her kim ki ya Rab bu fani dünya içre ahbabından,
 Ayrılıp, divane Hayret gibi gazelhan olmasın...*

Zorluklarla mücadele içinde yüreği acıyla dolan, kıymet verdiği yakınlarından ayrılmış bir garibin kalbindeki feryatları dile getiren bu tür gazel ve beyitler, şair ile yönetici kesim arasında zıtlaşmaları da yansıtıyordu. Hayret'in bu türdeki gazelleri aynı dönemin önde gelen şairlerden Mukimî, Furkat, Nâdim ve Zevkî'nin şiirleriyle aynı havayı solumuştur. Genellikle, bu dönemin meşhur şairleri arasında olayları ele alınmak ve sosyal hadiseleri değerlendirmek ve ortaya çıkan genel değerlendirmeleri, görüşleri, meydana getirilen çalışmalarda tekrar tekrar belirtmek en önemli şeylerden biri olup bunlar, bedi eserler için de geçerliydi.

Hayret'in yukarıdaki gazel ve beyitlerinde, çeşitli teşbih ve istiareler kullanılmış ki bunlar şiirin bedi olarak değerini arttırmış. “*Nâz etib nâzik âdâi nâzâninglâr nâziki*” (*Naz ederek nazik edalı, nazeninler nazenin*) mısraı ise tevzi ve iştikak sanatı gibi söz sanatlarından, eş anlamlı ve eş sesli kelimelerden faydalandığına güzel bir örnek olmuştur. Anlamına uygun bir şekilde kullanılan söz sanatları, beyitleri anlam yönünden güçlendirmesinin yanında, her bir mısraya latif bir ahenk getirmiş ve bu ahenk insanda farklı bir merak, zevk ve neşe uyandırmıştır. Hayret'in tüm şiirleri bedi olarak yüksek bir seviyeyle kaleme alınmış, kendisini edebî faaliyetlerin arttığı bir dönemde, arayış, şekillenme gibi evrelerde yetiştirerek büyük bir olgunluğa ermiştir.

Şairin istidat sahası geniş ve derindir. Yani tahmisleri, Hazinî'nin meşhur “*Tâng Âtgunçâ*”⁶⁸² gazeline yazdığı naziresi, Nevâî, Mukimî, Nâdim ve Nisbet gibi şairlerin gazellerine yazdığı muhammesleri, bilinen önemli faaliyetlerindedir. Hayret tahmislerindeki fikir akımları muhammesin eklendiği gazel beyitlerindeki muhtevaya organik olarak bağlanmış bentler olup bir bütünlük oluşturmuştur, beşliklerin hepsi toplandığında ortaya tam bir sanat harikası çıkmıştır. Şair Nâdim'in gazeline eklediği muhammesten bir örnek verelim:

*Kelgil, ey mâhvâş közim müştâğı diydâring sening,
 Işq bâzâridä cân câzmi xaridâring sening.
 Uşbu sävdâge säbâb bu xüsni ruxsâring sening,*

⁶⁸²Tan Ağarınca.

*Ümrlärdurdım köngül, cânâ, giriftâring sening,
Arzumândi lâbi lâ'li şäkârbâring sening...*

*Ey pâri, sensân hâmä mâhvâş eli içrâ sänäd,
Âläm içrâ âşqı diydâring ermiş beadäd,
Hayrâtiy devânägä isming ayân etmâq nâ had,
Nâdim eş'ârige muzmâr harfi ışqın tâübäd,
Xirzi cânı âhli uşşâq oldi tûmmârın senin.*

Anlamı:

*Gel ey ay gözlüm, muhtacım vaslına senin,
Aşk pazarında canım ile taliplim senin.
Bu sevdaya sebep olan o güzel ruhsarın⁶⁸³ senin.
Umut ediyor gönlüm, canan, âşğınım senin...
Arzusundayım âl şeker dudağının senin...*

*Ey peri, sensin bütün ay içre bir tek sanat
Âlem içre âşğıdır didarın imiş benzersiz.
Divane Hayretî'ye ismini söylemek ne zor,
Nâdim şiiirine muzmer⁶⁸⁴ harfi aşkın, ebede kadar...
Koruyan cân ehli âşıklar, oldu koruyucun (çevreleyen) senin.*

Bu iki beşlikte de görüldüğü üzere, bentler için esas olan, Nâdim beyitleri Hayret tahmisindeki fikirlerin devamı ve özeti niteliğinde olmasıdır. Hayret, Şair Nâdim'in gazelindeki beyitleri yeni fikir ve örneklerle bezemiştir. Örneğin, Nâdim'in şiirlerinde sevdiğinin ismini harfler içinde saklamış olduğu bilinmekteyken, bu beyte karşılık yazılan satırlarda "Mehveş" isminin geçmesi, saklanmadığını göstermiştir. Söz konu bent ve muhtevada da bir uyum gözlenmiştir.

Ömerzak Hayret, vatan sevgisi gibi fikrî düşünceleri kendine has üslubuyla ele alan, hissiyat dolu, duygu yüklü bir şairdir. Aşağıdaki gazel, şairin vatana hasret ruhunun acısını, gurbette gariplik içinde perişan geçirdiği günlerini ifade etmektedir:

*Bolmasun yârab, kişi mendek diyâridin cüdâ,
Ayşu işrât nōşi cânı rozğâridin cüdâ.
Târtibân târi nâsibâ hâr taraf zâncir ilâ,*

⁶⁸³Yanak.

⁶⁸⁴Gizli.

*Ğurbät içrâ zâr olub ähli qatâridin cüdâ.
İntizâri ähli ävlâd olmasun furqat arâ,
Yâri müşfik, zümrâi heşu tabâridin cüdâ.*

Anlamı:

*Olmasın, ya Rab kimse benim gibi diyârından ayrı,
Eğlence, gezmek varken yuvasından ayrı...
Çekerek tarı nasibi⁶⁸⁵ her tarafa zincir ile
Gurbet içinde ah çekip halkından ayrı...
Genç halk, intizar olmasın firkat içre,
Sevgili yâr, hısım akrabasından ayrı...*

Gazelde vatan ve memleket düşüncesi “Rozğâr”⁶⁸⁶, “Ähli Ävlâd”⁶⁸⁷, “Yâri Müşfik”⁶⁸⁸, “Heşu Tabâr”⁶⁸⁹, “Ähli Qatâr”⁶⁹⁰ gibi kelimelerle vurgulanmıştır. Vatandan ayrı düşen gurbetçinin, buradan uzaklaştırılması ve özlemi işlenmiştir. Hayret de vatandan ayrılan bu kişiyi, gülden uzak düşen bülbüle benzetmiştir:

*Bülbül olmas huş nevâ, ayrılrsa gülşendin eger,
Nâlesi cânsöz u faslı bahâridin cüdâ.*

Anlamı:

*Bülbül olmaz hoş sedalı, ayrılırsa gülşenden,
Şarkısı olur cansız o mevsim yuvasından ayrı...*

Bu satırlarda da bahsedildiği gibi gül bahçesinden ayrılan bülbül, güzel sesler çıkaramıyor, bahardan ayrılmış olması ise onun acısını daha da acıtıyordu. Tüm bunlarla şair kendine göre benzetmelerde bulunmuş:

*Hayrâtiy devânägâ hubbü'l vatan mänzurdur,
Bolmasun ul nuri çâşmi rozğâridin cüdâ.*

⁶⁸⁵Nasip payı.

⁶⁸⁶Ev idaresi.

⁶⁸⁷Nesil.

⁶⁸⁸Müşfik ehli.

⁶⁸⁹Akraba.

⁶⁹⁰Kıymetli Dostlar.

Anlamı:

*Hayreti divaneye bütün vatan mekândır.
Olmasın o nurlu gözü yuvasından uzakta.*

Bu fikirler, insanı vatan hakkında mülâhaza ve muhakemeye teşvik ediyor ve vatan aşkını güçlendiriyordu. Hayret'in bu gazeli, Özbek edebiyat tarihinde vatan hakkında yazılan en iyi şiirler arasında yer almıştır. Ahlaki ve eğitici olan şiirler arasından bir başka şiir de aynı ölçüde dikkati çekmektedir. Dostluk hakkında olan bu gazel, insanın insana muhtaç olduğunu, dostun da dosta muhtaç olduğunu ve yardım etmesi gerektiğini ifade ediyor, dostluğu güneşe benzetiyordu. Hayret, gerçek dost ve dostluk nasıl olmalıdır, sorusunu etraflıca ve ayrıntılı bir şekilde şöyle cevaplıyordu:

*Bir-biridin degän kişi päyvändi cân bolmâq keräk,
Talx sözini quyub, şirin zâbân bolmâq keräk.
Dostu düşman ortasidä farqı şuldur, ey köngül,
Lütfü şâfquat birlä dâim mehribân bolmâq keräk,
Dâimâ istâb rızâsın, xâtırını âvlabân,
Aylanib ähvâligä hâm râzdân bolmâq keräk.
Xâziru ğâyibdä äyläb yâd yaxşı vasf ile
Zâhiru bâtingä bir cism içrâ cân bolmâq keräk.
Beğarâz ülfetçilik äyläb hämişä râzu şâb,
Bu emiş şarti müvâddät yak zâbân bolmâq keräk.*

Anlamı:

*Bir birine değince insan can peşinde olmak gerek,
Acı sözü bırakıp, tatlı dilli olmak gerek...
Dost düşman arasındaki fark şudur, ey gönül,
Lütuf ve şefkat ile daima mihriban olmak gerek...
Daima isteyip rızasını, hatırını sorarak,
Haline dönüp hem de, razı olabilmek gerek.
Varlıkta yoklukta da eyleyip yâd, iyi bir hâl ile
Varlık ve yoklukta bir vücut içre cân olmak gerek.
Karşılıksız dostluk eyleyip daima gece gündüz,
Bu müveddet⁶⁹¹ şart imiş, bir dilli olmak gerek...*

⁶⁹¹Muhabbet, dostluk.

Özetle; elbette ki, dostluk birçok sınava tabidir ve araya şüphe, vesvese sokan fesat ve fesatlıklar olacaktır. Dost, bunlara hemen inanırsa işte bu noktada başlayan imtihanlara dikkat etmesi gerekecektir:

*Här neçä müsfid eli qılsa arâda väsväsä,
Bävär etmäy däf'ätan bâ imtihân bolmâq keräk.*

Anlamı:

*Kaç müfsid⁶⁹² eli ederse arada vesvese,
İnanmayarak defalarca hazırlıklı olmak gerek.*

Yani, dostluk sözde değil özde olmalıdır. Dostum, deyip yalan söyleyenler dahi olacaktır. Bu yüzden şair, iyiye iyi, kötüye kötü olmak gerektiğini belirtmiştir:

*Bul zamânä âşnâsi bul acâb räng erur,
Yaxşı yaxşı, yâmânlargä yâmân bolmâq keräk.*

Anlamı:

*Bu zamanın dostu böyle bin bir renkte olur,
İyiye iyi, kötüye kötü olmak gerekir.*

Hayret, mezkûr gazelde, dile getirdiği fikirleri rubailerinde de devam ettirmiş. Dostluk hakkında çeşitli mülahazalar kaleme alarak kiminle dostluk yapılacağını, kiminle yapılmayacağını, kimlere yakın olunacağını ve kimlerden uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir:

*Yârab, âhli dârd ilä hämrâz qıl,
Munisu hämsuhbätü dämsâz qıl.
Qılma här nâcins ilä hämdäm mâni,
Ülfâti âhli sâlâhi sâz qıl.*

Anlamı:

*Yârab, dert ehli ile hasrettaş⁶⁹³ eyle,
Munis⁶⁹⁴, sohbetdaş, nefestaş eyle.
Etme beni insafsız ile birlikte,*

⁶⁹²Bozan, fenalaştıran.

⁶⁹³Hasret ortağı.

⁶⁹⁴Sıcakkanlı.

Dost ehlini saz sesi eyle.

Malumdur ki, rubaide dört mısradan oluşan küçücük bir şiire büyük mânâlar, felsefi düşünceler, öğretici ve ahlaki konular sığdırılmaktadır. Aynı şeyi Hayret'in rubaisinde de görmek mümkündür. Şairin şu rubaisi derin bir anlama muvafık olmuştur:

*Ägärçi Hayrätiy devânädurmän,
Bihamdillâhkim, färzânädurmän.
Közi kör ehliğä göyâ sâ mânä,
Közi binägä çün dürdânädürmän.
Ägär nâdân eli qadrimgä etmäs,
Nä ğamdur mângä, qadrim zärrä ketmäs.
Näçün bilsun çibin qadri şäkärni?
Ki täryâkü zähärni farqın etmäs.*

Anlamı:

*Eğer Hayretî divaneysem,
Elhamdülillah, ferzaneyim.⁶⁹⁵
Gözü köre, sanki samanyolu,
Gözü sağlama inci tanesiyim.
Eğer akılsız olanlar ermezse kıymetime,
Gam değildir bana, bitmeyecektir hiç değerim.
Nereden bilsin ki sinek, şekerin kıymetini,
Ki gerçekten tiryaki zehiri olsa fark etmez...*

Bunlar, şahsi mülahazalar değil tüm insanlar doğrultusunda ifade edilen düşünceler niteliğindedir. Bu tür rubailerde, aynı zamanda zaman ve kişi problemleri olmuş. Yani şairin yaşadığı dönemde de çeşitli sıkıntı ve olumsuzlukların olduğu ifade edilmiştir.

Hayret'in hiciv şiirleri genellikle, dönemin haksızlık, bozukluk, adaletsizlik ve dünyeviliklerine eleştiri şeklinde yazılmıştır. Şair, dünyevi yaşayan ve para düşkünü olan bu insanların daha sonraları ne hale geldiklerini, ne tür bir endişe ve aşağı konuma düştüklerini, nasıl alçaldıklarını anlattığı "Mâzämmâti Pul"⁶⁹⁶ adlı şiirinde gerçekçi bir şekilde hicvetmiştir:

*Bu kâsâfet pul için,
Xâcalar qulboladı,*

⁶⁹⁵Ferzane: Âlim.

⁶⁹⁶Kötü Para.

*Mullalar esir,
Adamlar pulgä intilädi-yu
Lakin köplärining niyati pāk emäs.*

Anlamı:

*Bu felaket para için,
Hocalar kul olur,
Mollalar esir,*

*İnsanlar para için uğraşiyor,
Ama birçoğunun niyeti temiz değil.*

***

*Xâcalar qul boldi, mullalar äsiri uşbu pul,
Barçä pul-pul dâr, vale pākizä niyat äylämäs.*

Anlamı:

*Hocalar kulu oldu, mollalar esiri, bu paranın,
Herkes 'para para' der, ama temiz niyet eylemez...*

Bu tür insanlar için para hayatın anlamı, dünyanın en üstün şeyi, vicdandan daha evla ve insandan daha kıymetlidir. Para düşkünlüğünün olduğu bir yerde kıtlık da vardır cimrilik de. Bu yüzden şair, paraya ve dünya malına karşı duyulan bitmek tükenmek bilmeyen hırsı, aç gözlülük ve cimrilik ile aynı kefeve koymaktadır:

*Bolsa hām gārçänd bepâyânu behad siymu zar,
Tuymagäy çäşmi xasis, angä qanâat äylämäs.*

Anlamı:

*Olsa bile gerçekten sınırsız zenginlik, altın,
Doymak nedir bilmez açgöz, eylemez kanaat elindekine...*

Tüm bunlar, kötü, aşağı ve çirkin olan insanın yapacağı alışkanlıklardır. Böyle bir para düşkünlüğü ve cimrilik hastalığı, birden vuku bulmamakta, zaman içinde insanın tabiatına nüfuz etmektedir. Bu yüzden şair, kim ki kötü ahlak ve karakter sahibi biri olursa, o kişinin tekrar düzelerek iyi alışkanlıklar edinmesinin zor olduğunu ifade etmektedir:

*Hayretiy devânäsân; ta'n etmä devrân ähligä,
Yaxşı işgä kimki bädtiynädur, ädät eylämäs.*

Anlamı:

*Ey Hayretî divanesin, ta'n eyleme⁶⁹⁷ akıl ehlini,
İyi ise kim kötü niyetli olur ki, adet⁶⁹⁸ eylemez.*

Malumdur ki, bu dönem Özbek edebiyatında kendine mahsus özellikleri bulunan ve yeni bir nazım biçimi olarak revaçta olan “seyahatnâme” ortaya çıkmıştır. Devrin önde gelen yazarlarından olan Mukimî, Furkat, Nâdim, Zevkî, Tecellî, Hilvetî ve Hayret Töreorganî gibi âlimler, bu nazım biçiminde kalem oynatarak “Seyahatnâme Yazarı” kategorisinde yer almışlardır.

Fergâna vadisinin Mukimî, Nâdim, Zevkî, Hilvetî gibi şairlerine ilham veren, eşsiz güzellikteki tasviri, Hayret için de ilham olmuştur. Şair, bölgenin şanlı ve ulu güzelliklerden nasiplenmiş. Köylerdeki halk yaşamını gözlemlemiş ve halkın başından geçen müşkül durumlara kayıtsız kalmamıştır. İşte bu duygu ve betimlemeler malum seyahatnâmelerde geniş yer tutmuş, ülkenin ilginç tabii özellikleriyle birlikte halkın zorluklar içindeki yaşamından kesitler de sunmuştur. Hayret, türlü muhteva, çeşitli nazım biçimi ve nazım türlerinde yazdığı şiirlerle 19. yüzyılın sonlarındaki Özbek edebiyat terakkisine büyük hizmet vermiştir.

5. Mahmud Hâkim Yayfanî

Eğitimci Şair ve Âlim Mahmut Hâkim Yayfanî (1850-1930), 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarındaki Kokand edebî muhiti sanatçılarındandır. Şairin biyografisi ve edebî mirasına ait el yazma ve matbu kaynakları araştırmak, şair üzerinde incelemeler yapmak, edebî ve ilmî mirasını objektif olarak değerlendirmek büyük öneme sahiptir.

Mahmut Hâkim Yayfanî'nin hayatı ve sanatına adanan ilmî makaleler çok değildir. Şair hakkındaki ilk bilgilere Abdullah Haybullî'nin Sedai Türkistan gazetesi 1914 yıl 19 ve 26 Kasım tarihindeki basımında, “Tenkit” başlıklı makalesinde rastlarız. 50 yıl geçtikten sonra şairin hayatı, edebî ve ilmî sanatı hakkında yazılan bazı makaleler görülmeye başlanmıştır: A. Kadırov, N. Tursunov, A. Medeminov, H. Hikmetullaev, T. Beysembiyev, M. Hasanî, S. Kerimova, H. Bababekov gibi araştırmacıların çalışmaları örnek niteliğindedir.

⁶⁹⁷ Ayıplama.

⁶⁹⁸ Alışkanlık.

M. H. Yayfanî'nin hayatı ve edebî mirası hakkında detaylı araştırmalar filoloji doktoru A. Medeminov tarafından 1972, 1973 ve 1976 yıllarında şehir, ilçe, vilayet gazetesi ve "Edebî Miras"ta çıkan makalelerin toplamında mevcuttur.⁶⁹⁹

Şairin manzum eserlerinin toplandığı "Divan-ı Hâkimi" adlı eseri önemli bir edebî kaynaktır. Mahmut Hâkim, nazımda Furkat'ın izinden giderek daha çok ilim ve marifet konusu üzerinde durmuştur. Bununla birlikte edebî mirası sadece şiir değil, şeyhürreis ve tıp ilminin öncüsü olarak bilinen Ebu Ali ibn Sinâ hakkındaki kıssayı da eserine dâhil etmiştir. Mahmut Hâkim'in tarihi eseri "Hullas-üt-Tevârih", söz konusu araştırmalarını yaptığı çalışmaların 1914 yılında neşredilmiş nüshasına dayanmaktadır. (T.Beysembiyev müstesna) Bilindiği üzere, Mahmut şairin mirasının bir kısmını daha çok tıbbı aît eserler teşkil etmektedir.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyıl başlarındaki edebiyat ve tarih ilminin gelişmesinde önemli katkılar sağlamış olan Yayfanî, 1850 yılında şimdiki Fergâna vilayetinin Özbekistan ilçesine bağlı Pastki körik köyünde doğmuştur. Söz konusu köy, bazı belgelerde "Pastki Yayfan" diye de anılmaktadır. Âlimin anne ve babası kendi devrinin tanınmış kişilerindedir. Mahmut Hâkim ilk eğitimini kendi köyünde tahsil alarak tamamlamış. Daha sonra Kokand şehrinde Muhammedalihan (Medelihan)'ın inşa ettirdiği "Medrese-i Han"da tahsil almıştır. Medresede Arapça ve Farsçayı iyi bir şekilde öğrenmiş ve doğunun büyük şairleri olan Firdevsî, Sa'dî, Hafız, Camî, Nevâî, Fuzûlî, Bedil'in eserlerini severek okumuştur.⁷⁰⁰

Yayfanî'nin başından 2 evlilik geçmiştir. İlk evliliğinden Ahmetcan, Bibi Zeynep ve Risaletbibi adlı evlatları doğmuş. Hanımı vefat ettikten sonra Kokandlı Hamrahan adlı bir kadınla tekrar evlenmiştir. Hamrhandan ise, Eminebibi isimli bir kızı olmuştur. Ayrıca Abdüsamed, Abdülaziz isimli oğulları olmuşsa da onları küçük yaşta kaybetmiştir. Şairin hayatı ve faaliyetine ait bazı önemli bilgiler, hüccetler ve bazı eserler, Eminehan Mahmudova'dan (1920-1973) alınmıştır.

20. yüzyılın başlarında Mahmut Hâkim'in teşebbüsü ile Yayfan'da âlim ve şairlerin büyük encümeni düzenlenmiştir. Tarih, felsefe ve diğer ilimlerin öğrenilmesi muhakeme edilmiş. Aynı devirlerde Mahmut Hâkim'in sanatsal ve ilmî çalışmaları da verimli olmuştur. Şair "Hâkimi" mahlasıyla felsefî ve ilmî şiir ve eserler kaleme almıştır. 1913 yılında Mukimî ve Furkat'ın şiirlerini toplayarak kendi çabasıyla "Beyaz maa Hicriyet-i Mevlânâ Mukimî maa

⁶⁹⁹Turdaliev, Latif, *Mahmud Hâkim Yayfanî*, Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi, Hamid Süleyman El Yazmalar Enstitüsü, T., 1997.

⁷⁰⁰Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

Furkat⁷⁰¹ adlı kitabı neşrettirmiş. Aynı devirde “Divan-ı Hâkimî”⁷⁰² diye isimlendirilen öz şiirlerinden oluşan divanı düzenlemiştir. “Kıssa-i Ebu Ali Sinâi Türki” ve Kokand hanları tarihini hikâye ettiği “Hüllas-üt-Tevârih” adlı eserlerini de yazmıştır. Böylece “Evradı Zeynebiye”⁷⁰³ ölçü ilmine dair “Ganiyetü’l-Masahat” adlı kılavuz risaleler de kaleme almıştır. Bu eserlerden bazıları mesela “Kıssai Ebu Ali Sinâi Türki”, “Hüllas-üt-Tevârih”, “Ganiyetü’l-Masahat”, 1913-1915 yıllarında Kokand’daki Şumakov, Vayner matbaalarında neşredilmiştir.⁷⁰⁴

Mahmut Hâkim, gençliğinde hekimliğe de meraklı olduğundan Kokandlı olarak bilinen Hekim Bakîhan’dan tabiplik sırlarını öğrenmiş. Bununla birlikte, Zekeriya-er-Razî, Ebu Ali İbni Sinâ, Muhammed Ekber Arzanî, Hâkim Nacibâbâdî, Muhammed Yusuf gibi meşhur âlimlerin eserlerini müstakil olarak mütalaa etmiştir. Rus doktorlarının tecrübelerini de özümseyen âlim, bilge bir tabip olarak tanınmıştır. Nitekim “Mahmut” ismiyle beraber “Hâkim” mahlasını da kullanması tababet ile uğraştığına işaret eder. Şair, cahil ve dolandırıcı tabiplerden nefret ettiği için milleti uyandırmak niyetiyle tıbbî eserler yazmaya karar vermiştir. Özbekçe kaleme aldığı ilk tıbbî eser “Tarikü’l İlaç”⁷⁰⁵ 1913 yılında Kokand’daki Şumakov matbaasında neşredilmiştir. Yine daha sonra “Madenü’l Advıye”⁷⁰⁶, “Kanunü’l İlaç”⁷⁰⁷ gibi tıbbî eserler kaleme almıştır.

Mahmut Hâkim Sovyet hâkimiyeti yıllarında da sanatsal ve ilmî çalışmalarını devam ettirmiş. “Divani Hâkimî” ye giren şiirleri üzerinde tekrar çalışarak, mükemmel hale getirmiştir. 1929 yıllarında da “Hüllas-üt-Tevârih” ve “Kanunü’l İlaç” eserlerinin genişletilen nüshasını ve “Mücerrebatı Mahmudî”⁷⁰⁸ adlı eseri yazmıştır. Ömrünü ilim, marifet ve sanata bağışlayan Şair ve Âlim Mahmut Hâkim Yayfanî, 1930 yıl baharında kendi köyünde 80 yaşında vefat etmiştir. Bugüne kadar gelen M. H. Yayfanî’nin malum 14 eseri mevcuttur:

- “Divan-ı Hâkimî”
- “Kıssa-i Ebu Ali ibn-i Sinâ-i Türki”
- “Hüllas-üt-Tevârih”
- “Tarikü’l İlaç”

⁷⁰¹ Mevlana Mukimî ve Furkat’ın Hicivleriyle İlgili Şiir Mecmuası.

⁷⁰² Hâkim Divanı.

⁷⁰³ Zeyneb’in Duaları.

⁷⁰⁴ Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

⁷⁰⁵ Tedavi Usulü.

⁷⁰⁶ İlaç Madeni.

⁷⁰⁷ Tedavi Kanunu.

⁷⁰⁸ Mahmut’un Tecrübeleri.

- “Kanunü’l İlaç”
- “Mücerrebat-i Mahmudî”
- “Madenü’l Adviye”
- “Münevverü’l Ebsar”
- “Taşrihü’l İnsan”
- “Mecmuaü’l Hikayât-ı Nayab-ı Türkî”
- “Evrad-ı Zeynebiye”
- “Tasrifü’l Etfâl”
- “İzâh-üs-sarf”
- “Ganiyetü’l Masahat”.

Yukarıda adı geçen eserlerden 7 tanesi, yani “Madenü’l Adviye”, “Münevverü’l Ebsar”, “Taşrihü’l İnsan”, “Evrad-ı Zeynebiye”, “Tasrifü’l Etfâl”, “İzâh-üs-Sarf”, “Mecmuaü’l Hikayât-ı Nayab-ı Türkî” eserleri, maalesef, şimdilik bulunamamıştır. Kalan 7 eserinin el yazma ve taş basma nüshaları Kokand şehrindeki G.Gulam adlı vilayet edebiyat müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷⁰⁹

Mahmut Hâkim’in sanatsal mirasında divanın önemli bir yeri vardır. Ancak eserin bize kadar 2 nüshası ulaşmıştır. Her iki nüshası da Kokand edebiyat müzesi vakfında bulunmaktadır. 70 rakamlı el yazma divanın terkinde 1 hamt, 17 naat, 310 gazel, 1 müseddes, 1 sakinâme ve 14 rubai toplam 5590 mısradan ibaret 344 şiir mevcuttur. 101 sayılı el yazma terkinde ise 14 gazel, 1 müseddes, 3 sakinâme, toplam 519 mısradan ibaret 18 şiir vardır. Dolayısıyla her iki nüshadaki şiirleri toplayıp saydığımızda Mahmut Hâkim’in 6109 mısradan oluşan 362 şiiri içine alan divanı hakkında fikir yürütme imkânına sahibiz.⁷¹⁰

Divandan numuneler:

*Täkällümdä qaçân şirin süxânü’l lâ’li târ qıldı,
Sädäflär ağzidänkim coş urub mävcü gühâr qıldı.*

*Hırâm etsäng gülistânä, nisârı maqdämingdür, deb,
Ki, här gülzârdan yüz närgisü gül simya zar qıldı.*

*Sani şävkingdä yürgänlär giribânçäk erur dâim,
Közidin aşk deryâsini mävcin här sähâr qıldı.*

⁷⁰⁹Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

⁷¹⁰Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

*Vâfâ aylarni fikridä dilimni içrâ suv boldum,
Mägärkim ul gami diydâr üçün çâşmimni târ qıldı.*

*Körüb bul suvrätim, hâli dilimdän bexabär bolma,
Demädäm bul zamirimdänki mävcü yüz gühâr qıldı.*

*Cähân gavgâsidän qâçgil, fenâya cähd ilä, ey cân,
Hämişe şâmni pinhânidin coşi sähâr qıldı.*

*Girihlärdur mäni bul âbröyim şâm' aşqidek,
Mudâm öz câyidä suvdur, ägär düşsä şarar qıldı.*

*Cähänni izzu iqbâli, rivâci cümlä yük bolgây,
Qaçankim hâki qoyingni Hâkimi fävqi sâr qıldı.⁷¹¹*

Anlamı:

*Ne zaman tatlı dili konuşsa geceyi dar etti.
Sedefler ağzından coşup deniz gibi dalgalandı.*

*Eğer söylersen gül bahçeye senin adımını bekler diye.
Ki her bahçeden yüz nergis gülleri sima etti.*

*Senin zevkinde olanlar garibandır daima.
Gözünden aşk deryasını her sabah deniz etti.*

*Vefa edip onların düşüncesinde gönlüm içre su oldum.
Meğerki o gam diyarı için gözyaşımı dar ettim.*

*Görüp de bu suretimi, halimi ve gönlümü bilmezlik yapma.
An an bu tenimdeki denizi yüz kat arttırdı.*

*Cihan kavgasından kaç ey can, kötüden cihat ile ey can.
Her zaman akşamı gizlice bana güneşli sabah etti.*

*Eriyor benim bu itibarım akşam aşkı gibi.
Öz yerinde sudur ama düşse şelale etti.*

⁷¹¹Divani Hâkimi, V:70/71a.

*Cihanın istikbali yükselişi cümleye yük...
Ne zaman adımını Hâkimi getirmez etti.*

“Divan-ı Hâkimi” doğudaki divan geleneğine göre tertip edilmiştir. Bilindiği üzere Hafız, Camî, Nevâî, Fuzulî gibi doğu edebiyatının klâsik şairleri divanlarındaki ilk gazelin ilk beytin birinci mısraını Arapça yazmışlardır. Mahmut Hâkim de büyük üstat şairleri takip ederek divandaki birinci gazelini Arapça kaleme almıştır:

*Qad hadânallâh tariqal-haqqı, haqqul-ihtidâ,
Bizlärä lâzim erurkim şükrini qılsak ädâ.⁷¹²*

Anlamı:

*Allah yolundaki tarikatü'l hak, hakka ihtida⁷¹³.
Bizlere lazım olur sadece edersek şükrü tamam.*

“Dildä sävdâ qoşışidän munqalib boldi mizâq” (Gönül sevda acısından büküldü oldu garip) diye başlamış olduğu gazelinde Mahmut Hâkim, ilim ehlini “Âleme Işık” diye tarif ederek, dünya ve din işlerindeki yol göstericiliğini belirtmiştir:

*İlimdin boldi münävvar dâhr arâ dünyâu din
Töğridurkim, ilm elin gâr desä âlämgä sirâç.*

Anlamı:

*İlimden oldu münevver sema üzere dünya ve din.
Doğrudur ki, ilim ehli denilirse eğer âleme çıkarak.*

Mahmut Hâkim’in cehalet sahipleri, cahil ve bilge kişiler hakkındaki fikirleri 7 beyitten oluşan aşağıdaki gazelinde apaçık ifade edilmiştir:

*Bul cähân bâzâridä här kim mätâ'in arz etär,
Ähli dünyâ siymu zar, dâñâ eli fazlı hünär.
Ma'rifättän mâlu dünyâ el arâ rüchâni vâr,
Bul'acâb bul zulmatäki, ul erur şämsu qamär.
Här safih âldidä dânişdän däm urma, nâ bilir,
Cävhäri bolmas kişi, bir tâş ilä qadri gühär.*

⁷¹²DH., V:1.

⁷¹³Başka bir dinden çıkıp müslüman olma, bir dinden diğerine dönmek, hidâyete erme, doğru yola girme.

*Elgä ehsân äyläding, qoy anı nısyân tâqiğa,
Kim sängä zulm etsäki, qil âni fikringdän bedar.
Kim saädät tâpti, ikki işdä ul säbit bolur,
Yâdidän Haqni unutmäy, fikr-olmâqda bolar.
Kacravi davvârdän âlämdäkim boldi nasib,
Ul humâge üstühân, sıfla magäslärgä şäkär.
Tâ Hâkimâ, vâcgun iqbâl bolding, bul erur,
Tâpti äblâh gancu zar, dânâgädür huni cigâr.⁷¹⁴*

Anlamı:

*Bu cihan pazarında herkes kendi kumaşını arz eder.
Dünya ehli simü zer, akıl ehli fazilet hüner satar.
Marifetten mal dünyanın el için önemi var.
Bu garip bu karanlığa ki o olur ay güneş.
Her olay için molladan dem vurma, o ne bilir.
Cevher olmaz hiç kimse bir taş ile kıymeti ölçemez.
Ele ihsan eyledin mi bırak onu hesap dağına.
Kim sana zalimlik etti onu fikrinden uzak et.
Kim saadet bulursa iki yerde o sabit olur.
Aklından Hakkı unutmadan, fikir almak da olur.
Kötü insanlardan âlemde kim oldu nasip.
O Huma 'ya bir kemik, can yiyenlere şeker nasip.
Ta Hâkime ikbal oldun aslında böyle olur.
Namussuzlar altın buldu da âlimin ciğeri kan.*

İnsan ömrünün ganimet olduğu, buna göre bu ömrü faydasız işlerle geçirmemek gerektiği, divandaki ana gayelerdendir. Bir misal:

*Bir ganimät umrdür, ey dil, özüng huşyâr et,
Vaqtu mühlät lahzädür, köz uyqudan bedâr et.⁷¹⁵*

Anlamı:

*Ömür bir saniyeliktir, ey gönül kendine dikkate et.
Vakit zaman bir andır, gözü uykudan agâh⁷¹⁶et.*

⁷¹⁴DH., V:24a.

⁷¹⁵DH., V:14.

⁷¹⁶Bilir, bilgili, haberli, vakıf olmuş.

Ayrıca divanda sevgi konusunda, hamt içerikli ve tabiat tasavvurlarına adanan birçok şiir de mevcuttur. Ömrünü tabiplikle geçiren Mahmut Hâkim, bütün tabiplerin üstadı olarak bilinen Ebu Ali ibni Sinâ'ya derin saygı ile baktığı malumdur. İlmî eserlerinde İbn-i Sinâ'nın eserlerinden birçok numuneler göstermiştir. Sanat değeri olan edebî çalışmalarda da ciddi bir şekilde uğraşan Mahmut Hâkim, ilk önceki eserini İbn Sinâ'yı tasavvura bağışlamıştır. Bu eserini "Kıssa-i Ebu Ali İbni Sinâ-i Türkî" diye adlandırmıştır. Ancak eserin bize 1914 yılda Kokand'daki Şumakov yayınevinde neşredilen taş baskı nüshası ulaşmıştır. Şair, eserin yapısı hakkında kitabın başında şöyle bir açıklama yapmıştır:

"Bu kitap; mukaddime, dört makale ve bir mukaveleden oluşmuştur. Ama mukaddime şeyh Ebu Ali Sinâ ile Ebu'l Haris'in doğumunu beyandır. Makale-i evvel Ebu'l Haris'in Bağdat padişahı ile olan muamelesine dair kıssadır. İkinci makale şeyh Ebu Ali Sinâ ile Mısır padişahının kıssasıdır. Üçüncü makale Ebu Ali Sinâ ile Buhara padişahının kıssasıdır. Dördüncü makale Ebu Ali Sinâ ile Kirman padişahının kıssasıdır. Ancak son kıssa Ebu Ali Sinâ'nın vefatı hakkındadır."⁷¹⁷

Ebu Ali İbni Sinâ hakkındaki kıssa Mahmut Hâkim Yayfanî'nin bize kadar ulaşmış tek eseridir. Eser saf Özbek dilinde yazılmış olup onun için 20. asır başlarındaki Özbek edebî dilinin timsali olarak de ayrı bir öneme haizdir. Ayrıca kıssa, yüzyıl başındaki Özbek nesrinin şekillenmesi hakkında bize muayyen bir tasavvur sunmaktadır. Eserdeki İbn Sinâ rolü tarihi şahıs olan büyük Âlim Ebu Ali ibni Sinâ olmasıyla birlikte farklı bir anlatıma sahiptir. Ama müellifin maksadı İbn Sinâ'nın ilmî gerçeklere dayanan bibliyografisini yaratmaktan ziyade milletin arzusundaki İbn Sinâ'nın efsanelerle süslenen hayatını beyan etmek olmuştur. Büyük âlim ile ilgili çeşitli rivayetleri bir konu altında dizerek, onun eşsiz ilim sahibi, sıradan insanların mutluluğun için çalışan ve değişen her hangi bir durumda kendini kaybetmeyen cesur insan olarak tasvir etmeyi başarmıştır. Kıssadaki fikirler "Divan-ı Hâkimi"deki eğitim ve ilimperverlik düşünceleri ile uyumludur.

Kokand hanlığı ile ilgili birçok eser, araştırma yazılmıştır. Doğrudan doğruya söz konusu hanlığının muayyen bir devrinde yaşayıp, tarihi vakıaların çoğuna şahsen şahit olan tarihçilerin yazdığı eserler, özellikle önemli değere sahiptir. Mahmut Hâkim Yayfanî'nin günümüze kadar 2 el yazması ulaşan "Hüllas-üt-Tevârih" adlı eseri işte tam da böyle bir değerdedir. "Hüllas-üt-Tevârih" in Düşenbe nüshası hakkında Kazak tarihçisi T. Beysembiyev, Rusça yayınlanan "Tarih-i Şahrühî Kak İstariçeski İstaçnik" adlı kitabında bilgi

⁷¹⁷Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

vermiştir. T. Beysembiyev'in anlattığına göre, "Hullas-üt-Tevârih" in Tacikistan İlim Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 1220 numara ile kayıtlı el yazma nüshası 36 sayfadan ibarettir. Ama T. Beysembiyev, Mahmut Hâkim'in kullanmış olduğu Yayfanî -Ferganî- mahlasını: "Mahmut Hâkim Yayfanî -Ferganî- şeklinde yanlış kullanmıştır."⁷¹⁸

"Hullas ut-Tevârih" in yazara ait 2. nüshası Kokand'daki G.Gulam vilayet edebiyat müzesi kütüphanesinde 70 sayısıyla kayıta bulunmaktadır. Ayrıca eserin taş baskı nüshası da mevcut olup 1914 yılında Kokand'da Şumakov yayın evinde neşredilmiştir. Tarih ilimleri Doktor H. Bababekov, "Kokand Tarihi" adlı kitabında şehirdeki cami ve mescidin inşa edilişi hakkında fikir yürüttüğünden "Hullas ut-Tevârih" in söz konusu taş baskı nüshasından bir parça numune gösterir. Bu eser kısa bir mukaddime ile başlamaktadır. Yazar, Kokand şehrinin ortaya çıkması, orada hükümler olan padişahların hükümlerlik devirleri ve geçmişteki Kayani, Sasani ve sayrı sülalelerin tarihini kısaca beyan etmeyi amaçladığını belirtmiştir.⁷¹⁹

Eserin başlangıcında müellif, kendinden önceki tarihçiler gibi, Fergâna bölgesi hükümdarlarının nesep bakımından Babür Mirza'ya ulaşmasını vurgular ve Hüdayarhan'ın şeceresini beyan eder. Eser, Hüdayarhan'ın hükümlerlik devri yıllarında meydana gelen olay ve vakiaları, Polathan'ın başkaldırısını, Çar Rus ordusu tarafından hanlığın istila edilmesini beyan eden ilginç delil ve önemli tespitlere sahiptir. Şairin söz konusu devirde meydana gelen olayların çoğuna şahit olduğu için görüşleri ve tespitleri ilmî açıdan büyük öneme sahiptir. Yazar, eserin "Polathan" bölümünde istilacı Rus askerlerinin Andican'da yaptığı cinayetleri şöyle ifade etmektedir:

*"... Ve Rus askeri Balıççı'yı yakarak, daha sonra yine birkaç köyü de yakıp talan etti. Oralı olan Arzukulubek isimli bir adam, delaleti ile Andican'a gidip Kultefa tarafındaki Andican'ı kül etti. İş yerleri, saray, pazar, mescit ve medreseler, birkaç mahalle ve avlu, birçok insan, hayvan ve eşya yanarak yok oldu..."*⁷²⁰

Eserin "Tarih bin bir üç yüz otuz hicrisinde Fergâna'da meydana gelen alâmet ve hadiselerin beyanı" diye başlayan bölümü de ayrı bir ilmî öneme sahiptir. Bu bölümde 1917 ve 1923 senelerindeki Kokand ve etrafındaki hadiseler kaleme alınmıştır. Şöyle ki:

"Vâ öşâl yilda vilâyâtlärdä köp oğrilär päydâ bolib, keçälärdä halqning mallarını bâsıb olur erdilär. Bas, bul oğrilärni yoq qilmâqning fikridä"

⁷¹⁸Turdaliev Latif, a.g.e., T., 1997.

⁷¹⁹Turdaliev Latif, a.g.e., T., 1997.

⁷²⁰HT, V:67ab.

*bolib, baçqır qışlâqdan Ergaşbây nâmlik âdamni kelturub, Hoqandgä qorâoşilik mänsäbigä muqarrär eyledilär.*⁷²¹

Anlamı:

“Ve o senelerde vilayetlerde hırsızlıklar çoğaldı, gece yarısı milletin malları çalınmaya başladı. Hırsızlıkları yok etmek amacıyla Baçqır köyünden Ergaşbay isimli adamı getirilerek Kokand’a korucular başı yapıldı.”

O yıllardaki halkın acınası durumunu Mahmut Hâkim şu şekilde beyan etmiştir:

*“Alqıssa, Färğâna milkigä çunân şöriş vä ğavğâ vä kıymätçilik päydâ boldiki, pulgä bir faysä dän vä bâzârlär vä uylärdä bir fârä nân tâpilmadı. Köb âdämlär açlıkdän öldilär. Käminä muällifning câyimizgä âtrâfdan açlık vähidän kelgän âdämlär (ägärçi bizlärning cäylärimizdä taâm bolsa häm) binâbarın gurusnägiyi sâbıqa öldilär vä köçälärdä âdämlär açlıkdän ölib-ölib kâldilär.”*⁷²²

Anlamı:

“Hülasa, Fergâna mülküne o kadar zorluk ve pahalılık gelmişti ki, evlerde ve pazarlarda ekmek ve buğday bulunamaz olmuş. Birçok kişi açlıktan ölmüştü. Bendeniz yazarın yanına civar yerlerden açlıktan dolayı gelen adamlar -bizim yerlerde yemek olmasından dolayı- sokaklarda açlıktan ölmüşlerdi.”

Aşağıdaki parça da Sovyet askerlerinin Kokand’ı nasıl harabeye çevirdikleri hakkındadır:

“Âhirul ämr askäri Rusiya yekbârä hücum äyläb, bâzâr vä sarây vä dökânlar vä neçä cäylärgä öt qöyub vä âdämlärni tırbäârängä âldilerki, köp âdämlär ölüb vä hämä bâzâr vä sarây vä dökân vä köp cäylär tamâm devâr birlä kuyup hâkistär boldi.”

Anlamı:

“Sonunda Rus askeri savaşıarak pazar, saray, dükkân ve birkaç yeri yakıp, insanlara kurşun yağdırdılar. Birçok insan hayatını kaybetti. Pazar, saray, dükkân ve birçok mekân tamamen yanıp küle döndü.”

⁷²¹HT, V:70 ab.

⁷²²HT., V:38b.

“Hülla--t-Tevârih” adlı eserinde toplam 438 mısradan ibaret 47 şiir mevcuttur. Mezkûr şiirlerin 44 adedi Özbekçe, 2 adedi Farsça, 1 tanesi Arapçadır. (Gazel - 4, Rubai - 2, Tarih - 22, Kıt’a -18, Ferd-1) Bu eserin terkinde şiirlerin çok olması boşuna değildir. Zira tarih ile edebiyat birbirini tamamlamaktadır. Nitekim kitabındaki şiirlerin neredeyse yarısı -22 adedi-Kokand hanlığı tarihindeki en mühim olay, hadise ve tarihi şahıslara bağışlanan tarihlerden ibarettir. “Hülla-üt-Tevârih” adlı eserindeki 4 gazelin hiçbirine de “Divan-ı Hâkimi”de rastlanılmaz. Malum gazelleri Mahmut Hâkim “Hülla-üt-Tevârih” eserinde tasvir edilen hadiselerle ilgili olarak ele aldığı bilinmektedir. Mesela, Alimhan’ın zalimliğinden dolayı devletine zarar verdiği hakkında yazmış olduğu gazelinden şöyle sonuçlar çıkarmıştır:

*Bar u bâhri alsalâr ul şâhlar,
Ahiri âfsus ilâ hasrât yetâr,
Uçgusu tokay havâgâ tufrâqing,
Bul havâga âhiri zillât yetâr.
Ey Hâkimâ câvr qılma kimsägâ
Şâhlargâ zulmdin âfât yetâr.⁷²³*

Anlamı:

*Deniz derya alsalar eğer o şahlar.
Sonunda pişman ile hasret yeter.
Toprağın uçacaktır bir gün havaya.
Bu havaya ahiretin zilleti yeter.
Ey Hâkime acıtma kimseyi.
Şahlara kötülükten gelen afet yeter.*

Sonuç olarak, Mahmut Hâkim’in “Hülla--t-Tevârih” adlı eseri Kokand hanlığı tarihini öğrenmede mühim kaynak olarak hizmet etmiştir. “Tarikü’l İlaç” adlı eseri el yazma ve taş baskı nüshasının sonunda bir gazel ve mesnevi mevcuttur. “İnâ-yât âylâdi yezid kime, hikmât atâ qılar” diye başlanan gazel “Divan-ı Hâkimi” terkinindedir. Tabiplere bağışlanan mesnevi eserin el yazma nüshası da “Şul zamândagi câhil tabiblâr bâ-yânidâ” (Zamanın Cahil Hekimleri Hakkında) diye adlandırılmış. Taş baskı nüshada ise söz konusu şiir başlık gibi verilmiştir. Her iki nüshada da şiir, 32 mısradan ibarettir. Genelde, Mahmut Hâkim’in ilmî eserlerindeki şairlik yönü, manzum eserlerinde ise ilmî

⁷²³HT, V:38.

düşünceleri hissedilir. Bu iki özellik birbirini tamamlayarak onun eserlerinin kalitesini yükseltmiş ve değerli kılmıştır.⁷²⁴

Mahmut Hâkim Yayfanî'nin eserleri Kokand şehrindeki G.Gulam vilayet edebiyat müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Şairin bize malum tek mensur eseri ise “Kıssa-i Ebu Ali Sinâ”dır.

6. Molla Yoldaş Hilvetî

Meşhur Molla Yoldaş Törebayoğlu Hilvetî, 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarında yaşamış, çeşitli nazım biçimleri ve nazım türlerinde eser meydana getirmiş olan Nemengân çevresinin ağır kalemlerindendir.⁷²⁵ Çağatay edebiyatı tarihine göz attığımızda, bu devirde yaşayan Mukimî, Firkat, Muhyî, Avaz Otaroğlu, Nadim Nemengânî gibi birçok şairin yaşadığını görmekteyiz. Fakat onların çağdaşı olan şairlerden biri olan Molla Yoldaş Turabayoğlu Hilveti hakkında günümüze çok az bilgi ulaşmıştır, hatta Özbekistan'da bile, hayatı ve eserleri, yeni yeni incelenmeye başlanmıştır.

Hilvetî, Sovyet Ekim devriminden sonra da, edebî çalışmalarını devam ettirmiş. Ancak hamisi olmadığı ve yeni Sovyet sisteminin karşısında olduğu için maddi ve manevi olarak çok ağır bir yaşam geçirmek durumunda kalmıştır. Nitekim onun şiirlerini okuyan her okuyucu, şairin sömürge sistemine taraftar olmadığını ve karşısında olduğunu açık bir şekilde görmüş olacaktır. Zor hayat şartlarına rağmen, çağdaşları arasında müderris, âlim, mütevazı, maneviyat ve marifet sahibi olarak haklı bir ün yapmıştır.

Hilvetî'den günümüze tarafından kaleme alınan 2 divanı ulaşmıştır. Bu iki divan şairin yaşamı boyunca yazdığı şiirlerinden oluşmaktadır. Her iki divanda da bazı şiirleri kaleme alınmış. Aynı zamanda, harflerde bazı yerlerde noktalar koyulmamış, düzensiz ve silinerek tekrar tekrar yazılmış mısralar bulunmaktadır.⁷²⁶ Hilvetî şiirlerinin ekseriyeti ise bir divanda toplanmıştır. Divan 526 sayfadan oluşmakta olup nüshaları Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Halit Süleymanov El Yazmaları Enstitüsü hazinesinde ve bazı şahsî kütüphanelerde saklanmaktadır.⁷²⁷ Belirtmek gerekir ki, Hilvetî'nin şiir divanı mükemmel olarak henüz yazılmamıştır. Çünkü bazı gazel ve muhammesler 20. yüzyılın başlarında basılmış, bazı tezkire ve mecmuaları silinmiştir.

1328 (1910) yılında Taşkent'te Gulam Hasan Arifhanov basımevinde basılan “Beyaz-ı Hazini” mecmuasında Hilvetî'nin “Hatun” isimli hiciv eseri

⁷²⁴Turdaliev Latif, *a.g.e.*, T., 1997.

⁷²⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.128.

⁷²⁶*Molla Yoldaş Hilvetî Divanı*, *a.g.e.*, s.8.

⁷²⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.128.

basılmıştır. (89-91- beyitler) 1329 (1911) yılında Taşkent'te G.A. Yakovlev basımevinde basılan “Beyaz-ı Yengi”⁷²⁸ mecmuasında da Hilvetî'nin iki muhammesi basılmıştır. (122-124 beyitler) Gulom Hasan Arifhanov basımevinde (yılı belirtilmemiş) ise, “Beyaz-ı Muhalla” mecmuasında “Kılding” redifli gazeli basılmıştır. (135-136 beyitler) Yine bu yıllarda basılan “Beyaz-ı Murtaza” mecmuasında birçok fazla gazel ve muhammesi basılmıştır. Hilvetî'nin hayatta olduğu yıllarda 3 tane şiir risalesi basılmış ve bunlar halk arasında kısa sürede meşhur olmuştur.

Hilvetî'nin hocası Lengarî Hoca, ondan Türkçe “Mevlid-i Şerif” yazmasını rica etmiş, Hilvetî bu farklı ve mesuliyetli çalışmayı büyük bir istekle kabul etmiştir.⁷²⁹ 1908-1912 yıllarında neşredilen “Tuhfetü'l Âbidin ve Enisü'l Aşiqin”⁷³⁰ adındaki derlemelere de bazı şiirleri de dâhil olmuştur. “Seyr-i Cibâl”⁷³¹ adlı eseri 1910 senesinde Arifcanav yayın evinde basılmış. “Kitâb-ı Mevlid-i Nebî”⁷³² şiir kitabı 10'lu yıllarda birkaç defa neşredilmiştir. “Mevlid-i Şerif-i Türkî”⁷³³ ismi ile meşhur olan bu eser, 1908, 1911, 1912, 1916 yıllarında 4 Martta Gulam Hasan Arifhanov basımevinde basılmış, akabinde şöhret kazanarak birçok yerde okutulmaya başlanmıştır.

Söz konusu eser, Çağatay yazı dilinin son döneminde kaleme alınmış. Çağatay yazı dili ile bu dilin devamı olan Özbek yazı dili arasında geçiş dönemine ait olan bir eserdir. Ayrıca Çağatay yazı dilinde tespit edilen ilk mevlit eser olması bakımından da önemlidir. Eser 28 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde bazı dinî hikâyelerle birlikte Hz. Muhammed'in doğumu ve miraca çıkışı manzum bir şekilde ayrıntılı olarak hikâye edilmiştir.⁷³⁴

Hilvetî'nin Madaminbek'e hediye ettiği bir muhammesi de Haşimhoca Yoldaşoğlu ile Prof. O. Nasırov tarafından yayımlanmak üzere hazırlanmış ve Hayrat gazetesinde basılmıştır. Hilvetî'nin edebî mirasında mersiye ön sıralarda yer almaktadır.⁷³⁵ Şair hakkında Özbek literatüründe ve gazetelerinde bazı bilgilere rastlanmaktadır. M. Muradov, Hilvetî'nin hayatı ve eserleri hakkında sonraki dönemlerde makale yayınlamış. Şairin yeğeni Abdullacan Yoldaşev de yazarın hayatına dair malumatlar vermiştir. Nitekim Hilvetî'nin ilmi araştırmaları içinde en önemli görevi, onun mükemmel divanını

⁷²⁸Yeni Beyazlar.

⁷²⁹Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, *a.g.e.*, ss.21-22.

⁷³⁰İnsan Topluluğu ve Kadınların Aşığı.

⁷³¹Dağ Seyri.

⁷³²Peygamber Nebi Mevlidi Kitabı.

⁷³³Türkçe Mevlüt.

⁷³⁴Çayan, Adem, *Molla Yoldaş Hilvetî-Mevlûdü'n Nebî Aleyhi's-Selâm*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, 2009, s.iii.

⁷³⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.128.

neşretmektir. İşte Bbu çalışmayı ilk olarak İ. Abdullayev ve bahsettiğimiz yeğeni A. Yoldaşov ele almıştır. Şimdiki Özbekçeye İ. Abdullayev tarafından aktarılmıştır.⁷³⁶

Bu bilgiler göre, şair 1858 yılında Nemengân şehrinin Uyçi bölgesinde Nemengân şehrine yakın olan Narin deryası civarlarındaki Ciydetepe köyünde dünyaya gelmiştir. Eğitimini ilk olarak köyündeki okulda Molla Azim Hoca'dan almıştır. Yedi yaşındayken annesi vefat edince yetim kalan Hilvetî, birçok zorluğa göğüs germiştir. Ancak genç yaşta şairin gönlünde geniş yer tutan ilim sevdası ve medrese eğitimi ona büyük bir iştiyak vermiş, hayata bağlamıştır. Bu bakımdan çevresindeki eğitimci insanlar ve akrabaları ona yardımcı olmuş, bu yardımlar vesilesiyle Nemengân'daki Azizhoca Eşan Medresesi'nde eğitime başlamıştır. Medresede eğitim sırasında çeşitli bilim adamları ve şairlerle tanışmış ve onlarla yakın temas kurarak onlardan birçok şey öğrenmiş. Özellikle büyük şair ve âlimlerden olan Nâdim Nemengânî, İshâkhan ve İbret ile çeşitli mülakatlarda bulunmuş ve onlarla aynı fikirde şiirler kaleme almıştır. Şiirlerinde "Hilvetî" mahlasını kullanmıştır.

İlmi yönden derinleşmek isteyen Hilvetî, büyük âlim, yazar ve şairler şehri olan Kokand'a doğru yola çıkmış. Buradaki medreselerin birinde eğitim görmüş ve bir birinden farklı birçok alanda kitap okumuştur. Mukimî, Muhyî, Fırkat, Zevkî gibi bazı âlimlerin sohbetinden ve ilminden nasiplenmiş, onların edebî dönemlerine iştirak etmiş ve şiirleriyle onlara verdiği değeri göstermiştir. Dolayısıyla Kokand edebî muhiti şairin ilmî tekabülü için büyük bir ehemmiyete sahiptir.

Şair medresede eğitim gördüğü sıralarda Arap ve Fars dillerine vakıf olmuş. Şiirdeki yeteneğini ilerletip belirli bir seviyeye getirmek için Nevâtî, Bâbü, Meşreb, Fuzulî, Bedîl gibi usta kalemlerin zengin mirasından etkilenmiştir. Özellikle Nâdim'in eserleri ve Nâdim ile olan çalışmaları, dostlukları ve sürekli yakın temas içinde olmaları Hilvetî'nin sanatkâr olarak yol kat etmesinde ciddi katkı sağlamıştır. Nâdim, şairi maddi ve manevi olarak koruması altına almış, hamilik⁷³⁷ yaparak şiirlerinde ona üstatlık edip ilham vermiştir. Şair Hilvetî ise Nâdim'in bu fedakârlığına, insanî yönüne, dostluğuna, alçakgönüllülüğüne, iyi niyetliliğine ve hayırseverliğine büyük değer vermiş, saygı göstermiştir:

*Edi xulqi äevâzu', sirişti şiringâ,
Yoq edi tâb'idâ kibru ğurur-yaksâr mâ,
Şikâstälärğä edi xayr câ-yu şäfqatcâ,*

⁷³⁶Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.128.

⁷³⁷Koruyucu ve himaye eden.

*Huzuridä adäm olğaydi ğussäü qayġu,
Bolurdi suhbätigä yetsä här hazin şâdân.*

*Hälâvâti süxân erdi, nâş'ü baxş-i dimâġ,
Sözidin dârc edi käyfiyât şarâbı ayâġ.
Qışı hâm erdi angı mävsümi bahârı bâġ.
Yetârdi suhbätidä dilgä ming sürur-fârâġ,
Edi mäcâlisi her kişigä rahatı cân.*

Anlamı:

*Tabiatı tevazu idi, sırrı tatlı dilliliği,
Yoktu huyunda kibir ve gurur ancak...
Darda kalana idi hayrı veya şefkati...
Yolunda insan ölür idi hüznün ve kederle,
Olurdu sohbeti her zaman hüznün ve neşe ile...
Huzur dilinden idi, neşeli bir âşığın sesiydi...
Sözüyle huzura erilirdi, keyif şarabı idi daim.
İnsan da vakıf olurdu o an, mevsimin bahar bahçesine.
Ezerdi sohbetinden kalbe bin türlü ferah.
Onun meclisi her kişiye can suyu idi.*

Hilvetî 1902 yılında Nâdim'e bağısladığı 19 muhammesten oluşan bir kaside yazmış. Şair Nâdim de Hilvetî'nin şiirlerindeki güzellikleri ve farklılıklarını ifade ederek şairin şiirleri hakkında şu sıcak ve samimi satırları kaleme almıştır:

*Hilvâtiy bir kimsi sâhib ġazâl,
Sözlärinin här biri qandu äsâl.
Âlimu dânâyu xirâdmânddur,
Nüktâsidân fazl eli xursânddür...
Ġâh qilib säyri tâmâşâyi bâġ,
Ġâh kezibân dâştı biyâbânu tâġ...
Sabru qanâat bolubân tüşâsi,
Mâskân olub mädräsä bir göşâsi.*

Anlamı:

*Hilvetî bir kimse ki sahibidir gazelin...
Hepsi bal ve şeker gibidir sözlerinin.
Alim ve bilgeler ona giriftardır...*

*Yazdığı her bir harften fazilet ehilleri memnundur...
 Gâh seyre çıkar bir bahçe gezisiyle,
 Gâh gezer dağ taş demeden, sahraî çölü.
 Sabır ve kanaat oldu onun döşeği.
 Mekanı mesken oldu medresenin bir köşesi...*

İki şairin birbirine ithaf ettiği bu şiirler, aralarındaki dostluğu, samimiyeti, saygıyı ve birbirlerinin başarılarından duydukları gururu göstermiştir. Nâdim ve Hilvetî bedi eserler meydana getirmeye devam etmiş ve birbirlerinin gazellerine muhammes yazmışlardır. Nâdim'in birçok şiiri Hilvetî'nin divanına girmiştir. Nâdim mesnevisinden alınan yukarıdaki parçanın son iki satırı Hilvetî'nin biyografisiyle alakalıdır. Bilgilere göre, Hilvetî neredeyse 20 yıl medresede ikâmet etmiş. Nâdim gibi, medresedeki maddi zorluklara bakmadan sabır ve kanaat ile yaşamış, sürekli okuyarak mütalaa etmiştir. Şair, daha sonraları köyü Ciydetepe'ye dönüp, burada ilim ve şiir ile uğraşan insanlara hocalık yapmış aynı zamanda da çiftçilik ile de meşgul olmuştur.

Onun yeğeni Abdullacan, Yoldaşev Hilvetî'yi tanıyan akrabalarının ve aynı köyden olan arkadaşlarının anlattıkları hatıralara göre, Hilvetî güzel ve insanî hasletlere sahip olduğunu belirtilmiştir. Bu anlatılanlara göre, şair, bilhassa köydeki öksüz çocuklara şefkat göstermiş, onları şair olarak eğiterek ilme vakıf olmalarını istemiştir. Fiziksel olarak sakat kişileri ve evsiz yurtsuz kalmış yaşlıları sahiplenerek onlarla ilgilenmiş onları her türlü kötülüklerden korumuştur. Evlenmek için maddi olanağı yetmeyen öğrencilerine her iki tarafın rızasını almak üzere, hiçbir masraf yaptırmadan sade bir şekilde kızlarını vermiş ve nikâhlamıştır. Hilvetî iki erkek çocuğu ve dört kız çocuğu yetiştirmiştir. Evlatlarının hepsini okutmuş ve evlendirmiştir. 1924 yılında köyünde hayata gözlerini yumuştur.⁷³⁸

Hilvetî'nin öğrencilik yıllarında -İbret tarafından- fotoğrafı çekilmiş ve altına "İlim Talebesi Molla Yoldaş" diye not düşülmüştür. Şair Hilvetî'nin şiirleri, insanî duygu ve düşünceleri dile getirdiği gazellerden, müsemmalardan, hicvi eserlerden, eğitici şiirlerden ve kasidelerden oluşmaktadır. "Seyri-Cibâl", "Kitâbi Mevludi Nebiy", "Çirâğı Mekteb"⁷³⁹ gibi kitaplar yazarın büyük mazmun eserleridir. Şair çeşitli mevzu ve içerikte gazeller, müsemmalar yazmış. İnsan ruhunun türlü betimlemelerini yapmıştır. Sevgi, aşk, muhabbet, ilim, eğitim, dostluk, ahlak, edep, adalet gibi konular Hilvetî lirizminin temel konuları olmuştur. İnsan fitratında mevcut olan temiz

⁷³⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.130.

⁷³⁹Okul Feneri.

duygu ve hisleri, güzel beyitler vasıtasıyla tutkulu, zevkli ve ahenkli bir tarzda ifade etmek şairin gazellerine ait özelliklerdir. Bu özellikleri yansıtan bir gazele göz atalım:

*Bu bärnä nâzâningni bilmädim, qaysi vatandandır,
Pärizâdi Eramdin yâ siyah çäşmi Hotändädur.
Köngüllär ğunçası gülgün açıldı rängü boyıdın,
Bu gül, bilmäm, qayu güleşändän, qaysı çämändädur...*

Anlamı:

*Bu berna⁷⁴⁰ nazenin hangi vatandandır bilemedim,
Eram'ın perisi, siyah gözlüsü yoksa Hotenli midir?
Gönül goncası gül gibi açıldı, renginden, kokusundan,
Bu gül bilmem hangi gülşenden, hangi çemendendir...*

Yukarıdaki gazel baştan sona meftun bir kalbin şaşkınlık ve merak içinde kaldığını açık bir şekilde tasvir eden şiir örneklerinden oluşmaktadır. Bu güzel ve nazeninin hangi vatanda yetiştiğine, bu gülün hangi gülistanda büyüdüğüne, bu gözü badem, kaşı “Kuzah’ın göğü”⁷⁴¹ olanın, dudağı lal, dişi inci güzelin hangi memleketin kıymetli ellerinde büyüdüğüne duyulan merak ve bu dilberden dolayı rüsva olan mecnun düştüğü durum, bu gül yanaklı sümbülün saçının bağı açtığında, görülmemiş güzellikteki yüzüne duyulan şaşkınlık bu şekilde ifade edilmiştir.

Bu gazel, kendine has renk, lezzet, ahenk, duruşu ve verdiği heyecanla klâsik Özbek şiirimizin önemli numunelerinden olmuştur. Şair, saf ve berrak olan aşk duygusunun büyüleyici yönünü, dilberin edasını, sevmeyi, kalbi yoran tüm sırları usta bir müzisyen gibi türlü ahenkte ifade edebilmiştir. “Munça Häm”⁷⁴², “Aylansun Qulin”⁷⁴³ gazelleri şairin yüreğinden geçen arzu ve isteklerin şiire dökülmüş örnekleridir:

*Mähvâşim yüzi güli ra'nâ bolurmu munçâ häm,
Qâmeti dilcoyu âsâ bolurmu munçâ häm.
Hasrätidä olsa hâr däm ming kişi, yoqdur işi,
Zâlimu berahmu bepärvâ bolurmu munçâ häm...*

⁷⁴⁰Güzel.

⁷⁴¹Gökyüzü.

⁷⁴²Bu kadar.

⁷⁴³Olsun Kulun.

*Qılma pinhân pãrdãgã ruxsâr, aylãnsun qulin,
Bizni qılğil mahrãmi diydâr, aylansun qılın.
Sen kãbi cãhãndã yoq erur, tãnhã özün,
Lek sengã men kãbi bisyâr, äylãnsun quling.*

Anlamı:

*Ay yüzlümün gül yüzü, kırmızı olur mu hiç bu kadar,
Kameti kalp acısı olur mu hiç bu kadar.
Hasretinde olsa bile bin kişi olmaz işi,
Zalim, şefkatsiz, itibarsız olur mu bu kadar...*

*Gizli etme perdeye ruhsar,⁷⁴⁴ olsun kulun,
Bizi etme didar esiri, olsun kulun...
Senin gibisi cihanda yoktur, Nâdirdir eşin,
Lakin senin gibisine şimdi, benim gibisi olsun kulun...*

Büyük bir zevkle yazılan bu iki gazel, yazıldığı dönemin birçok gazeliyle vezin, kafiye ve redif yönünden şeklen benzemektedir. Yalnız Hilvetî'nin gazelleri, kendine has üslubu ve şekli itibariyle farklı bir özelliğe sahiptir.

Kendilerine uygun gördükleri gazellere nazire yazan şairler, o devrin meydana getirilen gazellerinin en olgun sanat eseri olanını tasdiklemek, gazeli yazan şairin müellifine olan saygıyı ve hürmeti ifade etmek için görmüş ve bu yolla kendi kalemlerinin gücünü de göstererek eser meydana getirmek için müsabakalara girmişlerdir. Edebî olarak beraber çalışmış ve dolayısıyla bu mirasın varisi olmaya talip olmuşlardır.

Hilvetî ile ilgili yapılan araştırmalar, onun bahsedilen gazel türündeki bir eseri meydana getirirken mesuliyet duygusuyla yaklaşım sergilediğini ve bu yaklaşımla da muvaffakiyet kazandığını göstermiştir. Klâsik şiir tarihimizin bu türünde eser ortaya koyan şair, diğer şairlerin geçtiği yollardan yürümüş olsa da kendine has üslubuyla farkını her zaman göstermiştir. Şiire ve şairlere muntazam derecede kıymet vermiş olan Hilvetî, söz sanatının kullanıldığı müzik ve şarkılara ve yetenekli sanatçılara ilgi göstermiş, canı gönülden destek olmuştur.

Bilindiği üzere muvaşşah, Arapça bir kelime olup "değerlenen, bezenmiş" mânâlarına gelmektedir. Şiirlerde bir şahıs için -erkek ya da kadın adına- yazılan özel bir eserdir. Gazel veya muhammes şeklinde olabilir. Eğer gazel şeklinde olursa her beytinin birinci mısraının baş harfleri, muhammes

⁷⁴⁴Yüz, çehre.

şeklinde olursa her bendinin birinci mısraının baş harflerine muvaşşah -kime özel yazıldıysa adının harfleri- tek tek yerleştirilir ve şiir bittiğinde kimin için yazıldıysa onun tam ismi çıkar. (Klâsik edebiyatta ise Arap alfabesinin harfleri esas alınarak yapılır.) Bazen bir şairin muvaşşahına başka bir şair muhammes ilave edebilir. Muhammesin birinci mısraının ilk harfî ve muhammes iliştirilen birinci mısraının ilk harflerinden muvaşşah kime yazıldıysa onun ismi çıkar.⁷⁴⁵

19. yy. sonu 20. yy. başlangıcındaki Hokand ve Nemengân şairlerinde muvaşşah türü çokça kullanılmış, bu sahadaki en çok eseri veren şairler Hilvetî ve Mukîmî olmuştur. Hilvetî, Farsça ve Özbekçe 150'ye yakın muvaşşah yazmıştır. Mukîmî'nin ise, 70 adet muvaşşah yazdığı bilinmektedir. Genelde muvaşşahlar meşhur kişilere, zenginlere, yiğitlere, yakın akraba ve dostlara bazen de kadınlara özel olarak yazılmaktaydı. Eğer muvaşşah yazan kişi şairse, muvaşşahını kendisi yazmışsa yazdığı kişiye bunu kendisi sunmalıdır. Bazen de şiir yazmayı bilmeyen bazı kimseler şairlerden rica ederek kendi adına sunabilecek muvaşşahlar yazdırmışlardır. Erkekler için özel olarak yazılan muvaşşahlarda sunulan kişinin tüm özellikleri, güçlü ve güzel bir kadın şeklinde tasvir edilerek yazılırdı. Bazen muvaşşahtan sunulan kişinin adı çıkıncaya kadar şiirin kadına sunulup sunulmadığı hususunda şüpheye düşüldüğü de olurdu.

Hilvetî, yine bu dönemdeki Nemengân ve Hokand'ın nüfuzlu kişilerinden Dostmuhammed (3 muvaşşah), Adhamhan Töre (2 muvaşşah), Abducelilhan, Ömer Alihan, Nuriddinhan, Hazirhan (2 muvaşşah), Muhammedcanhan, Davud Muhammed, Muhammed Arifhan, Numancan, Muhyî Alaeddinhan, Kasimhan, Mahkamhan, Hüseyincanhan ve Azamhan (Hokandlı) gibi şahıslara özel muvaşşahlar yazarak sunmuştur. Hilvetî muvaşşahlarında söz sanatlarını titizlikle kullanmıştır. Onun "Külib-Külib" redifli muvaşşahında beyitlerinin birinci mısralarının ilk harflerinden "Edhamhan Töre", ikinci mısralarının ilk harflerinden "Abducelilhan" adları görülmüştür.⁷⁴⁶ Hilvetî'nin, meşhur Şair Hafız Molla Toyçi'ye adadığı "Üstine"⁷⁴⁷ redifli gazeli, muvaşşah örneği olup sanatkârın yüksek istidat sahibi olduğunu bu şiirle bir kez daha ortaya koymuştur.

*Mäskäning ey mâhväs, bir qasri äyvân üstinä,
Sâya sâ lur rif'ati bu çarx käyvân üstinä...
Xâki pâyin cümlä şahlar diydäsigä totiyâ,
Maqdämin cännät arâ rizvânu ğilmân üstinä.*

⁷⁴⁵ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.33

⁷⁴⁶ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., ss. 33-34.

⁷⁴⁷ Üstüne.

Anlamı:

*Mekânın ey ay yüzlü, küçük bir saray üstünde,
Gölge eyler yüceliği, bu dönen dünya üstüne...
Basmış olduğun toprağın bütün şahlar üzerine titrer...
Gelişin cennet cennet kapısındaki melek üstüne (için).*

Hilvetî'nin bu gazeline Şair Nâdim bir de muhammes eklemiştir. Görüldüğü üzere Hilvetî, nazım şeklinin gazel, muhammes, müseddes, müsemmen, kaside, muvaşşah, mersiye, hiciv, seyahatnâme türlerinde şiirler kaleme almıştır.

Şairin eserlerinde sıkça rast geldiğimiz serzügeşt şiirleri, gelecekte de yerini koruyacaktır. Hilvetî'nin şiirlerinde muhammes, sadece lirik şiirinde ve bazı kasidelerinde değil, aynı zamanda muvaşşah, mersiye ve serzügeşt türü şiirlerinde de çokça kullanılmıştır. 152 bentten (760 mısra) oluşan “Çıkıb” redifli şiiri sergüzeştî olarak da ifade edilebilir.⁷⁴⁸ “İlim için”, “Dilim”⁷⁴⁹, “Gönül”, “Hayat” gibi şiirler, Hilvetî'nin eserleri arasında büyük öneme sahip diğer şiirlerdendir. Şair bu şiirlerde eğitimle ilgili düşüncelerini öne sürmüş, ilim sahibi olmaya ve güzel hasletleri adet haline getirmeye davet etmiştir.

“İlim İçin” şiirinde, ilim öğrenmek için uzak diyarlara giden oğlunun anne ve babasının ondan razı olması ve onu Allah'a emanet etmeleri ifade edilmiştir. Şairin kendisi ise yakın şehirlerde görmüş olduğu medrese eğitimini tamamlamış. Daha sonra uzak diyarlara giderek ilmî yönünü derinleştirmek istemiştir. Bu yüzden babasından: “Râzi bolub cävâbim bering, pädär, ilm için.” (Razı olduğunuzu söyleyin babacığım, ilim için.) diye, annesinden: “Ey vâlidâ, kârâmdin ruhsât mengä beriniz.” (Ey validem, kerem eyleyin, izin verin bana.) diye rıza istemiştir.

Şiir mısralarında, ilme olan susamışlığı ve çabayı, anne babasına olan hürmet ve sevgisini, aynı zamanda Özbek ahlakını görmekteyiz. Şair, bu gazel aracılığıyla, gençlerin ilgisini ilme çekmeye, anne ve babaların gönlünü, istek ve izzetini her daim hoş tutmak gerektiğine uğraşmıştır. 96 beyitten ibaret müteşekkil bu kaside aruzun hazaci müseddesi maksur mefailün, mefailün, mefail vezninde yazılmıştır. Taş basma nüshasına göre eser, H.1320/M.1903 yılında bitirilmiş, giriş kısmına ise Şair Hilvetî, Farsça: “Bu eser ilim sahibi önde gelen âlim ve faziletli insanlar hakkındadır.” diye yazmıştır.

⁷⁴⁸Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.132.

⁷⁴⁹Dil-Gönül.

Şair ilmin önemini belirtmek için aynı zamanda ayet ve hadislerden örnekler de vermiştir: “Yoksa o gece saatlerinde kalkan secdeye kapanıp kıyam durarak daima vazifesini yapan Ahireti sayar ve Rabbinin rahmetini umar kimse gibi olur mu? Hiç bilirlere bilmezler müsavi olur mu? Ancak temiz akıllı olanlar anlar.”⁷⁵⁰ Peygamber’in ise “Âlimler peygamberin miraslarıdır, İlmi dünyada ve ahrette sonsuz kıldı.” diye beyan ettiği Hadis-i Şerif’i örnek vermiştir. Şair bir başka beyitte söyle der:

*Azizât mekünâd dâr darı dünyâ,
Şârifâm mekünâd yâvmü’l câzâ ilm.*

Anlamı:

*Bu dünyada seni kıymetli,
Kıyamet günü şefaata edecek olan ilimdir.*

Yine başka bir Hadis-i şerif’e daha telmih vardır:

*Ägâr âz zindagâni bahrâ câyı,
Bicu âz Rum tâ mülki Hitay ilm.*

Anlamı:

*Eğer dünyadan heybetli olmayı istersen,
Rum’dan ta Hitay⁷⁵¹ mülkiyetine kadar da olsa ilmi izle.*

Hilvetî ilmin alışkanlık haline gelmesi için talep edilmesi ve süreklilik arz etmesi gerektiğini de ifade etmiş. “Nitekim öğretmen razı olmazsa, şakirt üst makama erişemez.” diye buyurmuştur:

*Hâmişâ haqqı ustâzat nigâhdâr,
Hayâbiy tâ nagârdâdu rıza ilm.*

Anlamı:

*Daima öğretmenden hakkını iste.
Ki o razı olmayınca ilim alamazsınız.*

⁷⁵⁰Zümer suresinin 9. Ayetinde.

⁷⁵¹Çin.

İtibar edilmezse toplumdaki tüm fitne ve fesatların sebebinin ilimsiz ve cahillikten olacağı konusuna dikkat çekmiştir:

*Fäsâdı fitnââra hırmân kunâd câhl,
Bâ in hırmân zamân barki fânâ ilim.*

Anlamı:

*Cehalet, fitne ve fesatlar bir yere toplansa,
İlim, hepsini sarmalar ve yok eder.*

İlmin faziletleri hakkında pek çok yazı yazılmış olsa da, bu kaside kendi mânâ ve mahiyeti bakımından açık bir şekilde ilmin önemine bedi bir şekilde değinmiştir. Elbette ilmin yolu meşakkatlidir. Bu yolda karşılaştığımız her türlü müşkülâtı yenerek geçmek için hazırlıklı olmak gerekir. Bilime susamış, iradeli ve kararlı bir öğrenci ise buna muktedir olacaktır:

*Bu yol uzâq yol ermiş, biyâbânı köp ermiş,
Başım ketsâ râzimân yoldâ âgâr ilm için.*

Anlamı:

*Bu yol uzak bir yolmuş imiş bahçeleri çok imiş.
Başım kesilse de yolda eğer razıyım ilim için.*

“Dilim” şiiri ise daha çok felsefi düşüncelerle işlenmiştir. Şair bu şiirinde, ilme içtenlikle talip olmanın ve ilim için, âlimlerin çevresinde pervane gibi olup onların ilminden nasiplenmenin şart olduğunun, ilme genç yaşlarda sahip olmanın daha makbul olacağını altını çizmiştir:

*Ur özing ilm eligä uçräsä märdânâ, dilim,
Bu sıfatkim ürädür şâ ’mgä pârâvânâ, dilim.
Yâşlik vaqtidâ ilm örgänü âdâbu hayâ,
Ğaribân tüşmä âfsus ile püşâymanâ, dilim.*

Anlamı:

*Vur kendini ilim ehline mert isen, gönlüm,
Bu sıfattır ki vurur muma pervaneyi, gönlüm...
Gençlik vaktinde ilim öğren adap ve haya,
Gariban olma, yazık olur, düşüp pişmanlığa, gönlüm.*

Her bir mısra ilim ve adabı muaşeretini, ahlak ile hayâyı her zaman yan yana işlemiştir. İlim sahibi kişinin adaplı ve edeli olanın makbul olacağı ifade edilmiş. Adap, hayâ ve karakter güzelliği yaratılıştan gelen fitrî bir ölçüt olarak verilmiş. Bu hasletlerin ise insanın duygu ve düşüncelerini ifade ederken karakterine, hal ve hareketlerine zuhur ettiği ifade edilmiştir. Ona göre; hayâ sahibi insan, akıl ve mantık çerçevesinde onurunu düşünerek adım atıp hareket eder, fikir ve muhakemelerini mülâhaza ile ifade ederdi. Şair Hilvetî, bu fikir ve düşünceleri usta nüktedanlığıyla açık bir şekilde ifade etmiş.

Bunun dışında âlicenap faziletlerin insana genç dönemlerde verilebileceğini vurgulamıştır. “Gençlik elden gidip yaşlanan insan, pişman olsa dahi, ne yazık ki o vakit çok geç kalınmış olacaktır!” şeklinde ifade etmiştir. Şairin “Köngil” şiiri de “Dilim” gazeli ile benzer tarzdaki düşüncelerle bezenerek işlenmiştir:

*Gär desänkim boläyin dâna, köngül,
Bil ğanimät suhbäti mullâ, köngül...
Därs oqub, täkrâr etib şâmu sähâr,
İlm etgin tünü kün päydâ, köngül.*

Anlamı:

*Eğer diyorsan ki olayım akıllı, gönül,
Bil ki ganimet molla sohbetidir, ey gönül...
Ders okuyup, tekrarlayarak gece gündüz,
İlim bul, gece gündüz, ey gönül.*

İlim ve adabı ikiz kardeş gibi gören şair, ilim sahibi kişiyi güzel ahlaklı görmüş, ar ve hayâ sahibi olmanın gerekliliği fikrini tekrar tekrar kaleme almıştır. “Dilim” gazelinde: “Yâşlık vaqtidâ ilm örgänü âdâbu hayâ” (Genç yaşta ilim sahibi ol adap ve hayâ ile) demiş olsa da “Köngil” adlı şiirinde nefis yoluna girmenin ve açgözlülüğün sebep olduğu sonuçları da izah etmiştir:

*Näfs ra 'yigä kirib qılma günâh,
Song özinni qılmağil räsvâ, köngül...
Xârlıq kelgäy ta 'mädin zinhâr,
Kim erur bir gävähär-i yaktâ köngül.*

Anlamı:

Nefse uyararak eyleme günah,

*Sonunda eyleme kendini günahkâr, ey gönül...
Rezillik gelir kibirli olmaktan zinhar,
Kim olur ki eşsiz bir inci gönül?*

Böylece, “Aydınlanma Mektebi”nin incileri olan Fırkat, Nâdim, İbret, Gurbet gibi eğitimci ve halkı seven, iyi niyetli şairler, bu tür şiirler yazan Hilvetî’yi gayretkeş, halkın geleceği için uğraşan, onları aydınlanmaya davet eden, eğitimci ve gelişmeye açık, ilerici bir şair olarak tanıtmışlardır.

19. yy. sonlarında yaşayıp eser ortaya koyan Mukimî, Nâdim, Zevkî gibi halkçı şairler, sömürge zulmü altındaki halkın durumunun gittikçe kötüleştiğini, ana vatanın bu müşkül durumunu, iktisadi koşulların kötüye gittiğini, ihtiyaç sahiplerinin yoğunlaştığını görerek endişeye kapılmışlar, halkın dert ve tasalarını derinden hissetmişler. Böylece tüm bu sıkıntı ve hayat zorluklarının açıkça ifade edildiği eserler meydana getirmişlerdir. İşte bu derece önemli bir yere sahip olan halkçı şairlerin meslektaşısı, dostu ve çalışma arkadaşı olan Hilveti, doğal olarak bu konulara değinmeden geçmemiştir. Duyduğu üzüntü ve rahatsızlıkları şiirlerinde her zaman dile getirmiştir. Bu bakımdan şairin “Qaşşâq”⁷⁵² şiiri çok önemlidir:

*Kiyargä câmä tâpâlmäs, yegäni parçäi nân,
Berähnälik birlä açlıkdä bâiçä qaşşâq.*

Anlamı:

*Giymeye elbise bulunmaz, yemeye bir parça ekmek,
Yalnızlıkla birlikte bir de açlık ve yoksulluk...*

Toplumda şairin şiirlerini ortaya koyduğu dönemde, iki kutup mevcuttu; gasp ederek zengin olanların karnı tok ve sağlığı yerindeyken yoksulluğa giriftar olanların karnı aç ve sağlığı yerinde değildi. Şair, toplumdaki bu iki zıt düşüncüyü mukayese etmiştir.

*Ğanilär aş ile qârni toyub, älifdek râst,
Çü yâ qurusnä yürüb, qâmäti düitâ qaşşâq.*

Anlamı:

*Kötülerin aş ile karnı tok, elif gibi dosdoğru,
Ama ki yürüyen ölünün bu gönlü bir o kadar fakir.*

⁷⁵²Yoksulluk.

Yoksul insanlarda maddi bir gelir yoktu; fakat onda insanlık ve insani hasletler çokça mevcuttu:

*Räsâlik iqliminin şâhidur, vale körinur,
Pulining yoligä vächidä nâräsâ qaşşâq.
İlâcı yoqligidin vä gär nä cânı birlä,
Qolidä här naqdi bolsa qılır fidâ qaşşâq.*

Anlamı:

*İyilik ikliminin paşasıdır, öyle görünür,
Paranın yoluna teslim olmuş yalancıdır, kalbi yoksul...
Yokluk varlığıdır, ilaç ise eğer canı,
Elinde bir para olsa, dahi feda eder yoksul.*

İşte görüldüğü gibi canıyla birlikte elinde ne kadar para varsa feda edebilen yoksul, sadece büyük himmet sahibi insanlara hürmet ediyordu, bu özellikleri ve insani faziletleri gören şair de bu insanlara büyük değer vermiş, şiirlerine yer vermiştir. Açlık ve sefalet içindeki halkın durumunu tasvir eden şair ya yukarıdaki gibi felsefi müşahedelere başvuruyor ya da mizah yolunu tercih ediyordu. “Hâcvi Kâşf”⁷⁵³ adlı şiirinde ikinci yolu tercih ederek hiciv ile acı gerçekleri dile getirmiştir:

*Ävväl edin e'tibâr, kâfşim,
Xuş surätü huş nigâr, kâfşim.
Bu nâv'idä eskidinki, kiymäs
Qoknâriyu, mârdikâr, kâfşim.
Mendek seni sökildü bağrın,
Suhbât sengä qıldı kâr, kâfşim.
Bu yol sengni meningdek etmiş,
Dil xastayu tan nizâr, kâfşim.*

Anlamı:

*Önce idin itibarlı, pabucum,
Hoş suretli hoş görünümülydün, pabucum.
Bu demde eskidin ki artık giyilmezsin...
Pis ve çamur içinde, işçisin, pabucum.
Benim gibi senin de söküldü bağrın,
Sohbet sana kan oldu, pabucum.*

⁷⁵³Gülünç Pabuç.

*Bu yol seni, ben gibi eylemiş,
Kalb hasta, yürek acı, pabucum...*

Şair, eskiyen ve yırtılan ayakkabının durumunu, itibarsız bir durumdaki fakir ve yoksulların durumuna benzetmiş ve bu mukayeseyi trajik bir mizah ile vermiştir. Yine bu tasvirde şair, tamahkâr olan insanı eleştirerek önemli başka bir konuya daha değinmiştir.

*Âğzingni tama' ilâ açgândin,
Ey Hilvâtiy, boldi xâr kâfşim.*

Anlamı:

*Ağzını kibir ile açmaktan,
Ey Hilvetî, edildi hor pabucum.*

Hilvetî'nin "Âşimiz"⁷⁵⁴şiiri, tarafsız mizahın başkaldırı niteliğinde hafif bir mizahla yazılmış örneklerindedir. Şiirde dört kişi birlikte toplanarak yemek yapmak ister lakin bu planı komşuları gelerek bozar:

*Şâmdin tâ nisbi şâb bitmäy bizi kengâşimiz,
Türfâ räsvalıq ilâ qâldi qâzânde âşimiz.
Tüzni tâpsäk, sâbzi yoqdir, közâ suv keltirgâli,
Köçägä çıqqalı yoqdur tâqatu berdâşimiz.
Biri aytur: "sâbzi toğrä", biri aytur: "qıl özüng",
Bilmädimki, uşbu yerdä qaysimiz iş başımız...
Hol otun aslä tütâşmäs, dudidinä közlär tolub,
Nâgähân yânsa öçürdi közdin âqqân yâşimiz...*

Anlamı:

*Akşamdan ta gece yarısına kadar dağılmaz bizim meclis,
Bin bir türlü aksilik ile kaldı tavada aşımız.
Tuzu bulsak havuç yoktur, bir kase su getirmeye,
Sokağa çıkmaya yoktur kanaati sabrımız...
Biri der 'havuç doğra', biri söyler 'kendin yap',
Bilemedim ki burada hangimiz işin başında...
Islak odun asla yanmaz, dumanı göze dolduğu an,
Birden yanarsa, söndürür gözümüzden akacak olan yaşımız.*

⁷⁵⁴ Aşımız, yemeğimiz, ekmeğimiz.

Hilvetî'nin satirik şiirleri açgözlü ve dünyevî arzuları için yaşayanlara, halkın ekmeğini çalan tamahkârlara, halka zulüm edenlere ve riyakârlara karşı yazılmıştır. “Hasis”⁷⁵⁵ adlı satirik şiirinde açgözlü ve tamahkâr kişilerin kendi menfaatleri için her türlü alçaklığı yapacakları açıkça ortaya konulmuştur:

*Ötärni bildi tiriklik şilâni şäyx ilä müfti,
Qolini berdiyu boldi angä mürid xasis.*

Anlamı:

*Geçinmeyi bildi varlık içinde şeyh ile müftü
Elini verdi oldu ona mürit hasis.*

Şairin bıraktığı eserler içinde onun edebî ve estetik bakış açısını tam olarak ifade edebilen bir şiir vardır. Bu şiir “Mâzämmâti Bâma’ni Ğazâl”⁷⁵⁶ olarak adlandırılmıştır. Gazel türünde ilmî ve fikrî yönden mükemmel denilebilecek niteliklere sahip ve okuyucunun mesuliyetini derin bir şekilde hisseden eserler ortaya koymuş olan şair, her zaman farklı muhtevalarda edebî eserler kaleme almak için uğraşı vermiştir.

Ancak, her devirde yetenekli şairlerin etrafında orta halli şiir yazarlar, yetenek bakımından daha zayıf amatörler, şiire yeni bir ahenk katmak veya yeni şeyler keşfetmek yerine şiirin sıradan taleplerine dahi riayet edemeden şiir yazmışlardır. Bu tip şairler, edebî eserlerin devamlı olarak çabalayıp, zorluklar içinde çalışarak yazıldığını, şiirin diğer fikir ve duygulardan beslenerek oluşabileceğini ve bunları meydana getirirken yazar ve şaire ancak kalbinin ışık gösterebileceğini anlamıyorlardı. Şiir yazmayı herkesin becerebileceği kadar kolay bir şey sanıyor, tatsız ve ölçsüz mısraları şiir diye yazıyorlardı. Böylesi gazeller, kişinin manevî yönünü ıslah etmek yerine tadını kaçırıyor ve ruhunu donuklaştırıyordu. İşte bu yüzden şiirleri tatsız ve tuzsuz olan, muhtevasının tahrip olduğu, mânâsız beyitleri yan yana getiren şairleri eleştiren Ali Şîr Nevâî de bu eleştirisini “Hayrätü’l Äbrâb”⁷⁵⁷ destanında dile getirmiştir:

*Lafzları bemâzâ, târkibi süst,
Nââerâ ma’niyu âdâ nâdürüst...
Türfâ bukim, şe’r qoyub âtingni,
Yetkürübân kökkâ mübâhâtingni...
Könglümâ köp tığı cäfâ urdilär,
Demâ köngül, cânimâ yetkürdilär.*

⁷⁵⁵ Cimri.

⁷⁵⁶ Anlamlı Gazellerin Lezzeti.

⁷⁵⁷ Hayret Ettiren Kişiler.

Anlamı:

*Anlamı hakikatle örülmemiş, ağır ilerleyen yapısı ile
Doğru değil yaptıkları, çoğu yalan söylediklerinin.
Bunun gibiler aslan koyar adını,
Yetiştirir semaya sevdasını...
Gönlüme vurdu çoğu, cefa kılıcını,
Hiç sorma gönlüm, canıma tak ettirdiler...*

Yazar Babür, “Bâbürnâmâ” adlı eserinde, bu türden şiir yazan bir şairi tarif ederek: “Şiiri kötü, ağır, tatsız ve tuzsuzdu. Böyle bir şiir yazması, yazmamasından daha iyiydi.” diye ifade eder.⁷⁵⁸ Şu bir geçektir ki, gerçek bir yetenek ile yazılmış olan şiir insanın gönlüne huzur verir, anlamı hakikatle örülmemiş, ağır ilerleyen yapısı ile tatsız şiirler ise üstatların eleştirdiği gibi, insanın ruhunu daraltır ve gönlünü karartır. Bazılarının anlamsız, ölçüsüz ve lezzetsiz mısraları “şiir” diye ortaya koymaları, Nevâî’nin, yüreğimi daraltır, Şair Hilvetî’yi de üzerdi. Gazel nazım biçiminin geleceğini düşünen yazar, üstatlarının yolundan giderek “Mâzzâmâti Be’mani Ğazâl”⁷⁵⁹ adlı şiirinde bu türde şiir yazanları sert bir şekilde eleştirmiştir:

*Bir kişi bir safhagâ yazmış muhammäs häm ğazâl,
Körgüli, ey dostlar, nâğâh uzatdim angâ el.
Köräsizki, zârrä yoq lafzidä ma’nidin äsâr,
Nä içidä sec’ häm qâfiyadin bârdur ämäl...*

Anlamı:

*Bir şahıs, bir sayfaya yazmış hem muhammes hem gazel,
Görmek için ey dostlar, hemen uzatın ona el...
Görün ki, zerre yok lafzında, mânâdan bir iz,
Ne de içinde bir örnek vardır seciden, kafiyeden...*

Gerçekten de, anlamdan ve edebî olmaktan uzak, insanın okurken zevk almadığı, yanık bir gönülle yazılmayan gazeller, genellikle şiir olarak görülmüş, dolayısıyla şair de, bu şekilde gazel yazarları eleştirmiş ve bu şairleri şiirin kıymetini, yapısını bilmekten mahrum “aciz, cahil ve itici kişiler” olarak nitelendirmiştir:

⁷⁵⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.136.

⁷⁵⁹Anlamlı Gazellerin Lezzeti.

*Şe'r bir âzâdâ dilbâr erdi, köp äblâh anı
Äylâdi közi, qulâqın körü kâr, bâşını kâl.*

Anlamı:

*Şiir bir azade sümbül idi, çok hadsiz olan biri onun,
Eyledi gözünü kör, kulağını sağır ve başını kel.*

Bu şiir, Şair Hilvetî'nin mizacının sadece hassas olduğuyla ilgili değil, bunun yanında şairin ince bir ruhlu, sık dokuyup ince eleyen biri olduğunu, edebî olarak eleştirel nitelikte bedi şiirler yazmak için canla başla mücadele ettiğini ifade etmiştir.

Molla Yoldaş Hilvetî'nin “Seyri Cibâl” adlı manzum eseri, Paççeata seyahati ile ilgilidir. Bu seyahate Hilvetî, 1909 senesinin yaz aylarında şair Nâdim'in teklifi üzerine katılmış. “Seyri Cibâl”in giriş kısmına şöyle yazmıştır:

“... Bu sefere başlamam 1327/1909 yılının yaz mevsiminde, Cenab-ı Hazret Alemü'l Ülema ve Efelü'l Fukara Eşan Babahan Hoca Nâdim'in daveti sayesinde olmuştur.”⁷⁶⁰

Eser Kadir Hoca İşan, şairden görüp bildiklerini kâğıda geçirmesini, eseri gelecek nesillere aktarmasını ve bir miras bırakmasını için rica etmiştir. Hilvetî, eserin mukaddemesinde Nâdim'in yaptığı bu davetten ne kadar mutlu olduğunu gayet açık bir şekilde dile getirmiştir:

*Yetkürib bu mücdâş behcât âsâr,
Töri dâná, azizu mâ'tâbâr.
Yândi ma'vâyi tarâb âfzâsiğâ,
Qasrı âliy dilküşâ ma'vâsiğâ.*

Anlamı:

*Ulaştırır gönüllere bu mutlu haberi eser,
Akıl sahibi, değerli ve azizlere...
Yanıp kül oldu gülen yere baktıkça,
Büyük sarayın ferahlık veren yüzüne...*

Seyahatnâme şeklinde yazılan bu eserde güzel ve ferahlık veren manzaralar, büyük bir ustalıkla tasvir edilmiş. Eserde aynı devrin ileri gelen âlim ve fazıl insanlarından da malumatlar verilmiştir. Bu yüzden “Seyri

⁷⁶⁰Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.137.

Cibâl”şairin usta yönünü farklı bir açıdan göstermiştir. Nadim Nemengânî oğulları Hacı Müsellemhan, Füzeylüddin, Abdilmusevverhan, Törekurganlı Seyfiddin Mahmud, Mirza gibi âlimleri eserde beyan etmiştir. Bunun dışında tabiat manzaraları ve etraftaki güzellikleri -Paçça Ata manzaralarını- bitki dünyasını, suyun ve havanın durumunu ustalıkla anlatılmıştır.

“Seyrü’l Cibal” kasidesi aruzun klâsik müseddesi mahzuf vezninde (faîlatun, faîlatün, faîlün) yazılmış olup dil, üslup, ahenk ve tasvirî vasıtalar kullanma bakımından kendine has bir özelliği vardır.⁷⁶¹Bunun dışınca Hilvetî, gayet hayırlı başka çalışmalara da imza atmıştır. Arap dilinde yazılmış olan “Kitabi Mevludi Nebî”⁷⁶² esasında mesnevi nazım şeklinde “Mevlud’ün Nebevî”, “Mevludnâme” adına eserler yazmıştır.⁷⁶³Halk arasında yayılmış olan bu eserler, her yıl Peygamber Nebi Muhammed Aleyhivesselam’ın kutlu doğum günlerinde, mevlit merasimlerinde okunmuştur.

*Âxirât yâdidâ bolğıl subhu şâm,
Qılmağıl endişâi dünyâ, köngül.
Kördürsân, yoq közünniing gâvhâri,
Haq yolidâ bolmasa binâ köngül.*

Anlamı:

*Ahireti hatırla gece gündüz,
Etme hiç fani dünya endişesi, gönül.
Körsün sen yoktur gözünün incisi,
Eğer Hak yolunda değilsen yönel gönül...*

diye şairin kendisine ve insanlara hitap ettiği bu eser, onun sağlam bir itikadı olduğunu göstermiştir. Eser sadece samimi bir üslupla yazılmış. Aynı zamanda da, her okunduğunda heyecanla okunmuş, dinlenmiş ve kalplerde sıcak bir his uyandırmıştır. “Mevlud-ün Nebî”toplumun iyiliği için içten ve samimî dileklerin, iyi niyetlerin toplandığı bir eser olmuştur:

*Yâ ilâhi, bu cämâatni tamâm,
Cännätü’l firdävs arâ masrur qıl,
Cürmin avf et, tâatin mänzür qıl.
Häm Habibinin taâmi ümmetin,
Päyrävi şâr’i şârifin sünnätin,*

⁷⁶¹Molla Yoldaş Hilvetî, Seyrü’l Cibal (Dağ Seyri), Haz. Seyfullah, Seyfiddin; Azade Baltabayeva, ÖZRFA Neşriyatı, T., 2009. s.3.

⁷⁶²Peygamber Mevlit Kitabı.

⁷⁶³Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.138.

*İkki dünyâ âbromänd äyläğil,
Xürrämu şârâby xursänd äyläğil.*

Anlamı:

*Ey İlahi, bu cemaati bütünü,
Cenneti firdevs içinde mutlu eyle,
Günahını affeyle ibadetini kabul eyle.
Hem habibinin son ümmetini,
İzinden giden şer'i şerifin ve sünnetin,
İki dünyada da şerefli eyle,
Mutlu ve mesut eyle.*

Molla Yoldaş Hilvetî yukarıda şiire benzer içerik ve şekilde, nadir ve farklı eserler meydana getirmiştir:

*Bülbüli beçârämän, gülşän soräb âvârämän,
Süygän gülüm axtaramän, bâğı gülüstân istäräm...*

Anlamı:

*Biçare bir bülbülüm, gülşende dolaşan bir avareyim,
Sürgün edilmiş gülümü aramaktayım, gülistan bahçesi isterim.*

diye yazarak gönlünden geçen arzu ve istekleri ifade etmiş, şiir gülistanı ve bu gülistanın bülbülün sesi adeta sevdiği gül bahçesinde hayatını yaşadığı bir yer olmuştur.

Şüphesiz, Hilvetî 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarında Nemengân'ın edebiyat ve kültür hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu devrin âlim ve şairleriyle yakından ilgilenen Hilvetî, tüm eserleri aynı zamanda zamanının âlim ve şairler için de yazılmış diyebiliriz. Zaman zaman söz konusu âlim ve şairlerin de eserlerinde ondan ilgiyle bahsedilmiş bazı eserler ona adanmıştır. Şimdi Hilvetî'nin eserlerinde ele aldığı bu âlim ve şairlere kısaca değinelim:

İnayethan Mahdum Lengerî, 19. yy. ikinci yarısında Nemengân'da meşhur olan bir âlim ve şairdir. Arapça ve Farsçayı mükemmel derecede bilen, medreselerde yüzlerce öğrenci yetiştirmiş bir üstattır. Bu dönemde yaşamış Muhammedhan Töre, Yahahan Töre, Davudhan Töre gibi birçok büyük âlim, Lengerî'nin öğrencisi olma şerefine nail olmuş. Hilvetî de bu âlimden nasiplenmiş ve uzun yıllar ders alarak ilmini geliştirmiş, kendi eserlerinde de

hocası Lengerî'den sıkça bahsederek, hocasından aldığı ilim ve faziletleri çevresine yaymıştır.⁷⁶⁴

Hilvetî Divanı'nın II. cildinin 6b ve 7b varaklarında 17 beyitten ibaret olan ve Farsça "Lengerî" redifli şiirler de mevcuttur. Şair bu şiirinde kendi hocasının ilmî derecesinden ve faziletlerinden övgüyle bahsetmiş. Divan'ın I. cildinin 78b-80a varaklarında, Lengerî'nin Farsça kaleme aldığı iki gazeline de tahmis yazmıştır. Bunlardan ikincisi, Divan'ın II. cildinde bulunan "Dared" redifli muhammes gazeldir. (196a-196b) Lengerî'nin vefatına binaen bir de 40 bentten oluşan (200 mısra) "Bukün" redifli mersiye yazmış. Mersiye'de Lengerî'nin 1316 (1899) yılında vefat ettiğini belirtmiştir. Âlim hakkında yine çokça hamd-u senalar⁷⁶⁵ da yazmıştır. Lengerî Damla hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

"Allah'a yakın ulu ve mert bir insandır. Sözleri ruhları kuşatan Hazret-i İnayethan âlim ulemalar uleması, kendi asrı ve devrinin kâmili, akraba ve yakınları için bulunmaz bir nimettir. Allah bu kişiye rahmet etsin."⁷⁶⁶

Nemengân'ın en meşhur zatlarından biri olan Şair Mirza Rahim Kurbaşî, 1840 yılında Yenikurgan şehrinin Navkand kasabasında doğmuş. Nemengân ve Buhara medreselerinde ilim tahsil etmiştir. Önce Navkand kasabasında sonra da 1880-1890 yıllarında Yenikurgan'da baş muhtar olmuş. 1890 yılında ise Nemengân şehrine atanmıştır. Bu görevini çok iyi bir şekilde yerine getirerek insanların teveccühünü kazanmış, "Dadha" unvanıyla da tanınmıştır. O sıralarda Yenikurgan şehrinde despot bir yönetim anlayışı ve asayişsizlik hüküm sürmektedir. Kendisi ise çiftçilikle uğraşmasının yanı sıra âlim ve şairlerin tümüne değer veren konuksever bir anlayışı benimsemiş. 1908 yılında Hac yolculuğuna çıkmış ve orada vefat etmiştir. 10 erkek, 8 kız olmak üzere 18 çocuğu vardır. Bu çocuklarından olan torunları ve takip eden kuşakları Nemengân'da çeşitli alanlarda halen çalışmaktadır. Eşlerinin tamamı ev hanımıdır. Hilvetî, Mirza Rahim Kurbaşî ile sık sık görüşmüş, adına şiirler yazmış, daimî bir dostu, hamisi ve maddî, manevî destekçisi olmuştur.⁷⁶⁷

Süleymanhoca Uluhocaoğlu Nadim, 1844 yılında Nemengân şehrinin şimdiki Beynelmilel kasabasında doğmuş ve 1910 yılında vefat etmiştir. Nadim, Nemengân edebî muhitinde Lengerî, İbret ve Törekurganî ile aynı zamanda yaşamış ve aralarındaki dostluk bağları kuvvetli olmuştur. Nadim, çevresindeki tüm gayr-ı resmi görüşmelerde, Mirza Rahim Kurbaşî başkanlığındaki toplantılarda, hanlık seyahatlerinde ve diğer toplantı, kutlama

⁷⁶⁴ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.25.

⁷⁶⁵ Dualar.

⁷⁶⁶ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.25.

⁷⁶⁷ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.26.

ve gösterilerde bu âlim ve şairlerle her zaman beraber olmuş ve birlikte hareket etmişlerdir.⁷⁶⁸

Nadim Hilvetî'ye, Hilvetî de Nadim'e özel şiirler kaleme almışlardır. Bu şiirlere örnke olarak Nadim'in Farsça gazeline Hilvetî'nin muhammesi (DI. 203a), Nadim'in Hilvetî'ye yazdığı muhammes-muvaşşahı (V.159b-160a), "Üstüne" redifli gazeline muhammesi (V159b 160b) ve Hilvetî hakkında 17 beyitten ibaret şiirini (D.11. 246a-247a), Hilvetî'nin Nadim'e yazdığı birçok şiiri göstermemiz mümkündür. Bunlardan 19 bentten oluşan Farsça yazılmış "Törem" redifli kaside-muhammesinde (Seyrû'l Cibâl, 61-64) Nadim'den övgüyle bahsetmiştir.⁷⁶⁹

Hilvetî ve Nadim, Hokand edebî muhitinde Mukîmî, Hacı Muhyî, Fırkat, Zevkî gibi şairlerle yakın dostluklar kurmuş ve edebî sahada da faaliyetlerde bulunmuştur. Nadim hakkında ilk olarak Nemengânî edebiyatçılardan Aziz Tursunov ve Alihan Halilbekov bilimsel bir araştırma başlatmışlardır. A. Halilbekov, Nadim hakkında gazete ve dergilerde birçok makale yazmış, onun şiirlerinden örnekler yayınlamış ve sonrasında da Nadim'in eserleriyle ilgili dikkat çekici bir tez hazırlamıştır. Ancak bu bilimsel çalışmalar bağımsızlık öncesinde yapıldığı için Nadim'in eserleri sosyalizm ve realizm algısıyla ele alınmıştır. Nadim'in Hilvetî ile ilişkisi ve şairin eserlerindeki ve itikadi görüşler göz ardı edilmiştir.

Ciydetepe kadısı Molla Azim ve sonradan onun yerine geçen oğlu Muhammed Arifhan, Hilvetî'ye yakın kişilerdir. Bu kişiler ünlü şaire hayatının sonuna kadar şefkat ve muhabbetle yakınlık göstermiş, ona hamiyetperverlik etmişler. Hilvetî de eserlerinde onlardan bilhassa bahsetmiş, Muhammed Arifhan'ı kendine arkadaş edinmiş ve ona hitaben "Toy", "Kadı" redifli şiirlerinin yanı sıra başka şiirler de ithaf etmiştir. Muhammed Arifhan'ın eşi Risalethanbibi, annesi Senembibi ve oğlu Abdulhadihan'ın vefatıyla ilgili mersiyeler yazmıştır. Muhammed Arifhan hayatının sonuna kadar Hilvetî'ye izzet ve hürmette bulunduğu gibi onu maddi olarak da desteklemiştir. Şiirlerini basıma hazırlayarak yayınlamıştır.⁷⁷⁰

Hilvetî Divanı'nda "Cudî" denilen şairin Farsça şiirleri (V. 157b) verilmiş, hatta bir Farsça şiirine tahmis edilmiştir. (V. 158a-158b) "Zahrî"adlı şairin Farsça şiiriyle ilgili de Hilvetî'nin muhammesi mevcuttur. (D. 2- 204a) 20'li yıllarda görünmeye başlayan Sûfîzade'nin isminden Hilvetî'nin eserlerinde ve yazılarında hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Nadim Nemengânî

⁷⁶⁸ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.26.

⁷⁶⁹ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., ss.26-27.

⁷⁷⁰ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.27.

ile Sûfzade yakın zamanlarda yaşamışlardır. Hilvetî, Nadim başkanlığında düzenlenen toplantılara her zaman katılmış. Ancak bu üç olgun şairin birbirini tanımaması gibi bir durum, pek mümkün olmasa da Sûfzade'nin şu ana kadar bilinen eserlerinde de Nadim ve Hilvetî'nin isimlerine rastlanmamıştır.⁷⁷¹

19. asrın sonu 20. asrın ilk yarısında edebî muhitler arasındaki ilişkilerin ilmi esasları tam mânâsıyla bilinmemekteydi. A. Halilbekov'un yukarıda bahsettiğimiz ilgi çekici eserinde Nadim, Mukîmî, Fırkat ve Zevkî gibi şairler arasındaki edebî münasebetlerden söz edilmişti, ancak Nadim ve Hilvetî'nin yakın dostları Hacı Muhyî'den söz edilmemiştir. Çünkü o kendi devrindeki edebiyatçılar tarafından "Saray şairi", "Mukîmî'nin Düşmanı" gibi ifadelerle de karalanmıştı. Bağımsızlık sonrasında edebiyata bakış tarzı tamamen değişmiş, şairler eserleri iki şekilde (saray-mistik, demokratik) yazmaya başlanmıştır. Fazlî Nemengânî'nin eserlerinden (18. asr sonu, 19. asr başından) başlayarak edebî muhit ile ilgili ilmi araştırmalar yapmak, edebiyatçıların önünde duran önemli bir mesele olmuştur.

Hilvetî de en az Nadim kadar Hokand'ın edebî muhiti ile yakından ilgilenmiştir.

Mukîmî, ne zaman Nemengân'a gelse veya bir toplantıya, meclise katılsa tamamına Hilvetî de katılmıştır. Hilvetî'nin "Toyçıhan" ve "Yâd"redifli muvaşşahını Mukîmî'ye tahmis etmiştir. (V. 189b-189a) Sonra bu genç şairin yazdığı eserleri Nadim'den duyan Mukîmî, bizzat kendisi "Toyçıhan" eserine karşılık "Eşitib" redifli muvaşşahı kaleme almıştır. Bu muvaşşah, Hilvetî'nin divanlarında muhafaza edilmiş. (V.136a) Mukîmî'nin muvaşşahını da Hilvetî tahmis etmiştir. (V. 146b-147a)⁷⁷²

Her iki şairin birbirinin gazelini tahmis etmesi, birbirlerine olan yakınlıklarının göstergesidir. Mukîmî'nin, Hilvetî'nin muvaşşahına yazdığı muhammesi ve Toyçıhan hakkındaki muvaşşahı onun divanında bulunamamıştır. Mukîmî'nin Kumrihan'a sunduğu muvaşşahından ilham alan Hilvetî, Kumrihan'ı görmediği halde ona "Ekan" redifli gazelini yazmıştır. (V. 90b)

Hilvetî'nin Fırkat ile de görüşmüş olması gerekmektedir. Nitekim onun da "Mening" redifli gazelini tahmis etmiştir. (V. 84a) Fırkat, Hokand'ın nüfuzlu bir şahsı olan Azamhan adına "Men Hem" redifli muvaşşahı yazmıştır. Bu muvaşşaha Hilvetî'nin ikinci divanında yer verilmiştir. (D. II, V.65a)⁷⁷³

⁷⁷¹ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.27.

⁷⁷² Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.28.

⁷⁷³ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.28.

Yine Hokandlı olan faziletli Şair Abducelilhan ile birlikte Azamhan yakın dost olmuşlardır. Azamhan Nemengân'da yaşayan Hilvetî'den Abducelilhan'a ithafen bir muvaşşah yazmasını rica etmiş, Hilvetî de Fırkat'a nazire yazarak Abducelilhan namına "Men hem" redifli bir muvaşşah yazmıştır (D.II, 65a-65b) Fırkat ve Hilvetî'nin "Men hem" redifli muvaşşahlarından sonra "Hikâyeler" ve "Hilvet" redifli gazeli kitaba eklemiştir.⁷⁷⁴

7. Übeydullah Zevkî

Özbek edebî muhitinde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında meşhur olan bir başka şair de Übeydullah Zevkî'dir. Şair, "Zevkî" ve "Hokandî" mahlasları ile eserler meydana getirmiş bir âlimdir. Zamandaşları arasında eşine az bulunur bir yetenek olarak nitelendirilmiş ve halk arasında çok sevilen bir şair olmuştur. Halk arasında hürmet duyulan biri olduğu için de "Hoca Zevkî" olarak anılmıştır.

Zakircan Furkat'ın şair için söylediği "faziletli ve yetenekli" cümlesi âlimin Zevkî'ye duyduğu hürmeti dile getirmektedir. Furkat'a göre, Zevkî, Muhyî ve Mukimî gibi önemli şairler, zamanın en faal ve öncü sanatkârlarındandır. Aşk, muhabbet, sevgi, sadakat ve insanî faziletler hakkında birçok mükemmel gazel ve muhammes yazan Ubeydullah Zevkî, Özbek edebiyat tarihinde güçlü hiciv eserleriyle tanınmıştır.

Şair, Kokan şehrinin Şeyhan ilçesinde 1853 yılında, Usta Salih isimli zanaatçı bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş. Usta Salih, gençliğinde baba mesleğini iyi öğrenen oğlunun karakterindeki ilme, özellikle şiire olan büyük ilgi ve yeteneğini keşfetmiş ve ticaret adamı olan dayısı onun eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Maddi sıkıntılara rağmen, ilk önce yerel okullarda, daha sonra, "Medrese-i Çalpak"da okumuştur. Belli bir zaman Kokan zenginlerinden biri olan Mümincan'ın hizmeti altında olduğu için Hocend, Buhara, Semerkand, Oş, Andican, Mergilan ve Taşkent şehirlerinde bulunmuştur.⁷⁷⁵ İlerleyen zamanlarda halk şairi olarak anılmaya başlayan Zevkî, arkasında zengin bir miras bırakarak 2 ay devam eden hastalığı neticesinde 68 yaşında vefat etmiştir.⁷⁷⁶ Ölümünden sonra, Şeyhan'a "Zevkîabad" ismi verilmiştir.

Medrese eğitim ve kendi kendine yaptığı çalışmalar, Übeydullah'ı her yönden geliştirmiş, Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenmiş olması, Doğu

⁷⁷⁴ Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, a.g.e., s.28.

⁷⁷⁵ Zevkî, "Aceb Zamane Şiirler" (Zamanın Harikulade Şiirleri), Neşre Haz. Medeminov, Ahmedcan; Turdialiyev, Abdüllatif, Gafur Gulam Kokan Edebiyatı Müzesi, Şark Neşriyatı, T., 1958, s.3.

⁷⁷⁶ Zevkî, Aceb Zamane Şiirler, a.g.e., s.6.

edebiyatının büyük temsilcilerinin eserlerini öğrenmede sağlam bir zemin olmuştur. Medrese eğitimi yıllarında ilk şiirlerini yazmaya başlayan Zevkî, kısa sürede, Kokan edebî muhitinin Mukimî, Muhyî, Furkat, Muhayyir, Nâdim ve Râcî gibi ileri fikirli sanatkârları arasına dâhil olmuştur. O, 20 yüzyılın başları, özellikle 10’lu ve 20’li yıllarda sosyal ve siyasî sahalarda ciddi değişiklikler, kanlı darbeler, zulüm, açlık ve adaletsizliklere karşı halk harekâtlarına şahit olmuş. Medeni ve manevî hayattaki değişimleri, hürriyet ve modern ilmî düşünceleri halk ile paylaşmış, devrin edebî yaşamına faal olarak iştirak etmiş, tarihî ve önemli mevzuları doğru olarak yazmaya gayret sarf etmiştir.

Übeydullah, şair kimliğiyle bilinse de zanaatçılığı da ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir. Halkın içinde olması ve halkın içinden gelmesi onlar ile aynı havayı soluması, yoksul ve zor durumda olan ve yaşam mücadelesi veren halkın durumunu, arzu ve isteklerini, keder ve sevincini anlamasına yardımcı olmuştur:

*Düqqândä zanââtçı işim,
Xalq ilä birlädir yâz u qışım.*

Anlamı:

*Dükkânda satıcı olmaktır benim işim.
Halk ile birliktedir yazım kışım.*

diye yazan şair, kendisini bu emekçi ve zanaatçı halktan yana olarak ifade etmiştir. Eserlerinin halkçı mahiyetini gösteren benzer hitap ve seslenişi aşağıdaki mısradaki da görmek mümkündür:

Zävkiy kâsiblär tilidä kimğä ârzu dâd etâr?

Anlamı:

Zevkî zavallı diliyle kime ne feryat eder.

Zevkî, her iki örnekte de müstemleke altındaki hayatın zorbalık, adaletsizlik ve halkı güçsüz düşürecek sayısız vergiler ile bir afet haline geldiğini ifade etmiş; “Uy Puli⁷⁷⁷” ve “Zalim Puli⁷⁷⁸” türünden eleştireci ve hiciv şiirlerinde bunu somut bir şekilde göstermiştir. Dolayısıyla, şairin halkı kendine yakın görmesi onun bir vekili olarak düşünmesi boşuna değildir.

⁷⁷⁷Ev vergisi.

⁷⁷⁸Zalim vergisi.

Yaşamı zorluklar içinde geçen Zevkî, adaletsiz, zorba ve zalim düzenden şikâyet için “Şum Felek⁷⁷⁹”, “Nâdânsever Zamane⁷⁸⁰”, “Ğaddar Dehr⁷⁸¹” türünden şiirler kaleme almıştır.

Zevkî, 19. yüzyılın 70 ve 80’li yıllarında gerçek bir halk sever olarak tanınmış ve şiir severler arasında kısa sürede şöhret bulmuş. Halk şarkıcıları gazellerini şarkı yapmaya başlamıştır. Eserlerine geleneksel konularda gazel ve muhammes yazmakla başlayan şair, kısa zamanda dikkatini sosyal konulara, devrin önemli problemlerine çevirmiş; emekçi halkın, şehir ve köy yaşantısında ezilen sınıfın hayatıyla ilgili sanatsal tahlil ve kesitler sunmuştur. Müstemleke olaylarının gittikçe arttığı söz konusu dönemde, Zevkî’nin bu hizmetleri önemli bir yere sahiptir.

Şair, sosyal, hiciv ve eleştiri içerikli birkaç eserinde, müstemlekeye çevrilen bir ülkenin en önemli problemlerini bilhassa toplumsal hak, hukuk, maddi ve manevî zenginlikler çerçevesinde ele almıştır. Mesela, bir muhammesinde, mevcut sistemdeki hukuk ve kanunların uygulamada kimin menfaatine hizmet ettiğini, toplumun hangi tabakasının sistemin ayrıcalıklarına sahip olduğunu, hangi grupların tamamen haksızlığa mahkûm edildiğini, hangisinin zengin ve lüks içinde yaşayıp hangisinin açlık ve yoksulluk içinde yaşam sürdüğünü anlatmıştır. Bu bağlamda şair, “Zaman Kimniki”, “Bol”, “Hâcvi Yingçi Aşan”, “Bâkturbay” diye adlandırdığı şiirlerde halkın fikirlerini edebî ve bedi mısralarda etkileyici ve keskin bir üslupla aksettirmiştir:

Zamân Kimniki

*Sen demä uşbu zamândä âbrö mullaniki,
Qaldi a'lâlar ayâq âstidä, söz adnâniki.
Sârdâraxtı mevâsin kör; zâğ ilä qarğâniki,
Demângiz ahbâblar, gül bülbüli göyâniki,
Dävlätü vasli tikânda, häcvi ul şäybâniki.
Şähru qışlâq demângizki, fisq ilä toldi cähân,
Âhli dünya qâşidä yâlgânçilârdur nuktädân,
Yoq rivâc kâsb hünärğa, sâvrilibdur xânumân,
Xoh kâsib, xoh beqân qayğa barsa bağrı qân,
Hâli här yerdä süxân şärmändäyu rasvâniki.*

⁷⁷⁹Kötü Kader.

⁷⁸⁰Cahil Zaman

⁷⁸¹Deniz Taşları.

Bu mısralar halkın özgürlük hareketine, vatanperver faaliyetlerine ve sömürgecilerin doğru olmayan hareketlerine yönelik yazılmış. Şair, aynı zamanda birçok gazel ve mesnevisinde de halkçı yönünü açıkça ifade etmiştir. Zevkî'nin biyografisini tam olarak öğrenmek için öncelikle, dönemin içtimaî ve sosyal faaliyetlerini ve eş zamanlı olarak diğer eserlerle birlikte şairin kendi eserlerini tahlil etmek gerekmektedir. Onun hayatı ve eserleri, dolayısıyla bıraktığı edebî miras, ne yazık ki henüz tamamen incelenememiştir. Kendi eserlerini topladığı ve divan gelenekleri hakkında bilgiler sunduğu bilirse de bu divan ve onun terkibi ile ilgili ilmî çevrelerde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Şairin cümlelerinde, 1917 yıl olaylarını ve sonraki yıllarda meydana gelen halkın özgürlük hareketlerini, idareci temsilcilerinin faaliyetlerini ele aldığı bilinmektedir.

Zevkî, 1898 yılı başında hac seferini tamamlamak üzere Mekke ve Medine'ye giden amcası Muhammed Sadık'a yoldaş olmuş.⁷⁸² Bu süre zarfında Arabistan'ın çeşitli yerlerinde ve Türkiye'de bulmuştur. Gittiği memleketlerde dostları Mukimî, Asamidin Hacı ve Muhayyir'e mektuplar yazmıştır. Bu yerlerde söz konusu halkın sosyal hayatı, gelenek ve görenekleri hakkında fikirler edinerek eserlerinde bahsetmiş. İslâmî itikadının da etkisiyle hamt ve münacat yazmıştır. İstanbul ve Medine ile ilgili yazmış olduğu şiirleri, bu esnada kaleme alınmıştır.

Şair, 1908 yılında amcasıyla tekrar hac ziyareti yapmak için yola çıkmış. Ancak bu yolculuktan önce bütün mal varlığını oğulları arasında paylaşmıştır. İçtimai hayata faal olarak iştirak eden Zevkî'nin bir kısım şiir ve makaleleri, Türkistan Vilayeti, Seda-i Fergâna, Tirik Söz⁷⁸³, Necât⁷⁸⁴ gibi gazete ve El-İslah⁷⁸⁵ gibi dergilerde yayımlanmıştır. Bunun dışında şair, Kokan ve çevresindeki bazı binaların kuruluşuna dair tarihler de yazmıştır.

20. asır başlarında iyice yaygınlaşan “milli özgürlük” gayeleri, ilim ve marifet terkiibini bayraklaştırmış ve destelemiş. Halkı, yeni usul okullarına davet etmiş, yenilikçi görüşlere katkı sağlamıştır. Onun şiirlerindeki içtimaî ruh özellikle 1916-1918 yıllarında yeniden güçlenmiştir. Söz konusu dönemde “Acâb Ermâs”, “Köz Açaylık”⁷⁸⁶, “Kıssa-i Fergâna” gibi şiirler içtimaî lirizmin parlak numuneleridir.

⁷⁸² Zevkî, *Aceb Zamane Şiirler, a.g.e., s.4.*

⁷⁸³ Canlı (Diri) Söz.

⁷⁸⁴ Kurtuluş, yardım, çare.

⁷⁸⁵ İslahat, Reform.

⁷⁸⁶ Göz Açmak.

Zevkî'nin hayatı ve eserleri, geçen asrın 40'lı yıllarında araştırılmaya başlanmıştır. Edebiyat uzmanı, Haşimcan Rezzakov, şairin biyografisi ve şiirleri hususunda dikkate değer çeşitli araştırmalar yapmıştır. Örneğin, Zevkî'nin 1500 mısraya yakın şiirini, kitapçık halinde söz başı ve lügat ile 1958 ve 1960 yıllarında 2 defa neşrettirmiş ve şairle ilgili çeşitli ilmî yazılar kaleme almıştır.⁷⁸⁷ Âlim Şerafiddinov, İbrahim Müminov, Gulam Kerimov, Abdureşit Abdugafurov, Ergeşeli Şadiyev gibi meşhur Özbek âlimleri de şairin eserleri ve hayatı hakkında çeşitli araştırmalar kaleme almışlardır. H.Rezzakov, mezkûr risalesinde, şairin “Rahzan Ergeş”in şiiriyle ilgili şairin halkçı yönünü gösteren ifadeler kullanmıştır:

“1917 Kasım tarihinin sonunda Zevkî, 18 tane hiciv türünde Ergeş ve etrafındaki kötü ve kirli işleri konu alan tenkit içerikli şiirler yazmıştır.”⁷⁸⁸

Aslında söz konusu şiir, Molla Ergeş'in Türkistan bölgesindeki askerî hareketlerini ele almış olan bir tarihtir. R.Tacibayev'in “Zevkî Şiirlerinde Zamanın Sesleri” adlı makalesinde, şairin dönemle ilgili yazmış olduğu manzume ve muhammesler ile onların tahlilleri verilmiştir.⁷⁸⁹ Şairin birçok şiiri, meşhur hafızlar tarafından söylenmiş. İlerleyen zamanlarda bu şiirler ve bilinmeyen diğer eserleri araştırılarak ilmî çevrelere tanıtılmış, bilinmeyen yönleri aydınlatılmıştır. Polatcan Kayyumov'un 1998 yılında neşrettiği 3 ciltten oluşan “Tezkire-i Kayyumî” adlı çalışmasında bu konuda mühim ve önemli bir kaynak olmuştur.

Zevkî'nin Kokan Edebiyat Müzesi'nde saklanmış olan bir eseri bilinmekteyken vefat ettikten sonra, kendi el yazısıyla yazmış olduğu divanı, eşi Hayrunnisa tarafından Kaşgar'a götürülmüştür. Kızı Hanifehan Hacıyeva, 1961 7 Temmuz tarihinde Kaşgar'dan Kokan'daki kardeşlerine yazdığı mektupta şunları söylemiştir:

“Babam Molla Ubeydullah Zevkî'nin kendi eliyle yazmış olduğu Divân'ı bendedir. Memleketimi özlüyorum. Mümkün olsa ve orda olabilsem, diye hayal ediyorum.”⁷⁹⁰

⁷⁸⁷Kerimova, Şehla, *Zevkî Mirasına Yengiçe Münasebetler* (Zevkî Mirası İle İlgili Yeni Araştırmalar), Özbek Dili ve Edebiyatı, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2009, No:44, ss.No:71-92, s.71.

⁷⁸⁸Kerimova, Şehla, *a.g.e.*, s.73.

⁷⁸⁹Kerimova, Şehla, *a.g.e.*, s.73.

⁷⁹⁰Zevkî, Aceb Zamane Şiirler, *a.g.e.*, s.7.

Hanifehan, bu mektubun sonunda, bulunduğu konum hakkında da net bilgiler vermiştir: Çin Halk Cumhuriyeti, Kaşgar, Yarbağ, Zergerlik Köçesi (mahallesi), 6.ev. Bu bilgiler, ilmî çevreye söz konusu divanın varlığı ve bir yerlerde bulunduğu hakkında da ümit vermiştir.

Zevkî, şiirlerinde içtimaî ve ahlaki düşüncelerini ifade etmek amacıyla söz sanatının geleneksel numunelerinden maharetli bir şekilde faydalanmıştır. Malumdur ki mübalağa, Şark edebiyatının en fazla kullanılan tasvir vasıtalarındandır. Geleneksel şiir numunelerini devam ettiren ve geliştiren Şair Zevkî, eserlerinde kullanmış olduğu mübalağalar vasıtasıyla insan maneviyatı, duygu ve düşüncelerini bedi olarak ifade etmiş. Aynı zamanda telmih sanatından da usta bir şekilde faydalanmıştır. Örneğin “Acâb Zamânâ” derlemesinde yer alan toplam 52 gazelinin 22 beytinde telmih sanatını kullanmıştır. Hz. Nuh, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Hızır gibi peygamberler; Ferhat, Şirin gibi meşhur âşıklar, halk arasında geniş şöhret sahibi olmuş farklı kahraman ve kişilerle ilgili birçok telmihte bulunmuştur. Şair bu sanatı, hem okuyucunun hafızasını zinde tutmak, hem de söz konusu kahramanların güzel haslet ve özelliklerini işaret etmek istemiştir. Bunun gibi şiirlerinde, teşhis ve “Leb-i Kevser”, “Serv-i Revan”, “Bade-i Vaslın”, “Gül-i Handan”, “Suret-i Zeba”, “Leb-i Handan” gibi mükemmel istiare ve tecahül-i arif sanatının örneklerinden de faydalandığı görülmektedir.⁷⁹¹

Şair, klâsik Özbek edebiyatına mahsus kafiye ve redif düzenine de dikkat etmektedir. Şiirlerinde özellikle kafiyenin en yaygın türü olan mücerret kafiyeden ve kullanımı Türk şiirinde Nevâî ile başlayan müsecce’ (seci ve kafiyeli) kafiye sanatından faydalanmıştır. Ayrıca “Acâb Zamânâ”de mevcut olan gazellerinde görüleceği üzere, 50 gazelin 38 tanesinde redif kullanılmıştır.⁷⁹²Sonuç itibariyle, Zevkî, hem döneminin hem de kendinden sonraki şair ve âlimlerin izinden gittiği önemli bir şair ve fikir adamı olmuş. Şiirleri hala günümüzde de merakla okunmakta ve incelenmektedir.

Ülkemizde son zamanlarda, Türk Edebiyatı dergisinin 2012 Mayısında yayımlanan Atabek Rustambekoğlu’nun “Kokand Şairlerinin İstanbul Şiirleri” başlıklı makalesinde, Zevkî ile ilgili verdiği bilgi, güncelliğini koruması bakımından dikkate değerdir. Buna göre, Şair Ubeydullah Zevkî, daha öncede bahsettiğimiz hac vazifesini yerine getirmek amacıyla yola çıkar. Bu sırada 1898 senesinde İstanbul’a gelir ve bir süre burada kalır. İstanbul’da kaldığı

⁷⁹¹Kerimova, Şehla, *Zevkî Şiirlerinin Bedi Yönüne Dair*, Özbek Dili ve Edebiyatı, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2008, No:2, ss.No:54-57.

⁷⁹²Kerimova, Şehla, *Zevkî Şiirlerinde Kâfiye ve Redif*, Edebiyat Közgüsü İlmî Neşir, ÖZRFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, No:11, T., 2009, ss.No:58-61.

süre boyunca buranın güzelliği ve haşmeti karşısında hayranlığını gizleyemez ve bu hayranlığın verdiği ilham ile “İstanbul Medhiyesi” adlı 7 bentten oluşan bir müseddes yazar. Her dördüncü satırdan sonra tekrarlanan aşağıdaki mısralarıyla şair, İstanbul hakkında görüşlerini dile getirmiştir.

...*Türk içra bardur bir masal: her kimse
nazir ölmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş-guya cihâna
gelmemiş...*⁷⁹³

Zevkî, sadece İstanbul’un tasvirini değil, Sultan Abdülhamid’in Beşiktaş’a gelmesi ya da Osmanlı ordusu askerlerinin meydandan saf saf geçmeleri gibi yaşadığı birtakım olayları da ifade etmiş. İstanbul’un manevi havasını heyecanla dile getirmiştir:

*Ey, sâni’î hikmetnümâ, kull akl künhing bilmemiş,
Yüz acz bu kâsır dilim haddingğa göyâ ölmemiş,
Her lahza ming ni’met görüb, bir bâr şükryn kılmamış,
Kostanda etgen nazar, hiç şehir közge ilmemiş,
Türk içra bârdur bir masal: “Her kimse nâzir ölmemiş,
İstanbul’u kim görmemiş-guyâ cihâna gelmemiş.”*⁷⁹⁴

Anlamı:

*Ey, tüm akıllular asıl gerçeğini bilmeyen zat, Allah bu aciz dilim seni övmeye kusurludur.
(Şimdiye kadar) Her an bin nimetini gördüm,
Ama bir defa da doğru dürüst şükretmedim.
(Ama şimdi) Kostanta (İstanbul) şehrini görünce hiçbir şehri (görmemiş gibi oldum. Bu yüzden diğer şehirlere) itibar etmedim.
(Sana hamd ederek) Türklerin bir atasözüne emin oldum ki
“Her kimse ki dünyaya baksa da ama İstanbul’u görmemiş ise, o cihana gelmemiş gibidir.”*⁷⁹⁵

Şair bu mısralarda olduğu gibi diğer mısralarda da övgüsüne devam eder ve Sultan Abdülhamid dönemindeki Osmanlı-Türk devletinin ihtişamını kaleme alır. Ayrıca İstanbul üzerine şiir yazan tek Kokand şairi Zevkî değildir.

⁷⁹³Rustambekoğlu, Atabek, *Kokand Şairlerinin İstanbul Şiirleri*, Türk Edebiyatı Dergisi, S:463, Mayıs, 2012, ss. No:62-65., s.64.

⁷⁹⁴Rustambekoğlu, Atabek, *a.g.e.*, s.64.

⁷⁹⁵Rustambekoğlu, Atabek, *a.g.e.*, s.64.

Aynı şekilde Muhyî, Zâkircan Furkat gibi şairler de İstanbul üzerine kalem oynatmışlardır. Şunu belirtmek gerekir ki, Muhyî ve Zevkî'nin şiirleri, konu bakımından benzerlik göstermektedir. Muhyî ve Zevkî'nin İstanbul hakkındaki şiirleri Sultan Abdülhamid dönemini yansıtmakta ve onun adından şiirlerde sıkça bahsedilmektedir. Şiirlerde, İstanbul tasviri ve onun güzelliği hayretle dile getirilmiştir. İstanbul sadece büyük bir şehir olduğu için değil, aynı zamanda tüm Müslümanların halifelik merkezi olduğundan dolayı önemli bir yere sahiptir. Kokand hanlığı, Çarlık Rusya'nın istilasıyla sarsıldıktan sonra bu edebî muhitte yetişen şairler tarafından kurtarıcı bir güç olarak simgelenen Sultan ve onun ordusu tasvir edilmiştir.⁷⁹⁶Görüldüğü üzere, Kokand şairlerinin eserlerinde İstanbul konusu etkili bir biçimde işlenmiştir.

8. İshakhan İbret

İshakhan Cüneydullahhocaoglu İbret, ileri görüşlü, aydın, samimi ve tanınmış bir eğitimci, dil ve tarih uzmanı, Özbek matbaasının ilk kurucularından, sosyal politikacı ve bunun gibi daha birçok alanda faaliyet göstermiş önemli bir âlimdir. İbret, Özbek edebiyatı kültürü tarihinde, aydınlanma döneminin önde gelen aydınlarından biri olarak mühim bir yer tutmuştur.⁷⁹⁷

Şairin edebî ve ilmî faaliyetini, 50'li yılların ortalarından sonra Aziz Tursun'un çalışmalarıyla öğrenmeye başlıyoruz. Daha sonra büyük Özbek filologlarından olan Gulam Kerimov'un makalesinde, Âlim Osman'ın "Özbakistândâ Rus Tilinin ilk Tarğibatçilari (1962)"⁷⁹⁸ adlı kitabında İbret'in faaliyetleri hakkında malumatlara yer verilmiştir.⁷⁹⁹

Onun hayatı ve çalışmalarını araştırmak ve aydınlatmak için uğraşan filoloji uzmanı Uluğbek Dalimov'un da büyük hizmetleri olmuş. Araştırma sonuçlarını matbaada bastırarak yardımcı doçentliği için tez savunmasında kullanmıştır. 1982 yılında neşredilen Eserler Nidâsı⁸⁰⁰ mecmuasında şairin 6 şiiri verilmiş. "Özbek Edebiyatı Tarihi (10.cilt)" ders kitabında, beş ciltten oluşan bir başka "Özbek Edebiyatı Tarihi (5.cilt)" kitabında yazarın faaliyetleriyle ilgili kısa bilgiler sunulmuştur. 1991 yılında "Miras" adlı kitapta, İbret'in "Fergâna Tarihi" adlı eseri hakkında H.Bababekov'un yazmış olduğu makale yayınlanmıştır. "Nâdim (1994)" adlı bir başka kitapta da şair hakkında bilgiler verilmiş. 1994 yılında "İstiklal Fedaileri" dizisinde U.Dalimov'un

⁷⁹⁶Rustambekoğlu, Atabek, a.g.e., s.65.

⁷⁹⁷Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.145.

⁷⁹⁸Özbekistan'da Rusça ile Yazan/Kullanan İlk Şairler/Öncüler.

⁷⁹⁹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.145.

⁸⁰⁰Eserlerin Sesi.

“İshâkhân İbret” adlı kitabı neşredilmiştir. Törekurgan’da şairi anlatan ve ifade eden bilimsel kitaplar çıkarılmış ve birçok çalışmaya imza atılmıştır.

İbret, kendi ecdatlarının soy ağacını çıkarmış, yazdığı bilgilere göre, meşhur Hoca Ahmet Yesevî’nin neslinden olup, dedeleri 18. yüzyılın sonlarında Türkistan, Nemengân ve Törekurgan bölgelerinde gelerek yerleşmiştir. İshakhan İbret, M.1862/H.1279 yılında Nemengân yakınlarındaki Törekurgan bölgesinde dünyaya gelmiş. Babası Sinnetillehocaoglu Cüneydullahoca, “Hâdim” mahlasıyla da şiirler kaleme alan, ilim sahibi saygıdeğer bir bahçivandır. Annesi Huribibi, zamanın eğitimli kadınlarından olup köyün kızlarını okutan bir rehber, aynı zamanda bir şairdir.⁸⁰¹

İshakhan ilk eğitimini annesi Huribibi’den almış. 1878-1886 senelerinde Kokand’daki Muhammed Sıddık Tünkatar Medresesi’nde tahsil görmüş ve burada Arap ve Fars dillerine vakıf olmuştur. Tarih ve dilbilim gibi ilimlerle ciddi olarak ilgilenmeye başlamış. Delikanlı dönemlerine kadar güzel yazı ve bezeme sanatıyla da meşgul olmuş, “Câmiü’l Xutut”⁸⁰² adlı eserini kaleme alarak şöyle yazmıştır:

“13-14 yaşlarımda -eğitim yıllarımda- gayretli ve iştiaklıydım. Yazdığım kitabın sayfalarındaki güzel yazı ve bezemelerin künhünü ve ilmini öğrenmek, kalbimde mevcut olan bir iştiağı. Ne zaman bir hat görsem anlamını ve künhünü açık bir şekilde algılayıncaya kadar gönlüm sükût etmiyordu.”⁸⁰³

İbret, şairler ve âlimler şehri olan güzel şehir Hokand’ın edebî çevrelerinden, Mukimî, Furkat ve Zevkî gibi birçok şairinden ve kendi dönem şairlerinden nasiplenmiştir. Medrese eğitimini tamamlayarak Törekurgan’a geri dönmüş, halk evlatlarını eğitmek ve bilinçlendirmek için faaliyetlere başlamıştır. 1886 yılında yeni öğretim usulünde okullar açarak öğretmenlik yapmış. Okulda pozitif ilimleri öğretmeye özellikle önem vermiş. Ancak, bazı mollaların kışkırtmaları ile söz konusu okul kapatılmıştır.

19. yy. sonlarında genellikle Türkistan’da ve özellikle Fergâna Vadisi’nde yeni bir toplumsal bilinçlenme yayılmaya ve etkisini göstermeye başlamış. Ülkenin önde gelen aydınları, halkı karanlıktan çıkarmak, bilinçlendirmek, ileriye götürmek, millî aydınlanmayı sağlamak için çalışmışlar ve eserlerinde bu fikri düşünceleri işlemişlerdir. İşte İbret de bu aydınların en önde gelenlerinden olup eserlerinde bu amacı gütmüş, benzer fikir ve düşünceleri ifade etmiştir. Şiirlerinde halkı ilim ve eğitim sahibi

⁸⁰¹Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.146.

⁸⁰²Hattatlar Üniversitesi.

⁸⁰³Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.146.

olmaya, kendi dillerini öğrenmeye davet ederek millî aydınlanmayı teşvik eden hizmetlerde bulunmuştur.

Şair, 1887 yıllarında uzak diyarlara seyahate gitmiş. Türkiye, İran, Mısır ve Arabistan gibi ülkeleri ziyaret ettikten sonra Cidde şehrine götürdüğü annesini burada kaybetmiştir. Annesini defneden İbret, daha sonra Avrupa memleketlerine doğru yola koyulmuş. Bulgaristan, Yunanistan, İtalya gibi ülkelerde bulunmuştur. Oradan da Hindistan'a geçerek Bambay ve Kal'kütte şehirlerine doğru istikamet etmiş. Uzak ülkelerde geçirdiği zaman süresince gençken öğrendiği güzel yazı ve bezeme sanatı ona eşlik etmiştir. Gittiği ülkelerde eğitimini aldığı Arap ve Fars dilini mükemmel derecede geliştirmiş. İngiliz, Hint ve Urdu dillerini de öğrenmiştir. Rus dilini zaten çok iyi bilen şair, Rusya'nın Sankt-Petersburg, Moskova gibi şehirlerini birçok kez ziyaret etmiş. Afganistan'da da bulunmuş ve buradan Kaşgar'a geçmiş. 1895 yılında ise tekrar Törekurgan'a geri dönmüştür.⁸⁰⁴Yabancı ülkeleri seyahati sırasında bu ülkelerin insanların hayatı, kültürü, ilmi ve teknolojileri gibi yeni tefekkürlerle yakından ilgilenmiş ve düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

“Herhangi bir yabancı âlim görsem onlara maneviyatın ve bilgeliğin kaynağını soruyordum.”⁸⁰⁵

Şair, işte bu Avrupa yeniliklerinden, kültüründen ve ilmî gelişmelerden kendi öz halkı da yararlansın istemiş. Bu konularla ilgili bilgileri ülkesinde de uygulayarak öne sürmeye başlamış. Özellikle okul ve eğitim konusuna büyük önem vermiştir. Hatta 1907 yılında Törekurgan'da yeni eğitim usulünde okul açmış, açtığı bu eğitim yuvası için kendi evinden, penceresi olan ve ışık alan bir oda ayırmıştır. Sınıflara yeni eğitim öğretim kurallarını asıp yine sınıfları perde, masa, sıra, tahta gibi eşyalarla donatmış. Eğitim öğretim yılına kendi yazdığı programa uygun çalışmalarla başlamıştır. Bu program aynı zamanda pozitif ilim ve diğer dilleri öğrenme çalışmalarını da içermiş olup okulun ihtiyacı olan ders kitaplarını şairin bizzat kendisi gidermiştir. Örneğin “San'at-ı İbret Kalemi Mirrecep Bendiy (1908)”⁸⁰⁶ adlı kitabı okuma-yazma, öğrenme ve güzel yazı örneklerini kapsıyordu. Okul masrafları için, çocukları okutmak adına anne babalardan hiçbir şekilde para almıyor, kendi imkânlarından faydalanıyordu. Elinden ve gönlünden geldiği kadar canla başla hizmet ediyordu.

Tüm bunlar, milletsever olan bu şairin milletinin istikbalini düşünmesi, kaygı duyması ve bir şeyler yapma isteğinin çabasıydı. Yenicilik (cedit) ve

⁸⁰⁴Bakınız: [ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87161/h/ishakhanibret.pdf]

⁸⁰⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.146.

⁸⁰⁶Usta Kalem Mirrecep Bendiy'in Sanatı.

milliyetçilik hareketinin faal kişilerinden olan İbret, milletin istikbalini ve gelişimini, eğitilmiş insanların çokluğuna bağlıyordu. Bu yüzden eğitimde işe yaramayan eski okulların kapatılarak yeni eğitim-öğretim usulünde, öğrencinin ihtiyaçlarına cevap veren ve çağdaş ilimleri öğreten okulların açılması gerektiğini vurguluyordu. Âlim, Türkistan Vilayeti gazetesinde:

“Eğer vicdan ve insaf ile muhakeme edersek, göreceğiz ki tereddütsüz eski okullarımızı kolayca yıkacağız. Bu yüzden onların yerine düzenli ve intizamlı olan yeni eğitim-öğretim usulünü bilen öğretmenlerin himayesindeki okullara teşvik etmemiz gerekiyor.”⁸⁰⁷ diye yazmıştır.

Bu fikre karşı olan kişilerle gazete aracılığıyla açıkça ve cesurca mücadele etmiştir: “Dünya yaşamı için ilim gerek, ilim!” demiştir. Görülmektedir ki, İbret eğitim-öğretim sahasında yenilikçi fikirleri şiddetli bir şekilde savunup desteklenmiştir.

Törekurgan’a -memleketine- yabancı ülkelerden edindiği ilmî ve bazı teknolojik yenilikleri -gramofon, müzik kutusu, sinema perdesi, fotoğraf makinesi gibi- getirmiştir. Bunun yanında kendi evinde sinema izleterek, fotoğraf sergileri açmıştır. Türkistan’da matbaacılık işine ilk ön ayak olanlardan biri İbret’tir. Şair, Orenburg’dan taş basma malzemeler alarak, bunları zorluklarla Kokand’a kadar trenle, Oradan da Törekurgan’a develer üstünde getirmiştir. Taş basma 1908 yılında “Matba-i İshâkiye”⁸⁰⁸ adı ile faaliyete geçmiştir.⁸⁰⁹ Türkistan ülkesindeki bir bölgede matbaanın vücuda gelmesi Özbek halkının kültürel hayatına önemli bir katkı sağlamış. Şair bu münasebetle “Tarix-i Çapxânâ”⁸¹⁰ adlı şiirini kaleme almıştır:

*Ming üç yüzü yigirmä âltidä çâpmaxânä,
 Açmâqqa boldi ruxsat vä söz berib zamânä.
 Maqsad bu işdin âlämgä ilm qasri,
 Häm qoymâqqa äsârlär yâd âvâzi cähânä...
 Bizdin keyingilär köp ilmu hünär tâparlär,
 Häyfeki anda biz yoq, yok e’timâdxânä.
 Älämdin uşbu ânä sânsiz kişilär ötdi,
 Mingdin biri qoyubdur âlämgä bir nişânä.
 Meng kättä bây emâsdim, kim ayblasam binâyi,
 Daxlim yetişmäs erdi rözğâri, çâyü nânä.
 Sad hayfkim, ğanilär sarfini bilmädilär,
 Yeb-içtilär semurub, sığmay turub âğizlar,*

⁸⁰⁷Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.146.

⁸⁰⁸İshakhan Matbası.

⁸⁰⁹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.148.

⁸¹⁰Tarihî Basımevi.

Qaldurmayin nişânâ yer âstın etti xânâ...

Anlamı:

*Bin üç yüz yirmi altı tane basımevi,
Açmak için verdi izin ve söz vererek zamane.
Maksat bu işten, âleme ilim sarayı olmak.
Ve eserler yazarak cihan sesine yâd olmak.
Bizden sonrakiler çok ilim hüner bulurlar,
Ne yazık ki ondan bizde yok, yok itimat.
Âlemden bu an'a kadar sayısız insan geçti.
Birinden biri koymuştur âleme bir nişane.
Ben büyük ve zengin değilim, kim suçlarsa bu hali,
Varlığım yetmez yuvama, bir evime ekmeğe.
Binlerce kez yazıktır ki cahiller verilen emekleri bilmedi,
Yiyip içtiler semizleyerek, sığmayınca ağzına,
Bırakmayarak nişane, yer altını ettiler hane...*

1909 yılında “Matba-i İshâkiye” basımevine dönüştürülmüş. Şair, 1910 yılında basımevini Nemengân’a taşımıştır.⁸¹¹“Matba-i İshâkiye” böylece daha güçlü hale gelerek İbret adı ile meşhur olmuş ve büyük bir basımevi haline gelmiştir. “Matba-i İshâkiye”, Nemengân halkı özellikle Türkistan ahalisi için ilmî ve kültürel açıdan manevî bir ehemmiyete sahiptir. Nitekim basımevleri medeniyetin ocağı olarak, ilmi ve medeniyeti dağıtmada büyük rol oynamıştır.⁸¹²Şair “*Maqsad bu işdin âlâmğa ilm qasri...*” (*Maksat bu işten, âleme ilim sarayı olmak.*) mısrasında izah ettiği gibi maksadını dile getirmiştir. Matbaanın amblemi olarak eğitim amacını ifade eden “nur saçan güneş” tasviri ve güneşin ortasına yazılan “İlim” kelimesi kullanılmıştır.

Sonuç olarak, İbret halkın ilim güneşinin nuruyla aydınlığa kavuşmasını istemiştir. Bu amblem, matbaada neşredilmiş olan neredeyse tüm kitaplara basılmış. Bu basımevinde okuma-yazma, edebiyat-tarih ve şiire dair numuneler, kitap ve derlemelere dair bilgiler, aynı zamanda şairin kendi eserleri neşredilmiştir. Şair bölge halkının faydalanması için zengin içeriği olan “Kütüphane-i İshakiye” yi oluşturmuş. Babasından kalan üç mekânı halk için nefis bir mekâna çevirmiş. Birçok kişinin yararlandığı, istirahat edilen bu yerler “Gülbağ”⁸¹³, “İshâkiye Bağı”⁸¹⁴ adlarıyla meşhur olmuştur.⁸¹⁵

⁸¹¹Binası şimdiki Nâdim Nemengânî Sokağı’ndadır; ancak 70’li yıllarda kapanmıştır.

⁸¹²Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.149.

⁸¹³Gül Bahçesi.

⁸¹⁴Ishakhan Bahçesi.

İbret, bağımsızlık sonrasında da okul ve eğitim çalışmalarına devam edip adeta tüm bölgeye ışık saçmış, nesilleri yeni okul usulüne teşvik ederek, öğrencileri gelecek için hazırlamaya gayret göstermiştir. İlkin, Törekurgan'da, daha sonra Hanabad'da vali mevkiine getirilmiş. Bu mesleği daha önceki yıllarda da yapmış ancak valilik vazifesinin sorumluluklarını tam anlamıyla icra edememiş. Bu konuyu 1907 yılında yazmış olduğu "Bolma Āmālgā Muhtār"⁸¹⁶ adlı şiirinde şöyle dile getirmiştir:

*Bolma amālgā muxtār, āzurdā cān ölürsän,
Bād fikr fitnäsidin dil tölä qān ölürsän.
Vällät yāqi qāzi kārī erür mäşaqqat,
Āşrārlār sözidin dārdi nihān ölürsän.
Gār uşlāsän şāriyat, pās uşlāmāq mäşaqqat,
Bir qāl nizāmi dāvlät, tāki āmān ölürsän...*

Anlamı:

*Olma emele⁸¹⁷ muhtar, arzusunda can verirsin.
Kötü fikir hilesinde dilin -gönlün- kan dolu ölürsün.
Muhtar -vali- veya kadı işi pek meşakkatlidir,
Kötülerin sözünden derdi nihan olursun.
Eğer tutarsan şeriat, muhafaza etmek meşakkatlidir,
Kalsın devlet nizamı ta ki sağ salim -emniyette- ölürsün...*

Türlü sahalarda faaliyet gösteren İbret, edebî eserleri ile de kendini göstermiş. Fikri çalışmaları ve eserleriyle halka her zaman hizmet etmiştir. Fakat haksızlıkların meşru olduğu ve arttığı dönemlerde, onun kıymeti bilinmeyerek birçok şairin başına geldiği gibi o da 1937 yılında 75 yaşındayken tutuklanmış ve hapse mahkûm edilmiş. İki ay geçtikten sonra Andican hapisanesinde hayata gözlerini yummuştur.

İshakhan İbret'in geride bıraktığı edebî ve ilmî mirasın zengin bir çeşitliliği olmuştur. Şairin manzum eserleri esasen lirik gazel, murabba, muhammes ve rubailerden eğitimci ruhuyla yazdığı eserlerden oluşmaktadır. İbret, öncelikle "İlm-i İbret" adlı şiir kitabını basmış. Eğitimci ruhuyla yazdığı şiirleri ise "Mizânü'l Zaman"⁸¹⁸ adıyla neşretmiştir. Şairi, 1937 yılında tutuklayarak hakkında soruşturma açanlar, el yazma şiirlerini topladığı "Divân-

⁸¹⁵Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.149.

⁸¹⁶Olma vazifende tam yetkili.

⁸¹⁷Şiddetli arzu, hırs, tamah.

⁸¹⁸Zamanın Ölçüsü.

1 İbret” adlı eserini, lüzumsuz konularla alakadardır, gerekçesiyle yasaklamışlardır.⁸¹⁹

İbret çeşitli yollar deneyerek üstatları takip eden aşk ve sevgi hususunda nefis gazeller kaleme almış. Ali Şîr Nevâî’den nasiplenmiş ve onun izinden giden ve eser meydana getirmiş olan birçok şair gibi, onun için de Nevâî, ustalığın bir mektebi olmuştur. Şairin aşkını dünyalara duyurduğu “Bolupdur”⁸²⁰ redifli meşhur gazeli, bir nazire olarak görmek mümkündür. Bu gazel, edebî yönden narin ve makul bir eser olup ince sanatın güzel bir örneği olarak kaleme almıştır:

*Işqin dilu câna câ bolundur,
Cânu dil angâ fidâ bolubdur.
Sân äylâmäsân ägâr dävâsi,
Därdim mani bedavâ bolubdur.*

Anlamı:

*Aşkın dilu cânı gönlüme taht kurmuştur,
Cânı gönül buna feda olmuştur.
Sen olmazsan eğer devası,
Derdim benim dermansız olmuştur.*

Şairler, bu türden gazeller vasıtasıyla üstatların kalemlerine benzer eserler yazar ve onların tarzına boyanarak kendilerini denerlerdi. İbret gazellerinde betimlemelerini tutarlı bir şekilde devam ettirerek çekici ve nazenin bir dilber tahayyül etmiştir. “Çämân içrâ” adlı şiiri işte bu güzelin betimlenmesinin yapıldığı gazellerden sadece bir tanesidir:

*Öşäl bülbül qılar äfgân, sähär vaqti çämân içrâ,
Qonar gül dâb tikân üzrâ, sähär vaqti çämân içrâ.*

*Qılar bağrini bülbül qân, tikân üzrâ beräy deb cân,
Bolur gül zävqidin qurbân, sähär vaqti çämân içrâ.*

*Öşäl bülbül bolür dâğlar, çämänni gâşt etib çârlar,
Qızil gülni tilâb yığlar, sähär vaqti çämân içrâ.*

*Çıqar bülbülni äfgâni, çämân içrâ âqib qâni,
Täsadduq gül üçün câni, sähär vaqti çämân içrâ.*

⁸¹⁹Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.150.

⁸²⁰Olmuştur.

*Muhabbät birlä mğst erdi, anı yolidä cän berdi,
Qızıl güldin habär sordi, sähär vaqti çämän içrä...*

Anlamı:

*O bülbül eder figan, seher vakti çemen içinde,
Konar gül diye çiçek üstüne, seher vakti çemen içinde.*

*Eyler bağrını bülbül kan, diken üstünde vereyim diye can,
Olur, gül zevkinden kurban, seher vakti çemen içinde.*

*O bülbül yaralar, çemende sefa sürüp çağırır,
Kızıl gülü arzulayıp ağlar, seher vakti çemen içinde.*

*Çıkar göğe bülbülün fiğanı, çemen içinde akıp kanı,
Sadakadır gül için canı, seher vakti çemen içinde.*

*Muhabbetle sarhoş idi, onun yolunda can verdi,
Kızıl gülden haber sordu, seher vakti çemen içinde.*

İçtenlikle ve güzel duygularla kaleme alınan bu beyitler, şairin kaleminin gücünü, kafiye ve ahenk düzenini göstermiştir. Gazel beyitleri görünüş itibariyle renkli bir betimleme göz önüne getirmektedir. Malumdur ki, müselsel gazelerde, beyitlerde verilen betimlemeler, zincir gibi birbirine bağlanarak verilir ve bir bütünü teşkil eder. Şair, bu bütünlüğü Lütfi ve Nâdim gibi şairlerin gazellerinde kullandığı biçim olarak uzun “Sähär Vaqti Çämän İçrä”⁸²¹ redifli şiir yardımıyla meydana getirmiştir. Gazeldeki suret, manzara ve tasvirler şiire gösterişli ve renkli bir görüntü vermiş, manzum “Çämän İçrä” hoş bir koku bırakmıştır. İbret’in “Hoş geldiniz!” redifli gazeli yeni şekil ve içeriğe sahip olan müselsel gazellerden bir tanesidir.

*Särv boyluq xuş qadim ra'nâ sıfat xuş keldiniz,
Yuruşi tâvüs kibi bärnâ sıfat, xuş keldiniz.*

Anlamı:

*Servi boylu güzel, kadim değere sahip olan, hoş geldin,
Yürüyüşü tavus gibi, oldukça ender, hoş geldin.*

⁸²¹Seher vakti çemen içinde.

matla gazelinde, şairin diğer şiirlerinde rastlanmayan yeni bir duygu ve düşünce, maneviyat ve huzur dile getirilmiş, aynı zamanda kendine has söz sanatları kullanmıştır. Ailesi tarafından el bebek gül bebek büyütülen bir genç kızın gelin olması konu edinilir. Onun allı pullu bir gelin olarak başka bir eve gitmesi, anne ve baba için bir bayramdır. Bununla birlikte kızlarının gelin olduğu bu yerde, eşiyle ömrünün sonuna dek yaşayıp evlatlar dünyaya getirmesi ve mutlu bir yaşam geçirmesi, ailenin sağlam temeller üzerine kurulmasının umududur. Gazelin ilk iki beytinde, genç kızın bir baba için eşsiz olan özellikleri ifade edilmiş. Daha sonraki beyitler babanın nur parçası olarak gördüğü kızının istikbali için ettiği dualar verilmiştir:

*Umriniz bolsun dārâz hām baxtiniz bolsun küşâd,
 Âxuni bārñâ bilân qōşâ qarın, xuş keldiniz.
 On tört oğul, yetti qiz bersun xüdâvândi cāhân.
 Uning, ösing, ey bötäm, kelin âyim, xuş keldiniz.
 Qayn âtangiz dāvlätîng sizgä nasib etsun egäm,
 Tâlein bolsun belend, yânsung çırâqı xuş keldiniz.*

Anlamı:

*Ömrünüz olsun uzun, hem bahtınız açık olsun,
 Ahu güzel kaşı kara, hoş geldin.
 On dört oğul, yedi kız versin cihanın Rabbi.
 Yaşayın, büyüyün ey yavrum, gelin hanım, hoş geldin.
 Kayın pederinin devleti size nasip olsun ağam,
 Kaderin olsun âlâ, yansın ışığın, hoş geldin.*

Gazelde babalık şefkati yoğun olarak beyit ve kafiyeler aracılığıyla dilek ve hürmet eşliğinde ifade edilmiş. Şair, şefkat sahibi olan babanın duygu ve düşüncelerini, sıcak ve coşkulu ibarelerle kaleme almış. Bunları ifade ederken tüm vazifeyi beyit ve rediflere yüklemiştir. Şunu söylemek gerekir ki, gazelin ilk beytinde mevcut olan kafiye, daha sonraki beyitlerde de devam etmiştir. Bunların dışında gazelin içerik ve şeklinin kendine has özelliği, istek ve arzularını samimi bir şekilde dile getirmesi bakımından ehemmiyetlidir. İbret'in "Körgâni Keldim Sağınib"⁸²² murabbaı, halk koşuklarının ahengi ile benzer tarza coşkulu ve Meşrebî'nin meşhur "Körgâli Keldim"⁸²³ gazeli gibi açık bir dille yazılmıştır. Murabba bentleri net ve kafiyelidir:

Güldek yüzingni, dilrâbâ,

⁸²²Görmeye geldim özleyip.

⁸²³Görmeye geldim.

*Körgâni keldim sâğınib.
Sân -şâhi âlâm, mân- gâdâ,
Körgâni keldim sâğınib...
Bâğu bahârimân mâni,
Közi humârimân mâni,
Şirin zâbânimân mâni,
Körgâni keldim sâğınib.*

Anlamı:

*Gül gibi yüzünü dilberim,
Görmeye geldim özleyip.
Sen, âlemin şahı, ben, dilenci,
Görmeye geldim özleyip.
Bahçem ve baharım sensin benim,
Baygın gözlüm sensin benim,
Tatlı dilim sensin benim,
Görmeye geldim özleyip.*

Her bentte tekrar edilen “Körgâni Keldim Sâğınib” tümcesi şiir kahramanının kalbindeki arzuyu ifade etmek için kullanılmış. Bu murabba, 19. yüzyılın sonlarında aynı türde yazılan birçok şiirin numunesidir. Şairin rubailerini de murabba gibi, nazenin bir ruhla yazılmış olan koşuk bentleri gibi gayet açıktır:

*Yüzingni âqligi aqlimni âldi,
Lâbing şirinliği tilimni yârdi.
Qâşing hâki bolub yarni sorasâ,
Közüng cellâd bolub cânimni âldi.*

Anlamı:

*Yüzünün saflığı aklımı aldı,
Dudağının tadı dilimi yardı.
Kaşının bir tek teli olan yâri sorduk,
Gözün cellât olup canımı aldı.*

Şairin şiirleri arasındaki toplumsal içerikli hiciv eserler, bıraktığı mirasın ağırlıklı kısmını teşkil etmektedir. Sömürgeciler dönemindeki halkın zorlu hayatı, yoksulların hiç bitmeyen elemeleri, yaşam zorlukları, pahalılığı, kıtlığı gibi birçok sıkıntıya şahit olan şair, çağdaşı olan Mukimî, Nâdim gibi büyük

bir ıstırap çekmiş, bitmek bilmeyen bu zorluklara karşı adeta halkın dert ortağı olmuştur:

*Tiriklik zahmätidin uşbu künlärdän qaläysizlär?
Bu qımmätlik yili buğdayu unlardan qaläysizlär?
Hämäni qoyradi öz halığa, täşvişlär saldı,
Müşävväş äylägän bu ähli dünlärdän qaläysizlär?*

Anlamı:

*Geçim derdinden bu günlerde ne haldesiniz?
Bu pahalılık yılında buğdayla un bakımından ne haldesiniz;
Kimseyi bırakmadı kendi hâline endişe verdi,
İnsanları üzen bu alçaklardan dolayı ne haldesiniz?*

Memleketin dört bir yanını talan üstüne talan ile saran, hırsızlıkların arttığı, her türlü fitne fesadın kaynağı olan zulüm, halkın üstünde bir çıban gibiydi.

*Bäsib xalqi cähänni äylädi târâc oğrılar,
Sälâmät yâtdigizmu, böylä tünlärdän qaläysizlär?
Fäsâdu âläm etti şu käbi här yerdä insânnı,
Bu tarzda fitnäyü târâc bunlardän qaläy sizlär?*

Anlamı:

*Basıp cihan halkını eyledi yağma hırsızlar,
Rahat yattınız mı, böyle gecelerde, nasılsınız?
Âlemi fesada boğdu, bunun gibi her yerde insanı,
Böylesi fitne ve yağmaya sebep olanlar nasılsınız?*

Bu şiirde şair, hayatın acı gerçeklerini işleyerek halkın dert ortağı olmuş ve ülkedeki karışıklığı yansıtarak, tüm bunların meydana gelmesine neden olan yönetici tayfasını ve mevcut sistemi kinaye etmiştir.

1913 yılında Türkistân Vilâyatının Gazetesi'nde, "Qarz"⁸²⁴ redifli müseddes yayınlanmış. Şair Muhlis'in de bu redifle yazılmış şiirine daha önce değinmiştik. Sömürgeciler zamanında tefecilerin⁸²⁵ sayısı artmış, gün geçtikçe fayda olmaktan ziyade borç sahiplerinin hayatını zorlaştıran tefecilik, onları acımacak bir hale getirmiştir. Borç sahiplerinin düştükleri bu kötü durum,

⁸²⁴Borç, borçlu.

⁸²⁵Ikrazatçı.

Nâdim'in "Şikâyeti Paxtâ"sindeki gibi İbret'in müseddesinde de gerçekçi bir şekilde yansıtılmış. Bu durum özellikle aşağıdaki şu beytinde açıkça ifade edilmiştir.

*Keldi bu xalq bâşigä birdän bälâi qarz,
Boldi tamâm xalqi cähân mübtälâi qarz.*

Anlamı:

*Geldi bu halkın başına aniden bir belâ olan borç,
Etti dünya halkını mübtela, borç.*

1907 yılında yazmış olduğu "Bolupdur"⁸²⁶ redifli hicvi şiirinde şairin yaşadığı dönemdeki paraya olan düşkünlük, dünyevilik, düzenbazlık ve makam sevdası gibi kötü alışkanlıklar şiddetle eleştirilmiştir:

*Bermäs zäkât bâylar, sandiqqa pulni câylar,
Çiptäü neçä tâylar, söz ämirkân bolubdur...
Ellikbâşi degänlär, üy bâşidin egänlär,
Öz mänsäbigä mağrur, göyâki xân bolubdur...
Üşbu zamân ânlar, tâpdi rivâc yamânlar,
Yoq emdi nüktädänlar, qandäy zamân bolubdur!*

Anlamı:

*Vermez zekât zenginler, parayı sandığa koymuştur.
Şıvardı birçok genç, söz yeksan olmuştur.
Ellibaşı⁸²⁷ diyenler, ev başından eğilenler,
Kendi makamından dolayı kibirli, sanki bir han olmuştur.
Bu zamanlarda yükseldi, kötülük ve kötüler
Yok, şimdi okuyanlar, nasıl bir zaman olmuştur!*

Aynı dönemde yaşayarak eser meydana getirmek, hayatın mühim mesellerine şahit olup gözlem yapmak, aynı konuları kaleme almak, edebî yönden benzer çalışma ve dostlukları meydana getirmekteydi. Şair Nâdim Nemengâni'nin "Dâr Şikâyeti Qâzi"⁸²⁸ adlı hicvi şiirinden bahsetmiştik. İbret de daha sonra aynı dönem dostu olan Nâdim gibi benzer mevzuda şiir kaleme almıştır. İbret'in hiciv şiirinde, maddi ve manevi birçok durumun kötüye

⁸²⁶ Olmuştur.

⁸²⁷ Askere ödenen bir ödenek.

⁸²⁸ Borç Sahibinin Şikâyet Kapısı.

gitmesine sebep olan borç, borçlu ve tefeciler, gün yüzüne çıkarılarak eleştirilmiştir:

*Endi fe'l kişini qatl qilmâq,
Bolur erdi hãmâ maqtülgä fâil...*

*Edi âvqati märeümlärni qâni,
Etärdi dâimâ cânlarını zâil.*

Anlamı:

*Şimdi fail kişiyi katletmek,
Olur, artık tüm maktule fail...*

*Yemeği idi, günahsızların kanı,
Ederdi daima canları zail.⁸²⁹*

Nâdim hicvindeki borç, ölünün kefenini hazırlaması gibi bir şeydir:

*Sâtardı ul ölüklärni hãmîşe,
Âlâlmay mayitini heç sâyil.*

Anlamı:

*Satardı o ölüleri daima,
Alamadı meyyitini⁸³⁰ hiç bir zaman.*

Bu beyitlerde de “borç” katil olarak nitelendirilmiş. Borç şiiri, borçlu, malı mülkü ziyan olan ve tüm varını yoğunu kaybetmiş kişileri anlatmış olsa da, hicvetmiş olduğu tefecilerin ne derece kötü kişiler olduklarını tekrar tekrar dile getirmiştir.

İbret, halkın ilme vakıf olmasına ve eğitimden faydalanmasına karşı gelen birçok din adamını sert bir şekilde eleştirmiş. İstikbal için, gelişmek ve ilerlemek için eğitimin şart olduğunu vurgulamıştır. Önde gelen eğitimci şahsiyetlerden iri olan İshakhan İbret, fikir ve düşüncelerinde, edebî faaliyetlerde kendini her zaman ispatlamış ve göstermiş. Bütün hayatını halkın eğitimine ve bilinçlenmesine adanmıştır. Yazarın inancına göre:

⁸²⁹Zail: Yok olan, ortadan kalkan, sürekli olmayan, zevâl bulan, devamlı, kalıcı olmayan, fânî.

⁸³⁰Ceset.

“Dünyadaki gelişmelere ayak uydurmak için, ilim sahibi olmak gerekmektedir, bu yüzden ilim temel gereksinimdir. Kültürün oluşmasında bir basamaktır. Medeniyetleri buluşturan ve kuran araçtır.”⁸³¹

İbret, klâsik Özbek edebiyatındaki eğitim gayelerini devam ettirip, ilerleten ve bunu millî aydınlanmanın gerçekleşmesi için en temel hedefler arasına yerleştiren Özbek şairlerindedir. Eğitim öğretim çalışmaları, halkı aydınlatma fikirleri, kültür sahasındaki canı gönülden gayretleri, edebî eserlerinde de açık bir şekilde görülmüş ve 10’lu yıllarda yazmış olduğu aşağıdaki şiiri, ilmin hikmetlerine vakıf olmaya davet edişinin en coşkulu ifadesi olmuştur:

*Oqingiz ilmu hikmät, sizgä bu iş kättä ibrätür,
Ägär ilm örgänürsiz, barçä işdä sizgä nusrätür.
Ägär ilm olmasa, nädän ümri barçä külfätür,
Bu äşyâyı cädidi mübäddäli asli hikmätür...*

Anlamı:

*Öğrenin ilim ve hikmet, size bu ibrettir.
Eğer ilim öğrenerseniz, her iş size zaferdir.
Eğer ilim olmazsa, ömrü cahilin daim külfettir.
Bu hakikatin tebdili⁸³² asıl hikmettir.*

Yani, şair ilmin hikmetlerine vakıf olan kişi için ilmi, bir kılavuz, yardım ve yeni şeyleri keşfetmedeki en temel hikmet olarak vurgulamış. İlme vakıf olan insanın açıkgozlu, aydın fikirli olacağını ve ayaklarının yere sağlam basacağını ifade ederek tüm cehalet ve zorlukların temel sebebini ilimden uzak olmakla ilgili olduğunu açıklamıştır.

İbret gibi diğer aydın ve yenilikçi insanların öne sürmüş olduğu eğitim, sadece feodal geri kalmışlığa karşı yapılan bir önlem ya da eleştiri değildir. Aynı zamanda sömürgecilere karşı alınmış olan bir önlem olmasından dolayı içtimaî ve iktisadî bakımdan da önemlidir. Bahsedilen eğitim, iktisadî olarak hayat standartlarındaki geri kalmışlığı engellemekle beraber Çar esaretinden kurtulmayı, istiklal için mücadele etmeyi sağlayacaktır.

Türkistan aydınlarının önde gelen isimlerinden olan Münevverkarî Abdureşidhanov, yeni usulde okul açılmak istenmesindeki maksadı, siyasî ve

⁸³¹Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.154.

⁸³²Değiştirmek, tağyir etmek, bir şeyi başka bir şeye veya başka bir hale değiştirmek

kültürel olarak mücadele etmek için bir hazırlık olarak açık bir şekilde ifade etmiştir. Sadece eğitim alanındaki yenilikler değil, yeni edebiyat ve sanat alanı da bu siyasî amaç için hizmet etmiştir. İshakhan İbret, eğitim sahasında, edebî ve fikri düşüncelerini aynen bu doğrultuda devam ettirmiştir. Söz konusu yenilikler; yeni bir edebiyat, farklı ve yeni yaklaşımlarla söylenmiş bedi söz ve yeni tefekkürler talep ediyordu. Şair devrin bu taleplerini göz önünde bulundurarak eser meydana getirmiş. Aydınlanmanın, öğretmenlik mesleğinin, ne kadar büyük bir iş olduğunu, öğretmenin cemiyet için yerinin ne derece ehemmiyetli olduğunu anlamıştır. Kendi öğretmeni onu “İnsanların en yücesi, ilmin ışını gösteren, cahili aydınlatan bir öncü...”⁸³³ olarak ifade etmiştir.

Şair, ilimde ilerlemeyi kültürel olarak gelişmeyle eşdeğer görmüş. Memleketin yükselmesini her ikisinin de beslenmesine bağlamıştır. “Medeniyet Hakkında Mesnevî (1912)” adlı çalışmasında bu düşünce ve fikirlerini aynen ifade etmiştir:

*Mädäniyat cähändä âsâyış,
Xulq hüsni angä ârâyış...
Mädäniyat xalâliqqa râhat,
Körmägäy ğamni heç sâät.*

Anlamı:

*Medeniyet cihanda huzurdur,
Yaratılış güzelliği onda huzurdur.
Medeniyet helallik için rahatlıktır,
Görmez gamı hiçbir saat.*

Mesnevî, bu devrin insanlarına gelecekteki yaşamdan, medeniyet ve kültür şeklinden, şehirlerin mimari yapılarından ve şehirdeki diğer gelişmelerden bahseden tasvirler sunmuştur. Elektriğin tüm yaşama dâhil edilmesiyle kablosuz telgraf, demirsiz ulaşım, araba sayısının artışı, demir yolları ulaşımından çok, hava ulaşımının tercih edilmesi... Bilim, tıp, mühendislik, mimarlık gibi alanlarda yükseliş görülmüştür.

*Bâş örüb, iş âçub türär cärrâh,
Neçä minglär mühändisü tärrâh.
Hämä dârdä hâkimlär täyyâr,
ägär etär bolsa dârdni izhâr.
Hämä ilmä müdärris andın köb,
Xalq ilmi maâş oqur tob-tob.*

⁸³³Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.155.

Anlamı:

*Baş dikip, çalışıyor cerrah,
Kaç bin yer mühendisi.
Bütün derde hâkimler hazır,
Eğer söylersen derdini ayan.
Bütün ilme müderris hepsinden çok,
Halk ilim okuyor pek çok.*

O, kendi dönemindeki insanların dikkatini işte bu şekilde ilerlemeye, geleceğe celp etmiş, onları memleketin ve milletin yükselmesine ilim sahibi olmak için hizmet etmeye davet etmiştir. İbret, ülkede ortaya çıkan tüm ilmî ve teknolojik yenilikleri her zaman memnuniyetle karşılamış. Tren ve traktörü, kullananların işini kolaylaştıran bir gelişme olarak yorumlamış. Bunların ülkeye dâhil olmasını ülke insanı için bir nimet ve verimli bir istihdam alanı olarak ifade etmiştir. 1912 yılında Kokand-Nemengân tren hattının çalışmaya açılması ve Nemengân'a tren ulaşımının gelmesi üzerine şair "Tarixi Vagâni Nämängân Nazmi İshâqxon Törädin"⁸³⁴ diye bilinen bir muhammes kaleme almıştır. Muhammes güzel bir memleketi ifade eden: "Nämängân ähligä hob oldi bir yaxşı zamân keldi. "(Nemengân ehlini gözünü aydı, bir güzel zaman geldi.) mısraı ile başlıyor. Her bent sonunda: "Acâb bir pâyizi arzâq vagân keldi" (Görülmemiş bir ulaşım aracı olan tren vagonu geldi) mısraı tekrarlanıyordu:

*Nämängân ähligä xob oldi, bir yaxşı zamân keldi,
Murâdâti xalâyiq üzrâ bir cânu câhân keldi.
Demâ cânu câhân, âvqat üçün bu dâñ keldi,
Demâ dâñ, bälki bunlarda maişät üzrâ nân keldi.
Acâb bir pâyizi erzâq insâni vagân keldi.*

*Ming üç yüz bir yigirmä sekkiz erdi bu tâmir yolğa,
Kelib iş başlagân erdi qaramäy ong ilä solğag,
Xalâyiq işläşib pâstu bäländü kül ilä çölğa,
Bihamdillâh, bu işdâ keldi köpning maqsadi qolğa,
Acâb bir pâizi arzâq insâni vagân keldi.*

Anlamı:

Nemengân ehlinde son buldu, iyi zamanlar geldi.

⁸³⁴Tarihî Şair İshakhan Töredin Nemengân Vagonu.

*Halk muradı üzere bir canı cihan geldi.
Deme cihanı can, yemek için bu buğday geldi.
Deme buğday belki bunlarla huzur içre ekmek geldi.
Acayip bir ziraat olan insanla vagon geldi.*

*Bin üç yüz yirmi sekiz idi bu demir yola.
Gelip iş başı oldu bakmayıp sağa sola
Halk çalışıp aşağı yukarı kul ile çöle
Elhamdülillah bu işte çoğunun maksadı elde
Acayip bir ziraat insanla vagon geldi.*

Tarlalara ilk traktörlerin gelmesi, köylü için büyük bir olay olmuş. Bu olayları gözlemlemiş olan şair, 1930 yılında “Traktör” redifli şiirini yazmıştır:

*Bir mo 'cizâ zamâne boldi kelib traktür,
İşlärni qıldı âsân emdi kelib traktür.*

Anlamı:

*Bir zaman oldu mucize, traktör geldi,
İşleri etti kolay şimdi traktör geldi.*

Şiirde traktörün köylünün hayatında mühim bir yere sahip olduğu ve köy hayatını kolaylaştırdığı işlenmiştir.

İbretin meydana getirdiği ilmî eserler, geniş bir hacme sahiptir. “Tarih-i Medeniyet” adlı eserinde “Lügat-i Sitti El-Sinä”⁸³⁵, “Câmâü'l Xutüt”, “Tarih-i Fergâna”, “Mizânü'l Zaman” gibi 20’den fazla ilmî eser oluşturduğunu yazmıştır. Âlimin dilbilim ve tarih ilmine kattığı katkılar kuşkusuz büyüktür. Fars, Rus, İngiliz, Fransız, Hint, Urdu gibi birçok dili mükemmel derecede öğrenmiş. Kendini sınırlandırmış halkın da bu dillere ilgisinin artmasını, bu dillerdeki eserleri de okuyarak düşünce dünyalarını zenginleştirmelerini, milletler arasındaki fikir temasının kolaylaşmasını dilemiştir. Bu amaçla Özbek, Türk, Rus, Arap, Fars, Hint dillerinden oluşan sözlük meydana getirmiştir. “Lügat-i Sitti El-Sinä”⁸³⁶ diye adlandırdığı kitap, Özbek dilbilimine kazandırdığı önemli bir eserdir. Tüm zorluklara rağmen büyük bir başarıya imza atarak halkın yararlanabileceği mükemmel bir eser meydana getirmiştir. Bu kitap 1901 yılında Taşkent’te İl’in basımevinde basılmış. Önsöz ve iki

⁸³⁵ Altı El-Sinä Sözlüğü. (6 dilli sözlük)

⁸³⁶ Medveliyev, Abdurahab, *İshakhan İbret'in Altı Dilli Lügatı*, Özbek Dili ve Edebiyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2008, sayı:4, ss.No:53-56.

kısımdan oluşup her iki kısım kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. “Lüğati Sitti El-Sine” ile dil bilim ve sözlük biliminin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.⁸³⁷

İshakhan İbret’in “Câmâü’l Xutüt” adlı eseri dilbilimin çeşitli konularına ve yazıtlarına ayrılmıştır. Bu eserde şair en ilkel piktofratik⁸³⁸ yazıları tahlil etmiş, en eski yazılı abidelerden başlayarak tüm kitabeleri tek tek incelemiştir. Kadim Finike, Yahudi, Suriye, Arap, İbrani; kadim Yunan, Fars, Hitay, Hint, Japon, Latin, Slav, Ermeni, Gürcü, Uygur gibi 40’tan fazla halk abideleri ve bu abidelerin ortaya çıkışı hakkında bilgiler içermektedir. Eserde dünya halklarının çeşitli abidelerinden örnek teşkil eden numuneler göstermiş. Özellikle Arap yazıtı tarihi ve türlerine geniş yer vermiştir. Âlimin ilmî hülasasına göre, ilk önce yazılı abide, Finike halkı tarafından meydana getirilmiş, diğer halkların yazıtları bilhassa Arap yazıtları bu temel üzerine oluşturulmuştur.

Söz konusu esere Şark halklarının ünlü hattatları hakkında da malumatlar dâhil edilmiştir. Güzel yazı ve nakkaş sanatında büyük bir üstat olan İbret, halkın bu sahada da iyi derecede ilim sahibi olmasını ve tecrübelerden faydalanmasının gerekliliğini belirterek kendi eserinde bu sanatların çeşitli numunelerini vermiştir. Birçok konu benzer olarak geniş ve derin bir şekilde araştırma, aynı zamanda ilmî bir inceleme gerektiriyordu. İbret, yabancı ülkelerde geçen süre içinde çeşitli halk dilleriyle birlikte onların yazıtlarını araştırmış ve bu yazıtların ortaya nasıl çıktığıyla ilgili incelemeler yapmıştır.

Şairin uzun yıllar yaptığı verimli çalışmalar sonucunda, “Câmâü’l Xutüt” adlı eseri vücuda getirmiştir. “Câmâü’l Xutüt” 1912 yılında Nemengân’da “Matbaa-i İshâkiye”de neşredilmişti. “Tarih-i Fergâna”, “Tarih-i Medeniyet”, “Mizânü’l Zaman” adlı tarih ile alakalı eserleri Özbekistan tarihini öğrenmede büyük ehemmiyete sahip çalışmalar olup “Tarih-i Fergâna”(1916) adlı eserinde Kokand hanlığının 19. yüzyıl başlarındaki siyasî ve kültürel hayatı ve Rus askerlerini ülkeyi istila altına alması tasvir edilmiştir. Eser, Fergâna vadisinin tarihine girişle başlamaktadır. Bölgedeki eski şehirler Ahsikent, Kasan, Küba (Küve) hakkında bilgiler verilip Mergilan, Kokand, Andican, Nemengân şehirlerinin tarihi doğrultusunda görüşler ortaya koymuştur. Kokand hanlığının ortaya çıkışı konusuna değinerek eski Çar Rusya’sı tarafından istila edildikten sonraki vakıaları sırasıyla ifade etmiş. Türkistan hanlıkları içindeki mücadele ve çatışmalar, bunların halkın yaşamında meydana getirdiği zorluklar üzerinde

⁸³⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, ss.156-157.

⁸³⁸Resim yazısı.

genişçe durmuştur.⁸³⁹Yazarın Nemengân'da bulunduğu süre içerisinde başından geçen bazı olayları bizzat ondan dinleyelim:

“... Halk köydeydi. Rus askerleri köylünün pazar kurduğunu görünce pazarı talan etti ve birçok insanı kurşuna dizdi, bir kısmı kaçtı. Daha sonra nehir üzerinden Nemengân'a ulaşan bu askerler burayı da ele geçirdi. Nemengân'da Baytöre olarak bilinen biri, eski sipahileri toplayarak muharebe için üç dört bin askeri bir araya getirdi ve harekete geçti. Rusya'nın düzenli ordusu Glovoçub İskabluf Emirî ile düşman askerlerini Törekurgan'a yığdıkları söylenmişti. Törekurgan'a Bozkır yılanı olan Rus askerleri Nemengân'dan çıkararak Baytöre tarafına doğru istikamet almıştı, önümüzdeki Perşembe Törekurgan pazarıydı. Birden kuzey taraftaki tepeden top sesleri duyulmuştu. Kitabı yazdığım da henüz on beş yaşında, okula giden bir talebeydim. Birden bire dört bir tarafa kaçışmalar başladı, nereye gideceğimizi ve ne yana kaçacağımızı bilemeden yolumuzu şaşırılmış bir halde kadınlar ve çocuklar ile birlikte kaçarak bir bahçeye vardık. Akşama kadar burada top tüfek seslerini, başımızdan hızla geçen ok seslerini dinleyerek yerimizden kıpırdamadan kalakaldık. Daha sonra akşam namazında büyük kapıdan göz atmak için sokağa çıkmıştım ki sokakta onlarca insan kana bulanmış bir şekilde yatıyordu. ‘Akşam sizi biri çağırdı?’ dediler. ‘Kim?’ diye sorarak bahçeye çıkmıştım ki gelen cami ehlinde olan Melekdöngde’ymiş. Gelip çocukların esir düşüp düşmediğini, kurşunlanıp kurşunlanmadığını öğrenmek için sağ salim bulunuruz umuduyla Yusufhoca ve Muhammed Zahid tarafından gönderilmiş. Akşam olduğunda neredeyse yüze yakın insan, iki annemiz ve iki hemşiremiz, altı yedi yaşlarında birçok çocuk öldürülmüştü. Gördük ve duyduk ki feryatlar ağlamalar yükselmişti göğe, kim çocuğunu bulmuşsa bağrına basarak uzun süre hüngür hüngür ağlıyordu...”⁸⁴⁰

Yazarın tarihî kalemiyle yazılmış olan yukarıdaki detaylar, Çar istilasının halkı ne derece dehşete düşürdüğü ve sıkıntılara duçar ettiği, milletin başına ne türlü sıkıntılar açtığını tasvir etmiştir. “Tarih-i Fergâna”nın birçok yerinde “Babürnâme”nin ruhu ve etkisi sezilmektedir. Söz konusu durum, örneğin şehirlerin tarihinin verilmesi, olayların detaylı bir şekilde ifade edilmesi, hanlıklar ve beyler tarihi, doğa betimlemeleri, olaylardan sonra eklenen manzumalarda görülmektedir. O, Çust şehrini şöyle ifade ediyordu:

“Çust şehri, Nemengân'ın batı tarafında olup güneyinde Pap (Bab) kasabası ve nehri, kuzeyinde Almas ve Çadek kasabası bulunmaktadır.

⁸³⁹Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.157.

⁸⁴⁰İbret, İshakhan, *a.g.e.*, ss.311-312.

Burada çiftçilik yaygın olup pamuk işlemek gelişmiş bir meslek; ama en yaygın meslek patates yetiştiriciliğidir. Eski hanlıklar zamanında, Çust'da da bir hanlık kurulmuş. Nemengân'dan sonra hükümdar burada konaklamaya başlamış. Genel meşguliyeti ve meşhur işleri meyve yetiştiriciliği olmuş. Bunları Fergâna, Buhara ve Taşkent'te de yetiştirmiştir. Çünkü elma, armut gibi meyveler buralarda güzel yetiştiriliyor. Zira Çadek vadisiyle sulanıyordu. Toprağı temiz, dağ içinde bir ovardır. Genellikle sıcak olmuyor, geceleri daha serin oluyordu. Havası faydalı ve hafif rüzgârlı güzel bir şehirdir.”⁸⁴¹

O, Törekurgan'ın vücuda geliş tarihini hanlığın kalesine dayandırmıştır. Bu kalenin duvarlarındaki sözler hicrî rakama çevrildiğinde 86 -miladi 1456-yılını veriyordu. İbret, “Törekurgan”ın anlamını şöyle ifade etmiştir:

“Törekurgan, Şikayhan'ın Yusuf Töre ve Yakup Töre adındaki oğulları tarafından inşa edildiği için, Törekurgan adını alarak şöhret kazanmıştır. Kasan kelimesi ise, adını Kasandan almıştır. Kasan demek, insanlar demektir.”⁸⁴²

Üslubu, betimlemeleri ve şiir parçaları, “Tarih-i Fergâna”yı edebî eser niteliğine yaklaştırıyordu. Tasvir edilen vakıa ve koşullar, bölgeye uyarlanan şiirler, esere edebî bir görüntü vermiş ve eserin okur tarafından ilgisini çekmiştir. Mesela, kitapta Yesevî Emirî, Fazlî gibi şairlerin fert ve dörtlükleri, Şair Hatîf'in Emir Ömerhan'ın vefatı üzerine yazmış olduğu tarihî mersiyesi, Emir Nasrullah katliamının şahidi olan Fıtrat'ın tarihî Farsça mersiyesi ve başka bir şairin Özbekçe mersiyesi, çağdaşı olan Şevkî'nin “Pendnâme” mesnevisi tasvir sırasına göre uyarlanarak verilmiştir. “Tarih-i Medeniyet” adlı bu eser, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi'nin elyazmalar hazinesinde saklanmaktadır. Yazar, bu eserde medeni gelişmelere ve halkın geleceğine olan büyük inancını da işlemiştir.

Arkeolojik çalışmalar ve arkeoloji ilmi de İbret'in ilgisini çekmiş. Bu mevzuda “Fergâna Ablestidegi Qadimiy Ahsi Şehrinin Tarihi”⁸⁴³ gibi dizi makale ve Türkistan Vilayeti gazetesinde yayınlamak üzere (1913 yılının 48, 52, 53, 55 numaraları sayılarında yayınlanmış) birçok bilimsel makale kaleme almıştır. Bir makalesinde, Ömerşeyh ve Zahir ad-Din Babür'ün hayatlarına dair mühim bilgiler de vermiştir.

İbret pozitif ilim, eğitim ve kültürel gelişimle ilgili fikrî düşüncelerini yaymak için makalelerini Türkistan Vilayeti ve Seda-i Türkistan, Seda-i

⁸⁴¹[Bknz: http://www.ziyouz.com/ibrat-Tarixi_Fargona]; Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.158.

⁸⁴²Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.159.

⁸⁴³Fergâna Vadisindeki Kadim Ahsi Şehrinin Tarihi.

Fergâna gibi gazeteler aracılığıyla yayınlarak dile getirmiştir. Bu makaleler, yazarın ilme vakıf oluşunu göstermekle beraber ilk Özbek sosyal politikacılardan biri olarak faaliyetlerde bulunduğunu da gözler önüne sermiştir. İbret şiir ve makalelerinde gazetenin kültürel hayat açısından ne derece önemli olduğunu ifade etmiştir.

Yazar, İslâm hukukundan oluşan “Fıkh Qaydâniy”⁸⁴⁴ ve peygamberlerin hayatına ayrılan 500 sayfalı “Müşkülâtü'l Ğarâyib”⁸⁴⁵ eserini Arap ve Fars dillerinden Özbekçeye manzum olarak tercüme etmiştir.⁸⁴⁶ Millî aydınlanma devrinin büyük temsilcisi İshakhan İbret eğitim faaliyetleri, edebî eserleri ve geniş kapsamlı ilmî donanımıyla kültür ve edebiyat tarihimizin aydın simalarından olmuştur.

*Şairning qadr hayâtidä bilinmäs xalqqa,
Ba'di fävti vesf etub, şe'rigä qâygäylär bahâ.*

Anlamı:

*Şairin kadri, hayattayken bilinmez halka,
Sonra ölünce kıymet bilinir, şiirine değer biçilir.*

Özbek halkı öz şairini ve âlimini unutmamış, vatansever, milletsever ve eğitimci olarak bilinen yazarına gereken değeri vermiştir. Memleketi Törekurgan'da İbret'i Hatırlama Günleri düzenlenmiş. İbret Müzesi kurulmuş, birçok okul, cami, sokak ve bahçe onun ismini almıştır. Taşkent ve Nemengân şehirlerinde bazı sokaklara yazarın ismi konulmuş. Yine Nemengân'da birkaç yayınevini birleşmesiyle oluşan matbaanın adı “İbret” olmuştur. Nemengân Devlet Üniversitesi'nde İbret adıyla burslar verilmeye başlanmıştır.

9. Muhammedşerif Sûfîzade

Muhammedşerif Sûfîzade, Nemengân bölgesinin önde gelen aydınlarından olup halkçı ve eğitim emekçisi bir şairdir. Keskin bir dili olan şair, büyük bir hiciv ustası olmakla beraber kendine ait üslubu ile tanınmıştır.

Şair Hamza Hâkimzâde, Sûfîzade'yi üstat olarak görmüş onun yolundan giderek adına şiirler yazmıştır. Yine Abdullah Kadir, şairin istidadını göz önünde bulundurarak ona hürmet etmiş ve verdiği kıymeti her seferinde dile getirmiştir. Maksud Şeyhzâde, onun hakkındaki görüşlerini ifade ederken

⁸⁴⁴Kaydanî Nasihatleri.

⁸⁴⁵İlginç Müşkilatlar.

⁸⁴⁶Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.160.

edebiyata kazandırdığı yenilikleri vurgulamış. Abdullah Kahhar ise, mizahta onun eşi ve benzerinin olmadığını, kendine has bir üslubunun olduğunu ifade etmiştir. Şakir Süleyman, Sûfzade'nin Özbek edebiyatındaki edindiği yeri önemle belirtmiştir. Müştüm⁸⁴⁷ dergisi, onu henüz yeterince tanınmadan önce "Halk Şairi" olarak onurlandırmıştır. Fergâna gazetesi ise "Şairlerimizin En Keskin Dillisi", "Kıymetli Şairimiz" diye yüceltmıştır.⁸⁴⁸

Muhammedşerif Sûfzade, 1926 yılında Özbek edebiyatının önde gelen temsilcilerinden olup "Halk Şairi" unvanı ile onurlandırılmıştır.⁸⁴⁹ Bulunduğu asrın 90'lı yıllarında edebiyat muhitine dâhil olmuş, şiirleri 19. yüzyılın başlarında neşredilerek derleme ve beyazlarda yer almış, gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Sûfzade, 20 ve 30'lu yıllarda Lütfullah Alimî, Miyanbüzruk Salihov ve Maksut Şeyhzade gibi âlimlerin makalelerinde yer almış. Şair Süleymanov Maarif ve Okituvçi dergisinin 1926 yılının 10. ve 11. sayılarında şairin eserleri ve hayatı hakkında bilgiler vermiş. 30'lu yıllarda okul ve edebiyat ders kitaplarında şairin kendisi ve eserleri hakkında bilgiler ve numuneler verilmeye başlanmıştır.

Örneğin, 1933 yılda 7. sınıf ilköğretim için Abdullah Evlanî tarafından tasarlanmış olan "Edebiyat Tarihi" ders kitabında Sûfzade için özel bir bölüm ayrılmıştır.⁸⁵⁰ 1967 yılında 3 cilt olarak çıkarılan "Özbek Sovyet Edebiyatı Tarihi"⁸⁵¹ kitabının 1. cildinde, Sûfzade'nin faaliyetleri, ayrıntılı olarak incelenmiştir. Edebiyat uzmanı T.Raslov, 1968 yılında şairin 23 şiirini derleyerek biyografisi ve eserleri ile birlikte "Tărănälär"⁸⁵² kitabını neşretmiştir. Üniversitelerin "Özbek Edebiyatı Tarihi" ders kitabının 3. cildinde Sûfzade'nin faaliyetleri hakkında kısaca bilgiler verilmiş. Ayrıca şairin 1937 yılında, 214 şiirinin bir araya getirilip neşredildiğiyle ilgili çeşitli rivayetler de öne sürülmüştür.

Şair Sûfzade hakkında uzun yıllar önemli bir çalışma vücuda getirilmemiş. 50'li ve 60'lı yıllarda, adının yeniden gün yüzüne çıkarılması ve itibarına yaraşır kıymetin verilmesi, kimi insanları huzursuz etmiş ve telaşe düşürmüştür. 1989 senesinde, doğumunun 120. yıldönümü olması münasebetiyle gazete ve dergilerde hakkında birçok makale kaleme alınmıştır. Muhammedşerif Sûfzade'nin gurbet hasretiyle geçen, dramatik olayların ve zorlukların vuku bulduğu, tehlikeli ve karışık olayların cereyan ettiği bir hayatı

⁸⁴⁷Haberim.

⁸⁴⁸Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.161.

⁸⁴⁹Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyatı, *Muhammedşerif Sufizâde*, Haz. Kasimov, Begali; Yusupov, Şerif; Dalimov Ulugbek; Rizayev, Şöhret; Ahmedov, Sünnet, Maneviyat Yay., T., 2004, s.340.

⁸⁵⁰*Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyatı, a.g.e.*, s.341.

⁸⁵¹Özbek Sovyet Edebiyatı.

⁸⁵²Ahenkler. (Melodi)

olmuştur. 1869 29 Ocak tarihinde, Çust şehrindeki Egemberdi isimli bıçakçı ailesinde dünyaya gelmiş ve sakin tabiatlı olduğu için babası, ona “Sûfi” ismini vermiştir. Bu adamın sakin mizaçlı oğlu, gayretli, cesur, doğrucu, keskin zekâlı, her şeyin üstesinden gelebilen, okumaya ve ilme ilgi duyan biri olarak yetişmiş. İlk eğitimini mahallesindeki okuldan almış ve şiire duyduğu ilgi sebebiyle edebî yazılar kaleme almaya yönelmiştir.⁸⁵³

Gençlik döneminin beş senesini Kokand’da geçirmiş. 1893-1898 yıllarında burada yaşayan Sûfîzade, edebî çevrelerden de nasibini almıştır. Bilhassa Mukimî’nin edebî ve ilmî sohbetlerine dâhil olması, şairin bakış açısının genişlemesinde ve edebî maharetinin yükselmesinde doğal bir okul vazifesi görmüştür. Muhammedşerif, kısa sürede “Yabani”, “Sûfîzade” takma adlarıyla Fergâna vadisinde tanınmaya başlamıştır. Ancak zamanın dindarları ve devlet çalışanlarını rahatsız eden satirik yazı ve şiirler kaleme alması, başına türlü problemler açmış. Söz konusu çevre tarafından “dinsiz” olarak ilan edilip “edeptsiz”, “soyu pis” diye lanetlemiştir.⁸⁵⁴

Nemengân edebî muhiti ile olan alakasını sonraki zamanlarda da devam ettirmiş olan Sufizâde, eserlerinde mizahî bir üslup kullanmaya başlamış. Üstatların geleneklerini esas alarak “Ayting Bu Sözümi”⁸⁵⁵, “Dekaning”⁸⁵⁶, “Badânaän”⁸⁵⁷, “Bürgälär”⁸⁵⁸ gibi redifli şiirler vücuda getirmiştir. Şiirlerinde “Vahşi” mahlasını kullanmış. Bu mahlas, onun hayattaki zorluklara rağmen dirençli biri olduğunu göstermektedir.

1899 yılında Sûfîzade Çust’a tekrar dönerek önemli çalışmalarda bulunmuş. Gerçeği yansıtan sözleri, hiciv şiirleri ile yönetici kesimi ve milis güçleri cesurca ifşa etmiştir. Bu yüzden, şairin şanını ve itibarını ortadan kaldırmayı düşünen çeşitli kişiler her zaman olmuş. İlim ve irfan düşmanı bu kişilerin soruşturmasına uğrayan şair, başka bir memlekete gitmeye mecbur bırakılmıştır. 1900-1913 yıllarında derbeder bir yaşam sürmüştür. Kader onu başka ülkelere ve memleketlere götürmüştür. Öncelikle Medine, daha sonra Kevkez, ardından çeşitli şehirlerde birçok işte çalışarak hayat sürmüştür. 1904-1905 yıllarında Türkiye’ye giderek, İstanbul Darü’l Fünun’da bir süre tahsil görmüştür. Buradan da Arabistan’a geçmiştir. 1907-1908 yıllarında Hindistan’da yaşamış ve okul açarak öğretmenlik yapmış. 1913 yılında Karakalpak’a gidip Kongırat’ta öğretmenliğini devam ettirmiş. Halk çocuklarını eğitime teşvik etmiştir.

⁸⁵³Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s., 162.

⁸⁵⁴*Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyatı*, *a.g.e.*, s.342.

⁸⁵⁵Anlatın Bu Sözlerimi.

⁸⁵⁶Gazlı Bez.

⁸⁵⁷Bıldırcın.

⁸⁵⁸Pireler.

Şairin eğitim ile ilgili şiirleri, Orenburg ve Bakü’de çıkmış olan gazete ve dergilerde, Türkistan Vilayeti gazetesi, Seda-i Türkistan, Seda-i Fergâna gibi geçici basın yayınlarında, Tatarca; Şorâ, Türkçe; Servet-i Fünun⁸⁵⁹, Ma’lumât dergilerinde yayınlanmaya başlamış. “Vatan”, “Müslîmeler”⁸⁶⁰, “Hanımlar İsminden”⁸⁶¹, “Özbek Hanımlarına” gibi eserlerde vatanın istikbali ve kadının geleceği, eğitimi ve gelişimi gibi konular işlenmiştir.⁸⁶²

Sûfîzade, diğer Doğu ülkelerindeki, özellikle Türkiye’de yeni eğitim öğretim şekline, edebiyat, toplumsal hayat ve siyasete yakından şahit olmuş. Toplumsal yenilikçi hareketleri benimsemiş, fikrî olarak yeni fikir ve düşünceler ile kendini donatmıştır. Tam teçhizatla donanmış olan şair, tam 14 yıl sonra ana vatanına tekrar dönerek halkının geleceği için gayret gösteren ve eğitim çalışmalarına gönül veren bir eğitimci olarak, yeni eğitim-öğretim kurallarına göre usulü cedit okulları açarak pozitif ilimler okutmuştur.

20. yüzyılın en önemli simalarından olan şair, 1910 yıllardan başlayarak yeni usuldeki bu okulları açıp çocuklara ders vermeye başlamış, ilim ve marifet faaliyetlerini halk arasında daha da yaygın bir hale getirmek için büyük gayret sarf etmiştir.⁸⁶³ Dolayısıyla, Sûfîzâde’den bahsederken onun en önemli iki özelliğinin “yazar ve öğretmen” olduğunun önemle altını çizmek gerekmektedir. Öğretmen olması sebebiyle, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında faaliyet gösteren İshakhan İbret; Sıddıkî Aczî, Abdullah Evlanî ve Hamza Hâkimzâde Niyazî gibi önde gelen Özbek medeniyeti simalarıyla aynı ehemmiyete sahiptir.⁸⁶⁴ Açık sözlü ve cesur konuşabilen şair, hiç çekinmeden korkusuzca “Sûfîzade Okulu”nun tepesine şunları yazdırmıştır:

“Ben öyle bir boyacıyım ki, mektep ortamında renk vererek kara yönleri on iki ayda ak pak ederim.”⁸⁶⁵

Hakikaten şahitlere göre, söz konusu okul dünya ilmi öğreten yegâne ilim ocağı olmuş. Okulda ana dil, coğrafya, hendese gibi dersler verilmiştir.⁸⁶⁶ Bunun dışında Kemersedede’de öksüz çocuklar okulu (Darü’leytam) ve büyükler için akşam kursları tesis etmiştir. Fakat birtakım insanlar, bu eğitim yuvalarını kapatmak istemiş, hemen ardından yeni soruşturma ve sürgünler başlamıştır. Bu okul hakkında, Türkistan Vilayeti gazetesi’nde 1914 1 Ocak tarihinde şöyle yazmaktadır:

⁸⁵⁹İlimler Hazinesi.

⁸⁶⁰Müslüman Kadınlar.

⁸⁶¹Kadın İsimleri.

⁸⁶²Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.163.

⁸⁶³Bakınız: [ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1.../h/muhammedserifsufizade.pdf].

⁸⁶⁴*Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyatı*, *a.g.e.*, s.340.

⁸⁶⁵Resulov, T., *Şair Sufzade Hakkında*, (Sufzade’nin Teraneler kitabından). T., 1968, s.6.

⁸⁶⁶*Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyatı*, *a.g.e.*, s.342.

“Çüst şehrinde bir molla şair, cedit usulünde okul açmış. Çüstlüler ise ‘ahlakı bozuk bir mektep’ diye okulu kapatarak şairi Çüst’ten kovmuşlardır.”⁸⁶⁷

Şair, sonunda Şehend köyüne saklanarak yaşamaya mecbur bırakılmış. Fakat eğitim düşmanlarına karşı başlattığı mücadeleden asla vazgeçmemiştir. O, 1914 1 Ocak tarihinde Türkistan Vilayeti gazetesinde yayınlanmış olan “Çust Bâyanlarının Bir Gepxânâda Bir-Birlârigâ Maqtanışları”⁸⁶⁸ adlı şiirinde, aydın düşmanlarını açığa çıkaran ifadeler kullanmıştır:

*Muallim quvib, maktâbni yâpgân çustilâr bizlâr,
Berib pârä pristâvlârni tâpgân çustilâr bizlâr...
Yesun toqlar, eşik âldidâ tursun tâlmurib âçlar,
Şu âdâtni çiqargân xob pürdân çustilâr bizlâr.*

Anlamı:

*Öğretmen kovup, okul kapatan Çustlu biziz,
Rüşvet verip Rus velileri bulan biziz...
Yesin toklar, kapı önünde kalsın bakarak açlar,
Bu âdeti çıkaran açgözlü Çustluyuz biziz.*

Bu şekilde ifşa olan kişiler, Sûfzade’den çeşitli yolları deneyerek intikam almaya çalışmış; fakat o savunduğu fikir ve düşüncelerden hiçbir şekilde dönmemiştir. Kaleminin kuvvetine inanarak düşmanlarına cevap niteliğindeki “Muhaliplere Cevap” şiirini yazmıştır:

*Qadrdânim qalâm! Merdâne bolğıl, vaqti hizmâtdur,
Âgâr mendin keyin qâlsäng, libâsing siymu zardandur.*

Anlamı:

*Bir tanem kalemin! Mert ol, hizmet zamanıdır.
Eğer benden sonra kalırsan, libasın⁸⁶⁹ altındandır.*

Hayatının tehlikeye girdiğini düşünen şair başka bir şehre gitmek mecburiyetinde bırakılmış. Bu dönemlerdeki hisleri ve ruh hali, halkına ve adaletin vuku bulacağına olan inancı işte şu satırlarda açıkça görülmüştür:

⁸⁶⁷ Milli Uygâniş Devri Özbek Edebiyâtı, a.g.e., ss.342-343.

⁸⁶⁸ Çust Zenginlerinin Bir Mecliste Birbirlerine Övgüleri.

⁸⁶⁹ Kıyafet, elbise.

*Köp yâz qalämim siynädägi âq bädänimdän,
Qoşkil qâragä âzginä dudi süxänimdän.
Ketmäs bu äläm dârdi râvânu bädänimdän,
Ölsäm dâğı qabrimdägi xâku kâfänimdän,
Quvdi meni câhillâr öşändâq vatanimdän,
Lekin quva âlmas süxänimni dâhänimdän.*

Anlamı:

*Çok yaz kalemim sinemdeki beyaz bedenimden⁸⁷⁰,
Kat, birazcık da kara⁸⁷¹ sözlerimden.
Gitmez bu hasret derdi canı bedenimden,
Ölürsem lekesi kabrimdeki toz kefenimden.
Kovdu beni cahiller böyle vatanımdan,
Ama hiç kovamazlar dilimi (sözlerimi) ağızımdan (düşüncelerimden).*

1915 yılında da bu cahillerin soruşturmasıyla karşılaşmış olan şair ve yazar Sûfîzade, yine gurbet ellere duçar olmuş. Hindistan'da yaşayarak öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Ne yazık ki burada da İngiliz resmi görevlilerin soruşturmasıyla karşı karşıya kalmış, okulu kapatılıp kitap ve el yazmalarına el konulmuş, buradan da Afganistan'a geçmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Büyük zorluklarla para toplayarak burada da okul açmıştır. Pedagojik bilgileri, zekâsı ve şiirleriyle halk arasında kısa sürede şöhret kazanmıştır. Gelişime açık olan Afganistan hükümdarı Amanullah, âlimi eğitim bakanının yardımcısı olarak atamıştır. 1918 yılında Afganistan hükümeti bakanları eşliğinde Türkistan'a gelen Sûfîzade, resmi görevinden istifa ederek ana vatanında kalmış ve Cust'a dönmüştür. 1919 yılında Şehend'e giderek burada da okul yaptırarak eğitim-öğretim çalışmalarına devam etmiştir.⁸⁷²

Şair, daha önceki Sovyet düzeninin şiar ve hedeflerine asla güvenmemiştir. Nitekim uzun yıllar geçtikten sonra, istekleri gerçekleşmiş, uğruna mücadele etmiş olduğu hürriyet ve hür yaşama kavuşmuş, fikrî faaliyetlerini ortaya koyduğu eserleri ile sistemi daha iyi bir hala getirmek için gayret etmiş. "Dünya yoksulları, yer küresinin işçi çiftçileri, yaşayalım, birleşelim, yaşatalım şanlı milleti!" gibi davetkâr nutuklarla sesini halka duyurmuştur. Şair, keskin zekâsı ve sezgisi, kuytu köşede kalmış olan

⁸⁷⁰İyi niyetli düşüncelerimden.

⁸⁷¹Günahkâr sözler.

⁸⁷²Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.164.

elemeleri, yaşamdaki asıl çaresizlikleri, toplumun neye ihtiyacı olduğunu idrak edebilmiştir.

Lütfullah Alimî, Fergâna gazetesinin 1925 yılının 30 Mart sayısında kaleme almış olduğu makalesinde onu “Unutulan Şair” diye tasvir etmiştir. Şairin 20’li yıllara kadar unutulmuş olmasında muhakkak ki, onun sadece doğrucu tarafı ve savunduğu davası neden olmamış, öte yandan resmî görevlilerin soruşturmalarından sonra kendi memleketinden gitmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

1922 yılından ömrünün sonuna kadar Nemengân şehrinde yaşayarak eser meydana getirmiş. Şiirleri merkez, yerel gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Muhammed Şerif Sûfzade, ileri görüşlü, düşünceli, keskin zekâlı, halkı için fedakâr, adalet için mücadeleci biri olarak dost ve düşmanları arasında da meşhur olmuş. Halkçı ve yenilikçi ruhuyla yazdığı şiirleri, hakka davet eden sözleri, keskin zekâyla yazılmış olan hicivleri ve doğaçlamaları ile nam salmıştır.

Klâsik edebiyat gelenekleri, Sûfzade’nin içtimaî mevzuda ve fikrî konularda yazmış olduğu şiirlerde, betimlemelerinde ve nazım biçimlerinde ayrıca eserlerdeki genel üslubunda açık bir şekilde görülmektedir. Şair, temel olarak iki dilde -Özbek, Tacik- eser meydana getirmiş. Bunun dışında yazılarına, yenilikçi Azerbaycan, Türkiye ve Tatar şairlerinin de büyük etkisi olmuş, bu dillerde de şiirler kaleme almıştır. Şiirlerini klâsik Özbek şiirinin temel vezin şekli olan aruz ölçüsüyle yazmış, bu ölçüden aşk muhtevalı lirik şiirler yazmak için değil, toplumsal içerikli şiirler, özellikle sosyal-politik konulu ve satirik şiirler yazmak için yararlanmıştı. Fakat sanatkâr, geleneksel nazım şekliyle birlikte yeni döneme bağlı olarak yeni muhtevalarla yeni fikir ve düşüncelerini ifade etmiş ve edebiyata da yenilikçi ruhunu yansıtmıştır.

Sûfzade şiirleri, aruzun türlü kalıplarında kaleme alınmış olup genellikle gazel nazım biçimi olmak üzere mesnevi ve gazel kullanılmıştır. O, aruzun muhammes, müseddes, müsemmen gibi türlerinden de faydalanmış, birçok şiirini, müseddesin terc-i bendi ile yazmıştır. 1914 yılında Seda-i Türkistan gazetesinde yayınlanmış olan “Okın Analar” adlı şiiri bunun en güzel örneğidir.

O, bu tür şiirlerde eğitim-öğretimle alakalı düşüncelerini işlemiş, memleket kadınlarını en saygıdeğer insanlar olarak ifade edip anneleri yüceltmıştır. Fakat ülkenin ilim sahibi ve kültürlü bir anneden yoksun olduğunu da endişeyle dile getirmiş, kadın ve kızları ilme teşvik etmiş, eğitim ile meşgul olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Bu tür gayeler, bu dönem Özbek edebiyatındaki müspet gelişmelerden biridir. Şiirin 1. bendine göz atalım:

*Munça yammân şörlädi pəşänälär,
Qızlarımız cariyäi xänälär,
Siz edingiz cânlarä cânänälär,
Qadringiz bilmädi devänälär.
Qumri bilän bülbülü bedänälär
Yaxşi oqur, siz häm oqın, ânalär.*

Anlamı:

*Ne kadar kadersizdi (alın tuzlu olmak deyimi) alınlar,
Kızlarımız ev cariyesi.
Siz idiniz canlar cananı,
Kadrinizi bilmedi divaneler.
Kuş gibi bülbül gibi güzel bir avaz ile
Siz de okuyun ey analar.*

Bununla birlikte şair, toplumsal koşullardan ve geri kalmışlardan ciddi derecede bunalmış. Kadınları ve annelerin ilim ve eğitimden cesurca faydalanmalarını, bu yolda karşılarına çıkan hiçbir engeli sorun olara görmemelerini ve bunu yenmelerini tavsiye etmiştir:

*Dâd öşäl âlimi ruhâniydän,
Qoşdi şäriatgä özi yânidän.
Hürmi edi? Dini aziz cânidän,
Millät üçün kelmädi öz qânidän.
Qumri bilän bülbül bedänälär
Yaxşi oqur, siz häm oqın, ânalär.*

Anlamı:

*Ah, o âlim ruhaniden,
Kaçtı şeriata yanından.
Güzel miydi, aziz canından,
Millet için gelmedi kendi kanından.
Kuş gibi bülbül gibi güzel bir avaz ile
Siz de okuyun ey analar.*

“Okın Analar” şiiri Özbek klâsik edebiyatının eğitimci ruhuyla yazılmış olan en önemli numunelerdendir. Şair, halkın ve milletin geleceği için kaygılanmış ve onların eğitimi için büyük çaba sarf etmiş; eğitimci ve aydın kişilere, insanların gözlerini açmaya, onları aydınlanmaya çabalamaları için

seslenmiş ve bunun gibi birçok şiir meydana getirmiştir. 1907 yılında Türkistan Vilayeti gazetesinde yayınlanmış olan şiirinde anne olacak olan kızların okuma-yazma dahi bilmemelerine olan üzüntüsünü şöyle dile getirmiştir.⁸⁷³

*Beçârâ âna bolğuçi qâbilâ qızlar,
Nâzik qoligä âlmäy ötär xâmä vâ dâftär.*

Anlamı:

*Bicare, anne olacak kabil (istidadı olan) kızlar,
Nazik eline almayarak kitap ve defter geçer gider -ömrü-*

Şair, böylece duygu ve düşüncelerini 1911 yılında Şorâ dergisinde ifade edebilmiş bu duygu ve düşüncelerini diğer şiirlerinde de devam ettirmiştir.⁸⁷⁴ O, kadın ve kızlardaki güzelliğin manevî güzelliklerle birleştirilmesini, kadınların eğitim nuru ile aydınlanmasını istemiş, bu gaye için onları şu şekilde davet etmiştir:

*Xânim, suykli bâr, nâ süd, şânâsi yoq,
Âçib desäm sözimi, ma 'rifät nişânâsi yoq.
Ziyâsı millät üçün pärtävi maxânâsi yoq.
Yâzuv gizâlini säyyâd közläring tanimas,
Mäsäldä vârki, anı dâmi vâru dânsi yoq...
Nasil täässüf edilmäs şu hâlâ, ây qızlar?
Vatannı xalqlarını ma 'rifätli ânâsi yoq.
Säbâb nâdur, düşüning Âvrupâ usulinçä,
Biz öylä quş kebimiz, vale âşiyânâsi yoq.*

Anlamı:

*Hanım, güzel saçın var, ne yazık ki tarağı yok,
Açayım desem sözümü marifet nişanesi⁸⁷⁵ yok.
Hilale benzer o kaşlar ki, sende var ancak,
Ziyası⁸⁷⁶ millet için olan ay gibi ışığı yok.
Yazı gazelini, avcı mahiyetindeki gözlerin tanımaz,
Meselde vardır ki, onun tuzağı var ve tanesi yok.
Nasil üzülmez insan, şu hale ey kızlar?
Vatan halklarının marifetli anası yok.*

⁸⁷³Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.166.

⁸⁷⁴Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.166.

⁸⁷⁵Eser, alâmet, emâre.

⁸⁷⁶Işık, aydınlık, nur.

*Sebep nedir, düşünün, Avrupa usulünce,
Biz öyle bir kuş gibiyiz ki, aşiyani⁸⁷⁷ yok.*

Şair eğitim ve hürriyet mevzularına birbirine bağlı meseleler olarak bakmıştır. Her seferinde: “Eğitimsiz hürriyet, hürriyetsiz eğitim olmaz.” diye ifade etmiştir. Özbek kadınlarının ilim ve eğitime vakıf olmaları için onlara değer verilmesi gerektiğini ifade etmiş. Bu düşüncesini “Hanimler İsminden” şiirinde, kadınların dilinden tekrar açık bir şekilde dile getirmiştir:

*Xicâbımız bizâ mâniy emâsmi tahsilâ!
Tabiydur vâ ekân bâşdâ çârşâb qâçâlim.*

Anlamı:

*Hicabımız bize mani değil mi tahsil için,
Tabiidir, başta çarşaf var iken kaçalım.*

İlimin peşinden giden Özbek kadınları, önlerine çıkan engelleri kaldırmışlarsa da onlar için eğitim yolunu açmak elbetteki zor bir mücadele olmuş. Bu yüzden şair, dünyanın güzelliğini ve bakılığını ortaya serecek olan saygıdeğer kadınların ilme yönelmeleri, ilim sahibi olmaları adına imkânlar sağlamak, ortamlar oluşturma için hedefler öne sürmüştür. Şiir ile Özbek kadınlarının duygu ve düşüncelerini, dert ve sıkıntılarını böyle şiirlerle ifade etmiştir:

*Nâ yerdän qızlar için mäktâb etdiniz tä'sis,
Nâ yerdädür kitâblarki, biz oqub yâzalım...
Bizni tutubdâ sâtarlâr câbr arâ siz bâbâlar,
Bu hâlâ közlerimizdän kerâkki qân saçâlim.*

Anlamı:

*Nerede kızlar için mektepler açtınız,
Nerededir o kitaplar ki, biz okuyup yazalım.
Bizi tutup satarlar zorla arsız babalar,
Bu hale gerek ki gözlerimizden kan saçalım.*

Halkın ve milletin menfaati, şairi eğitim ruhuyla yazmış olduğu şiirlerle birlikte keskin ifadelerini kullandığı hiciv eserler kaleme almaya itmiştir. Millî aydınlanma ve istiklal adına mücadele etmek için yergi sanatından verimli bir

⁸⁷⁷Kuş yuvası, mesken, ikametgâh.

şekilde faydalanmış. Güçlü kalemi ve zekâsı her şiirinde görüldüğü üzere keskindir:

*Qaläm birlän küräşdim, sözni yâzdim köpni näf'igä,
Siyâhim sürmäi dilsuv, angä nuri bäsärdändur.
Qolindän kelsä yâtgän kämbäğälni tür, deb uyğâtgil,
Qarab kör şâxi, bärği mevâ asli bir sämärdändür.*

Anlamı:

*Kalem ile savaştım, sözü yazdım cümle faydasına,
Temiz yüreklidir siyahımı⁸⁷⁸ sürme, o nur-u insandır.
Elinden gelirse yatan fakiri 'kalk' diye uyandır,
Bakıp gör padişahı, meyve yaprağı asil nimettendir.*

“Kämbäğälni tür, deb uyğâtış” (yatan fakiri ‘kalk’ diye uyandır.) sözü halkçı düşünceye ve yenilikçi fikirlere sahip olan şairin asıl arzusu olan hürriyet için mücadele ettiği bir başka davettir. Emekçi halkın zor durumlarına şahit olup bunu dert edinen âlim, umum halkın başına gelen dönemin kötü hadiselerini, gerçekçi bir üslupla şöyle betimlemiştir:

*Bir kalâş üç somgä çıqdi, ikki som kävşi yâğâç,
Bâylargä cin urmäyduri kämbäğällär qârni aç.
Çıqsangiz bâzâr başigä türtädürlär qâç-qâç,
Türfä yangliğ dostlar här yerdä aytur çäkkä-çäk.*

Anlamı:

*Bir sandal üç soma çıktı, iki som ağaç ve sandal,
Zenginlere vesvese olmaz, fakirlerin karnı aç.
Çıksanız pazarbaşına, çekerler 'kaç kaç' diye,
Türlü dostlar her yerde diyorlar, 'çek de çek'.*

Sûfzade'nin kendi şiirlerinde, genellikle hareketli, tesirli ve etkileyici sözler, isyankârlığı ve endişeyi, 19. yüzyılın sonlarındaki edebiyatın önde gelen temsilcilerinin eserlerinde olduğu gibi halkçılık, milletçilik ve ulusçuluğu, yeni dönemin getirdiği yeni üslubu, hazır cevaplı olmayı, keskin ve doğruculuğu işlediğini görüyoruz. O, betimlemelerden, türlü renk ve ahenklerden verimli bir şekilde faydalanmış. Şiir mısralarını atasözü ve deyimlerle zenginleştirmiş.

⁸⁷⁸Günah.

Hatta bazı şiirlerindeki bentler, tamamıyla atasözü, deyim ve hikmetlerden oluşmuştur:

*Benävâ kallâş dünyädän nävâ tâpmäy ötär,
Kämbägälni teva üstidä quturgän it qâpar.
Qârni aç beçärä aş tâpkân küni ağzi küyâr,
Kim hisâbidän ädâşdi, boldi dünyâsi çätâğ,
Sindirur bâşidä här kün xâtini sâpâl tâvâq*

Anlamı:

*Hayırsız kalles dünyadan hayır görmeyerek geçer,
Tava üstünde kalan fakiri, kuduran köpek kapar.
Karni aç biçare aş bulduğu zaman ağzı yanar,
Kimi hesabında yanıldı, oldu dünyası fena,
Kırıyor her gün karısı başında toprak tava.*

Halk hikmetlerinden faydalanan şairin kendisi de,

*Almagäydim, kaş, tüksüz kösädin sâqâl tarâq,
Köri mâdarzâddin qandili kârdin qonğırâq.*

Anlamı:

*Almıyor, kaş, tüysüz köseden sakal, tarak,
Kandil/mum olsa da anadan doğan için ököre çare olmaz.*

gibi hikmetli ve keskin kinayelerin bulunduğu mısralar dizmiştir. Kötü ve talihsiz durumları, mizah ve hiciv üslubunu karıştırarak yazma ustalığı Sûfzade'nin eserlerine has bir özelliktir. Şairin bu üslubu, halka mal olmuş anonim değerlerle beraber bezenmiştir:

*Payt pâyleb düşmanım qoydi yolingä lâytuzâq,
Gülüräb çalqançä tüşdim, tâyilib boldim çolâq...
Özgälär cävlangâhi kördinmü tâğu tümtarâq,
Bâra-bâra men yuqâridän quyiğä dümbälâq.*

Anlamı:

*Vakit gözleyerek düşmanım attı bana çamur, kurdu tuzak,
Sarsılıp düştüm yere, kaydım oldum çolak...
Hiçbiriniz dolaşarak gidip gördü mü, o gösterişli dağı,*

Gide gide yukarıdan ben düştüm aşağı.

Yazarın 20'li yıllarda ve bundan sonraki dönemlerde ortaya koyduğu eserleri, birçok şairin eseri gibi iktidar ideolojisinin baskı ve etkisinden nasibini almış. Bununla birlikte egemenlik döneminde, halka vaat edilmiş hürriyet ve özgürlüğü gören şair, bunu keskin bir şekilde ve cesurca eleştirdiği eserler vasıtasıyla ifade etmiştir. Bu yüzden meclis siyasetini, ortaya atanları takip etmeye başlamış. Onlar ise, şairin yoluna tuzaklar koyarak davasından uzak tutmaya çalışmışlardır. Fakat her şeye rağmen o, doğru sözlü ve hakkaniyetli olmaktan şaşmamak gerektiğini düşünmüştür.

Şairin Müştüm dergisinin 1925 yılının 2. sayısında “Hurcun”⁸⁷⁹ adlı şiiri yayınlanmış olup şiir, meclis idaresindekilerin adaletsiz ve kanunsuz davranışlarına karşı yazılmış bir veryansındır.⁸⁸⁰

*Ey haqiqat, qani sen, biz yanä boldik xurcün,
Qaydä qâldi fuqarâ rähbäri, yangi qânun?!*

Anlamı:

*Ey hakikat, neredesin sen, biz yine yaptık bir heybe!
Nerede kaldı fukara rehberi, yeni kanun?*

Sosyal hayatın zorlukları, karışıklıkları, birinin ya da diğerinin anlamlarını kinayeli olarak verdiği “Hurcun” sözüne yüklemiştir. Kelime yazarın istediğini tam olarak ifade etmiştir. Hakikat ve adalet için hiç bıkmadan mücadele eden ve cesaretli bir mizah sahibi olan şair, bozuk düzeni cesurca ifşa edip eleştirmiştir. Hakkı talep etmiş, hakikate yönelmiş, liderlere, kanunları ayakaltına alanlara karşı, acı dolu bir sitemle çağrıda bulunmuştur. Birçok vatandaşın çaresizce tekrar yoksulluğa ve sefaletle giriftar olması onu derinden sarsmıştır:

*Kämbäğal yaktagını yuvğanı tâpmäs säbun,
Oldi kâsib açıdan, ähli ticarät qârun.*

Anlamı:

*Fakir bir diğerini yıkamaya bulamaz sabun,
Öldü zanaatçı açlıktan, ehli ticaret ise karun.*⁸⁸¹

⁸⁷⁹Heybe.

⁸⁸⁰Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.169.

⁸⁸¹Zengin.

Bu zorluklardan şairin kendisi de etkilenmemiş değildi.

*Tâleim kâcligidin tâb'i mälulim mahzun,
Qorqamen qılmasa deb fikri maişät mecnun.*

Anlamı:

*Kaderim gençliğimden, üzgün ruhum çok mahzun,
Korkuyorum demese deyip, fikri maişet⁸⁸² mecnun.*

Sûfzade'yi iyi biri olarak gören, onunla dost olan ve birlikte çalışan kişiler ve öğrencileri, onun adaletsizlik ve haksızlık karşısında hiç durmadan mücadele ettiğini aktarmış. Hakkaniyetli sözleri, büyük yürekliliği, hazır cevaplı ve keskin zekâlı oluşu ile sanatkâr değerdeki birçok çalışması yâd edilmiştir. Mesela, şairin öğrencilerinden olan Eskarhan Ahmedov onu şöyle tasvir etmektedir:

“Üstat, son derece hazır cevap biridir. Haksızlıklardan gayet nefret ederdi. Bu konuyla ilgili anında şiir yazar, sokak ve evlerin görünen yerlerine, kapılara aynısını kopyalardı. Bir gün buraya yönetici olan bir adamın yanlışlıklarına şahit olan Sûfzade, onun da idare binasının kapısına şunları yazmıştır.”⁸⁸³

*Ähli dävlat sinfidän bir dästä vicdâni käsäl,
Yığladı, yâlbârdi, “yoqsulmân” dedi, âldi ämäl.*

*Ätgä mindi, “süpre”ni qoltıqladı, boldi däğäl,
Na'ra târtib, âta töridän oqub bâyti ğazäl.*

*Men yâlgân, insâf közi birlä qaran,
Yilgä yetmäy suvçi mäşqidek şişib boldi täräng.*

Anlamı:

*Ehli devlet sınıfından bir takım kişilerin vicdanı hasta,
Ağladı, yalvardı 'yoksulum' dedi, aldı görev.*

Ata bindi 'sofrayı' koltukladı, oldu kaba,

⁸⁸²Yaşayış, yaşama, ömür, geçim, geçinme.

⁸⁸³Halilbekov, Alihan, a.g.e., s.169.

Nala⁸⁸⁴ çekip, at üstünden okudu beyti gazel.

*Bana yalan, insaf gözüyle bakan,
Yıl geçmedi, suçu oldu dağ gibi artarak.*

Şair, resmi görevlilerin yersiz davranışlarını, yeni düzenin getirdiği hastalıkları ifşa eden benzer hicivler yazmıştır. Bu şiirler, halk arasında hemen yayılmış ve her zaman okunmuştur. Şairin akidesine göre,

*Kesib taşlaş keräk nâsur bolgän sâxtä ä'zâni,
Asâkâş bolsa şâbkör tentirätgäy yoldä ä'mâni.*

Anlamı:

*Kesmek gerek çıkan bu sahte ezanı,
Değneği olan kör, şaşıp yoksa kaybeder imanı.*

Bu yüzden ikaz etmiştir:

*Dostim, aldanmagin, begânädän bolmas dädän
Tâl yâğâçdän bolurmu lukidâningä madäng.*

Anlamı:

*Dostum aldanma hiç, yabancıdan olmaz baba⁸⁸⁵,
Dal yapraktan olur mu, bedenindedir maden.*

Önemli ve iyi timsallerle yoğrulan keskin mizah, hikmetli sözlerle işlenmiş ve anlamı derin olan bu tür mısralar, yazarın dönemin olaylarına ve toplumsal sorunlarına olan hassasiyetini açık bir şekilde ifade ediyordu. Şair, istilacıların halkı egemenliği altına almasından üzüntü duyuyor. Bu yüzden halkı bunu görmeye ve “Yabancı Babalara” aldanmamaya, milletini korumaya davet ediyordu. Şairin “Yabancı Baba” olarak neyden bahsetmek istediği aslında açıktır. Bununla özgürlük için çabalamayı ve istikbali gaye edinmeyi amaçlamaktadır. Hakikatin ve adaletin ortaya çıkması için uğraşan sanatkar, yukarıdaki değindiği konuları şiirlerinde her zaman açık bir şekilde dile getirmiştir:

Biz işängän tâğlardän çıqmayin qâldi kiyik,

⁸⁸⁴Haykırmak, bağırarak.

⁸⁸⁵Baba: Hami, koruyucu anlamında kullanılmıştır.

Yoq ekän tozğâq tabiatlardä âdamgürçilik.

Anlamı:

*Biz inanan dağlardan çıkmıyor artık geyik,
Yokmuş meğer dağılmış olan tabiatta insanlık.*

Bu bendin sonundaki mısralar daha derin ve daha vecizdir:

*Ğâlibâ, hâr sädâf köksidä bolmaydur gühâr,
Arğuvân sürätdä zebâdur, vale bermäs sämâr.*

Anlamı:

*Galiba, her sedefin kökünde olmaz cevher,
Hasret suretinde güzeldir, ama vermez fayda.*

1926 13 Kasım tarihinde, Kızıl Özbekistan gazetesinde basılmış olan bu şiirin başlığı manidardır. Şair, hakikati görmeyenlerin karşısında olarak hak ve hakikati destekleyip haksızlık ve adaletsizliğin açıkça karşısında olduğunu belirtmek istemiştir.⁸⁸⁶ Adaletsizliğe ve kanunsuzluğa dayanan sistem; yukarıdaki gibi doğru ve tehlikeli cümleleri, cesur ifadeleri hiçbir zaman bünyesinde barındırmak istemezdi. Bu yüzden söz konusu sistem, genellikle dürüst ve cesur insanlardan hoşlanmaz ve onları dışlardı. 1937 yılının bu cesur halk temsilcileri arasında Abdullah Kadirî, Çolpan, Fitrat gibi diğer meşhur yazarlarla Nemengânlı sanatçılardan İshakhan İbret, Muhammedşerif Sûfîzade, Osman Nâsır, Refik Mümin ve Molla Bedel Pertev gibi kendi dönemlerinin önde gelen âlimleri vardır.

Yetmiş yaşına yaklaşan şair, hastalığa yakalanmış ve 1937 yılının mayıs ayında yatmakta olduğu hastaneden alınarak tutuklanmıştır. Aradan çok zaman geçmeden, 17 Ağustosta “Üçlü Konsey Toplantısı” ile ömür boyu hüküm giydirilmiş ve hüküm, 15 Eylülde Taşkent’te icra edilmiştir. Şair verdiği bu mücadele yolunda halkın eğitimi ve hürriyeti için durmadan mücadele etmiş, çeşitli tehlike ve ölümleri göze almış, bu yüzden halkın en çok sevdiği şairler arasında yer edinmiştir. Hapishane atıldığında şu beyti kaleme almıştır:⁸⁸⁷

*Haqlik degâni yengâr, yengilmäs,
Haqiqat egilär, ammâki sinmäs...*

⁸⁸⁶Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.170.

⁸⁸⁷Halilbekov, Alihan, *a.g.e.*, s.171.

Anlamı:

*Hakikat denilen ezilir ezilmez
Eğilir adalet amma ki kaybolmaz...*

*(Hakikat her ne kadar saklansa ve adalet her ne kadar gecikse de
Hiçbir şey kabolmaz, her şey vakti zamanında yerini bulur.)*

10. Hâkimzâde Niyâzî

Özbek Edebiyatının kurucularından, şair, drama yazarı, eğitimci ve toplum adamı olan meşhur Hamza Hâkimzâde Niyâzî, arkasında zengin bir edebî miras bırakmıştır. Ekim İnkılabı sonrasında en önde gelen şairlerinden sayılan Niyâzî, şiir, koşuk, drama ve nesir türündeki eserleriyle Özbek Sovyet edebiyatının ilk örneklerini meydana getirmiş ve yeni Özbek edebiyatının sonraki dönemlerini her yönüyle etkileyecek katkılar sağlamıştır. Hâmza'nın öncü ve lider olarak öne çıkmasını sağlayan faaliyetlerinden biri hiç kuşkusuz eserlerinde halkın ekim devrimi öncesi ve sonrasındaki öz tarihi ve medeniyetine değinmiş olmasıdır.

Türkistan'ın (Orta Asya) Rusya'ya dâhil olmasıyla ülkenin içtimaî, iktisadî ve medenî yaşamında meydana gelen değişimler, 1916 yılında halkın hürriyet hareketi çevresinde gelişerek Özbek realisttik edebiyatının öncü şairleri tarafından da kaleme alınmıştır. 1917 Ekim devrimi sonrasındaki değişimler yeni devrin habercisi ve mücadeleci olarak farklı bir mecrada gelişmeye başlamış. Nitekim bu değişimden Şair Niyâzî de nasibini almıştır.

Eserlerinde söz konusu atmosferi incelererek edebî faaliyetler ve başarılar ortaya koyan büyük şair, neredeyse çeyrek asır eserleriyle klâsik Özbek ve Sovyet edebiyatı arasında köprü olmuştur. Yeni nazım şekillerinden faydalanıp zengin çalışmalar ortaya koyarak Sovyet Özbek edebiyatı ve dilinin şekillenmesinde eşsiz etkisi olmuştur.

Hamza Hâkimzâde Niyâzî, edebî çalışmalarına öncelikle şiir yazarak başlamış. "Nihanî" mahlası ile yazmış olduğu şiirlerinin toplandığı "Divan" edebiyat alanında attığı ilk adım olmuştur. Bu Divan'a girmeyen bazı şiirlerde de "Nihanî" mahlasını kullanmış; ancak bir kısım şiirlerinde de "Niyâzî" mahlasına rastlamak mümkündür. Bazı hiciv şiirlerinde de "Tavanteşer"

mahlasından faydalanmış, sonraki eserlerinde ise “Hamza” mahlası geniş yer tutmuştur.⁸⁸⁸

Son dönemlerde eserlerini toplamak ve neşretmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuş. Öte yandan Ekim devrimi öncesi dönemlerine ait eserlerini neşre vermiştir. Örneğin, 1915-1917 yıllarında “Millî Aşuleler Üçün Millî Şiirler Mecmuası”⁸⁸⁹ şeklinde genel bir isim altında topladığı “Ak Gül”, “Kızıl Gül”, “Puşti Gül”⁸⁹⁰ ve diğer derlemeler, 1915 yılında “Yeni Saadet” adlı nesir, 1916 yılında ise “Zehirli Hayat” piyesi neşredilmiş.⁸⁹¹

Özellikle günümüz Özbekistan SSR Fenler Akademisi H. Süleymanov Elyazmalar Enstitüsü’nde saklanmakta olan belgeler esasında Hamza arşivi oluşturulmuştur. Özbekistan SSR Medeniyet Ministirliği altında Hamza Hâkimzâde Niyâzî Sanat Araştırmaları Enstitüsü hazinesinde de şairin eserleri, hayatı ve önemli faaliyetlerini yansıtan belgeler toplanmıştır. Özbekistan SSR Fenler Akademisi Ebu Reyhan Berunî Şark Araştırmaları Enstitüsü’nde de piyesleri, Divan’ı, Yeni Edebiyat ve Okumak adlı eserleri, çeşitli el yazmaları saklanmaktadır. Hamza’nın bazı el yazma eserlerine Gafur Gulam Kokand edebiyat müzesi hazinesinde ve diğer arşivlerde de rastlamak mümkündür.⁸⁹²

Şunu belirtmek gerekir ki, şairin şiirleri, yazıları, dramları el yazma ve taş basma nüshaları dışında, bu hazinelerde, bilhassa el yazmalar enstitüsü hazinelerinde eserleriyle ilgili tiyatro afişleri, gazete ilanları ve tanıtımları, çeşitli belge ve vesikaları bulunmakta olup tüm bunlar, şairin eserlerini toplama, neşretme ve öğrenme adına önemli kaynaklar sunmaktadır.

Hamza Hâkimzâde Niyâzî’nin günümüz arşiv ve kütüphanelerinde saklana gelen birçok el yazma ve taş basma eseri araştırmacıların dikkatini ve şairlerin itibarını haklı olarak celp etmiştir. Yazarın 1939 yılında neşredilen ilk “Seçilmiş Eserler” adlı çalışması 1949, 1954, 1958, yıllarında bazı basım evlerinde basılmış. 1960, 1969 ve 1979 yıllarında ise Hamza’nın 2 ciltli bu eser kütüphanelerde yer almaya başlamıştır. Ancak bu kitap onun geniş çaptaki mirasını tam olarak ifade etmemektedir. Şunu göz önünde bulundurmalıyız ki Özbekistan SSR Fenler Akademisi A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü 1979-1981 yıllarında Hamza Hâkimzâde Niyâzî’nin 4 ciltten mücessem “Mükemmel Eserlerin Derlemesi”ni neşretmiştir. Şairin doğumunun 90. yılında gün yüzüne çıkarılan bu neşir, ilmî prensipler esasında

⁸⁸⁸ *Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme Eserler Toplamı* (5. ciltli), C:1, ÖZSSR Fen Neşriyatı, T., 1989, s.6.

⁸⁸⁹ Halk Şarkıcıları İçin Şiirler Mecmuası.

⁸⁹⁰ Pembe Gül.

⁸⁹¹ *Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme, a.g.e.*, s.6.

⁸⁹² *Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme, a.g.e.*, ss 6-7.

hazırlanmıştır. Ancak bu eserde şairin çeşitli arşiv ve hazinelerde saklanan eserlerine değinilmemiş, daha çok tamamlanmamış eser ve yazıları göz önünde bulundurulmuştur.⁸⁹³

Daha sonraki yıllarda Hamza hakkında yapılan araştırmalar yeni bir sürece girmiş. Örneğin, H. Süleymanov adlı El yazmalar Enstitüsü Hamza mirasının birçok ciltte kataloğunu neşre hazırlamış. İlk lirik eserlerinden müteşekkil Divan'ın bu zamana kadar ortaya çıkmayan başka bir nüshası daha keşfedilmiştir. Bu kaynakların meydana çıkmasından dolayı birçok eserin derlenmesinin yeni ve 5 ciltlik neşrini hazırlama meselesi ortaya atılmış. Netice olarak Özbekistan SSR Fen Akademisi A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, "mükemmel eserlerin derlemesi"nin bu yeni neşrini hazırlamak için çalışmalara başlamıştır. Bu neşirde Hamza'nın bugünkü mevcut mirası bulundurulmaya dikkat edilmiş ve çalışma ilmî prensipler temelinde gerçekleştirilmiştir.⁸⁹⁴ Hazırlanan bu yeni eserler, aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

- 1.Cilt: Divan
- 2.Cilt: Şiir ve koşuklar. Yazılar. Pedagojik Risaleler (1914-1929)
- 3.Cilt: Dramalar (1916-1920)
- 4.Cilt: Dramalar (1921-1929). Makaleler.
- 5.Cilt: Mektuplar, Belgeler, Hamza'nın Eserlerine Dair Malzemeler.

Çalışmanın her cildinde, ciltlerde yer alan eserlerin şairin el yazısıyla yazılmış şekline ya da çeşitli kâtipler tarafından istinsah edilmiş elyazmalarına, elyazması saklanmaması durumunda ise ilk neşrine bakılmış ve yer verilmiştir. El yazmalar ve müellifin yaşadığı devre ait diğer nüshalar, kendi içinde karşılaştırılarak şairin değiştirdiği şekiller tespit edilip, "varyantlar" kısmında kaydedilmiştir. Her bir eserin yazılış tarihi, yayımları hakkındaki bilgiler ve diğer edebî, tarihî ehemmiyete sahip malumatlar "açıklamalar" bölümünde okuyucuya sunulmuştur.

Bu şekilde hazırlanan söz konusu eserin diğer ciltleri metinlerin esas kaynağı olup, el yazma, taşbasma nüshalar ve alakalı varyatlar temelinde edebî, tarihî şerhlerden terkip edilmiştir. "Birçok Eserin Derlemesi" adlı çalışma ve proje, Özbek Sovyet edebiyatı tarihi ile uğraşan uzman, öğretmen ve filoloji ilmine sahip kişiler tarafından planlanmıştır.

Hamza Hâkimzâde Niyâzî'nin edebî mirası inkılaba kadar ve ondan sonraki devirlerde meydana getirilen eserlerinden meydana gelmektedir. Bu yüzden de bıraktığı mirasta bu iki dönemin derin izlerini her şekilde görmek

⁸⁹³ Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme, a.g.e., s.7.

⁸⁹⁴ Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme, a.g.e., s.8.

mümkündür. Malumdur ki, Hamza, klâsik Özbek edebiyatına sadık bir şair olarak eserler meydana getirmiş. Ekim devrine kadar kaleme almış olduğu divanı bu zenginliğin en belirgin delili olmuştur. Şair, klâsik Özbek şiirinin nazım biçimi ve türlerinden sayılan gazel, muhammes, müseddes gibi kullanımların yanında bazı motif, manzum ve timsallerden de geniş ölçüde faydalanmıştır.

Hamza'nın ortaya koymuş olduğu birçok şiir bilinse de 40'lı yılların sonuna kadar söz konusu divanı sadece okurlar değil sanat camiası dahi haberdar değildi. 1948 yılında Gafur Gulom tarafından divanın el yazmasının bulunmasıyla şairin eseri hakkında ilk tasavvur kaleme alınmıştır. Bu el yazma adı bilinmeyen bir hattat tarafından yazılmış olup günümüzde Özbekistan SSR Fen Akademisi'nin Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 8989 rakamı ile saklanmaktadır.⁸⁹⁵

“Divan” 177 şiirden oluşmakta olup bunlardan 150 tanesi gazel diğerleri murabba, muhammes ve müseddeslerden meydana gelmektedir. Bunlardan 165 tanesi Özbekçe, 10 tanesi Farsça ve Tacikçe, 2 tanesi de Özbekçe ve Rusçadır.⁸⁹⁶El yazma divan gözden geçirildiğinde hangi yıl yazıldığıyla ilgili bir veriye ulaşılamışsa da 1914 yılında tamamlandığını bugünkü Özbekistan SSR Fen Akademisi'nin H. Süleymanov Elyazmalar Enstitüsü arşivinde saklanan bazı belgeler vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Arşivde divana giren şiirlerin Hamza tarafından düzeltilmiş olanlarının listesi mevcuttur. Söz konusu listede divanda 1905-1914 yılları arasında oluşturulan şiirler yer almaktadır. Buradaki şiirlerin en sonuncuları 1914 yılında tamamlandığı için divanın da kitabet yılının bu yıla özdeşirmesi mümkündür.

El yazmalar Enstitüsü'nde saklanagelen ve Hamza listesinde kaydedilen şiirlerin miktarı divana giren şiirlerin miktarına göre daha çoktur. Şunu söyleyebiliriz ki listede mevcut olup divana girmeyen eserlere rastladığımız gibi divanda mevcut olup da listeye girmeyen birçok şiir de rastlanmaktadır. Örneğin divanda mevcut olan 197 şiirden 20 tanesi geçirilmemiştir.

Divan'da gazeller klâsik edebiyatta mevcut olan divan düzme kaidesine göre, Arap edebiyatı alfabesi ile yerleştirilmiştir. Eserin kopyası esnasında bazı kelimeler unutulmuş, bazı hata ve eksiklikler olmuştur. Mesela 104, 114. sayfalarda yapılan hatalar şiirin vezninden de anlaşılmaktadır.⁸⁹⁷Şunu belirtmek gerekir ki, Özbek edebiyatı tarihinde “Nihânî” mahlası ile başka şairler de olmuştur. Bu yüzden zaman zaman edebiyat ve ilmî çevrelerde söz

⁸⁹⁵Hamza *Hakimzâde Niyazî*: Derleme, a.g.e., s.279.

⁸⁹⁶Hamza *Hakimzâde Niyazî*: Derleme, a.g.e., s.279.

⁸⁹⁷Hamza *Hakimzâde Niyazî*: Derleme, a.g.e., ss.280-281.

konusu Divan'ın başka bir şaire ait olup olmadığı da tartışma konusudur. Profesör İ. Sultanov, “Hamza İle İlgili Yeni Malzemeler”⁸⁹⁸ adlı makalesinde “Divan” isimli başlıkla eserdeki birçok düzeltme hakkında fikrini şöyle ortaya koymuştur:

“Divan-ı Nihânî'nin Hamza'nın kaleminden çıktığını daha ilk sayfasındaki Hamza Hâkimzâde Niyazî Hokandî ve Nihânî gibi sözlerden anlıyoruz.”⁸⁹⁹

1979 yılında Gafur Gulam Kokand Edebiyat Müzesi'nin araştırmacıları tarafından Divan'ın yeni bir el yazma nüshasının bulunuşu ilk lirik mirasa birçok yönden açıklık getirmiştir. Günümüzde de bu müzede P89 rakamıyla saklanmaktadır. Divanın 1915 3 Temmuz tarihinde Hamza'nın yakın dostu Boranbay Tacibayev tarafından kopyası çıkarılmış. Bu kopyanın ilk sayfasında “Hicrî 1333 senesi 27 Ramazan ayı, yazar Molla Boranbay Mirtacibayoğlu” diye kayıt düşülmüştür. Özbekistan SSR Fen Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde saklanmakta olan bir nüshadır. Divan'ın Taşkent ve Kokand nüshaları ile karşılaştırıldığında Taşkent nüshasının her iki nüshadan da daha mükemmel olduğu tespit edilmiştir. Prof. L.Kayumov divan nüshasında: “Hamza şiirlerini Divan'a toplandıktan sonra yeniden başka çalışmalara konu olmuştur.” diye de yazmıştır.⁹⁰⁰ Gerçekten de Kokand elyazması incelendiğinde, neredeyse tüm şiirlerin divanın mükemmel şekli olup yazar tarafından yeniden elden geçirildiği ve ciddi değişime uğradığı görülecektir.

Söz konusu durumu, Hamza'nın “Bir körüb ul kün cämâling mübtâlâ boldim, ukâ.”(Görerek ol gün cemalini müptela oldum miniğim.) mısrası ile başlayan gazelinin “Bir körüb ul kün cämâling mübtâlâ boldum sangâ”(Görerek ol gün cemalini müptela oldum sana.) şeklinde değiştirilmesinden, yine “Cihânda körmâdim sendek pâri ruxsâr Ahmâdcân.”(Dünyada görmedim senin gibi peri Ahmetcan.) mısradaki şiiri “Cihânda körmâdim sendek pâri ruxsâr aylansun.”(Dünyada görmedim senin gibi peri yüzlü olsun.) gibi düzeltmelerde görmek mümkündür.

Bu yüzden sonraki yıllarda Hamza'nın gazelleri ve muhammeslerinin bazı örnekleri söz konusu Divan'ın Taşkent nüshası esasında yaygınlık göstermiştir. Şiirlerinden numuneler:

(Gazel)

Âbıyâlar ävvâli Âdâm olub,

⁸⁹⁸ (İzvetiya, A.N., ÖZSSR Yay., T., 1949, No:4)

⁸⁹⁹ Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme, a.g.e., s.281.

⁹⁰⁰ Kayyumov, L., *İnkilabî Drama*, T., 1970, s.12.

Xâtamı külli räsuldür Ahmädâ.

*Bârçä maxluqâtlarning sän xâlıqı,
Külli hayning râzıqısän, yâ ilâh.*

*Lahzadä päyda qılursan bing cähân,
Qudräting yetgäy yanä qılsang fäna.*

*Xalq etub müşriklärä yetti tamug,
Ähli imânlargä cännätül a'lä.*

*Minh bir isming içrä hâdiydür biri,
Bändälärgä sän özingsän rahnamâ.*

*Yâ ilâhâ, zâtı pâking hürmäti,
Äsilärgä ma'rifet äylä atâ.*

*Ul Muhammäd xâtırı Müslimlärä,
Rahmätingdur bâqı hâr du sarâ.*

*Hazrâti Âdâm atâ, Havvâ haqı,
Qılmagıl şärmändä fi-yâvmul-cäzâ.*

*Sâl özing bizläрни tâat yolıga,
Ber özing şäytänni şärridin pänâ.*

*Sän sâvut dillärini şärru fisqđın,
Qılmagıl häyu häväsgä mübtälâ.*

*Näfsi bäd birlä giriftâr äyläbân,
Qılmagıl mahşärdä yüzlärni qarâ.*

*Rahmätü lütfingdä tut, qahrıng bilä,
Äylämä bizläрни härgiz âşnâ.*

*Gärçi magruqı günah şärmändämän,
Yıglab etküm därgâhingda ilticâ.*

Anlamı:

*Peygamberlerin evveli Âdem olup,
Sonuncu kulunu resul yaptın hepimize.*

*Bütün mahlûkatlar sendir halik,
Bütün insanlığın rızkısın ya İlah.*

*Yaratırsın hemencecik bin cihan
Ve yine gücün vardır yıkmaya.*

*Müşriklere yedi cehennemi yer yaptın,
Ehl-i imanlılara ise cennetü'l âlâ.*

*Bin bir ismin içinde büyüktür biri,
Kullara özündür yâr ve dost.*

*Ya İlahe pak zatının hürmeti,
Günahkârlara marifet ver.*

*O Muhammed hatırı Müslimlere,
Rahmetin yağsın her dua edenlere.*

*Hazreti Âdem Havva hakkı,
Utandırma ceza ile.*

*Yönlendir bizi kendin ibadet yoluna,
Şeytandan korunma ver bize.*

*Sen soğut gönülleri günah ve şerden,
Etme heva hevese bağlı.*

*Açgözlülüğe yüzleştirip bizi,
Etme mahşerde yüzümüzü kara.*

*Rahmeti merhametinde tut, kahrın ile
Etme bizi hiç yüz yüze.*

*Gerçi günahkârım utanyorum ben,
Ağlayıp, ediyorum dergâhında iltica.*

(Mesnevî)

*Ey mähvəsi gül'üzâr cânım,
Xurşidi zamân ilä cähânım.*

*Ey, âinâdin yuzi mücällâ,
Sultâni Eram, päridin a'lâ.*

*Ey sâhibi xuşu bâfârâsât,
Ey kişvâri aql ilä qıyâsât.*

*Ey münisi râhatı dilu cân,
Ey mähramı cânu tängä därmân.*

*Ey ısq elin karaşma sâzi,
Ey diltädälärni dilnävâzi.*

*Ey dilbâri qadräsâyu bärnâ,,
Ey ziyrâkü bätämizü dâñâ.*

*Ey rahm köngüllü, pürmürüvvât,
Ey sâhibi mahrâmu muhabbât.*

*Ey közlâri qâra, sürmädin tez,
Ey ikki qâşı qalâmgä xunrez.*

*Ey dilbâri gunçai qızıl gül,
Ey saçları sünbül ilä cänbül.*

*Ey tişlâri gävhar ilä märcân,
Ey tillâri qandu şahdâfşân.*

*Bir kün yoluqub demä visälâ,
Ra'nâ kâbi qaddi berkâmälâ.*

*Tegdi mängä ısqnı bälâsı,
Boldum älämingni mübtälâsı.*

*Tüşdi başımgä tümän cäfâlar,
Kuydi yurâgim bolub ädâlar.*

*Nä keçä kelur közümgä bir xâb,
Nä roz tänimdä sabr ile tâb.*

*Yıqlab qılamän hämişä nälä,
Köz yaşım âqub misâli.*

*Işqıning işimi figân qıldı,
Bagru ciğärimni qân qıldı.*

*Lütfü kâräm et, mahi zamânım,
Mahv olmasıdın aziz cânım.*

*Bu yaxşılık etgäninggä, cânâ,
Âllâh özidür hâkimi dâñâ.*

*Ümringni derâz äyläsün haq,
Dävlät ilä sârfärâz äyläsün haq.*

*İzzät bilä berqarâr qılsun,
Düşmanlaring olsa, xâr qılsun.*

*Heç körmägil ümring içrâ bir gam,
Bolma älämu sitämğä hämdäm.*

*Bolgilki, hämişe şâd-u xandân,
Rızqıngnı haq äyläsün fârâvân.*

*Ne matlabing olsa, haq yetursun,
Bâşingdagi gamlaring bitursun.*

*Ming âynı yüzün tamâm körgil,
İşrät bilä ayşu kâm sürgil.*

*Män xasta köyügdä bir gädâyam,
Yaguz sängä sâhibi duâyam.*

*Eylä bu gädäye lütfü ehsân,
Vasling şam'iga äylä mehmân.*

*Şuldur mani maqsadım, ayâ yâr,
Gär äylämäsäng faqır, deb, âr.*

İtmâm etub Nihâniy xâma,

Qılğum taläbi cävâbı nâmâ.

Anlamı:

*Ey ay yüzlü altın güllü canım,
Cennet zamanı içinde cihanım.*

*Ey aynadan da yüzü temizim,
Erem Sultanı, melekten âlâ.*

*Ey güzel huy sahibi,
Ey akıl insanlarına benzeyen.*

*Ey gönül rahatı kadını,
Ey cana merhem canıma tenime derman...*

*Ey aşk elinin nazlı sazı,
Ey dili dertlilerin dil nevası...*

*Ey rahim gönüllü mürüvvet dolu,
Ey mahrem muhabbet sahibi...*

*Ey gözleri kara sürmeden ince,
Ey iki kaşı kalem ölüm...*

*Ey dilber gonca kızıl gül,
Ey saçları kara ve can verici...*

*Ey dişleri gevher ile inci,
Ey dilleri şeker bal damlası*

*Bir gün yorulup deme visale,
Rana gibi cismi dik kemale...*

*Değdi bana aşkın belası,
Oldum derdinin hayranı...*

*Düştü başıma her tür cefalar,
Yandı yüreğim olup kurbanlar...*

*Ne gece gelir gözüme uyku,
Ne gündüz bedenimde sabır rahat...*

*Ağlayıp kalıyorum daima gam ile
Gözyaşım akıyor misali,*

*Aşkın adını dert yaptı.
Ciğerimi kan etti.*

*Lütuf kerem eyle zamanımın ayı,
Mahvolmadan şu aziz canım..*

*Bu iyiliği ettiğini canım,
Allahtır adaletli hakem...*

*Ömrünü uzun eylesin Hak,
Devlet ile mesut eylesin Hak...*

*İzzet ile ebedi etsin,
Düşmanların varsa yok etsin...*

*Hiç görme ömrün içre gam,
Olma dert eleme yar...*

*Ol ki her zaman şad bahtiyar,
Rızkını Hak eylesin şerefli...*

*Ne ihtiyaç varsa Allah getirsin,
Başındaki gamlarını bitirsin...*

*Bin ayı yüzün tamam görsün,
Eğlence ile hayatın rahat görsün...*

*Ben hasta aşkında fakir biriyim,
Yalnız sana sahibi duacıyım...*

*Eyle bu fakire lütuf ihsan,
Visalin nuruna eyle misafir.*

*Budur benim maksadım, ey Yar,
Eğer ar etmezsen fakir diye yar...*

*İtmam edip Nihaniy sonu yazıp
Ediyorum cevap mektubun talep...*

(Muhammes)

*Bu cāhānı bevāfā dāvranidā dāvlāt hayât,
Ziynāti ümring erur hām gülşāni işrāt hayât,
Vahdāti haqdın erur goyāki bir ibrāt hayât,
Haqşunās olgān kişigā bādāi rahmāt hayât.*

*Şām 'i dāniş şu 'lāsıdin bir ziyā tâpsa köngül,
Ähli dārdlār suhbätidin āşnā tâpsa köngül,
Gār haqiqat yoligā bir rahnamā tâpsa köngül,
Bādāi vahdätgä yetsä bir säfā tâpsa köngül,
Bolgusi ul kes üçün hār bir nāfās cännāt hayât.*

Anlamı:

*Bu vefasız cihan devrinde devlettir hayat...
Ömür ziynetin ise oluyor eğlence hayat...
Hakkın tekligi san ki bir ibret hayat...
Hakka tapan olan kişiye ebedi rahmettir hayat...*

*Akıl mumun nurundan bir ziya bulursa gönül,
Dertli toplum sohbetinden dost bulursa gönül,
Eğer hakikat yoluna yoldaş bulursa gönül,
Ebedi Teklige yetse bir sefa bulursa gönül,
Olan o kişi için bir nefes cennettir hayat.*

(Müseddes)

*İlâhi, sâyai dāvlāt başingdā berqarâr olsun,
Hāmişä taxtı izzāt, tâcı baxting üstivâr olsun,
Ali bolsun kamārbāding, Xızr tün-kündä yâr olsun,
Hār ikki âlām içrā qadr-u eşrāfing kibâr olsun,
İcābāt olsun āhıng, hācätıng daim barâr olsun,
Nā maqsudge qadām qoysang, murāding kāmkar olsun.*

*İlâhi, ümr arā bir diydäsi nām bolmagil härgiz,
Tolub yürgil toln āydek, vale kām bolmagil härgiz,*

*Mudâma şâd bol, bir gamgâ hämdäm bolmagil härgiz
Misâli sun'î güldek yâzu qış hâm solmagıl härgiz,
Hämâ gül gunça bolsın, sängâ daim nävbahâr olsun,
Keçä-kündüz koyıngdâ andäliblär nävhakâr olsun.*

Anlamı:

*İnşallah, devlet gölgesi daima olsun başında.
Daima tahtın izzetin baht tacın yukarıda olsun,
Ali olsun belinde kemer, Hızır gecen gündüzünde yar olsun.
Her iki âlem içinde kıymetin şerefın kibar olsun.
İcabet olsun ahın, hacetin daim çıkar olsun.
Ne maksada adım atsan, muradın gerçek olsun.*

*İnşallah ömrün boyunca gözlerin nem olmasın asla,
Talib ol dolun ay gibi, ama hiç az olma asla,
Daim şad ol, bir gama yar olma asla,
Yapı bir çiçek gibi yaz kış solma hiç asla,
Bütün çiçekler gonca olsun, sana daim bahar olsun.
Gece gündüz melekler etrafında nöbetin olsun.*

Diyebiliriz ki, 19. yüzyıl Özbek medeniyetinin önemli temsilcilerinden biri olan Hamza Hâkimzâde Niyazî, dünya ve Türk âleminin saygın simaları ile faaliyetlerde bulunması ve manevi olarak olgunluğa erişmesi neticesinde büyük bir öneme sahip olmuştur. Şairin sürekli dirsek temasında bulunduğu bir başka âlim de kardeş Kırım-Tatar'ın filozof ve yazar kalemi "Gaspıralı İsmail Bey"dir. (1851-1914) Hamza Hâkimzâde ve Gaspıralı ilk olarak 1907 yılında Tercüman gazetesi aracılığıyla tanışmış. Tercüman gazetesinde şöyle bir açıklama yapmıştır:

"Böylece çalışmalara başlayarak günden güne eski hurafeleri, medrese okullarını, halkın içtimaî değişmelerini, medeniyet ve iktisat alanındaki meselelerini incelemeye başladım."⁹⁰¹

Şair, kendisinin de itiraf ettiği gibi dünya görüşünde büyük değişmeler gerçekleşmeye başlamamıştır. 1908 yılında Nemengân, Taşkent, Buhara ve Kettekurgan'daki terakkiper, yenilikçi muallim ve yazarlar ile tanışmış, eğitim alanındaki değişimleri başlatanlar arasında olmuştur. İlk olarak Taşkent'te, daha sonra Kokand'da cedit okulları açarak 1914-1917 yıllarında

⁹⁰¹Hamza Hakimzâde Niyazî: Derleme Eserler, a.g.e., s.293.

Fergâna vadisinin en öncü cedit muallimlerinden olmuştur. Ders kitapları yazıp Kokand, Mergilan gibi bazı şehirlerde öğretmenlik yapmış ve yapmış olduğu bu faaliyetler İsmail Gaspıralı'nın yıllardır ileri sürdüğü gayesine, -Rusya'daki Müslüman halkının ilim irfan aracılığıyla terakki kaydettirme isteğine- cevap niteliğinde olmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın vakitsiz vefatı, Hamza'yı büyük endişe ve hüzne düşürmüştür. O yıllarda bu ani ölüm, Kokand'da birçok insanı oldukça üzmüş ve uzun süre gündemden düşmeyen bir mevzu olmuştur. Sedai Fergâna gazetesinin 17 Eylül 1914 tarihindeki 60. sayısında yayınlanmış olan "Usulü Cedit" makalesinde de yazılmış olduğu üzere, 13 Eylül'de şehirdeki bütün ceditçi ve terakkiperverci gençler "Mekteb-i Kemali"de toplanarak İsmail Bey'in yapmış olduğu güzel çalışmaları hatırlayıp yâd etmişler. Bahçesaray'a -İsmail Gaspıralı'nın yakınlarına- duyurmak için de telgraflar göndermişlerdir. Elbette ki bu toplantıya Hamza da katılmış ve Sedai Fergana'nın 1914 yılının Ekim ayının 24. ve 25. günlerinde "Yevmül Vefat" makalesinde 36 mısralı uzun bir "Mersiye" kaleme almıştır.⁹⁰²Hamza "Yevmül Vefat"te İsmail Bey'in yaptığı çalışmaları göz önünde bulundurarak önemli bir gayret sarf etmiş. Büyük ıslahatçının halkın öncelikli hizmetlerini kendine özgü bir tarzla şu şekilde beyan etmiştir:

"İsmail Bey, Rus Müslümanlarını eğitim ummanına teşvik için nifak, gaflet ve cehalet gibi en ağır dağları yalnız, kendi başına, Ferhat gibi içtihat ve gayret ile düzeltmiş, İslâm âleminin gençlerine kalkan olup hayatı için gerekli en temel unsurlardan, uyku ve sağlığından, huzurundan vazgeçerek uzak yollarımızı yakın, gecelerimizi aydınlık kılmıştır. Milyonlarca Müslümana, kadın erkek demeden, büyük küçük demeden bir baba gibi olmuştur."⁹⁰³

Hamza, İsmail Gaspıralı'dan her zaman "Büyük ve önemli bir âlim." diye de bahsetmiş "Yevmül Vefat" İsmail Gaspıralı'nın vefatı suretiyle yazılan birçok yazı ve makaleden bedi özellikleri yönüyle keskin bir şekilde ayrılmıştır. Bunu eserdeki kaleme alınmış şiirden de okumak mümkündür. Hamza, İsmail Bey'in ölümü üzerine yazmış olduğu "Mersiye"sinde duyduğu üzüntüsü ve samimi duygularını mısralara şöyle yansıtmıştır:

*Vah, qara kün düştü qaydan bağ bostandan cüda.
Sabr dilgân, çârâ quldan, dahr Loqmandan cüda.*

⁹⁰²Tacibayev, Rüstemcan, İsmail Gaspıralı ve Hamza Hakimzâde Niyâzî, Özbek Dil ve Edebiyat, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2009, No:5, s.47.

⁹⁰³Tacibayev, Rüstemcan, *a.g.m.*, s.47.

*Nur küzdän, tab tändän, dârd dârmandan cüda,
Tiyr yoldan, säyd cândan, ciynä kalkandan cüda.
Gunçä güldän, gül tikändän, säbzä räyhândan cüda.
Näşä bostândan, sädäflär abrı naysândan cüda.*

Anlamı:

*Vah kara gün düştü nereden bağ bostandan ayrı,
Sabır gönülden, çare kuldân, derman Lokmandan ayrı,
Nur gözden, hararet tenden dert dermandan ayrı,
Deve yoldan, baht candan, kılıç kalıptan ayrı,
Gonca gülden, gül dikenden, sebze reyhandan ayrı,
Neşe bostandan, sedefler kokularından ayrı...*

Müseddes şekilde yazılan bu mersiyede İsmail Bey'in ismi geçmiyordu. Ancak başka bir şair de Gaspıralı'dan bahsettiği zaman "hurşid-i cihan", "şam-ı şebistan", "mehpara" gibi ifadeler kullanıyordu. Onun vefatının insanlık için ağır bir imtihan ve ayrılık olduğunu şöyle ifade etmiştir:

*Ah, millät etdi bu dam qayguluk, gamlık zaman.
Tegdi ağzinggä fälakât tâşi, emdi tolä qân,
Dâd qıl dâvri fäläkdän, bitdi hurşidi cähân,
Matâm äylä ağlasun ağvâlingä här insu cân.
Kök sari uçdi Masihâ, cismlär cândan cüda.
Yeni täkräri tarâkkiy, Murği şäbhandän cüda.*

Anlamı:

*Ah millet etti bu zamanı gamlı acılı
Değdi ağzına felaket taşı, etti dolu kan
Feryat eyle zaman feleğinden bitti bahtiyar cihan
Matem eyle ağlasın şu haline cinler canlar
Gökyüzüne uçtu Mesih cisimler candan ayrı
Yeniden tekrarlandı terk etme, Güneş geceden ayrı*

Sonuç olarak, Şair Hamza; İsmail Bey'in vefatından sonra onun başlamış olduğu birçok çalışmayı, Kırım'da, Türkistan'da devam ettirmiş ve yüzlerce insan onun izinden gitmiştir.⁹⁰⁴ Şiir, nesir, dramatik eser, öğretmenlik ve tiyatro

⁹⁰⁴ Tacibayev, Rüstemcan, a.g.m., s.48.

faaliyetleriyle Türkistan halkını uyandırmaya, ilim irfan ve terakkiye yoluna yöneltmeye gayret sarf etmiştir.

11. Kadın Şairler: Nisa ve Hanî

Özbek edebiyatının manevi hazinesi ve zenginliği şüphesiz klâsik edebiyatın ana kısmını oluşturan el yazma metinlere de aksetmiştir. Söz konusu metinlerle ilgili yapılan ilmi çalışmaların geniş bir şekilde yayılmasında metin ve kaynak araştırmalarının mühim derece ehemmiyeti vardır. Zira yazılı kaynaklar, bize kadim tarihin meçhul sayfalarını aralaması bakımından mühim bir yere sahiptir.

Bu el yazma materyalleri ve şahsi kütüphanelerde saklanan diğer edebî el yazma kaynakları araştırmak, bugünkü edebiyatseverlerin ve araştırmacıların önünde duran aktüel konulardan biridir. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı İ. A. Kerimov'un da belirttiği üzere bu araştırmaların sistemli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir:

“Şüphesiz, müstemleke devrin eylemlerinden sağ kalan en eski matbu kitaplar ve bugünkü kütüphanelerimizin hazinesinde saklanmakta olan 20 binden fazla el yazma eser, benzersiz manevi zenginliğimizin somut iftiharıdır. Atalarımızın asırlar boyunca toplanan hayati tecrübelerini, dinî, ahlaki ve ilmî temeldeki nadir el yazmalarını ciddi derecede sistemli bir şekilde araştırmanın vakti gelmiştir.”⁹⁰⁵

Malumdur ki, 18. ve 20. yüzyıllarda şahlanan Kokand Edebi Muhiti, Özbek klâsik edebiyatı tarihinde önemli yere sahiptir. Nitekim 19. yüzyıldan başlayarak edebiyat tarihinde mezkûr muhitte şairler silsilesi ortaya çıkmaya başlamış. Nâdire, Üveysî, Mahzune, Dilşad Berna gibi şairlerin edebî çevreye dâhil olması, Kokand Edebî Muhit'inde Özbek klâsik edebiyatı aleyhine yeni bir sayfa açmıştır. Adı geçen bu şairlerinin divanları, dinî ve tasavvufî muhtevada yazdığı eserleri daha önce de defalarca tekrarladığımız gibi yeterli derecede incelenmemiştir. Dolayısıyla söz konusu eksiklikler, Özbek şairlerin hayatı ve eserlerinin yeterli derecede öğrenilmediğini ve bu boşluğu dolduracak araştırmaların yapılması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.

Sonraki yıllarda yapılmış olan ilmî izlenimler neticesinde divan sahibi Özbek mutasavvıf kadın şairler Nisa ve Hanî'in (1884-1967) hayat ve edebî miraslarına ait malumatlar da belirlenmiştir. Özbek edebiyat tarihi

⁹⁰⁵Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *20. Yüzyıl Başı Kokand Kadın Şairleri: "Nisa ve Hanî"*, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek ve Orta Mahsus Talim Vezirliği Mirza Uluğbek Özbekistan Milli Üniversitesi, T., 2007, s.26.

göstermektedir ki, bu zamana kadar her ne kadar sadece mutasavvıf şairlerinin eserleri ortaya konulmuşsa da söz konusu şairlerin mirası detaylı olarak ele alınmamıştır.

Her iki şair de Çarizm müstemlekesinin istibdat devrinde yaşayıp eser meydana koymuşlar. Dinî itikat sebebiyle rejim ve ateist siyasetinin çokça zulmüne maruz kalıp kendi öz yurtlarından hicret etmeye mecbur bırakılmışlardır. İşte bu ıstırap ve yurt özlemi; dönemin içtimaî ve siyasî durumu, söz konusu şairlerin şiirlerinde kendi yansımasını bulmuş, tarihin meçhul olan bazı sayfalarını aralamada önemli kaynak olarak hizmet etmiştir. Dolayısıyla Nisa ve Hanî'nin eserlerinin incelenmesi, dönemin sanatsal faaliyetlerinin öğrenilmesi, Özbek edebiyatı tarihini tam anlamıyla anlamada büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Nisa ve Hanî'nin sanatsal faaliyetlerinin ve iç dünyalarının incelenmesi, eserlerinin edebî yönünü ve amacını belirlemek, dikkate değer bir çalışma olacaktır.

Nisa hakkındaki ilk malumatlar, 20. yüzyılın 90'lı yıllarda torunları Z.Memethocayeva ve M.Memethocayeva tarafından yayınlanan haberler ve makalelere dayanmaktadır. Bunun gibi, şair eserleri ve faaliyetlerine ait kısa bir malumat A.İbodinov'un "Meçhul Özbek Şairi" adlı makalesinde de zikredilmiştir.⁹⁰⁶

Hanî hakkındaki ilk malumatlar ise Âlim M.Aleviye ve M.Kadirova incelemeleri neticesinde ilmi çevreye takdim edilmiştir. Hanî'ye ait "Nazimbek ve Kazimbek" adlı destanın "Kazimbek" kısmı şair hakkındaki ilginç hikâyeler ile birlikte torunu, yazar Nurullah Muhammed Raufhan tarafından yayınlanmıştır. Şairin edebî miras hakkındaki nispeten en mükemmel malumat; edebiyat uzmanı P.Kayyumov (1885-1964)'un "Tezkire-i Kayyumî" adlı eserinde verilmiştir. Ama bu malumatların hepsi kısa haberler şeklinde olup, Şair Nisa ve Hanî'in hayatı, sanatsal faaliyetleri ve edebî miraslarını içermektedir.

Her iki şairi de kapsamlı olarak ele alan bir araştırma dizisi henüz yapılmamıştır. Dolayısıyla Nisa ve Hanî'in hayat ve faaliyetlerine ait kaynakları öğrenmek, bunlar esasında biyografilerini ortaya koymak, edebî miraslarını inceleyip, eserlerinin lirik hususiyetlerini tahlil etmek ve şairlerin Kokand edebî muhiti ile 20. yüzyıl Özbek edebiyatında tuttuğu yeri belirlemek için çeşitli araştırmalar yapmak önemli ve ilmî bir çalışma olacaktır.

Malumdur ki, Kokand edebî muhiti yüzlerce âlim yetiştirmesi açısından tarihinde büyük öneme sahiptir. Klâsik edebiyatın ölümsüz ananeleri

⁹⁰⁶Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

çerçevesinde vücuda gelen mezkûr muhitte 19. yüzyılın başında esasen iki dillilik, divan hazırlama, tezkire, nazire, kaside ve destanlar başrolde olmuşsa da 19. yüzyılın sonunda “eğitim” muhtevası daha öne çıkan bir konu olmuştur. 20. yüzyılın başlarında ise, cedit edebiyatı esas muhtevayı oluştursa da dinî ve tasavvufî konularla ilgili eserler de kendine has bir yere sahip olmuştur. Aynı zamanda klâsik edebiyat tarihinde ilk defa Nâdire, Üveysî, Mahzune, Dilşad Berna, Fazlî rehberliğinde hazırlanan “Mecmua-i Şairân” tezkiresinde 2 âlim, Dilşad Berna’nın “Tarih-i Muhacirân” adlı eserinde 13 âlim, İbrahim Devran’ın “Eşar-i Nisvan” adlı kitabında 23 âlim, Tahtasin Celalov’un “Özbek Şairleri” antolojisinde “Eşar-i Nisvan”daki şairler ile yine 8 âlim, Polathan Kayyumî’nin “Tezkire-i Kayyumî” adlı eserinde 6 âlim olmak üzere 40’tan fazla Özbek şairi hakkında malumat ve eserlerinden numuneler verilmiştir.⁹⁰⁷

Ancak edebiyat araştırmalarında her ne kadar adları yukarıda zikredilen şairlerin eserleri, faaliyetleri ve Özbek edebiyatı tarihinde tuttuğu yeri incelenmiş olsa da diğer Özbek şairlerinin eserleri neredeyse ilmi olarak yeterli derecede ele alınmamıştır. Bu ise edebî mirasın yeterli derecede incelenmediğini göstermektedir. Edebiyat Araştırmacısı Âlim T. Celalov, “Özbek Şairleri” adlı kitabının önsözünde şöyle demiştir:

“Şüphesiz, muhterem okurlar devrimden evvel kendi şehir ve köylerinde yaşamış olan ve eser meydana getiren şairleri araştırılırsa Özbek Edebiyatı tarihi için gayet büyük hizmet etmiş âlimler olduğunu görecek ve araştırmalara gireceklerdir.” diyerek bir dilekte bulunmuştur.⁹⁰⁸

Nitekim yıllar sonra ilmî araştırmalar neticesinde 20. yüzyıl başında edebî çevreye art arda dâhil olan yetenekli Özbek şairleri Nisa ve Hanî’nin edebî mirasının belirlenmesi, sözü geçen arzunun gerçekleşmesine dalalet etmektedir. Şaire Nisa ve Hanî klâsik edebiyatın gazel, mesnevi, murabba, muhammes, müseddes, müsemmen, fert, kıta gibi türlerinde eser meydana getirerek rengârenk konularda özellikle aşk, ahlaki, kültürel, dinî, tasavvufî, felsefî, içtimaî, siyasî ve menkıbevi konularıyla ilgili eserler kaleme almışlardır. Sözü geçen eserlerin şekil ve muhtevaları, şiirlerin vezinleri her iki şairin klâsik edebiyat geleneklerini mükemmel bir şekilde devam ettirdiğini göstermektedir.

20. yüzyıl başlarındaki birçok Özbek klâsik şiirinin geleneksellikten uzaklaştığı bir devirde Nisa ve Hanî’nin şiirlerinde divan hazırlamaya kalkışmaları şüphesiz itibara maliktir. Kokand Edebî Muhiti’nin ziyneti olmuş olan Nâdire, Üveysî gibi şairlerin şiirlerin Nisa ve Hanî’ye büyük tesiri

⁹⁰⁷Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

⁹⁰⁸Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

olmuştur. Özellikle Üveysî'nin “Kerbelânâme” adlı destanı her iki şairin de, İmam Hasan ve İmam Hüseyin'in hayatlarını yansıtan lirik destanlar ortaya koymalarına vesile olmuştur. Aynı zamanda şairlerin menkıbevi olarak yazdığı “Mevlûdnâme”, “Miraçnâme”, “Vefatnâme” eserler de tarikat pîrleri Abdülkadir Cilanî ve Bahauddin Nakşibend gibi âlimler ile ilgili şiirleri incelemek önemlidir.

Bu şairler Nâdire, Üveysî gibi Kokand Edebî muhitinin parlak temsilcilerin geleneklerini devam ettirmenin yanında, eserlerindeki tasavvufî motifler ile kendi seleflerinin yönelişlerinden ayrılmışlardır. Zira Ali Şîr Nevâî'nin “Hocayim-ül Muhabbet” adlı eserinde 35 bayan âlim ve ârif zikredilmiş olsa da Özbek edebiyatı tarihinde sofiyane gayelerini eserleriyle ortaya koyan şairlerin edebî mirasının varlığı meçhuldür. Bununla birlikte, bu alanda eser meydana getiren Şair Nisa ve Hanî'nin edebî mirası, 20. yy. Özbek edebiyatı “kâmil insan kavrayışının” kendine has telkininin olması ile önemlidir.

Şair Nisa'nın asıl ismi Ayimnisa olup 1879 yılında Fergâna vilayetinde, Kokand şehri yakınlarındaki Orta Akmesjid köyünde -şimdiki Özbekistan İlçesi- doğmuştur. Babası Molla İbrahimhoca ve annesi Aydınisa olup kendi devrinin kültürlü kişilerindendirler. Şair, annesinin özel mektebinde tahsil alarak Arapça ve Farsçayı, güzel yazı ve kompozisyonu mükemmel bir şekilde öğrenmiştir. Tahminen 17 yaşlarında komşu Nursuh köyüne gelin olarak verilmiş ve 2 oğlu olmuştur. Burada, kendi evinde mektep açarak kız ve ergenliğe ulaşmayan erkek çocuklara eğitim vermiş. Ancak o yıllardaki siyasî buhranlar sebebiyle bu okulu kapatmak zorunda bırakılmıştır. Bu sebeple, 1927 yılında eşi ve küçük oğlu ile Suudi Arabistan'a hicret etmiş ve 1966 yılında Umman Devleti'nde vefat etmiştir. 14 ve 15 yaşlarından itibaren şiir yazmaya başlayan şair, 1914-15 yıllarında yazdığı şiirlerini toplayarak divan tertip etmiş. Söz konusu divanı, hicret esnasında büyük oğlu Muhammedhoca'ya bırakmıştır. Divan, günümüze kadar akrabalarının elinde saklanmıştır.⁹⁰⁹

Asıl ismi Meryem han olan Şair Hanî, 1884 yılında Kokand yakınlarındaki Ayimçakakir -şimdiki Özbekistan İlçesi- köyünde, Kitaptar ailesinde doğmuştur. Babası Mirza Ubeydullahan Hacı'nın ecdadı 19. yüzyıl başlarındaki Kokand Hanları Ömerhan ve Muhammed Alihan sarayında kâtiplik görevinde bulunmuş meşhur Şair Mirza Kalander (Müşrif) ve Mirza Ayyub (Behçat) şeceresine mensup olduğu ile ilgili “Tezkire-i Kayyumî”de malumatlar verilmiştir.

⁹⁰⁹Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

Annesi Mestürebhanu da kendi devrinin meşhur, akıllı, muhterem bayanlarından. Meryemhan olgunlaştığında, İsfaran'ın Şartang köyünde istikamet edici amcaoğlu Mirza Velihan ile evlenerek, birkaç çocuğu olmuş ve oğluna Muhammed Raufhan ismini vermiştir. O 1957 yılında yeğeni Rahimehan ve birkaç arkadaşı ile hac için yola çıkmış, ama devrin ideolojik yasak ve karmaşaları sebebiyle niyetinden vazgeçmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Fakat yemininden dönmeden Tacikistan sınırlarında yaşamış, lakin arzusu gerçekleşmeden 1967 yılı Aralık ayında Kurğantepe vilayeti, Cillikol ilçesi Uzunevliya köyünde vefat etmiştir.

Hanî, kendi devrinin kadınları arasında şiir yazarak meşhur olmuştur. Şairin “İbretnâme”, “Yâdnâme”, “Fîrâknâme”, “Mersiye” gibi şiir kitapları mevcut olup mezkûr şiirlerini halktan biri olarak kaleme almıştır. Yalnız o, 1953-58 yıllarında yazdığı şiirlerini toplayarak divan tertip etmiştir. Günümüzde eserleri akrabalarının ve hayranlarının elinde bulunmakta, müze vakıflarında da saklanmaktadır.⁹¹⁰

Şairin büyük oğlu Muhammedhoca'ya bıraktığı divan, 1974 yılına kadar saklanmış, Muhammedhoca'nın vefatından sonra oğlu Rahmetullahoca'ya miras olarak kalmış ve günümüze kadar da onda saklanarak gelmiştir. Bunun dışında, mezkûr divan, 1799 mısradan oluşup talik olmayan bir nüshası da mevcuttur. Bu nüshası filoloji uzmanı ve Özbekistan kültür görevlisi Ahmedcan Medeminov'un şahsi kütüphanesinde saklanmaktadır.

Bugün yazarın gazel, mesnevi, murabba, muhammes, tahmis, müseddes, müsemma, kıta gibi 7154 mısradan oluşan 263 şiirinin derlenen el yazma divanı, İmam Hasan ve Hüseyin ilgili “Vakıa-i Hailei Kerbelâ-i Pürbela” isimli 800 mısradan oluşan destanı, 10 kadar şiir derlemesi, “Hazimbek ve Kazimbek” isimli 3000 mısralı destanı ve bu destanın nüshalarıyla beraber toplam 12519 mısradan oluşan edebî mirasının mevcut olduğu bilinmektedir. Bu eserler, günümüzde şairin akrabaları ve hayranlarının elinde, ÖZRFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi Vakfı Müzeyyen Aleviya arşivi (No:72) ve Kokand'daki Ğ.Gulam edebiyat müzesi vakfının Fîrakî (No:190), Mirza Hokandî (No:1444), Çarhî (KP No:5964/5) gibi arşivlerinde saklanmaktadır.⁹¹¹ Hanî edebî mirasının tasviri eserlerinin hayranları tarafından birçok nüshasının da çıkarıldığı bilinmektedir.⁹¹²

Divandaki murabba ve şiir derlemelerinin muhammes şeklinde yazıldığı belirlenmiştir. Aynı zamanda bazı nüshalardaki eksik şiirler, diğer nüshalarla

⁹¹⁰Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

⁹¹¹Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

⁹¹²Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T. 2007.

karşılaştırılarak değiştirildiği, bazı şiirlerdeki cümle, beyit ve bentlerin mükemmelleştirilmek amacıyla yeniden düzenlendiği gözlemlenmiştir. Malumdur ki, edebiyat uzmanı Âlim A.Rüstemov'un da belirttiği gibi aruz vezni, yazarından yüksek kabiliyet, kelime zenginliği ve maharet istemektedir.

“Klâsik şiirde vezin, şairden direkt vezin yoluyla sözlük ve gramer açısından hata ve noksanlara yol vermeden büyük maharet ve zenginliğine sahip olmayı talep eder. Şairin gücünü araştırmak için yazmış olduğu eserin vezninin ele alınması önemlidir.”⁹¹³

Her iki şairin ortaya koyduğu eserlerin temel kısmını gazeller teşkil etmiştir. Gazellerin muhtevasını ahlaki ve kültürel, dinî ve tasavvufî, içtimaî ve siyasî içerikteki şiirler oluşturmaktadır. Ekseriyetle vuslat arzusu ile ayrılık acısı yan yana ele alınmış. Ancak ayrılık ıstırabını tasvir edici şiirlerine; vuslat arzusunu içeren şiirlere nispeten daha çok rastlanmıştır. Şiirlerin duygusal kahramanı ayrılık şiddetinden durmadan figan etmektedir Mesela, Nisa lirik kahraman olan âşığın dilinden düşürmediği bu ıstırabı aşağıdaki gibi tasvir etmiştir:

*Lâlâning yaprâğidek köksindâ dağ,
Cismu cânim ortadi dağı firâk.
Ul muhabbât çolidâ lâbtaşnämân,
Sâkıyâ, ber mângä mäydin bir ayâğ.*

Anlamı:

*Lalenin yaprağı gibi göğsünde dağ,
Tenim canımı yakar hasret dağı.
Bu aşk çölünde susuzum.
Ey saki! Ver bana meyden bir bardak.*

Şair, burada göğsündeki yaranın lale yaprağı gibi olduğunu, ayrılık acısıyla canının yaralandığını anlatmış. Hanî ise bu durumu şöyle ifade etmiş:

*Aqlu huşimni âlib, häyrânu zâr etti firâk,
İntizarlık birlâ cânım beqarâr etti firâk.
Nâ saâdât kün edi, câna, sängä hämdäm edim,
Emdi yâding koydurur, bağrım kâbâb etti firâk.
Vasling istâb tünü kün şävking bilä biryânämân,
Dâşti furkat vadiysidâ bädkimâr etti firâk.*

⁹¹³Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, a.g.e., T. 2007.

Anlamı:

*Aklı fikrimi alıp şaşırttı beni hasret,
 İntizar ile canım kararsız etti hasret.
 Ne saadetli günler idi, can sana hemdem (dost) idim.
 Şimdi hatıran yakıyor hasret bağrımı kebab etti.
 Kavuşmak isteyerek gece gündüz şevkin ile bir yandayım.
 Bucaksız çöl vadisinde bu hasret etti talihsiz.*

Şair bu şiirinde ayrılığın âşğın aklını başından aldığını, gece gündüz kavuşmayı düşlediğini ve eski günleri düşünüp ayrılığın bağrını kebab ettiğini anlatmaktadır. Malumdur ki, Şair Nisa ve Hanî, Çar Rusya'sı tarafından ülkenin bağımsızlığının elinden alındığı bir devirde dünyaya gelmiş; baskı ve zulümlere şahit olmuşlardır. Tarih ve edebiyatın birbirini daima tamamladığı gibi, sözü geçen devirdeki içtimaî ve siyasî vakıalar da her iki şairin eserlerinde kendi ifadesini bulmuştur. Kokand ve etrafındaki köylerin isyanı ve bu isyanların bastırılması Nisa'nın eserlerine şöyle yansımıştır:

*Neçä mergän bahâdırlar aylâb huruş,
 Şähr içindä kâfir birlä etti uruş,
 Din talâşub rahmätidin oldi uluş,
 Tävbä äylâb, Hakgä zore qiling, dostlar!
 Şähr içindä soy tâşidek murda başı,
 Yumalanib yâtti âkib közdâ yaşı,
 Tävbä äylâb, Hakgä zore qiling, dostlar!*

Anlamı:

*Kaç bahadır yordu kendini.
 Şehir içinde kâfir ile etti savaş.
 Din için mücadele edip rahmetinden aldı payın.
 Tövbe edin Hakka tapının ey dostlar!
 Şehir içinde nehir taşı gibi ölü başı,
 Sallanıp yatıyor akıyor gözünden yaşı.
 Tövbe edip Hakka tapının ey dostlar.*

Şair, nice bahadırın şehrin içinde kâfirlere karşı savaştığını anlatır ve “tövbe ederek Hakk'a sığınarak dua edin dostlar” diye nasihatte bulunur. Elbette, şiir, tarihî anları birebir resmeden bir fotoğraf olmasa da gerçeği ifade eden destekleyici unsur özelliği bakımından dikkate değerdir.

Hanî'nin edebî mirası 20. yüzyıl cedit edebiyatı temayülleri aleyhinde yerini almıştır. “Ey gençler, hızla okula girin!”, “Barayın Mekteb” isimli şiirleri çağdaşları Furkat, İbret, Fıtrat, Hamza, Hâkimzâde Niyazî gibi eğitimciler ile hemfikir olduğunu göstermektedir:

*Qârarmusız ki mäktâb elni gaflätidin yirâğ äylär.
Kimi ilmi aşuğudur, rāncu mähnätidin yirâğ äylär,
İlm sâhibini barçä külfätidin yirâğ äylär,
Amân yoldin adäsmäy tüzlik birlä kiring mäktâb...*

Anlamı:

*Şüphesiz ki okul halkı gafletten uzak eyler.
Kimesi ilim aşığıdır, kara (kötü) işten uzak eyler.
İlim sahibini bütün külfetten uzak eyler.
Aman yoldan sapmadan saflık ile okuyun mektep.*

Şair, okulun halkı gafletten, ilim sahibini külfetten uzak eylediğini anlatmış. Yoldan şaşırmadan mektebe girilmesini öğütlemiştir. Aynı zamanda her iki şairin de eserlerinde görülen dinî ve tasavvufî konulara değinmek gerekmektedir.

Malumdur ki, 20. yüzyıl başlarında dinî ve tasavvufî konularda yazı ve şiir yazmak, giderek azalmaya başlamış hatta her iki şairin yazı yazdığı söz konusu dönemde bu tür şiirler yasaklanmıştır. Buna rağmen iki şair de “Miraçnâme”, “Vefatnâme”, “Kerbelanâme⁹¹⁴” gibi manzum destanlar yazarak tarikat pirlarına ithaf edilen şiir menkıbeleri yazma cesaretini göstermişlerdir. Şairlerin eserlerine ilham olan müellifler; Ahmet Yesevî, Ali Şîr Nevâî, Fuzulî, Meşreb, Emirî, Kârî, Hazinî gibi erkek şairler ve Nâdire, Üveysî gibi kadın şairlerdir. Zira edebiyat uzamanı Âlim M.Yunusov'un vurguladığı gibi:

“Yetenekli bir şair, genellikle kendi edebî faaliyetlerinin biçimlenme aşamasında geleneklere yönelerek onları daima önem merkezinde tutar ve şahsî üslubunun olgunlaşmasında bunu gerekli bir aşama olarak görür. Aynı zamanda faaliyetlerinde yeni şeyler ortaya koyarak yaratıcı bir özelliğe de yaklaşır.”⁹¹⁵

⁹¹⁴Bakınız: Eşanova, Selimehan, Nisa ve Hanî Eserlerinde “Kerbelanâme”, Özbek Tili ve Edebiyatı, 2005, No:1. s.No:75-79.

⁹¹⁵Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, a.g.e.,T. 2007.

Elbette, Ali Şîr Nevâî'nin büyük sanatsal kabiliyeti ve bedi zevk ile meydana getirdiği eserlerini, birçok âlim takip etmiştir. Nitekim şairin çizdiği lirik kahramanın ettiği yeminde bunu görmek mümkündür:

*Könglüm ortansun ägär ğayriğä pärvâ äyläsä,
Här köngül hämkim säning şävqingni päydâ äyläsä.*

Anlamı:

*Gönlüm yansın eğer başkasına bakarsa,
Herhangi bir gönül de senin aşkını bulundursa.*

Şair, başka birine meyledersem gönlüm utansın, şeklinde duygularını dile getirmiştir. Matla gazeline Üveysî ise:

*Şona ursam ğayr zülfiğä çäkilsun qollarım,
Qaysi bir mäşşätä häm zülfing pärişân äyläsä,*

Anlamı:

*Tarak vursam başkasının saçına kesilsin ellerim
Eğer bir zorluk (kötülük) bile saçını perişan etse...*

Âşık, sevgilisine kavuştuğunda “başka zülfe değerse çekilsin ellerim” diye dile getirmektedir. Şair Nisa, Nevâî'nin meşhur “Ey gönül, ben aşkı terk ettim, vale açığa vurma” diye başlayan gazeline, kendine has fikirler geliştirerek aşağıdaki tahmisi yazmıştır:

*Sâkiyi dâvrân içurdi zähri ğamning bâdäsin,
Häcr tâşi tegdi-yu, sindurdi köngül şişäsin,
Sormangiz, zühd ähli bul, ğamgin dilimning ğussäsin,
Riştäi mehr uzdim, ey mäşşätä, zülfing qıssasin
Qol uzâtib, notävân könglümğä çirmâş etmägil...
Yâd etibsän, ey Nisa, ul ravzâi Bâytü'l Haram,
Şävq otidä cismu câning quydurüb etgil adäm,
Şâyädân yetküzsä hayyi lâyzâli bākāräm,
Ey Havâiy, faqr yolidä yer öpgil här qadäm,
Ya 'ni ul yoldä qadäm säyr içrä cüz boş etmägil.*

Anlamı:

*Sakiyi devran içtirdi zehri gamın şarabını,
 Hasret taşı değdi de kırdı gönül şişesini.
 Sormayın hasret ehli bu gamlı gönlümün derdini.
 Rahmet bağını kopardım ey sefa zülfün kıssasını.
 El uzatıp akılsız gönlümle uğraşma,
 Yâd ettin ey Nisa o güzel Beytül Haramı.⁹¹⁶
 Aşk ateşinde canını yak sonuna getir.
 Belki kavuşturur hakkı mutluluğuma bu işim.
 Ey havai⁹¹⁷ fakirlik yolunda yer öp her adımda.
 Yani o yolda adım attıkça isyan etme hiç...*

Şair bu mısralarda ayrılık acısından bahsetmektedir. Nevâî'nin yukarıdaki gazeli "terk-i aşk" denen aşğın dilinin beyanıdır. Bütün gazel baştan sona aşğın bu niyetini ortaya koyma esasında yazılmıştır. Nisa ise bu gazele tahmis yazarken, ifade edilen gayenin özü ile yetinmemiştir. Yani Şair Nevâî'nin makta gazelinde dile getirilen "Fakr-ı aşk yolunun her adımında yâr diyerek başın ile yürü." gayesi ve bu gazeldeki duygusal kahraman, "terk-i aşk" ettiği âşıklık durumundan çıkarak Kâbetullah'a ulaşmayı amaçlayan, Beytü'l Haram ziyaretine arzu duyan, hatta her adımda "yâr" diyen duygusal bir kahramana dönüşmüştür.

Aynı zamanda her iki şairin şiirlerinde, meşhur Azerî Şair Muhammed Fuzulî'nin de tesirini görmek mümkündür. Nitekim Fuzulî gazellerindeki âşık ile ilgili bir mısraı şöyledir:

*Mahşâr günü guram deram ul sârv qâmâti,
 Gâr andä hâm gürinmäsä, gel kör qıyâmâti.*

Anlamı:

*Mahşer günü o servi endamlı görünmezse,
 Kıyamet işte o zamandır.*

tarzında ifade edilmiş, Hanî gazelinde ise aynı âşık aşağıdaki gibi ifade bulmuştur:

⁹¹⁶Beyt-ül Harem: Kabe-i Muazzama'nın etrafının bir ismi. Kafirlerin yaklaşmaları men' edildiği, onlara haram olduğu için bu isimle alınır.

Allah'ın Evi demektir. Allah'ın evinden maksat Ka'be'ye Beytullah denildiği gibi Beytü'l-Harem (harem evi) Beyt-i Şerîf (şerefli ev) Harem-i Şerîf (şerefli harem) de denir. [Dinî Kavramlar Sözlüğü, a.g.e., s.70.]

⁹¹⁷Heva ve hevesine tâbî, nefis ve şehvetine düşkün, hafif yaradılışlı.

*Sahl bilmäsä rindu rasvâ qullaring qâdir ägäm,
Mâhşäringni buzgüsi gâr körmäsä änvâr lafz.*

Anlamı:

Kadir sahibim mahşer günü rüsva kullarını görmese.

Nisa da onun gazellerine tahmis yazarak çeşitli mısralar kaleme almıştır:

*Sänämim ğamı, firâqi, älämi acâyib olmış,
Kimi dostı sâdıq olsa, âlämä münasib olmış,
Säri säcdägä egilmäs esä kimsägä zâb olmış,
Buti nävräsım namâzä şäbu râz râğib olmış,
Bu nä dındur, Allah Allah, bütä säcdä vâcib olmış.*

Anlamı:

*Gam, firak, elem acayip olmuş.
Secdeye doğru eğilmek güç olmuş,
Bu nasıl dindir ya Rab,
Putu secde etmek vacip olmuş.
Bu nasıl dindir, AllahAllah, putu secde vacip olmuş.*

Şair, bu tahmiste Fuzuli beytinde dile getirilmiş olan “buti nevresim” güzel istiaresine karşılık olarak “sanem”⁹¹⁸ kelimesini ve sevgilinin gâm, firak ve elemi ilginç tasvirlerle kaleme almıştır. Bunun dışında, şairin eserlerinde Meşreb, Emirî, Kârî, Hazinî, Üveysî, Nâdire gibi şairlerin gazellerini takip eden tahmis ve nazireler görmek mümkündür.

Şairler kendi tahmis ve araştırmalarında üstatların geleneğini mahirane bir şekilde devam ettirmiş, müstakil eserlerinde kendilerine has orijinal redifler ortaya koymuşlardır. Mesela, Nisa'nın “Yâd eyleyin Allah'ı”, “Bir gör var mı ilah”, “Görür mü veya görmez mi?”, “Eyle kendine aşına”, “Eyle o canana sarf”, “La ilahe illallah”, “Ya Ahmed'e, Muhammed'e”, “Vakt-i sabah”, “Misafirler” gibi⁹¹⁹ Hanî'nin ise “Ey seyidi Berna”, “Melih”, “Buldu, bilmedin”, “Eyleyerek git” gibi redifli şiirleri dikkate değerdir.⁹²⁰

⁹¹⁸Sanem: Güzel, dilber, put.

Tapınmak amacıyla taştan, taştan, tahtadan, madenden yapılmış değişik büyüklükte ve kutsallık atfedilen put, heykel vs. cisimlere denilmektedir. [Dinî Kavramlar Sözlüğü, a.g.e., s.578.]

⁹¹⁹Bakınız: Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, Şaire Nisa ve Onun Edebî Mirası, Özbekistan Yaş Edebiyatşunasların Ananevî İlmî Konferans Materyalleri (Özbekistan Genç Edebiyat Araştırmacılarının Geleneksel İlmî Çalışmaları), T., 1997, s.No: 25-26.

⁹²⁰Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, a.g.e.,T. 2007.

Klâsik şark şiirleri; âşık ve lirik kahraman ile bu kahramanın duygu ve düşünceleri, maşuk ve maşukun tasviri, kavuşmayı engelleyen entrikaları içermektedir. Bu şiirler, esasen tabiat hadiseleri, canlılar ve türlü cisimlerin suretleri vasıtasıyla verilmektedir. Aynı zamanda söz konusu eserlerin ekseriyeti Sofiyane şiirlerden meydana gelmektedir.

Âşık timsali zamanla “kadın” suretine dönmüştür. Şair kadınların şiirlerinde ise, “yakışıklı bir delikanlı” olarak görülmüştür. Yani lirik kahraman, “âşık” sıfatında Allah’a münacat etmiş veya duygularını Peygamber Muhammed (a.s.) suretiyle ifade etmiştir. Aynı şekilde Nisa ve Hanî eserlerinde de bunu görmek mümkündür. Sofiyane şiirlerinde aşk; sevgili, özlem, ümit ve ıstırap gibi duygular ifade edilmektedir.

Şair Nisa ve Hanî genel olarak şiirlerinde kendi fikirlerini örnek ve timsaller yardımıyla ifade etmişlerdir. Mesela, Nisa dünya Müslümanlarının mukaddes secdegâhı olmuş olan Kâbetullah’ı vafederken şöyle bir ifade kullanmıştır:

*San kimu bu Kâ'bâ ävsâfını qılma, ey Nisa,
Bulhäväs şairni şe'ri meväsiz äşcârdur.*

Anlamı:

*Ey Nisa Kâbe'nin vasıflarını say.
Bu hevesli şairin şiiri meyvesiz ağaçlardır.*

Nisa, mezkûr satırlarda alçak gönüllükle Kâbe'nin özelliğini ve sonsuzluğunu ifade ederek, hevesli şairin şiirlerinin de meyvesiz bir ağaç misali faydasız olacağını vurgulamış; yazmanın ne kadar şerefli ve mesuliyetli bir iş olduğunu idrak ettirmiştir.

Hanî ise, zikrin faziletlerini beyan ettiği gazelin bir beytinde, zikretmekten bir adım bile geri durmayan müridin gövdesini, zikirden ayrıldığı zaman “sudan çıkan balığın” haline benzetmiştir.

*Zikrdän ayrılrsa qas, cânu täni beqârdur,
Çünkü suvdin ayrılar bolsä ketär cânu balıĝ.*

Anlamı:

*Zikirden ayrılrsa insan canı teni boşunadır,
Çünkü sudan ayrılınca canı gider balığın.*

Nisa'nın eserlerinde kendine has ifadesini bulan söz sanatlarından biri muvaşşah olup şair, bu sanat vasıtasıyla 2 naat yazmıştır. Mezkûr naatların her beytinin 1. mısrasının baş harflerinin birleşimi sonucunda, “Ahmet sallallahu aleyhi vessellem” ya da “Muhammed sallallahu aleyhi vessellem” gibi peygamberimizi ifade eden sözler hâsıl olmaktadır.

Malumdur ki klâsik şiirlerin temsilcileri eserlerinde Kur'ân-ı Kerim'de geçen sûre isim veya ayet yardımıyla fikirlerini kuvvetlendirmişlerdir. Özellikle, Nisa, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgili yazdığı “naat”ında aynı üsluptan faydalanmıştır. Bir beyitte 2 telmih kullanırken, birinci mısradaki Peygamberimizin “Kamer” suresinde zikredilen Allah'ın izni ile bir işaretle ay'ı ikiye bölerek gösterdiği mucizelerini telmih ile tarif etmiştir. 2. mısradaki ise “Vedduha”⁹²¹ ismiyle meşhur surenin ismini tazmin etmiştir ve söz konusu surenin anlamına işaret etmek için “bir şahsın yüzünü “seher vaktindeki parlak güneşe” benzeterek tasvir etmiştir:

*Bir işâret birlä şaq etgân sãmâ üzrâ kamâr,
“Bâz-zühâ” ruhsârlık sâhibkârâmât özgâçâ.*

Anlamı:

*Bir işaret ile şak etmiş⁹²² semada ay.
Bezzüha ruhunda kerem sahibi olmak bir başkadır.*

Aynı zamanda her iki şair; şiirinin esas unsuru olan kafiye sanatına da itibar etmişlerdir. Şairler eserlerinde zü'l kavafi, müracaa gibi tecnisli kafiyenin tecnisi tam, tecnisi zaid, tecnisi muzarib gibi türlerinden ustalıkla faydalandıklarını görmek mümkündür:

*Äyâ, ey mâhı gülruhsâr, hüsnüנגä erurmän zâr,
Visâlinggä bolub hummâr, yürärmän xalq arâ nâçâr,
Erurmän keçälär bedâr, firâqı häcrdin nâçâr,
Mudâm yiğlab yürärmän hâr, cämâling sâğınib ey yâr,
Sani âşıklaring bisyâr, körolmasmân äyâ mâhvâş.*

Anlamı:

*Ey ay yüzlü gül ruhum güzelliğine muhtaç oldum.
Kavuşmana oldum humar,⁹²³ halk içre çaresiz yürüyorum.*

⁹²¹Seher vaktine yemin.

⁹²²H. Peygamberin ay'ı ikiye bölme mucizesi kastedilmiştir.

*Geceler uykusuz oldum, hasret acısından naçar.
Daim ağlayıp yürüyorum cemalin özleyip ey yar.
Senin âşığın çok, göremeyeceğim ey Mehveş.⁹²⁴*

“Ey mehveş” sözü kendine has bir redif olup, bendin 9 parçası karşılıklı olarak kafiye bakımından düzenlenmiş. 10 parçası şiirin genel kafiye düzenini oluşturarak harikulade bir silsile vücuda getirmiştir. Bu da dolayısıyla söz konusu eserin kalitesini ve ahengini yükseltmiştir. Sonuç itibariyle diyebiliriz ki, Özbek edebiyat araştırmalarında 19. ve 20. yüzyıl Özbek kadın şairleri silsilesinin özellikle araştırmamızın konusu olan Kokanlı kadın Şair Nisa ve Hanî’in hayatı ve eserlerinin hala yeterli derecede ele alınmadığı görülmektedir.

Bilimsel araştırmalar göstermektedir ki Nisa divanı toplam 6665 mısradan oluşup 2 el yazma nüshası, yakın akraba ve tanıdıklarına yazdığı 23 mektubu bulunmaktadır. Hanî’in ise 7154 mısradan oluşan talik divanı, 10’a yakın şiiri, İmam Hasan ve Hüseyin ile ilgili 800 mısradan oluşan şiir destanı, 3000 mısradan oluşan “Hazimbek ve Kazimbek” isimli lirik ve epik eseri, 19 mektubu neticesinde 12519 mısradan oluşmakta olan edebî mirası mevcuttur.⁹²⁵Nisa ve Hanî’nin İmam Hasan ve Hüseyin’e yazdıkları destanları, “Mevlidnâme”, “Miraçnâme”, “Vefatnâme”, “Menâkıb” gibi menkıbevi eserleri, Özbek edebiyatı tarihinde dinî ve ahlaki konular içermesi sebebiyle önemlidir.

Şairlerin kahramanları olgun ve manevi faziletleri kendinde toplayan şahıslar olup bu kahramanlar vasıtasıyla hayatın güzellikleri, özgürlük, itikadi ve sanatsal muhtevalar büyük maharet ve kendine has bir özellikle ifade edilmiştir. Ancak tarihi süreçler ve söz konusu dönem, şairlerinin hayatını, eserlerinin şekil ve muhtevasını etkisi altına almıştır. Nisa ve Hanî klâsik edebiyatın Nevâî, Meşreb, Emirî, Nâdire, Üveysî gibi öncü temsilcilerinin geleneklerini 20. yüzyıl koşullarında da devam ettirerek kendi şiirlerinden oluşan “divan” hazırlamışlardır.

Şairlerin eserlerinin genel muhtevası: ahlaki ve kültürel, dinî ve tasavvufî, içtimaî ve siyasî gibi konular olup tasavvufî eserler, “ilahî aşk” gibi motifler çerçevesinde işlenmiştir. Buradan da onların tasavvuf tarikatlarına - Nisa Nakşibend, Hanî; Kadirî- mensup oldukları anlaşılmaktadır.⁹²⁶Mezkûr

⁹²³İçkiden sonra gelen baş ağrısı ve sersemlik.

⁹²⁴Mehveş: Yüzü ay gibi olan, güzel, dilber.

⁹²⁵Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T., 2007.

⁹²⁶Eşanova, Selimehan Nişanbekkızı, *a.g.e.*, T., 2007.

eserler, tasavvuf şairlerinin 20. yüzyıl Özbek şairleri eserleri arasında ilk numuneler olması bakımından önemlidir.

SONUÇ

Geniş bir zaman dilimini kapsayan Çağatay edebiyatı teriminin artık dar anlamda ele alınması zorunludur. Yeni edebiyata da önemli siyasal ve tarihsel gelişimler ışığında, Sovyet devri ve günümüzde kendini hissettirmeye başlayan bağımsızlık esasına göre yaklaşılmalıdır. Her ne kadar, Özbek edebiyatı Türk edebiyatlarının bir parçasını oluşturuyor ise de yüzeysel bilgilerle değerlendirilemeyecek kadar zengin ve basmakalıp sözlerle geçiştirilmeyecek kadar anlamlı bir bütünlük sunmaktadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Fergâna edebiyatı halkın tarihî ile birlikte uzun yıllar zorlu mücadeleler vererek aynı süreçten geçmiştir. Çeşitli dönemlerde rengârenk eserler meydana getirerek Özbek edebiyatına zenginlik katmışlardır. Bu sanatkârlar yaşadıkları dönem ile halkın sosyal meselelerine ışık tutmuşlar ve gayretlerini içtimaî ehemmiyeti olan birçok konuya yöneltmişlerdir.

Şairlerin şiirlerinde dile getirdiği duygu ve düşünceler, sıkıntı ve kederler sadece sanatkârın kendisiyle ilgili olmayıp halkın ekseriyetinin duygu ve düşüncelerinin ifadesi olmuştur. Gazellerde işlenen aşk ve muhabbet, insanî duyguları dile getiren ve içtimaî önemi olan şiirlerdir. Bununla birlikte din, itikat ve tasavvuf konularıyla işlenmiş şiirler de yazılmıştır. Sanatçılar kendi dönemlerinin içtimaî problemlerini hiciv türünde eserler ortaya koyarak tenkit etmişlerdir. Mizah özellikle 19. yy. edebiyatında farklı ve renkli eserlerin kaleme alınmasını sağlamıştır. Çeşitli yazarlar epiğin birçok türünü kullanarak, derin mânâlı, mükemmel eserler vücuda getirmiştir.

Her dönemin yazar ve şairlerinin eserleri, kendinden önceki yazar ve şairlerin tecrübelerinden faydalanarak ve bıraktıkları mirasa vakıf olarak, büyük üstatların bıraktıkları bu bayrağı devralıp bir adım ileri götürerek gelişme göstermiştir. Edebiyattaki vuku bulan bu yenilikler; gelenekler ve tecrübeler esasında ortaya çıkmıştır.

Şairlerin yetenekleri Özbek klâsik şiiri ile birlikte Fars, Tacik, Azerbaycan ve diğer Şark edebiyatından beslenerek tekabül etmiştir. Şair ve yazarların birçoğu özellikle Özbekçe ve Farsça olmak üzere diğer dillerde de kalem oynatmışlardır.

Özbek klâsik şiirinin türlü şekillerinde dönemin ruhu açıkça hissettirilmiş. Sanatçılar dilin zenginliklerinden, çeşitli ifade ve

betimlemelerden yeterli derecede faydalanmışlar. Bununla birlikte Özbek edebî dilinin terakki etmesinde önemli katkılar sunmuşlardır.

Asiruddin Ahsikatî, Zahir ad-Din Muhammed Babür, Babarahim Meşreb gibi güçlü kalemler söz konusu muhitte doğup buradaki edebî çevrelerden nasiplenerek yetişmişler, mükemmel eserleri ile söz sanatının gelişme kaydetmesine büyük katkı sağlamışlardır. 18. yy. ve 19. yy. şairlerinden Fazlî, Gâzî, Nâdir gibi diğer şairler, Nemengân muhitinin bu dönemdeki önde gelen temsilcileri olarak ünlenmişlerdir.

19. yüzyılın sonlarındaki Fergâna edebiyatı, önemli gelişmelerin olduğu bir aşama kaydetmiştir. Bu dönemde Nâdim, İbret, Hilvetî, Şevkî, Hayret gibi şairler öncülüğünde müşterek bir edebî muhit vücuda gelmiş. Ülkede büyük yankı uyandıran aydınlanma hareketleri genellikle bu dönem Özbek edebiyatında, özellikle Fergâna şairlerinin eserlerinde, etkisini göstermiştir. Edebiyat yeni muhteva, yeni gaye ve yeni timsallerle zengin bir görüntüye sahip olmuştur. Bu edebiyatta halkçılık, eğitim, hürriyet ve istiklal içerikli eserler işlenmeye başlamıştır. 20. yy. başlarında eser meydana getiren sanatçıların faaliyetlerinde bu bakış açısı ve muhtevalar kendi yansımaları bulmuş ve giderek yükselmeye başlamıştır. Bu fikirlerin yükselmesine “cedit edebiyatı” temsilcileri ön ayak olmuşlardır.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki edebî muhitler daha sonra birleşerek başka bir aşamaya gelmiştir. İbret, Sûfîzade gibi önemli şairler bu yeni dönemde yeni bir ses olarak yeni fikir ve düşünceleri devam ettirmişlerdir. Şairler, bu fikir ve düşünceleri, bazen aşikâr bir şekilde bazen de çeşitli timsaller vasıtasıyla ifade etmişlerdir.

20. yüzyıl Özbek edebiyatında, Fergâna başta olmak üzere çeşitli bölgelerinde yeni şair ve yazarlar yetişmiş. Söz konusu sanatçıların her biri Özbek edebiyat tarihinin gelişmesine ve bugünkü duruma gelmesine önemli katkılar sağlamışlardır. Son zamanlarda ortaya konulan edebî eserlerin sayısı gün geçtikçe artmış. Başkent veya başkent dolaylarında, eser meydana getiren şair ve yazarlar, bağımsızlıktan ilham alarak eski yazar ve şairlerden kalma mirasları bir adım ileriye götürüp türlü şekil ve muhtevada şiir ve yazılar kaleme almışlardır. Artık, Özbekistan edebiyatı, bu yeni döneminde istiklal edebiyatı olarak kendini var etmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH, İsmetullah, *Merkezi Asya'da İslam Medeniyeti*, T., 2005.
- ABDULLAYEV, V.A., *Özbek Edebiyatı Tarihi*, C:2, Okutuvçi Neşriyatı, T., 1765-1980.
- ABDÜRRAUF, Fıtrat, *Özbek Klâsik Müziği ve Tarihi*, Taşkent, 1993.
- AÇIK, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yay., Ankara, 2007.
- ALKAYA, B., *Çağatay Türk Yazı Dilleri*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.
- ALİKULOVA, Naima, *Meczub Nemengâni'nin Edebî Mirası*, Özbek Dili ve Edebiyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Fen Neşriyatı, no.4, T., 2008.
- ALİYEV, A.; Sadıkov, K., *Özbek Edebî Dili Tarihinden*, Özbekistan Neşriyat, T., 1994.
- BABABEKOV, H., *Kokan Hanlığı Tarihi*, Fen Neşriyatı, Taşkent, 1996.
- Babarahim Meşreb, Mebde-i Nûr*, Haz. Prof. Dr. Hacı İsmetullah Abdullah, ÖZRFA, T., 1994.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK, 2004.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema, *Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lügateyn*, TDK yay., Ankara, 1996.
- BAYMİRZA, Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, 1995.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2010.
- CELALOV, T., *Özbek Şairleri*, T., 1970.

CÖRABAYEV, Atabek, *Meczub Nemengâni ve Onun Edebi Mirası Hakkında*, Özbek Dili ve Edebiyatı Meseleleri, ÖZRFA Fen Yay., T., 2005.

COŞKUN, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., Ankara, 2000.

CRYSTAL. David., Gökhan Cansız (çeviren), *Dillerin Katli*, Profil Yay., İstanbul, 2010.

CÜZCÂNÎ A. Ş., *Tasavvuf ve İnsan*, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2002.

ÇAYAN, Âdem, *Molla Yoldaş Hilvetî-Mevlûdü'n Nebî Aleyhi's-Selâm*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, 2009. (Yüksek Lisans Tezi)

ÇETİNDAG, Yusuf, *Ali Şîr Nevâi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010.

_____ *Şiir ve Tenkit*, Kitabevi yay., İstanbul, 2010.

ÇELİK, İsa, *Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2004, Yıl 5, S: 12, ss.No:22-52.

DEVLET, Nadir, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989.

DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, 1983.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, *Kazakistan'da Bulunan Esrik Kurganı*, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul, 1973.

Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

ECMANN, J., *Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten (1964).

Emirî Divanı, Özbekçe Şiirler, Neşre Hazırlayan: Kadirova, M., Fen Neşriyat, T., 1972.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007.

_____ *Bugünkü Türk Alfabeleri*, C:1, Ankara 1976.

_____ *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara, 1993.

ERASLAN, Kemal, *Çağatay Edebiyatı*, DİA, C:8, İstanbul, TDV İSAM, 1993.

EREN, Hasan, *Türklük Bilimi*, TDK, Ankara, 1998.

ERGİN, Muharrem, , *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 2008.

EŞANOVA, Selimehan Nişanbekkızı, Şaire Nisa ve Onun Edebî Mirası, Özbekistan Yaş Edebiyatşinasların Ananevî İlmî Konferans Materyalleri (Özbekistan Genç Edebiyat Araştırmacılarının Geleneksel İlmî Çalışmaları), T., 1997, s.No: 25-26.

_____ *Nisa ve Hanî Eserlerinde “Kerbelanâme”*, Özbek Dili ve Edebiyatı, 2005, No:1, s.No:75-79.

_____ *20. Yüzyıl Başındaki Kokand Kadın Şairleri: Nisa ve Hanî*, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek ve Orta Mahsus Talim Vezirliği Mirza Uluğbek Özbekistan Milli Üniversitesi, T., 2007. (Tez)

FITRAT, Abdür-rauf, *Özbek Klâsik Müziği ve Tarihi*, T., 1993.

GAFURCANOVA, İrfan Atacani Tamila, *Hüveyda Köngil Derdi*, T., 2009.

GÜLENSOY, Tuncer, *Moğolların Gizli Tarihi: Altan Topçı, Defter-i Çingiznâme, Cengiznâme ve Anonim Şibânînâme'ye Göre Cengiz Han'ın Soy Kütüğü*, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2, Spring-2007.

GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet; Bilkan, Ali Fuat, *Türkçe'nin Yitik Coğrafyası: Tacikistan'da Türkçe El Yazmaları*, Avrasya Etüdleri, Yıl: 14, S:33, 2008/1.

H., Mulla Mahdum ,*Tarihi Türkistan*, Nesef Neşriyat, Karşı, 1992.

Hadisi Kutsiler, Erdem, Hasan Hüsnü, Çolpan yay., T., 1994.

HAFİZ TANİŞ-EL BUHARÎ, *Abdullanâme*, T., 1999.

HALİLBEKOV, A., *Nemengân Edebî Muhiti*, Ruhefza Yay., T., 1998.

_____ *Aşk Bir Nayab Güher* (Aşk Az Bulunan Bir Cevherdi), Nemengân Sedası, (Nemengân'ın Sesi) 2003,18 Ocak.

HAMİDÎ, H., Köhne Şark Dargeleri, (Eski Şark...) Şark Neşriyatı, T., 1999.

HAMRAYEVA, Dilaram, "Tezkire-i Meczub" Menkıbesine Tarihi Yaklaşım, Edebiyat Közgüsü, ÖZRFA, Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyatı Müzesi, No:11, T., 2009.

Hamza Hakimzâde Niyazî, Derleme Eserler Toplamı, (5. ciltli) ÖZSSR Fen Neşriyatı, T., 1989.

HASAN, Nodirxon, *Meşreb'in Mebde-i Nûr Adlı Eseri*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S:25, İstanbul, 2010, ss.No: 239-250.

HAŞİMİHANOV, Mömin, *Mebde-i Nûr ve Onun Müellifi*, Edebiyat Közgüsü, ÖZRFA, Ali Şîr, Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, No:9, T., 2006.

HAYİTMETOV, A., *Hayatbahş Çeşme* (Hayat Bağışlayan Çeşme), T., 1974.

İBRAHİMOVA, E., *Üveysî'nin Destanları*, Özbek Dili ve Edebiyatı Meseleleri Jurnalı, 1960, S:6.

İBRET, İshakhan, *Miras*, Kemelek Neşriyatı, T., 1991.

_____ *Fergâna Tarihi*, Kemelek Neşriyatı, T., 1992.

İLMİNSKİ H., *Babernâme*, Diagataice, Agfidem Codicis Pitro-Politani, Kazan, 1867.

İNAN, Abdül Kadir, Türk Dünyası El Kitabı, *Çağatay Edebiyatı Edebiyat C:3*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992.

İSABAYEVA, Gülşen, Ömerhan'ın Edebî Muhitteki Yeri Meselesi Hakkında, Edebiyat Közgüsü Yıllık İlmî Neşir, ÖZRFA, No:10, T., 2008, ss.No:51-52.

KABİLOVA, Zeba, *Emirî Şiiriyatı* (Emirî Lirizmi), ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2010.

KAPLAN, Mehmet, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yay., İstanbul, 2006.

KARA, Mustafa, *Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bir Bakış*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, C:10, S:1, 2001.

KARAAĞAÇ, Günay-Janos Eckmann: *Çağatay El Kitabı*, Akçağ Yay., 2003-2006.

Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

KAYYUMOV, Polatcan Damulla, *Tezkire-i Kayyumî* (3 Ciltli), T., yayınsız, 1998.

KAYYUMOV, Aziz, Kokan Edebî Muhiti (18.-19. yüzyıllar), *18. Yüzyıl Kokand Edebiyatı Hakkında Malumatlar*, ÖZRFA Neşriyatı, Berunî Şarkbilim Enstitüsü, A.S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, T., 1961.

KERİMOVA, Şehla, *Zevkî Mirasına Yengiçe Münasebetler* (Zevkî Mirası İle İlgili Yeni Araştırmalar), Özbek Dili ve Edebiyatı, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2009, No:44, ss.No:71-92.

_____ *Zevkî Şiirlerinin Bedi Yönüne Dair*, Özbek Dili ve Edebiyatı, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2008, No:2, ss.No:54-57.

_____ *Zevkî Şiirlerinde Kâfiye ve Redif*, Edebiyat Közgüsü İlmî Neşir, ÖZRFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyat Müzesi, No:11, T., 2009, ss.No:58-61.

KERİMOV, İ. A., *Özbekistan'a Doğru*, Özbekistan, T., 1998.

Kıtssa-i Meşreb, Haz. Ref'iddin, Seyfiddin; Muhammed Yakub Selimoğlu; Şerefhan Cemalhanoglu, Halk Kitapları, T., 1992.

KOCAOĞLU, Timur, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Münasebetlerde Ortak Alfabe İmlâ Birliğinin Önemi*, Yeni Forum Uluslararası II. Sempozyum, Bakü, 1992.

KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Cilt:2, TDK Yay., Ankara, 2005.

KONONOV. A.H., Грамматика современного узбекского литературного языка, М-Л, 1960.

KÖPRÜLÜ, M., Fuat, *Çağatay Edebiyatı*, DİA, III, İstanbul, 1945.

LEVEND, Agâh Sırrı, Dört Ciltli, *Ali Şîr Nevâî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965-1968.

Mebde-i Nûr, Babarrahim Meşreb, Fen Neşriyatı, T. 1994.

MEDVELİYEV, Abduvahab, *İshakhan İbret'in Altı Dilli Lügati*, Özbek Dili ve Edebiyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, T., ÖZRFA Fen Neşriyatı, 2008, S: 4.

MERHAN, Aziz, *Yazılı Özbek Edebiyatı*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Adana, 2007, C:31, No:2.

Milli Uyanış Devri Özbek Edebiyatı (Milli Uyanış Özbek Edebiyatı), Haz. Kasimov, Begali; Yusupov, Şerif; Ulugbek, Dalimov; Rızayev Şöhret; Ahmedov, S., Maneviyat Yay., T., 2004.

MİRALİYEV, Sabir, *Özbek Edipleri*, Fen Neşriyatı, T., 1993.

Molla Yoldaş Hilvetî Divanı, Haz. İsmetullah, Abdullah; Abdullah Yoldaş, Nemengân Devlet Üniversitesi, ÖZRFA Ebu Reyhan Berunî Şarkşinaslık Enstitüsü, Fen Neşriyatı, T., 2001.

Molla Yoldaş Hilvetî, Seyr'ül Cibal (Dağ Seyri), Haz. Seyfullah, Seyfiddin; Baltabayeva, Azade, ÖZRFA Neşriyatı, T., 2009.

Mümtaz Edebiyat Makaleleri (Klâsik Edebiyat Makaleleri), ÖZRFA Fen Neşriyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü T., 2006.

Müntehab-üt Tevârih, ÖZRFA Şİ, El Yazma Eserler Kütüphanesi, No:1560.

Nevâî Eserleri İçin Kısaca Lügat, T., 1993.; *Nevâî Eserleri Lügati*, T., 1972.

ÖLMEZ, Zuhâl, *Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C:5, S:9, 2007.

Özbekçe Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, Haz. Yaman, Ertuğrul; Nizamiddin Mahmud, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., Ankara, 1998.

Özbek Edebî Dili Tarihi, Haz. Tursunov, U.; Ornbayev, B.; Aliyev, A., Okutuvçu Yay., T., 1995.

Özbek Edebiyatı Tarihi, 5 Ciltli, ÖZFA Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, T., 1975-1985.

Özbek Tilinin İzahlı Lügati, Haz. Ma'rufov, Z.M., ÖZRFA Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Moskova Rus Dili Neşriyatı, 1981.

Özbek Tili Malumatnâmesi, Haz. Aliyev, A.; Nazarov, K., ÖZRFA Neşriyatı, T., 1992.

Özbekistan Milli Ansiklopedisi, Devlet İlmî Neşriyatı, T., C:6, 2003.

ÖZDOĞAN, Günay G., *Sovyetler Birliğinden Cumhuriyetlere: Ulusallaşmanın Dinamikleri, Bağımsızlığın İlk Yılları*, Ankara, 1994.

ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009.

ÖZTÜRK, Rıdvan, *Uygur ve Özbek Türklerinde Fiil*, TDK Yay., Ankara, 1997.

POOLE, Jane. Babar, Oxtord At the Clarendonpress, 1889. (Çalışmanın Özbekçe tercümesi H.Yakubov'un Kızıl Özbekistan gazetesinde basılmıştır: "Ulu Şair ve Edip")

REİS SEYDİ, Ali, *Miratü'l Memalik*, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 1963.

RESULOV, T., *Şair Sufzade Hakkında*, (Sûfzade'nin Teraneler kitabından). T., 1968.

RESULOV, H., *Özbek Epik Şiirlerinde Halkçılık*, ÖZRFA Fen neşriyatı, T., 1972.

REŞETOV. V.V., İbrahimov T., *Özbek Dilbilimindeki Güncel Bazı Problemler*, Sagu İlmî Eserleri, T., 1957.

ROEMER, Hans Robert, *Timurlular*, DİA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974.

RUSTAMBEKOĞLU, Atabek, *Kokand Şairlerinin İstanbul Şiirleri*, Türk Edebiyatı Dergisi, S:463, Mayıs, 2012, ss. No:62-65.

SAYİPOV, Sünnetullah, “*Kıssas-i Saykalı*” Eserinde Şiir Sanatlarının İfadesi, Edebiyat Közğüsü, ÖZRFA Ali Şîr Nevâî Devlet Edebiyatı Müzesi, No:10, T., 2008.

SERTKAYA, Osman Fikri, *Janos Eckmann, Harezmi, Kıpçak ve Çağtayı Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., Ankara, 2003.

Seyyah Hakimhan, Tarihşinas ve Edebiyatşinas (Sözbaşı), Haz. Resul H.; Kadırova, M., *Hakimhan Hatıraları*, Fen Neşriyatı, T., 1996.

SİKGHA, N.K.; Banerji, A.U., *История Индии, М., ВЯИ 214.*

ŞADIYEV, E., *Fazlî Nemengâni ve Hocend Şairleri*, Hocend, 1993.

ŞAHİN, Halil İbrahim, *Bahşılık Geleneğinde Hediyelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme*, TDİD, C:6, İzmir, 2006.

ŞANIYAZOV, Mahmud, *Mecmuâ-i Şâirân'daki Şairlerin Sayısı Hakkında*, Edebiyat Közğüsü Yıllık İlmî Neşir, ÖZRFA, No:10, T., 2008, ss. No:49-51.

SÇERBAK, A.M., *Грамматика староузбекского языка*, М-Я 1962, 144.

ŞERME, L.P., *Babüriler Saltanatu*, Maneviyat Neşriyatı, T., 1998.

ŞEYHZÂDE, M., *Ali Şîr Nevâî Lirizmindeki Bazı Poetik Hususlar Hakkında*, Özbek Edebiyatı Meseleleri, T., 1959.

TACİBAYEV, Rüstemcan, İsmail Gaspıralı ve Hamza Hakimzâde Niyâzî, Özbek Dil ve Edebiyat, ÖZRFA Fen Neşriyatı, T., 2009, No:5.

TARHAN, Ali Nihat, *Ali Şîr Nevâî*, Prof. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler, Ankara, 1990.

Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Uludağ, Süleyman, İstanbul, 1995.

TEKİN, Feridun, *Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı*, Turkish Studies-İnternatıanol Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume:6/1, Kış, 2011, Türkiye.

Tezkiretü'l Evliya, Meczub Nemengânî, ÖZRFA Şİ El Yazma Eserler Kütüphanesi. No: 2662, 53 (6), Nemengân, 2000.

TİMURTAŞ, F., Kadri, *Ali Şîr Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1962.

TOKER, Mustafa, *Gülhanî; Darbü'l Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi.

TOLKUN, Selahattin, *Meşreb* (1640-1711), Türk Kültürü Dergisi, S: 454, Şubat 2001.

TURDALİEV Latif, *Mahmud Hâkim Yayfanî*, ÖZRFA, Hamid Süleyman El Yazmalar Enstitüsü, T., 1997.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 2005.

Türkçe-Uygurca Lügat, Tüzgüen, Mümin Abdullah, Milletler Neşriyatı, 1989.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 14, 15, [TDTEA:14-15], (2000), Özbek Edebiyatı I-II, (Nevzat Köseoğlu), KB Yay., Ankara.

ÜŞENMEZ, EMEK, *Modern Özbek Edebiyatı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C:4, S:19, Güz-2011.

VEDAT, Ceyhun, *Uygur-Özbekçe*, Isparta, 2008.

VYANNOGRADOV, V.V., *Наука о языке художественной литературы и ее задачи*, M:1958.

YAMAN, Ertuğrul, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., Ankara, 2000.

_____ *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.

YUNUSOVA, Hemrayeva Dilaram, *Babarrahim Meşreb Gazelleri Lirizmi*, ÖZRFA Fen Neşriyatı, Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü, El Yazma, Milli Edebiyat Tarihi, T., 2004. (Doktora Tezi)

YURDAKÖK, Murat, *Bâbüür Şah'ın (1483-1530) Ünlü Eseri Babürnâme'de Tıbbî Bilgiler*, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 2007, 50: 73-77.

Zevkî, Aceb Zamane Şiirler, Neşre Haz. Medeminov, Ahmedcan; Turdialiyev, Abdüllatif, Gafur Gulam Kokan Edebiyatı Müzesi, Şark Neşriyatı, T., 1958.

http://www.diyenet.gov.tr/turkish/dy/dijital_yayin/kuran_meal/KURAN_output/web/index.html.

<http://www.ziyouz.com/>

<http://bilig.yesevi.net/>

<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/>

<http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/>

<http://www.turkishstudies.net/Makaleler>

<http://www.kultur.gov.tr/>

<http://www.tika.gov.tr/>

ekitap.kulturturizm.gov.tr.